

**OSMANLI DEVLETİ'NİN SON DÖNEMİNDE
MODERN ULUS DEVLETE YÖNELİK GİRİŞİMLER**

YUSUF TEKİN

**CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

125007

Lisansüstü Eğitim Öğretim Yönetmeliğinin Kamu Yönetimi Anabilim Dalı
Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı İçin Öngördüğü

DOKTORA TEZİ
Olarak Hazırlanmıştır.

**T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

T 125007

Danışman
Doç. Dr. MÜMTAZ'ER TÜRKÖNE

SİVAS

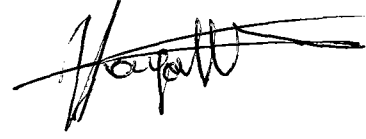
ŞUBAT 2002

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

İş bu çalışma jürimiz tarafından Kamu Yönetimi Anabilim Dalı'nda
DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan

Prof. Dr. Hayati HAZIR

(İmza)

Prof. Dr. İbrahim YILDIRIM

(İmza)

Doç. Dr. Mümtaz'er TÜRKÖNE

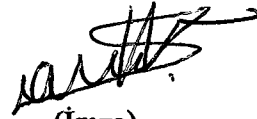
(İmza)

Doç. Dr. H. Bayram KAÇMAZOĞLU

(İmza)

Yard. Doç. Dr. Hüseyin SAVAŞ

(İmza)

Onay

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu
onaylarım.

...../...../.....

(İmza)

Prof. Dr. Uluğ Utku NUTKU
Enstitü Müdürü
(Mühür)

ÖZET

Avrupa’da modern ulus devlet yapılarının yükseldiği 19. yüzyıl, Osmanlı devleti için “icab-ı asra intibak” denen sürecin sıkıntılarının her geçen gün arttığı bir “en uzun asır”dır. Bu “en uzun asır” için; siyasal tarih yazınında, birbirinden kopuk ve bütüncül bir amaç gütmekten uzak bir modernleşme süreci tablosu çizilir. Bu çalışma, yüzyılın son çeyreğinde modernleşme sürecindeki bu bütüncül bir amaç eksikliğinin ortadan kalktığını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Çalışmanın temel savı; Sultan II. Abdülhamit döneminin tıpkı çağdaşı devletlerde olduğu gibi; idaresi altındaki tüm insanlar üzerinde, yeni teknolojik ve siyasal araçlarla ciddi bir ideolojik koşullandırma süreci içine girildiğidir. Modern ulus devlet yapılarının kullandığı; dil, ulaşım teknolojilerindeki yeni gelişmeler, bürokrasi, eğitim ve değişik sembolik araçlar sultan II. Abdülhamit için de vaz geçilmez araçlar halini almıştır. Bu yönüyle Cumhuriyet kadrolarına önemli bir miras ve kolaylık sağlanmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde önce Avrupa’da modern ulus devletlerin gelişim süreçleri, modern devlet, ulus ve ulus devlet gibi kavramlar tanımlanmış; ardından bu yeni devlet algılayışının temel hedefi olan yönettiği insanların tamamına ulaşma ve onları biçimlendirme amacı için kullandığı araçlar hakkında bilgi verilmiştir.

İzleyen bölümler; modern ulus devletlerin kullandığı bu araçların, Sultan II. Abdülhamit dönemi Osmanlı Devleti’nde de aynı amaçla kullanıldığını ve bu dönemde tüm tebaaya ulaşarak onları bilgilendirme ve biçimlendirmenin amaçlandığını ortaya koymaya ayrılmıştır. Resmi ve sade bir dil, eğitim, bürokrasi, kara ve demiryolu, posta, telgraf ve gazete gibi önemli araçların bu süreçteki kullanımı ayrı ayrı değerlendirilmiştir. Son bölümün konusu ise; devletin imajının korunması ve yüceltilmesi amacına hizmet etmek üzere yararlanılan sembolik araçlar konu edinilmiştir. Bu anlamda önce dönemin basını taranmıştır. İkinci bir önemli kaynak ise; arşiv belgeleri olmuştur. Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde Yıldız Esas Evrak ve Defterleri, Sadaret Hususi ve Resmi Maruzat Evrakı ile Hususi İradeler başta olmak üzere Nafia, Dahiliye ve Maarif İradeleri taranmıştır.

ABSTRACT

While modern nation states were on the rise in the 19th century in Europe, Ottoman Empire was suffering from the difficulties caused by its struggle to adopt new forms of political standards of the time, a process that proved to be “the longest century” for the state. To date, in the literature of the political history, this longest century has not been systematically studied yet. The available literature is neither wholistic nor theoretically integrated. The aim of this dissertation is to study the modernization process of the Ottoman Empire in the last quarter of the 19th century with a focus on how to understand the purpose and the meaning of the reforms.

The main argument of the study is that in the time of Sultan Abdulhamit II, as with the contemporary state of his age, the reform process aimed to create ideological homogeneity among the subjects of the Empire by using new political methods as well as employing new technological means. Thus, in order to create a modern nation state, Sultan Abdulhamit invariably used official language, new communication technologies, centralized bureaucracy, educational institutions and some other symbolic means. Political and social modernization undertaken in this time greatly facilitated Republican Turkey’s dramatic reforms in the early years of the 20th century.

The first chapter of the study introduces some basic concepts related to modern nation state and examines the evolution of the nation state structures in Europe. Specifically, the way in which how states shape their peoples’ lives and the means used by the sates in order to create a nation is discussed.

The subsequent chapters deal with he developments in the time of Sultan Abdulhamit II with regard to how policies have been designed to reshape the subjects and which means have been specifically used for state penetration to the communities that were living in the remote parts of the Empire. Particularly the roles of the official state language, education, centralized bureaucracy, postal services and newspapers in creating a new nation were individually evaluated. Finally in the last chapter, symbolic means that was used to create a new image of the state was examined. The newspapers of the time, related archival materials in the Primer Ministry and Ottoman Archives as well as Yıldız Palace Records (*Yıldız Esas Evrak ve Defterleri, Sadaret*

Hususi ve Resmi Maruzat Evrakı) and Public Works, Interior and Educational ministry papers and reports were researched in detail.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT.....	II
İÇİNDEKİLER	IV
KISALTMALAR	VIII
GİRİŞ.....	.1

BİRİNCİ BÖLÜM

MODERN ULUS DEVLETİN GELİŞİMİ VE

ULUS, ULUS-DEVLET VE ULUSÇULUK KAVRAMLARI

I. MODERN ULUS DEVLETİN GELİŞİM SÜRECİ.....	7
II. MODERN ULUS DEVLET VE ONUN ULUSU	10
A. BİR İNŞA SÜRECİNİN (NATION BUILDING) ÜRÜNÜ OLARAK ULUS VE ULUS-DEVLET.....	10
B. TARİHİN BİR ÜRÜNÜ VE DOĞAL BİR SÜREÇ OLARAK ULUS VE ULUS-DEVLET.....	13
III. SİYASAL BİR KAVRAM ALANI OLARAK ULUS, ULUS-DEVLET VE ULUSÇULUK	14
IV. MODERN ULUS DEVLETLERİN KAÇINILMAZ SONUCU: CAN DİRDİNDE İMPARATORLUKLAR.....	20
V. OSMANLI 19. YÜZYILI: MODERNLEŞMEK YA DA İCAB-I ASRA İNTİBAK ETMEK.....	24

İKİNCİ BÖLÜM

19. YÜZYILDA ORTAYA ÇIKAN SİYASAL YAPI İÇİNDE

“DİL”E DUYULAN İHTİYAÇ

I. OSMANLI COĞRAFYASINDA DİL SORUNU: AYRI DİLLERDEN KONUŞAN DEVLET VE VATANDAŞ.....	33
II. OSMANLI DEVLETİ'NDE DİL SORUNUN ORTAYA ÇIKIŞ SÜRECİ	37
III. DİLDE SADELEŞME TARTIŞMALARININ BAŞLAMASI.....	41

A. TARTIŞMANIN ALFABESİ.....	44
B. HANGİ DİLDEN KONUŞUYORUZ!	48
C. "LÜGATSIZ BİR DİL OLUR MU?"	50
D. KAVİD-İ SARFİYE YA DA GRAMER VE İMLA KURALLARI	53
E. YAZILAN VE KONUŞULAN DİLİN FARKLILIĞININ GİDERİLMESİ YA DA DİLİN SADELEŞMESİ	55
F. DİL TARTIŞMALARINDA MUHALEFET	66
IV. TARTIŞMALARIN SONUCU	69

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MODERN ULUS DEVLETİN İDEOLOJİK BİR AYGITI OLARAK EĞİTİM VE

19. YÜZYIL OSMANLI EĞİTİM SİSTEMİ

I. TANZİMAT ÖNCESİ OSMANLI EĞİTİM SİSTEMİ VE KURUMLARI	78
A. SİBYAN MEKTEPLERİ.....	78
B. MEDRESELER.....	80
C. EĞİTİM YÖNETİMİ	84
D. EĞİTİM KURUMLARINDA YOZLAŞMA VE BU YOZLAŞMAYI GİDERMEYE YÖNELİK İSLAH ÇABALARI	85
II. TANZİMAT DÖNEMİNDE EĞİTİM.....	89
A. EĞİTİMDE REFORM SÜRECİNİN BAŞLAMASI.....	89
B. TANZİMAT DÖNEMİ EĞİTİMDE MODERNLEŞME ÇABALARI.....	90
III. ABDÜLHAMİD VE EĞİTİM YA DA DEVLET İDEOLOJİSİNİN BİR ARACI OLARAK EĞİTİM	99
A. DÖNEMİN GENEL KARAKTERİSTİĞİ.....	100
B. ABDÜLHAMİD DEVRİNDE EĞİTİMDE YENİLİKLER	102
C. ÖZEL EĞİTİM KURUMLARI.....	114
IV. DÖNEMİN SONU: İDEOLOJİK BİR ARAÇ NİTELİĞİNE DÖNÜŞEN EĞİTİM VE EĞİTİM KURUMLARI	117

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MODERN DEVLETİN “YURTTAŞLARINI” KONTROL ARACI OLARAK ULAŞIM VE İLETİŞİM

I. ULAŞIM: EN ÜCRA KÖŞEYE KADAR UZANAN DEVLET.....	125
A. KARAYOLLARI	126
B. DEMİRYOLLARI	130
II. DEVLET DENETİMİNDE SERBESTÇE İLETİŞİM	139
A. TELGRAF	140
B. POSTA.....	141
III. SANSÜRLE GELEN ÖZGÜR BASIN.....	145
IV. DÖNEMİN SONU: DEVLETİN KONTROLÜNDEKİ YURTTAŞ	154

BEŞİNCİ BÖLÜM

MODERN DEVLETİN EN ÖNEMLİ ARAÇLARINDAN BÜROKRASİ VE 19. YÜZYIL OSMANLI DEVLETİ

I. OSMANLI BÜROKRASİSİ VE MODERNLEŞME	159
II. TANZİMAT BÜROKRASİSİ VE BÜROKRAT DESPOTİZMİNE DÖNÜŞEN MERKEZİYETÇİLİK	160
III. BÜROKRAT DESPOTİZMİNDEN YILDIZ İSTİBADINA: SULTAN II. ABDÜLHAMİD	165
A. BÜROKRASİDE YILDIZ'A BAĞLILIK	166
1. “Hall’ Olayına Karışan Devlet Adamına Güvenilmez”.....	167
2. Yolsuzluk Ve Rüşvet Gibi Hastalıklar Yüzünden Güvensizlik	169
3. Padişah ile Halk Arasında Köprü Değil Engel Olmaları Nedeniyle Bürokrata Güvensizlik.....	173
B. GÜÇSÜZ BİR BÜROKRATİK YAPI KURMA YA DA BÜROKRASIYI GÜÇSÜZ KILMA GAYRETİ	177
1. Sürekli Bir Kontrol.....	179
a) Jurnal Mekanizması.....	179

b) Kontrolün Yasal Boyutu..	181
2. Sadıklarla Gelen İstikrar.....	187

ALTINCI BÖLÜM

MODERN DEVLET, SİYASAL SİMGELER VE KAMUSAL İHTİŞAM

I. DEVLETİN DEVAMININ TEMİNİ İÇİN YARARLANILAN	
SİMGESEL ARAÇLAR	196
A. EN ÖNEMLİ SİMGESEL ARAÇ OLARAK DİN VE HİLAFET	197
1. Devletin Kurtarılması Ve Devamının Temininde Meşruluk	
Sağlayıcı Bir Form Olarak Dinden Yararlanma.....	197
2. Devletin Halkla Yakınlaşmasını Temin Edici Bir Araç	
Olarak Dinden Yararlanma	204
B. SİMGESEL DEĞERİ OLAN BİR DİĞER ÖNEMLİ ARAÇ:	
TARİH.....	208
C. ULUS DEVLETİN VATANI OLARAK DEĞERLENDİRİLEBİLECEK	
BİR COĞRAFYA OLARAK: ANADOLU.....	211
II. MODERN DEVLETİN KONTROL ARACI OLARAK	
NÜFUS SAYIMLARI.....	217
III. SEMBOLLERDE ARANAN MEŞRULUK YA DA	
"PLASTİK İHTİŞAMLA BOYUN EĞDİRME"	222
SONUÇ	230
KAYNAKÇA	239
EKLER.....	273
EK- 1: DEVLETİN SİYASİ BİR MESLEK İTTİHAZINA DAİR	273
EK- 2: MEMURLARA YAPILMAK MECBURİYETİ GETİRİLEN	
YEMİN METNİ.....	278
EK- 3: DÖNEMİN SADRAZAM DEĞİŞİKLİĞİ LİSTESİ	279
EK- 4: DÖNEMİN MODERNLEŞME GİRİŞİMLERİNE İLİŞKİN	
BİR KRONOLOJİ	280

KISALTMALAR

a.g.e:	Adı Geçen Eser
a.g.m.:	Adı Geçen Makale
BOA-İrade Dah.:	Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Dahiliye İradeleri
BOA-İrade Hus.:	Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Hususi İradeler
BOA-İrade Maarif:	Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Maarif İradeleri
BOA-İrade Nafia:	Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Nafia İradeleri
BOA-Y.PRK.AZJ:	Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Yıldız Perakende Evrakı Arzuhaller ve Jurnaller
BOA-YA Hus.:	Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Yıldız Tasnifi Sadaret Hususi Maruzat Evrakı
BOA-YA Res.:	Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Yıldız Tasnifi Sadaret Resmi Maruzat Evrakı
BOA-YE Def.:	Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Yıldız Esas Defterler
BOA-YEE:	Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Yıldız Esas Evrakı
c.:	cilt
çev.:	Çeviren
Haz.:	Hazırlayan
IRCICA:	İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
s.:	sayfa
Sad.:	Sadeleştiren
vol:	Volume

GİRİŞ

Amerika’da bir müstehcenlik davasında görev yapan ve karar aşamasında olan yargıç kendisine yöneltilen “pornografi nedir” sorusunu ısrarlı bir biçimde: “Şimdi tanımlayamam, ama gördüğüm zaman tanırım” şeklinde cevaplar. Modern devlet tanımlaması da yargıcın bu cümlesindeki ilginç ısrarla aynı durumdadır.¹ Onu tanımlamakta zorlanırsanız, ona vergi ve vatandaşlık numarası, ile bağlıyız. Ona bağlılığımızı somutlaştıran sembollerini üzerimizde taşıyoruz. Nüfus cüzdanı ve para gibi. Açıkçası onun kontrolünde doğmaktan bilgisi dâhilinde ölmeye kadar her alanda karşılaştığımızda onu tanımamız gayet kolaydır.

Gerçekten de modern devlet nedir sorusu tanımlanması zor bir soru olarak karşımızda durmaktadır. Avrupa’da yıkılan eski imparatorlukların yerini önce kilise ve feodal beylerden oluşan bölünmüş siyasi yapının aldı. 1500’lü yılların Avrupa’sında beş yüzü aşkın egemenlik iddiasında siyasi yapı ya da devletçik söz konusudur. Bu parçalı yapı, Ortaçağın sonu ile birlikte, yerini mutlak egemenliklerini kuran yapılara bırakır, 1900’lere gelindiğinde Avrupa’da yaklaşık yirmi beş bağımsız siyasi birim söz konusudur.² Ortaya çıkmaya başlayan merkezi ve mutlak egemenliği ön planda tutan yapı modern devletin öncüsü olma niteliğini içinde barındırır.³ Mutlakçı devlet yapıları, Ortaçağın bölünmüş siyasi iktidar yapısı içinde, siyasi iktidarın merkezde ve tek elde toplanmasını temin eden bir yeni durumdur. Bu yönüyle de modern devletin ortaya çıkmasına önemli bir katkı sağlamıştır.

Bilhassa; 19. yüzyıl başlarında Avrupa’da yoğunlaşan “modern devlet”lerin en temel vasfı; tebaasını yönlendirmek, itaatini kolaylaştırmak ve biçimlendirmek amacını taşımasıdır. Bu amaç onu; yönettiği insanla daha doğrudan ve daha sık bir ağ kurmaya

¹ Christopher Pierson, *Modern Devlet*, (Çev.: Dilek Hattatoğlu), İstanbul: Çivi Yazıları, 2000, s. 19.

² Charles Tilly, *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton: Princeton University Press, 1975, s. 32.

³ Gianfranco Poggi, *The State: In Nature, Development and Prospects*, Cambridge: Polity Press, 1990, s. 42.

iter.⁴ Modern devlet; kendini ulusunu yaratma amaçlı bu girişimiyle yurttaşları üzerinde total bir belirleyicilik hakkını edinmiş olur. Bu belirleyicikle tebaasını ulusa dönüştürmeyi amaçlar.

Birinci bölümünde modern ulus devletin gelişim süreci hakkında bir girişle başlayan bu çalışma; Avrupa'daki bu sürecin Osmanlı modernleşme çabalarında ne zaman hissedilmiştir? sorusunu yanıtlamayı amaçlamıştır. Çalışmanın temel varsayımlarından birisi; Sultan II. Abdülhamid dönemine değin modernleşme girişimlerinin total bir amaç gütmekten yoksun, Batı'daki gelişmeleri transfer etmek şeklinde geliştiğidir. Bu varsayımdan hareketle; Sultan II. Abdülhamid döneminin bir dönüm noktası olduğu, müstebid hakanla artık bu sürecin bir ulus yaratma amacı olarak yorumlamanın belki biraz abartı olacağı ama; yurttaşlara doğrudan ulaşma ilkesini mutlak bir uygulama alanına sahip olmuştur. Dönemin temel vasfı; tıpkı Avrupa'da olduğu gibi, yönetilen insanlara ulaşarak, onları en azından asgari noktalarda bilgilendirmek ve biçimlendirmektir. Kendisinden önceki modernleşme girişimlerini bütüncül bir devlet politikası olmaktan uzak kalmakla itham ederek işe başlayan Sultan⁵; kendisine bu anlamda halka ulaşmayı temel bir politika olarak kabul etmiştir.

Sultan II. Abdülhamid döneminde bu alandaki önemli bir tartışma alanı resmi dil üzerinedir. Basın üzerinde ciddi bir sansür uygulayan Sultan; basındaki dil tartışmaları konusunda oldukça "özgürlükçü"dür. Başta Jön Türk önde gelenleri olmak üzere bir çok entelektüel, devletle vatandaşın kullandığı lisan arasındaki karmaşa üzerinde durur. Sultan Abdülhamit döneminde, önce aynı dili konuşan ve birbirini anlayabilen bir devlet-vatandaş ilişkisinin kurulmasına ağırlık verilmiş ve Türkçe önce Kanun-i Esasi ile resmi dil olarak ilan olunmuş, ardından önce I. Meşrutiyet parlamentosunda, ardından devletin tüm kurumlarında resmi yazışma dili

⁴ Her geçen gün devletin yurttaşları kendisine daha fazla bağladığının güzel bir örneği; vergi açısından devlete bağlılıkta gözlenir. Yurttaşın devlete bir yıl içinde ödemekle mükellef olduğu vergiyi tamamladığı günü "özgürlük günü" olarak adlandıran bir çalışmada; 1994 yılında İngiltere'de bir yurttaşın ancak 24 Mayıs'ta, Avrupa Birliği'nde ortalama olarak 13 Haziranda özgürleştiğini ortaya koyar. Bu tarih modern ulus devletlerin henüz ortaya çıkmaya başladığı 1789 yılında ise ancak 14 Ocak gününe tekabül etmektedir. Pierson, s. 87.

⁵ BOA-YEE, Dosya No: 75, Vesika No: 9.

olarak kullanılarak, kendisini yurttaşına anlatabilen bir devlet oluşturulmaya çalışılmıştır. Aynı uğraş muhalif saftaki entelektüellerde de açık bir biçimde dikkat çeker.⁶ Bu yenilik; geleneksel imparatorlukların, yurttaşlarının anlayamayacağı elit bir yönetici dili geliştirme şeklindeki politikadan da bir kopuştur. Çalışmanın ikinci bölümü ciddi bir basın taraması ile bu uğraşı ortaya koymayı hedeflemektedir.

Sultan II. Abdülhamid döneminin en bariz niteliklerinden birisi eğitim alanında gösterilen çabalardır. Bu döneme değin bir anlamda sivil ya da en azından devlet müdahalesine doğrudan maruz kalmayan kurum olan medreseler hem müfredatları ve hem de alternatif yeni kurumlar aracılığıyla önemli bir ideolojik araç niteliğini kazanırlar. Bilhassa mümkün olduğunca fazla sayıda yurttaş bu anlamda ulaşmak temel ilke edinilmiştir. İlk öğretimin herkes için zorunluluğu üzerinde önemle durulmuş, devletin gücü nispetinde tüm yerleşim birimlerinde bilhassa yeni usulle eğitim yapan “ilk mektepler” kurulmuştur. Üçüncü bölüm, eğitimin bu anlamda araçsallığına ayrılmıştır.

Çalışmanın dördüncü bölümü; ise ulaşım ve iletişim teknolojisindeki yeniliklerin aynı amaçlarla Osmanlı ülkesinde kullanımını ortaya koymayı amaçlar. Sultan II. Abdülhamid dönemi, bu alanda da önemli girişimlerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bilhassa kara ve demiryolu yapımı hemen tüm coğrafyayı içerecek bir biçimde genişletilmiştir. Bunu posta ve telgraf alanındaki yenilikler izler. Bunlar içinde özellikle telgraf önemli bir “merkezileştirme” aracı olarak kullanılmıştır. Hemen tüm ülke adeta bir telgraf ağı ile örülmüştür.

Avrupa’daki modern devletlerin önemli bir niteliği, kurdukları bürokratik yapı ya da ağı alabildiğince genişletmeleri olmuştur. Osmanlı devletinde Tanzimat ile başlayan yeni bir bürokratik yapı kurma çabaları Sultan II. Abdülhamid’in tahta

⁶ Bu çaba bilhassa Jön Türk yayınlarında kendisini fazlasıyla hissettirir. Şu şiirsel anlatım buna güzel bir örnek olacaktır: “Ormanda da odun yok/ Olsa bile kolcu çok/ Çocukları ne yapmalı/ Karın doymalı az çok/ Ne de bitmez borcum var/ Kara bela bu muhtar/ Çoluk çocuk aç durur/ Vergi ister tahsildar/ Canım kurban devlete/ Lakin yazık millete/ Dini bile batırdı/ Düşman mı ne ümmete/ Bir taraftan kuraklık/ Bir taraftan korkaklık/ “Osmanlı”ya yakışmaz/ Bir haine uşaklık/ Bu zalimin derdi ne/ Vergi diyor bak yine/ Palaları çekmeli/ İşte derman derdine/” (Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti”* ve “Jön Türklük”, İstanbul: İletişim Yayınları, Tarihsiz, s. 610). Bu halk türküsü modunda anlatım bir çok yayında dikkat çeker.

çıkmasından önceki dönemde açık bir bürokrat despotizmi niteliğini almıştır. Sultan Abdülhamid, hem bu bürokratik yapıyı genişletmiş ve hem de “despotizmin” merkezini Yıldız’a taşımıştır. Belki en az bunun kadar önemli bir husus, bürokratlar üzerinde uygulanan çok yoğun bir jurnal ve kontrol mekanizmasıdır. Artık maaşlı memurlar haline gelen bürokratlar, göreve atanmadan emekliliklerine değin bir dizi yeni düzenlemenin konusu olmuşlardır. Önemli bir yenilik de, göreve başlarken devlete ve sultana sadakatle hizmet yemini etme zorunluluğu getirilmesidir. Tüm bu uğraşlar sonunda Sultan kendisine sadakatle hizmet edeceğine inandığı bir bürokrat kesimi ile çalışmayı yeğlemiş ve başta sadaret olmak üzere önemli makam ve mevkiler için kendisine sadık bürokratlar tespit edinceye kadar sık değişikliklere gitmiştir. Sultan II. Abdülhamid dönemi bürokrasisindeki bu yeni yaklaşım, çalışmanın beşinci bölümünün konusunu teşkil eder.

Çalışmanın son bölümünde; devlet ve sultanın imajının içerde ve dışarıda yeniden oluşturulmasına yönelik çabalara değinilmiştir. Sultan II. Abdülhamid bu anlamda tüm coğrafya üzerinde birlik temin edici önemli bir araç olarak İslam dinine ve bilhassa da halife unvanını önemsemiş ve özellikle de üzerinde durmuştur. Bölümün devamında; Sultan’ın “devlet”in imajı konusunda saplantı derecesindeki uygulamaları üzernide durulmuştur. Plastik ihtişamla meşruluk temini adı verilen bu uğraşta; Anadolu başta olmak üzere imparatorluk coğrafyasında devletin ihtişamını temsil eden araçların yerleştirilmesine yönelik uygulamalar hakkında örnekler sunulmuştur.

Sonuçta Sultan II. Abdülhamid dönemi; modern ulus devletlerin hayati araçlarının Osmanlı ülkesinde siyasal iktidarca takip edilmeye çalışıldığı ilginç bir dönem olarak karşımızda durmaktadır. Bu dönem tam da çağdaşları gibi merkezileşme ve despotizmin en fazla gerçekleştirildiği dönemdir. Kısacası, bu dönem modernleşme

girişimlerinin kendisine total bir amaç edindiği ve Karpata'n Osmanlı'da "modern ulus devlet"⁷ dönemi olarak adlandırdığı dönemin doruk noktasına ulaştığı bir dönemdir.

⁷ Kemal Karpata, "The Stages of Ottoman History: A Structural Comparative Approach", *The Ottoman State and Its Place in World History*, (Ed.: Kemal H. Karpata), Leiden: E. J. Brill, 1974, s. 93.

“Devlet mi O da ne Peki kulak verin şimdi bana, zira size ben ulusların ölümünden söz edeceğim. Bütün soğuk canavarların en soğuşuna devlet denir. Soğuk soğuk da yalan söyler o: ve şu yalan sürünerek çıkar ağzından: ben devlet ve ulusum ben. Yalan yaratıcılardır ulusları yaratanlar ve üstlerine onların bir iman ve sevgi asanlar: böylece hizmet ettiler onlar hayata. Yıkıcılarıdır, buncalara tuzaklar kuranlar ve bunlara devlet diyenler: Üstlerine onların bir iman ve sevgi asarlar. Nerede hala ulus varsa orada devlet anlaşılır: kem göz gibi, törelere ve yasalara karşı işlenmiş bir günah gibi nefret edilir ondan. Şu işaret veririm ben size: her millîet kendi iyilik ve kötülük dilini konuşur: anlamaz bunu komşu. Törelere ve yasalarında olduğunca dilini yaratmıştır o kendine. Ama devlet bütün iyilik ve kötülük dilleriyle yalan söyler; her ne yalan derse yalan der, -ve her nesi varsa çalınmadır. Onda her şey sahtedir; çalınmış dişlerle ısırır bu ısırılan. İçindeki uzuvları bile sahte onun. İyilik ve kötülük dillerinin karışıklığı: devletin alameti olarak bu işaret veririm ben size. Gerçekte, ölüm iradesini gösterir bu işaret! Ölüm vaizlerini çağırır o gerçekte! Gereğinden fazla insan doğuyor: gereksizler için icad edilmiştir devlet. Bakın nasıl tatlılıkla çekiyor kendine devlet bu gereksizleri: Nasıl yalamadan yutuyor onları ve çiğneyip geviş getiriyor! Yeryüzünde benden büyük bir şey yoktur: düzenleyen parmağımı ben Tanrımın – böyle kükrer o canavar. Ve yalnız uzun kulaklılarla kısa görüşlüler değildir diz çökenler.¹

BİRİNCİ BÖLÜM

MODERN ULUS DEVLETİN GELİŞİMİ VE ULUS, ULUS-DEVLET VE ULUSÇULUK KAVRAMLARI

İnsanlık tarihinin en eski ve köklü kurumlarından olan devletin; ne zaman ve nasıl “modernleşme”ye başladığı, bu sürecin evrensel bir formunun olup olmadığı gibi sorular yanıtlanması neredeyse imkansız sorulardır. Fakat; siyasal bilim literatüründe modern devlet terimi genelde; Batıda Ortaçağın sona ermesinden sonra ortaya çıkmaya başlayan siyasal iktidar yapısını ifade etmek üzere kullanılır. Ortaçağdan sonra nelerin değişmesinden dolayı yeni devlet anlayışı “modern” olarak adlandırılmaktadır, “modern olmayan”dan ne tür ölçütlerle ayırt edilebilir ve ortaya çıkış sürecinde nelerin etkin olduğu gibi sorular bu devlet tanımının yapılabilmesinde hayati önemdedir. En az bu sorular kadar önemli bir başka tartışma alanı ise; bu

¹ Friedrich Wilhelm Nietzsche, *Böyle Diyordu Zerdüş*, (Çev.: Osman Derinsu), İstanbul: Varlık Yayınları, 1983, s.68.

sürecin “modernleşmek” isteyen tüm toplumlar için izlenmesi zorunlu bir süreç olup olmadığıdır. Çalışmanın bu bölümü; Batı’da modern ulus devletin gelişim çizgisi, bu sürecin sonunda ortaya çıkan yeni devlet yapısı ve unsurlarının tanımlanması, süreç sonundaki 19. yüzyıl Avrupasının genel görünümü ve bu görünümün Osmanlı devlet adamlarınca algılanış biçimine ayrılmıştır.

I. MODERN ULUS DEVLETİN GELİŞİM SÜRECİ

Roma İmparatorluğunun yıkılması üzerine, Avrupa’da feodal örgütlenme denen küçük birimler halinde yeni bir yapı ile karşılaşılır. Bir devlet olmaktan çok toplumun egemen zümrelerinin bir hiyerarşi içinde birbirine bağlandıkları bir kişisel ilişkiler bütünü olan bu yapının temelinde, sonraki yüzyıllarda modern devlete atfedilen hakların, feodal beylikler ve kilise rahiplerinin elinde olduğu gerçeği yatar.

Ortaçağ toplumsal düzeni iki kurumun damgasını taşır. Bunlardan birincisi feodal beylikler, diğeri ise kilisedir. Feodal beylikler; “manor” adı verilen köy benzeri kurumlarda, köylü ailelerinin ürettikleri mahsulün büyük çoğunluğu bu örgütlenmenin başındaki efendiye akar. Güçlü olan gücü nispetinde kişileri kendi “vassal”ı olarak görür, gücünün üstünde ihtiyaç duyduğu şeyler için ise, bir başka senyöre “vassal” olmayı tercih ederdi. Bu şekilde tüm toplumda bir vassal-senyör ilişkisi ve bu ilişkiyi düzenleyen bir “fief” sözleşmesi söz konusuydu. Siyasal alana bunun yansıması her senyörün kendi egemenlik alanında yerel bir otorite olarak varlığını sürdürmesi olarak kendisini gösteriyordu. Ancak toprağın resmi sahibi kraldır. Kraldan toprağı işleyen köylülere kadar inen bu ilişkiler ağında herkes birbirine bağımlı durumdadır. Bu yapı içinde tabandaki köylüden kendisini Tanrının vassalı olarak gören imparator veya kral aracılığıyla göklerin kralına (yani Tanrıya) kadar uzanan bir hiyerarşi söz konusudur.²

İkinci kurum olan kilise de kendi içinde benzer bir örgütlenme içindedir. Ama kiliseyi tartışmaların odağına yerleştiren unsur şüphesiz din adamlarının dinsel alandaki egemenliklerini siyasala alana da taşımak istemeleridir. Başlangıçta “bir yoksullar birliği” olarak ortaya çıkan ve siyasal iktidara ilişkin hiç bir talepte bulunmayan Kilise;

² Franz Oppenheimer, *Devlet*, (Çev.: Alaeddin Şenel-Yavuz Sabuncu), İstanbul: Kaynak Yayınları, 1984, s. 168.

Ortaçağa gelindiğinde Avrupa'daki birçok ülke toprağının büyük kısmını elinde tutan önemli bir ekonomik güç ve en büyük feodal kurum niteliği arz etmektedir. Bu ekonomik gücü ona sadece dinsel alanda değil siyasal alanda da belirleyici olma arzusu kazandırmıştır. Başlangıçtaki siyasal iktidara karşı tepkisizlik Kilisenin kazandığı bu güçle orantılı olarak zamanla; siyasal iktidara karşı bağımsız ve özerk bir kurum olma, ardından da siyasal iktidarı ve bu dünyaya ilişkin kararları da egemenlik alanına dahil etme uğraşına dönüşmüştür³. Ortaçağa gelindiğinde Kilise bir çok Avrupa ülkesinde belirleyici güç konumundadır.⁴ Ortaçağ boyunca Kilise, kazandığı bu güçlü konumu koruma mücadelesini yapmıştır. Bu mücadeleler sırasında önce her şeyin dini otoritenin egemenliği altında olması gerektiği tezi işlenmiş, mücadelede kaybedilen alanlar genişledikçe dini ve dünyevi olanın birbirinden bağımsız oldukları ve ayrı ayrı otoritelere tabi olunmasının gerekliliği vurgulanmış, sonuçta kralların temsil ettiği mutlak monarşilerin mücadeleyi kazanmasıyla Kilisenin siyasal iktidara bağlı bir kurum olduğu noktasına ulaşılmıştır⁵.

Feodal örgütlenme ve Kilise üstünlüğünün sona ermesini müteakip Avrupa mutlak monarşilerin açık bir üstünlük dönemine girer. Mutlak iktidarlar; kilise karşıtlığı, düzen, ulusal birliklerin ve düzenin sağlanması gibi nedenlerle başta meşrulaştırılmaya başlanır. Bu süreçte başta Machiavelli olmak üzer bir çok entelektüel katkı söz konusudur. Mutlak iktidarla gelen; feodal ve dini sadakat bağlarının yerini soyut bir iktidar kaynağına yönelik siyasal sadakat bağlarının alması modern devletin düşünülmesi sürecinin başlangıcıdır.⁶ Machiavelli'nin "Prens'i, Hobbes'un "Leviathan"ı ve Bodin'in "Egemen"i ; bireyleri kralın yani siyasal otoritenin soyut varlığında "Bir"leştiren, fakat onun fiziki varlığı ile sınırlı olmayıp

³ Bu konuda daha detaylı bir açıklama denemesi bkz: Nur Vergin, "Din ve Devlet İlişkileri: Düşüncenin "Bitmeyen Senfonisi"", *Türkiye Günlüğü*, sayı: 29, Temmuz-Ağustos 1994, s. 5-24

⁴ Kilisenin Ortaçağ Avrupa'sında sahip olduğu sosyal ve ekonomik gücü ya da konumu ortaya koymak için döneme ait bir İspanyol atasözünü anmak yeterli olacaktır: "Kilise, deniz ya da saray". Zengin olmak isteyenlere önerilen üç yoldan birincisi din adamı olmaktır, Zengin olmak isteyen ya din adamı olmalı, ya denize açılıp ticaret yapmalı ya da saraya girmelidir. Aynı şekilde Kilisenin zamanla güvenilirliğini kaybetmesini en iyi ortaya koyan bir başka atasözü de şu şekildedir: "Şeytan haçın arkasında gizlenir". Cemal Bali Akal, *Modern Düşüncenin Doğuşu*, İstanbul : Kesit Yayıncılık, 1996, s. 270.

⁵ Vergin, a.g.m, s. 7.

⁶ Ozan Erözden, *Ulus Devlet*, Ankara : Dost Kitabevi, 1997, s. 47.

sürekli olan egemen tanımını ortaya çıkarır. Buradan modern devlete geçmek için geriye kalan şey artık; sürekli ve mutlak olan bu “egemen”i kişisellikten kurtararak soyut ve aşkın bir meşruluk temeline dayandırmak kalır. Bunun için Fransız Devrimi’ne kadar beklemek gerek. Fransız Devrimi; dini yadsıyarak meşruluk temelinden bir anlamda yoksunlaşan mutlak egemene yeni bir meşruluk unsuru olarak “siyasal toplumu oluşturan bireylerin toplamından daha üst düzeyde süreklilik ve bölünmezlik unsuru içeren bir bütünsellik olarak” ulus kavramını kazandırır. Devrim’in; Sieyes’in tanımıyla “ortak bir yasaya göre yönetilen bireyler topluluğu” olarak ortaya koyduğu ulus; modern devlete yeni bir meşruluk unsuru kazandırmayı başaracaktır. Ve yeni devlet yapısı modern ulus devlet adını alacak ve “Ulus, Yasa, Kral” sloganı ile ifade edilecektir.⁷

Büyük oranda Fransız Devrimi’nin etkisi altında gelişen modern devlet; egemenliği altına almak istediği tüm bireylere bunu hissettirerek bu bireyleri devlete bağlı vatandaşlar konumuna almayı temel amaç edinecektir. Artık tüm araçlar; bireyleri vatandaş ve topluluğu da ulus haline dönüştürmek amacına yönelik olarak kullanılacaktır. Özellikle 19. Yüzyıl bu amacın en yoğun olarak ortaya çıktığı dönemdir. Foucault; bu dönemde devletin; başta bilim, demiryolları ve telgraf olmak üzere modernliğin tüm araçları; işyeri, sınıf, hastane, aile, hapishane, tımarhane, mahkeme salonları vb tüm kurumlar bu amaç için kullandığını belirtir.⁸ Burada; anahtar konumda kavramlar olarak; ulus, ulus-devlet ve ulusçuluk kavramları karşımıza çıkar.

Modern devlet artık en ücra köşedeki bireye değin ulaşmayı, bir anlamda onların bireysel özgürlüklerini devralmayı amaçlamakta; eğitim, ulaşım, resmi dil ve devletin niteleyen simgeler aracılığıyla vatandaşının en özel alanına dahi girebilme “başarısını” göstermekte ve onu kuşatmaktadır. Bu anlamda, tüm toplumu yönlendirmeye amaçlayan bir toplum mühendisliği görevine soyunmaktadır. Yani kamusal alanın sınırlarını gün geçtikçe daha da arttırmayı başarabilmiştir. Bu anlamda

⁷ Erözden, s. 55.

⁸ Mark Philp, “Michel Foucault”, *Çağdaş Temel Kuramlar* (Ed.: Quentin Skinner), Ankara: Vadi Yayınları, 1991, s. 71.

eğitim devletin istediği vatandaş tipolojisini yaratmak için temel bir araç olarak ön plana çıkarken; ulaşım vatandaşların rahatlıkla devlet tarafından kontrol edilmesini kolaylaştıran bir araç, resmi dil ve simgeler devlet ideolojisinin yaygınlaştırılması için araçlar olarak ortaya çıkarlar. Modern devlet artık, vatandaşlarının tüm alanlarını kontrol eden total bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Bu anlamda saat kulelerinin yaygınlaşması sembolik dahi olsa önemli bir örnektir. Modern devlet vatandaşının elindeki zaman kavramını bile özel olmaktan çıkarmayı başarabilmiştir.

II. MODERN ULUS DEVLET VE ONUN ULUSU

Modern devlet adıyla ortaya çıkan bu yeni yapının önemli problemlerinden birisi meşruluktur. Ortaçağ başlarında din ve Tanrı temelli bir meşruluk dayanağına, Ortaçağın hemen sonlarında mutlak monarşinin temsilcisi kralın şahsında somutlaşan bir meşruluk temeline sahip olan devlet; her iki meşruluk kriterinin de yadsınmasından sonra yeni bir meşruluk kriterine ihtiyaç duymuştur. Yeni ve modern devlet bu ihtiyacını karşılayacak önemli kavramlardan birisi olarak “ulus”a müracaat eder. 19. yüzyıl bir çok devletler için tebaayı yurttaş, halkı da ulusa dönüştürmek anlamında önemli bir ideolojik uğraş dönemi olmuştur. Bu uğraşta odakta “nasıl” sorusu yer alır. Bir taraftan ulus temelli yapıya dayanarak ortaya çıkan milliyetçi akımlar, diğer taraftan ise Watson’un tabiriyle “çok milletli imparatorluklar”⁹ bu soruya yanıt ararlar. Birinciler bu yapıyı temellendirmeye çalışırken; ikinciler ise bu yapının imparatorlukları içinde ortaya çıkarması muhtemel zararları önleme telaşına düşerler.

Bu mücadeleyi değerlendirmek için gerekli olan önemli bir unsur ulus kavramının tanımlanmasıdır.

A. BİR İNŞA SÜRECİNİN (NATION BUILDING) ÜRÜNÜ OLARAK ULUS VE ULUS-DEVLET

Ulus ve ulus-devlet kavramlarının bilinçli bir inşaa sürecinin ürünü mü yoksa kendiliğinden doğal bir gelişim çizgisinin sonucu mu olduğu tartışmaları bu kavramsallaştırmada önemli bir yerdedir. Başta Deutsch olmak üzere bir grup ulus

⁹ Hugh Seton-Watson, “Milliyetçilik ve Çok Milletli İmparatorluklar”, (Çev.: Dr. Y. T. Kurat), *Belleten*, c. XXVIII, No: 111, Temmuz 1964.

ve ulus-devlet kavramlarını bilinçli bir politik tercih olarak, mutlak monarşilerin “yarattık”larını kabul ederler.

Deutsch; halk ile ulus arasındaki ayırma dikkat çeker. Ona göre halk birbirlerine kültürel özellikler, benzer davranış biçimleri ve iletişim kanalları ile bağlanmış belirgin sayıda bir insan topluluğunu ifade eden ve bu niteliğiyle de ulusu önceleyen bir kavramı ifade eder. Şehirleşme düzeyi, ikincil sektörlerdeki ve tarım sektöründeki nüfusun aktif nüfusa oranı, basın organlarının izlenme oranı, yüksek öğrenimdeki öğrenci sayısı, göçmen sayısı, posta kanallarıyla birbirine bağlanmış nüfusun oranı vb. ölçütlerin belirli bir noktaya ulaşmasından sonra ise halkın ulus olarak nitelendirilebileceğini belirtir.¹⁰

Genel olarak ulus ve ulus-devlet kavramlarının Avrupa’da ortaya çıkış miladı olarak 16. yüzyıl kabul edilir.¹¹ Hroch; Tilly’nin bu milatlandırmasından sonraki süreci üç farklı döneme ayırır. Birinci aşamada, bir grup entelektüel mensubu olduğunu düşündükleri etnik topluluğun dili, kültürü ve tarihi üzerine araştırmalara girer. Ancak bu dönemde, bu entelektüeller grubunun geniş halk kitleleriyle bağlantısı neredeyse tamamen kopuktur. İkinci aşamada, birinci aşamadaki salt akademik, entelektüel ilgi ve araştırmalar çeşitli kanallarla kitlelilik kazanmaya ve yurtseverlik duyguları toplumsal katmanlarda yer etmeye başlar. Bu aşama, ulusal bilincin “mayalanma süreci”ne denk düşer. Son aşamada ise; ulusal bilinç, geniş kitleler tarafından içselleştirilir. Bu aşamada, ulusal hareket tam bir örgütlenmeye kavuşmuş ve örgütlülük ülke olarak kabul edilen tüm toprak parçasına yaygınlaştırılmıştır. Hroch bu incelemesinin sonucunda, ikinci aşamadan üçüncü aşamaya geçişin zorunlu koşulunu, dilsel ve kültürel farklılıkların bulunduğu bir siyasi yapı içinde yer alan bir etnik grubun küçük burjuva sınıfını oluşturan kesimlerinin, kendi maddi çıkarlarını ulusal hareket terimleriyle ifade etmeyi başarabilmesi olarak görmektedir. Bu

¹⁰ Karl W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication*, New York-Londra, 1953, s. 60.

¹¹ Charles Tilly, “Reflections on the History of European State-Making”, *The Formation of National States in Western Europe*, (Ed.: C. Tilly), Princeton University Press, 1975, s. 18. Tilly bu tarihlendirmeyi 16. yy Avrupa’sının üç temel niteliğinden hareketle yapar: “Tüm Avrupa geneline yaygınlaştırılabilecek bir kültürel türdeşlik, kırsal köken ağırlıklı bir nüfus yapısının varlığı ve her bölgede aynı özelliği taşıyan bir siyasi yapı”.s. 19-27.

gerçekleşmediği takdirde, ulusal hareketin kitlesellik kazanabilmesi ve dolayısıyla başarıya ulaşabilmesi mümkün değildir.¹²

Anderson da benzer biçimde ulusu kendisine hem egemenlik ve hem de sınırlılık içkin olacak bir biçimde tasarlanmış ve hayal edilmiş bir topluluk olarak tanımlar.¹³ Ve bu hayal edilmiş topluluğun; Batıda üç aşamalı olarak gerçekleştiğinden bahseder. Bunlardan birincisi, modern çağla birlikte yerel dillerdeki yayıncılığa ağırlık veren kapitalist yayıncılık olgusunun ortaya çıkmasını ve yayılmasıdır. Latince kaleme alınan eserlerin karmaşıklığı nedeniyle sürekli okur kaybetmesi, Reform hareketinin tüccar kitle ve kadın nüfusu arasında yeni okurlar yaratması ve bazı monarkların halk dillerini devlet dili olarak seçmesi gibi etkenler hem kapitalist yayıncılık olgusunu geliştirmiş ve hem de ulusal yazı dilleri geliştirilerek dile standartlaşma sağlanmıştır. ulusu hayal etmenin ve ulusçuluğun Batıda gelişmeye başlamasının birinci aşamasıdır. İkinci aşama, Avrupa devletlerinin Amerika'daki kolonilerinde ortaya çıkan "anavatan" düşüncesinin belirmesidir. Toplulukların yüksek merkezlerin (kozmojik bir bağıştan ötürü hükmeden kralların) hükmü altında yaşamının yerini insani sadakatlerin ve merkezîyetçiliğin almaya başlamasıyla vatan ve vatana bağlılık düşüncesi ortaya çıkmaya başlamıştır. Üçüncü aşama ise, kapitalist yayıncılığın da gelişmesinin etkisiyle düşünsel atılımın kitleselleşerek köy ya da şehir gibi topluluklardan daha geniş kapsamlı topluluklar bir kendilerini bir bütün olarak kavramaya başlarlar.¹⁴ Gellner, topluluğun bu anlamda hayal edilerek ulus niteliğini almasında devletin rolüne dikkat çeker. Gellner'e göre modern devlet özellikle eğitim tekeli elinde bulundurarak bu türden ideolojik koşullandırmalarda bulunur. Modern devlet "meşru güç kullanma tekeli elinde tutan iktidar olarak değil, meşru eğitim tekeli elinde tutan iktidar" olarak

¹² Miroslav Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 1978, s. 11-22.

¹³ Anderson; hayal edilmiş topluluk olarak tanımladığı ulusun niteliklerini ise "sınırlı, egemen ve hayali bir cemaat" olarak belirler. Ona göre ulus sınırlı olarak hayal edilir, çünkü belki de bir milyar insanı kapsayan en büyüğünün bile, ötesinde başka uluslara mensup insanların yaşadığı, esnek de olsa sonlu sınırlar vardır. Ulus egemen olarak hayal edilir, çünkü kavram, Aydınlanma ve Devrimin, ilahi olarak buyurulmuş, hiyerarşik hanedanlık mülklerinin meşruiyetini aşındırmakta olduğu bir çağda doğmuştu. Son olarak ulus, bir topluluk, bir cemaat olarak hayal edilir, çünkü her ulusta fiilen geçerli olan eşitsizlik ve sömürü ilişkileri ne olursa olsun, ulusun daima derin ve yatay bir yoldaşlık olarak tasarlanır. Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, (Çev.: İskender Savaşır), İstanbul : Metis Yayınları, 1993, s. 20-22.

¹⁴ Anderson, s. 54.

tanımlar.¹⁵ Devlet elinde bulundurduğu bu gücün yardımıyla; düşünce, işaret ve çağrışımlarla, davranış ve iletişim biçimleri sisteminden oluşan ortak bir kültür yaratır. Ve yurttaşlar arasında birbirlerini aynı ulusun üyesi olarak tanımlarını sağlayacak bir ortam oluşturur.¹⁶ Smith ise, bu tanımlara “ortak yurttaşlık haklarından yararlanan ve kolektif duygu taşıyan grup” eklemesini yapar.¹⁷

B. TARİHİN BİR ÜRÜNÜ VE DOĞAL BİR SÜREÇ OLARAK ULUS VE ULUS-DEVLET

Ulus ve ulus-devlet tanımlamalarının ikinci kategorisi ise bu kavramları; 16. yüzyıldan itibaren kendiliğinden doğal bir sürecin ürünü olarak kabul eden yaklaşımdır. Bu süreçte başta; Meinecke olmak üzere bir grup sosyal bilimci anılabilir.

Meinecke; ulusu bir kurgu olmanın aksine tarihin doğal akışı içinde “olması gereken” bir durum olarak tanımlar. “Ortak ülke, ortak kan bağı, ortak dil, ortak entelektüel yaşam ve ortak bir devlete ya da bir devlet federasyonuna sahip olma” şartlarının gerçekleştiği ortamlarda kendiliğinden bir ulus olgusunun ortaya çıkabileceği iddiasında bulunur.¹⁸ Benzer bir yaklaşımı Kohn da sergileyerek ulus, ulusçuluk ve ulus-devlet kavramlarını; Fransız Devrimi’nden bu yana insanlık için gitgide daha ortak, daha paylaşılr hale gelen bir ruh hali olarak tanımlar. Bu düşüncede ulus gerek kültürel gerek ekonomik açıdan en verimli toplumsal birim, ulus-devlet de en ideal örgütlenmedir ve kendiliğinden olağan bir gelişme seyri içinde gerçekleşir. Bu anlamıyla da modernleşme dinamiğinin itici güçleri arasında en önemli yeri alır.¹⁹ Kohn’nun yaklaşımına benzer bir tarihsel süreç tasarımı Hayes çizer. Ve insanın doğasına özgü din duygusunun

¹⁵ Ernst Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, (Çev.: Büşra Ersanlı Behar-Günay Göksu Özdoğan), İstanbul : İnsan Yayınları, 1992, s. 56.

¹⁶ Gellner, s. 27-28.

¹⁷ Anthony D. Smith, *Theories of Nationalism*, London: Gerald Duckworth, 1971, s. 175.

¹⁸ Friedrich Meinecke, *Cosmopolitanism and the National State*, Princeton: Princeton University Press, 1970, s. 9. Bu unsurların ağırlık derecesine göre ulusları, “kültürel” ve “siyasi” uluslar olmak üzere ikiye ayırır. Kültürel uluslar, ortak paydası kan bağı ve dilin olduğu bir kültürel miras üzerinde yükselen uluslardır. Siyasi uluslar ise, ortak bir siyasi geçmiş ve örgütlenmenin doğurduğu bir arada tutucu bir güce dayalı uluslardır ve bu bağlamda da ortak ülke unsuru ön planda yer alır. Ona göre en ideal durum kültürel ulus ile siyasi ulusun örtüştüğü durumdur. Meinecke, s. 10.

¹⁹ Hans Kohn, *The Idea of Nationalism A Study in Its Origins and Background*, New York: MacMillan, 1956, s. 9-10.

aydınlanma ve onun hemen sonrasında ortaya çıkan pozitivism gibi akımlarca zayıflatılmasından sonra; insanların bu doğal ihtiyacını karşılamak işlevi; ulusal kimliği güçlendirip sağlamlaştırmak ve heterojen topluluklar içinde düzeni sağlamak için biçimlendirilmiş kamusal ritüeller, siyasal ya da sivil tapınmalar ve sadakatin yaygınlaştırılmasıyla toplum yaşamının belirli yönlerinin kutsanmasını işlevlerini yerine getiren yeni bir “sivil din” olarak ulusçuğa yüklenmiştir.²⁰

Hobsbawm bu süreçte hangi toplulukların ulus sayılması gerektiğine ilişkin bir soruya yanıt arar. Bu soruyu: ya halen var olan ya da yakın bir geçmişe kadar uzun bir süre boyunca var olmuş bir devletle tarihi bir bağı olması, ikinci olarak uzun bir süreçte oluşmuş yazılı bir kültür birikimi ve yönetim geleneği ve üçüncü olarak da fetih yeteneğini kanıtlamış olması²¹ şeklinde yanıtlar. Bu tanımlamaya uyan ulusları; Seton-Watson eski ve yeni uluslar olmak üzere ikiye ayırır. Eski ulusları, ulusal kimliğini ve ulusal bilincini, ulusçuluk akımının ortaya çıkmasından önce edinmiş uluslar olarak; yeni ulusları da ulus bilincinin doğuşuyla ulusçuluk hareketinin eşanlı olarak gerçekleştiği uluslar olarak tanımlar.²²

III. SİYASAL BİR KAVRAM ALANI OLARAK ULUS, ULUS-DEVLET VE ULUSÇULUK

Ortaçağın sona ermesiyle meydana çıkan modern devlet; yönettiği insanların hepsini kucaklayan ve onların hayatlarının her anını kuşatan, sürekli ve bölünmemiş bir egemenlik olarak kendisini tanımlar. Bu tanımlama bir anlamda politik düzlemde kendi halkı üzerinde, ara yöneticiler ve özerk kuruluşlar sistemine gerek duymaksızın, doğrudan bir egemenlik kullanımını öngörür.

Modern devlet, bütün yurttaşlarının tüm alanlarını kuşatan bir egemen olmakla kalmamış, yurttaşlarının özel ve kamusal alanlarını belirleme, bu alanlara müdahale

²⁰ Carlton J. Hayes, *Nationalism: A Religion*, New York: MacMillan, 1960, s. 10 ve Montserrat Guibernau, *Milliyetçilikler 20. Yüzyılda Ulusal Devlet ve Milliyetçilikler*, (Çev.: Neşe Nur Domanic), İstanbul : Sarmal Yayınları, 1997, s. 91.

²¹ Eric J. Hobsbawm, *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik Program, Mit ve Gerçeklik*, (Çev.: Osman Akınhay), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993, s. 55.

²² Hugh Seton-Watson, *Nations and States: An Inquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*, Londra: Methuen, 1977, s. 5.

etme geleneği edinmeye de başlamıştı. Bu müdahaleler 19. yüzyıl boyunca “modern” devletlerde genel ve rutin bir durum halini almıştır. Devlet tüm vatandaşlarıyla; postacı, polis ya da jandarma ve nihayet okul öğretmeni, kamunun mülkiyetindeki demiryollarında çalışan insanlar aracılığıyla düzenli ve sistematik bir ilişki kurmakta; düzenli periyodik nüfus sayımları ve bu nüfus sayımlarını tamamlayan doğum, evlilik ve ölüm kayıtlarını tutan aygıt vasıtasıyla yurttaşlarını sürekli takip etmekte; kağıt üzerinde zorunlu olan ilköğretim ve uygulanabildiği yerlerde askere alma aracılığıyla tebaasının ve yurttaşlarının tek tek sicilini tutmakta; yurttaşlarının, bürokratik kurumları ve iç güvenliği temin eden polisleri aracılığıyla egemenlik ve yönetim aygıtıyla daha doğrudan ilişkiye geçmelerini temin etmekteydi. Bu kontrol, denetim ve yönlendirme mekanizması din gibi en özel alanlara da yansımakta ve devlet vatandaşları için dini ibadetleri konusunda dahi belirleyici ve zorlayıcı olmaya çalışmaktadır. Bu süreç; 19. yüzyılın, önemli araçları demiryolu ve telgraf gibi ulaşım ve iletişim devrimleri ile tamamlandığında; merkezi otorite ile onun en uzak kontrol noktaları arasındaki bağın ne kadar sağlam ve rutin olduğu ortaya çıkar.²³ Renan; tüm bu gelişmelerden hareketle, ulusu ve ulusçuluğu günlük hayatta sürekli onaylanan ve “her gün tekrarlanan zorunlu bir plebisit” olarak tanımlar.²⁴ Başta eğitim olmak üzere bu modern araçlar, zorunlu plebisitin propaganda araçları olmak konumundadır. Foucault, modern devletlerin birincil amacının tüm imkanları ve bu arada özellikle bilimleri kullanarak kendi bireylerini kontrol etme ve disiplin altına almak olduğunu belirtir. 19. yüzyılda ortaya çıkan yeni durumda modern devlet başta beşeri bilimler olmak üzere modern bilimin tüm imkanları; işyeri, sınıf, hastane, aile, hapisane, tımarhane, mahkeme salonları vs kurumlar modern kurumlar ve de ulaşım ve iletişim alanındaki (demiryolu, telgraf vs) gelişmelerin tamamını yurttaşlarının egemenlik alanını modern devlet lehine daraltmak ya da kendi deyimiyle “tüm yurttaşlarına ulaşmak” amacına yönelik olarak kullanır.²⁵ Foucault’ya göre modern devletin

²³ Hobsbawm, s. 102.

²⁴ Ernest Renan, “What Is A Nation”, *Nationalism in Europe 1815 to The Present A Reader* (Ed.: Stuart Woolf), London : Routledge, 1996, s. 58.

²⁵ Mark Philp, “Michel Foucault”, *Çağdaş Temel Kuramlar*, (Ed.: Quentin Skinner), s. 71-89, Ankara: Vadi Yayınları, 1991, s. 71.

yurttaşları; siyasal anlamda bir ulus yaratma amacının gereği olarak artık bir tüm hal ve hareketleri izlenen, belirlenen ve kontrol edilen birer hapishane mahkumudurlar.²⁶

Politik anlamda bir ideolojik araç olarak “siyasal ulus” kavramı, Ortaçağdan sonra egemen devletlerin geliştiği Batı Avrupa’da 15-18. yüzyıllar arasında doğmuş ve beraberinde milliyetçilik yurtseverlik gibi kavramları da getirmişti.²⁷ Fakat, felsefi temellendirilişini Aydınlanma felsefesinde bulur ve Fransız Devrimi ile hayata geçirilmeye başlandı. 19. yüzyılın hengamesi içinde yaşanan dönüşüm yüzyılın “milliyetçiliğin yüzyılı” olarak anılmasına neden olacak ölçüde ulus devletleri ön plana çıkardı. Fransız Devrimine ve onun ortaya çıkardığı ideolojik yapıya karşı çıkan Batı Avrupa ülkelerinin ortaya koyduğu tepki paradoksal bir biçimde “siyasal ulus” kavramını daha da geliştirdi. Fransız Devrimi’nin yayılışını kendi varlıkları için bir tehdit olarak gören Avrupa monarşileri, devrimi tasfiye etmek üzere Fransa’ya yüklendiler. Bu yüklenme, Fransa ülkesinde yaşayan “yurttaşların birliği” olarak ulus bilincini hızla “Fransızların birliği” bilincine, Devrimi savunma iradesini bir “Fransız misyonu”na ve ülkeyi de “kutsal vatan”a dönüştürdü. Devrim sonrası Napoleon savaşları, İspanyol, Alman ve Slav milliyetçiliklerinin ana rahmine düşmesine neden olmuştur. Avrupa artık, ulus-devletlerin ortaya çıkma alanı olmaya başlamıştır.

Devrim, Fransa dışındaki Avrupa ülkelerinde ise değişik tepkiler ve sonuçlar ortaya çıkardı. İngiltere ve Hollanda gibi ulusal birliklerini tamamlamış ülkelerin deniz aşırı sömürgeleri yoluyla sermaye birikimlerini artırma sürecine girmelerine neden olurken, henüz “ulusal” düzeyde bir devlete kavuşamamış olan ve burjuvazisi “azgelişmiş”denilebilecek Almanya’da “kültür” ve “devlet” kavramlarını öne çıkaran

²⁶ Michel Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, (Çev.: Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara: İmge Yayınları, 1992, 384.

²⁷ Stuard Woolf, *“Nationalism in Europe 1815 to The Present A Reader”*, (Ed. by Stuart Woolf), Routledge, 1996, London, s. 8. Guibernau, siyasal ulus kavramının toplumda şekillenmesiyle başlayan bu dönemin sonlarında toplumsal güç ilişkilerinde de değişme gözlemlendiğine dikkat çeker. Bu güç ilişkilerini değiştiren unsurlar şunlardı: Toprak birimlerinin bürokratik mutlakiyetçi devletlerce konsolide edilmesi, hudutların sınırlara dönüştürülmesi, burjuvazinin yükselişi, yöneticilerin yeni rolü ve özellikle Aydınlanma düşüncesinin (belirleyici olarak “halk egemenliği” düşüncesinin) yayılmasıyla ortaya çıkan büyük birimlerin oluşumu ve bunların devlet yönetimi altındaki kültürel ulusun üyelerini yalnızca yer yer birleştirmeyi başarması. Guibernau, s. 106.

Alman romantik ulus anlayışının doğmasına neden oldu.²⁸ Bu iki kavrama yapılan vurgu, Avrupa'nın gelişmiş güçlerine (başta İngiltere ve Fransa'ya) göre ulus-devletini kurmakta gecikmiş olan ve bu yüzden onlarla eşit koşullarda yarışamayan "Almanları" bir araya getirecek siyasal zemin arayışının bir sonucu olarak ortaya çıkar.

1789'un değerlerinden yola çıkan Fransız ulusçuluğu; ulusu, bireysel bağlılıklarının kabul edilmesinden hareket eden evrensel bir oluşum olarak tanımlarken; romantizminin etkisi altındaki Alman ulusçular ise, ulusun ortak bir dil, hatta etnik gruba doğrudan ait olmaya dayalı bir cemaat (gemeinschaft anlamında) olduğunu daha çok vurguluyorlardı. Renan ve Fichte'nin ulus ve ulus-devlet kavramlarına yaklaşımları bu iki farklı değerlendirmeyi açıkça ortaya koyar.²⁹ Alman ve Fransız geleneğinden esinlenen iki ayrı kavramlaştırma yapıldığı görülür.³⁰ Aynı toplumsal sürecin sonucunda ortaya çıkan bu iki farklı ulus ve ulus-devlet algılayışı beraberinde farklı politik araçların kullanımı getirmiştir.

Alman romantizminin, Almanca konuşanların ya da bu ortak dili konuşanların paylaştığı varsayılan ortak kültürün coğrafi sınırlarının oluşturduğu bir ulus-devlet

²⁸ 19. yüzyıl başlarında ortaya çıkan Fransız ve Alman ulus/ulusçuluk tanımlamalarındaki farklılık açısından şu tanımlamaları vermek ilginç olacaktır: Fransız ansiklopedistleri ulusu; belirli bir genişlikte ve sınırları belli bir ülkede oturan, aynı yönetime tabi bulunan kalabalık halkları ifade edecek biçimde kullanır ve ulusu ortak bir yasaya bağlı olarak yaşayan ve aynı yasama gücü tarafından temsil edilen ortaklar birliği olarak tanımlarlardı. (Elie Kedourie, *Avrupada Milliyetçilik*, (Çev.: M. Haluk Timurtaş), Milli Eğitim Basımevi: Ankara, 1971, s. 6-7) Alman romantizmi ise olaya her halkın kendi ulusal birliğini oluşturması açısından bakar. Ulusun özüne yerleştirdikleri Volkgeist'i bir halkın ortak bir köke doğru izleyebileceği tarihi ve kültürü yoluyla ulaştığı metafizik bir çıkarım olarak görür. Bu yorumun sonunda ulusun Tanrı tarafından özel vasıflarla donatılmış insan türünün doğal bir bölümlemesi olarak kabul eder. Her insan ait olduğu ulusun ayırdedici karakterini saf ve dokunulmaz bir şekilde muhafaza etmek zorundadır. En iyi siyasal düzene bu şekilde Tanrının ayrı ayrı var olmasını buyurduğu doğal varlıklar olan uluslar kendi devletlerini kurduğunda erişilir. Kedourie, s. 51.

²⁹ Christophe Jaffrelot, "Bazı Ulus Teorileri", *Uluslar ve Milliyetçilikler*, (Haz. Jean Leca), (Çev.: Siren İdemen), İstanbul: Metis Yayınları, 1998, s. 54.

³⁰ Ulus-devlet ve milliyetçilik konularında diğer bir sınıflandırma şu şekilde yapılır. Bu yeni modele göre üç farklı ulus-devlet ve milliyetçilikten bahsedilebilir: Birinci tür, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri örneğinde olduğu gibi bireyci, çoğulcu, özgürlükçü ve evrenseldir (İrlandalılar, köleler, Kızılderililer, Meksika asıllılar görmezden gelinir.). İkincisi Almanya ve Rusya örneğinde olduğu gibi "Batı"ya karşı ortak bir hınçtan doğmuştur; kolektivist, organik ve etniktir. İlki bireysel yurttaşlığı ve yurtseverliği geliştirir, ikincisi ise, etnikliği ve tabi olmayı. Üçüncü tür ise, Fransa örneğinde olduğu gibi melezdir. Tanrının ve kralın yerine ulusu ve genel iradeyi koyar, hem kolektivisttir hem de yurttaşlık temeline dayanır. Jean Leca, "Neden Söz Ediyoruz", *Uluslar ve Milliyetçilikler*, (Haz. Jean Leca), (Çev.: Siren İdemen), İstanbul: Metis Yayınları, 1998, s. 15.

arayışına girmesi, ulus-devlet ile etniklik ya da belirli bir kültür arasındaki ilişkinin de kurulmaya başlaması ve böylelikle Fransa ve Britanya Aydınlanmasının vazettiği yurttaş olmanın ya da aynı ulusa mensup olmanın ölçüsü, aynı ülke aynı toprak üzerinde yaşayan siyasal irade sahibi bir insan olmak şeklindeki ulus-devlet anlayışından tam bir kopuştu.³¹ Bu ayırmalandırma, modernleşme sürecinde Batının taklitçisi olma arzusundaki henüz “Batı”lı olamayan topluluklarda makasın ucu daha da açılarak sürdü. Sonuçta aynı toplumsal temellerden hareketle ortaya çıkan iki farklı ulusçuluk tanımlaması birbirinden neredeyse tanınmayacak derecede farklılaşmıştır.³²

Her iki tür ulus ve ulusçuluk tanımının ortak olarak vurguladığı hususlardan hareketle; bir ulusun varlığından söz edilebilmesi için gerekli olan unsurlar olarak genellikle şunlar sıralanabilir: Ortak ülke, ortak kan bağı, ortak dil, ortak entelektüel yaşam ve ortak bir devlete ya da bir devletler federasyonuna sahip olma.³³ Bu unsurlar ve bunların ağırlık ve yoğunluk dereceleri farklılıklar gösterebilir. Örneğin, Hobbbsawm bu unsurlara emperyal bir fetih ruhunun mevcudiyetini ekler. Ona göre kanıtlanmış bir fetih yeteneği halkın kolektif varlığının bilincine varmasının en önemli göstergelerinden birisidir³⁴. Hroch ise, bu unsurlara “etnik grupların dışında eğitilmiş

³¹ Suavi Aydın, *Kimlik Sorunu, Ulusallık ve Türk Kimliği*, Ankara: Öteki Yay., 1999, s. 36-40.

³² Smith; ortaya çıkan iki farklı ulus ve ulusçuluk kavramlandırmasını, Batılı ve Batılı olmayan ulus ve ulusçuluk şeklinde tanımlar. Bu kavramlaştırmada, batılı ulus, Fransız ulusçuluğundan esinlenir ve belli bir ülkede aynı yasalara ve kurumlara boyun eğen bir halk topluluğunu ifade eder. Bu halk topluluğu, “yurt” ve “halkın beşiği” anlamında “tarihi” öneme sahip bir toprak parçası üzerinde yasaları ve kurumlarıyla tek bir siyasi iradeye sahiptir. Yasalar ve kurumlar karşısında tüm yurttaşlar eşit durumdadır. Alman ulusçuluğundan esinlenen ve “Etnik model” de denen Batılı olmayan ulus tasarımlarında ise ayırdedici bir özellik olarak doğuştan, fitri bir topluluk fikri önc çıkartılır. Birinci modelde halk, ortak yasa ve kurumlara tabi siyasal topluluk olarak görülürken; ikinci modelde, ise ülkeden çok soyu önc çıkartılır. Aynı şekilde Batılı sivil modeldeki hukukun yerini etnik modelde yerli kültür, genellikle de dil ve adet almıştır. Anthony D. Smith, *Milli Kimlik*, (Çev.: Bahadır Sina Şencer), İstanbul İletişim Yayınları, 1999, s.28-29.

³³ Ozan Erözden, *Ulus Devlet*, Ankara: Dost Kitabevi, 1997, s. 36. Smith de; her iki ulus tasavvurunun da ortak unsurları olarak şunları sayar: Anthony Smith bu ayırımı yaptıktan sonra gene de her iki ulus tasavvuru için de ortak unsurlar olduğunu ve bunların da şunlar olduğunu söyler: “1. Tarihi bir ortak ülke 2. Ortak mitler ve tarihi bellek 3. Ortak kitlesel kamu kültürü 4. Topluluğun tüm fertleri için geçerli ortak yasal hak ve görevler 5. Topluluk fertlerinin ülke üzerinde serbest hareket imkanına sahip oldukları ortak bir ekonomi.” Smith, s. 30.

³⁴ Hobbbsawm, bir halkın ulus niteliğini alabilmesi için “eşiği aşabilecek büyüklükte olmak kaydıyla” şu üç kriteri arar: “Birincisi, milletin mevcut devletle tarihsel bağı ya da oldukça eskiye dayanan ve yakın döneme uzanan geçmişiyile bağlıdır... İkinci kriter, yazılı bir milli edebi ve idari anadile sahip olan çoktandır yerleşiklik kazanmış bir kültürel elitin varlığıdır.... Üçüncü kriter, kanıtlanmış bir fetih yeteneğidir. ... Bir halkın bu haliyle kolektif varlığının bilincine varması için emperyal bir halk olmaktan daha iyi bir yol yoktur.” E.J. Hobbbsawm; a.g.e., s. 55-56.

elitleri, bürokrasisi, girişimcisi ve düzenli bir işçi sınıfından oluşan bir sosyal yapının yaratılmış olması”nı ekler.³⁵ Sonuçta, bu unsurlar değişik topluluklar ve değişik zamanlar için farklı önem ve konumda karşımıza çıkarlar. Bazı topluluklar için bu unsurlardan herhangi birkaçı, diğer bazı topluluklar için farklı unsurlar ulus ya da ulus-devlet oluşturmak için yeterli olabilir. Topluluk, bazen ırk ve soya dayalı bir kimlikten etkilenir. Topluluğun dili ve dini de büyük ölçüde belirleyici olabilir. Coğrafi sınırlar bunun bir nedenini oluşturabilir. J. S. Mill, bu unsurlar içinde en güçlüsü olarak; “milli tarih unsuru ve ortak gurur, mutluluk ve üzüntülerin oluşturduğu siyasal geçmiş”i görür³⁶. Fakat şüphesiz bu unsurların hiç birisi tek başına yeterli olmadığı gibi zorunlu da değildir.

Tüm bu açıklamalardan sonra; ulus-devlet; sınırları belirlenmiş bir toprak parçası içinde yasal güç kullanma hakkına sahip kurumsallaşmış siyasi iktidarın, belli bir tarihsel aşamada büründüğü ve yönetimi altındaki halkı türdeşleştirerek, ortak kültür, simgeler ve değerler yaratarak, gelenekler ile köken mitlerini canlandırarak, (genellikle uydurarak), bir devlet formu³⁷ şeklinde tanımlanabilir. Ulus ise, tarihi bir toprağı/ülkeyi, ortak mitleri ve tarihi belleği, kitlevi bir kamu kültürünü, ortak bir ekonomiyi, ortak yasal hak ve görevleri paylaşan bir insan topluluğunun adı³⁸ ve ulus-devlet örgütlenmesinin meşruiyet kaynaklığı olma işlevini yerine getiren bir olgu³⁹ şeklinde tanımlanabilir.

19. yüzyılı bir “milliyetçilik çağı” haline getiren bu şartlar; mevcut devletlerin iç ve dış politikalarını derinden etkilemiştir. Ulusal birliklerini ve ulus devletlerini kurmak isteyen topluluklar, ortaya çıkan bu yeni durumdan hareketle amaçlarını

³⁵ Miroslav Hroch, “From National Movement to the Fully-Formed Nation: The Nation Building Process in Europe”, *Becoming National A Reader*, (Ed.: Geoff Eley and Ronald Grigor Suny), Oxford : Oxford Un. Press, 1996, s. 62. Hroch millet oluşumundan söz edebilmenin şartları olarak şunları sıralar: “1. Yerel dile dayanan bir kültürün gelişimi ve bunun eğitim, yönetim ve ekonomik hayatta normal olarak kullanımı. 2. Sivil hakların ve politik öz yönetimin kurulması, bağımsızlık ve otonominin yerleşmesi. 3. Etnik grupların dışında eğitilmiş elitleri, bürokrasisi, girişimcisi ve düzenli bir işçi sınıfından oluşan bir sosyal yapının yaratılması.” Hroch, s. 62.

³⁶ J. S. Mill, “Nationality”, *Nationalism in Europe 1815 to The Present, A Reader*, (Ed. By Stuart Woolf), London : Routledge, 1996, s. 40.

³⁷ Guibernau, s. 93 ve Cornelia Navari, “The Origins of Nation State”, *The Nation - State The Formation of Modern Politics*, (Ed. By Leonard Tivey), New York : St Martin’s, 1981, s. 13.

³⁸ A. Smith, s. 24-32.

³⁹ Erözden, s. 47.

gerçekleştirmeye çalışırken; birden çok ulus ve dinden insanları bünyesinde barındıran imparatorluklar ise; bir taraftan bu ulusalcı etkileri kendi egemenlikleri altındaki bölgelerden uzak tutmaya çalışırken, diğer taraftan da yeni ortaya çıkan “modern ulus devletlerin” kullandıkları “yeni araçları” bir imparatorluk ideolojisi oluşturma vasıtası olarak kullanmayı denemişlerdir. Ortaya çıkan bu durum, meşrulukları temelden sarsılan imparatorlukların kendilerini yeniden meşru formda sunma amacından başka bir şekilde de yorumlanamaz. Osmanlı devleti de çağdaşı Rusya, Britanya, Japonya ve Avusturya gibi imparatorluk geleneğine sahip ülkelerin uyguladıkları politikayı benzer amaçlarla özellikle bu meşruluk krizinin en yoğun hissedildiği II. Abdülhamit döneminde uygulamaya çalışmıştır.

IV. MODERN ULUS DEVLETLERİN KAÇINILMAZ SONUCU: CAN DERDİNDE İMPARATORLUKLAR

Avrupa 19. yüzyılı bir taraftan devletlerin ulusal birliklerini tamamladıkları bir yüzyıldır. Diğer taraftan içten içe, Fransız Devrimi’nin getirdiği ulusalcı akımlara karşı imparatorlukların kendi varlıklarını sürdürme mücadelesini yaptıkları bir dönemdir. Bir anlamda imparatorlukların varlıklarını devam ettirebilmek için can havliyle uğraştıkları bir yüzyıldır ve bu haliyle de 19. yüzyıl adeta imparatorluklar için bir ölüm yüzyılıdır.⁴⁰ İmparatorluklar hem siyasal ve fiziksel varlıklarını sürdürmeye ve hem de meşruluklarının ideolojik alt yapılarını değişen dünya şartlarına göre yeniden kurgulama telaşındadırlar. Bu telaşın en çok hissedildiği çok sayıda sömürgeye sahip imparatorluktan hareket eden Hobsbawm 1875-1914 arası dönemi “imparatorluk çağı” olarak adlandırır.⁴¹ Bu çabalardan hareket eden Habermas ise; tüm 19. yüzyılı meşruluk krizinin odak yüzyılı olarak tanımlar. İmparatorluklar bir taraftan varlıklarını sürdürmeye çalışırlar, diğer yandan ise karşı çıktıkları modern ulus devletlerin silahlarını kendilerine karşı kullanmayı tercih ederler. Yeni ortaya çıkan bu ulus devletlerin devlet ideolojisi ve kültü yaratmak için kullandıkları; eğitim, ulaşım, iletişim ve simgesel araçlar gibi yöntemlerini aynen kullanmaya çalışırlar.

⁴⁰ Bakınız; Hubert Deschamps, *Sömürge İmparatorluklarının Çöküşü*, (Çev.: Oktay Akbal), İstanbul : Kitapçılık Limited Ortaklığı Yayını, 1966.

⁴¹ Eric Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı 1875-1914*, (Türkçesi: Vedat Aslan), Ankara: Dost Kitabevi, 1999, s. 67.

Modern devletin ortaya çıkmaya başlamasına rağmen 19. yüzyılda hala, bir çok monarşi hüküm sürmektedir. Bu monarşiler Fransız devriminden I. Dünya savaşına değin ciddi bir can çekişme buhranı yaşarlar. Osmanlı Sultanı, Meiji İmparatoru, Rusya Çarı, Habsburg İmparatoru, farklı tonlarda da olsa aşağı yukarı aynı yollarla varlıklarını devam ettirmeye çalışmaktadırlar. Temel olarak eğitim destekli bir devlet mitolojisi sunmak ana araçtır. Bunu modernitenin teknik araçları destekler: demiryolları, telgraf, fabrikalar, nüfus sayımları, yollar, posta örgütü, dünya fuarları, saat kuleleri ve sanatsal saraylar. Bunların her birisi monarşiler için değişik önemde olmakla beraber kullanılan ortak araçlardır.⁴²

Yüzyıla damgasını vuran bu akımlardan sakınmak isteyen imparatorlukların durumları ve karşılaştıkları sonuçlar da aslında Osmanlı devletinin sonundan farklı değildir.⁴³ 19. yüzyıl başlarında Metternich yönetimindeki Avusturya İmparatorluğu milliyetçi akımlara hiçbir şekilde itibar etmeyip ilgi göstermemeyi tercih etmekte iken, 1859 Fransa ile savaşıyla başlayan yenilgiler süreci sonunda imparatorluk sınırları içindeki topraklarda özellikle Alman ve Macar milliyetçiliğinin hızla yayıldığı görülür. Viyana, Budapeşte ve Prag'da artarda milliyetçi ayaklanmalar vuku bulur. Takip eden yıllarda bu hareketlere çok aktif bir Slav ve Romen milliyetçiliği eklenir. İmparatorluk yöneticileri, imparatorluğun varlığını devam ettirebilmesi için bu akımlara karşı koymanın yollarını bulma telaşındadır. Bu amaçla; samimi ve ehliyetli bir idare sisteminin kurulması ve yurttaşlara eğitim sistemi aracılığıyla milliyetçi hareketlerin anti tezi bir ideolojinin verilmesi çözümlerini dener.⁴⁴ Fakat sonuç; imparatorluğun önce 1867 yılında Habsburg ve Macar İmparatorluğu şeklinde ikiye ayrılması ve ardından da I. Dünya savaşı sonunda tamamen dağılmasıdır.⁴⁵

Dönemin bir başka çok uluslu imparatorluğu olan Rusya Çarlığında; 1815 öncesi Çar ve Ortodoks kilisesine sadakat temelli bir ideolojik yapı söz konusudur.

⁴² Selim Deringil, *The Well Protected Domains Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909*, London : I.B Tauris, 1998, s. 171.

⁴³ Değişik ulus ve dinlerden oluşan sömürgelere sahip imparatorlukların sömürgeleri arasında milliyetçi akımların nasıl yaygınlaştığı için bakınız; Rupert Emerson, *Sömürgelerin Uluslaşması*, (Çev.: Türkkaya Ataöv), Ankara : Türk Siyasi İlimler Derneği Yayını, 1965.

⁴⁴ Watson, 527-532.

⁴⁵ Oral Sander, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, Ankara: İmge Yayınları, 1993, s. 139.

Yüzyılın başından itibaren hem milliyetçilik akımları ve hem de Ortodoks kilisesine karşı Katoliklerin muhalefeti kendisini hissettirir. Çarlık sorunun farkına ancak 1830'lu yıllarda varır. Avusturya imparatorunun uyguladığı politikanın benzeri uygulamalarla sorunun çözümü aranır. Özellikle eğitim alanında mücadele hız kazanır. "Ortodoksluk, Otokrasi ve Milli Varlık" parolası etrafında bir devlet ideolojisi yaratmaya çalışılır. Hükümet çok büyük bir Ruslaştırma politikası yürütür. Özellikle 1890'lı yıllarda bu muhalif akımlar Protestan Alman tebaası, Ermeniler, Müslüman Tatarlar, Ukrayna, Finlandiya ve İsveç bölgelerinde yaşayanlar arasında etkinliğini hızla artırır. Rusya I. Dünya savaşına ve 1917 devrimine bu şartlar altında girer.⁴⁶ Dönemin şartları; İspanyol, Hollanda, Portekiz, Çin ve Japon imparatorluklarında da etkili olur ve benzer politikalarla karşı konulmaya çalışılır. Fakat, kullanılan politik araçlar sadece beklenen sonuçların zamanlamasını etkiler. Ve anılan imparatorlukların tamamı aynı hazine sonla karşılaştılar.⁴⁷

16. ve 17. yüzyıllarda İngiltere'de Tudorlar, İspanya'da Habsburglar ve Fransa'da Bourbonlar ve daha sonraki yüzyıllarda ise Prusya'da Hohenzollern ve Rusya'da Romanovlar gibi hanedanlar öncülüğündeki mutlak monarşik yapılar modern ulus devletlerin bir anlamda müjdecisi olmuşlar; 1640 yılında İngiliz Devrimi, 1789 yılında Fransız Devrimi ve ardından Bismark'ın Prusyasındaki devrimlerle yerlerini ulusal yapılardan hareket eden modern devletlere bırakmışlardır.⁴⁸

Çağın şartlarına göre bürokratik örgütünün kurumsallığı, liyakat, kamu hizmeti, hakkaniyet ve akılcı uygulamalarla donatılmış olan 16-17. yüzyıl Osmanlı devletini Batının henüz ortaya çıkarmağa çalıştığı modern-ulus devletle kıyaslamak ve aralarında zoraki bir ilişki kurmaya çalışmak Rıfat Ali Abul Haj'ın da belirttiği gibi anakronik ve yanlış bir değerlendirme olur.⁴⁹ Ancak 19. yüzyıl Osmanlı devleti ve onun yöneticileri, artık Batının her alandaki üstünlüğünü kabullenmiş ve bu üstünlüğü

⁴⁶ Watson, s. 533-536.

⁴⁷ Hubert Deschamps, *Sömürge İmparatorluklarının Çöküşü*, (Çev.: Oktay Akbal), İstanbul : Kitapçılık Limited Ortaklığı Yayını, 1966.s. 18-43.

⁴⁸ James Anderson - Stuart Hall, "Absolutism and The Ancestors", *The Rise of The Modern States*, (Ed. James Anderson), Wheatsheaf Books, Great Britain, 1986, s. 21.

⁴⁹ Rifa'at 'Ali Aboul-El-Haj, *Formation of the Modern State The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries*, New York : State University of New York Press, 1991, s. 8.

kendi ülkesine aktarmak arzusunda olduğunu her fırsatta gösterir olmuştur. 19. Yüzyıl başında başlayan, Batıdaki “modern devleti kurma” ve onun ulusunu oluşturma şeklindeki Osmanlı modernizasyonu, başlangıçta belki bilinçsizce ve belki de sonuçta başarısız olmuş, ama bir o kadar da katıksız bir örnektir. Tanzimat ricalinin ve onları takip eden Yeni Osmanlıların Osmanlılık fikri etrafındaki çabaları bunun güzel bir örneğidir.⁵⁰ Fakat; özellikle Sultan II. Abdülhamit dönemi, bu anlamda bir taraftan Batıdaki Osmanlı benzeri imparatorluklardaki ulusçu ve dolayısıyla ulus-devlet kurma amaçlı hareketlerin önünü kesmeye yönelik politika uygulamalarına, diğer taraftan da modern ulus devletlerin kullandığı tüm yönetilen insanları devletin varlığından haberdar kılarak onları birer modern ulus devlet yurttaşı haline getirecek politikalara sahne olmuştur. Bu çerçevede Batıdaki tüm örnekler ve araçlar zaman geçirilmeden Osmanlı ülkesinde de hayata geçirilir. Hepsinden önemlisi, devletin tabiri caizse yurttaşlarının iliklerine kadar kendisini hissettirmeyi amaçlayan saf bir modern devlet uygulaması ile karşılaşılır. Kısacası, Sultan II. Abdülhamit dönemi politikaları; onun çağının “kamusal ihtişam” çağı olduğunun farkında ve bilincinde olduğunu açıkça ortaya koyan bir görünümüdür.

Bu anlamda; Sultan eğitim başta olmak üzere; kamusal ihtişamı temin edecek ulaştırma ve iletişim alanındaki teknolojik yeniliklerle bürokrasinin kendisine sağladığı üstünlükleri kullanmak, modern toplum mühendisliğinin önemli araçlarından eğitimi hem müfredatını kontrol altına almak ve hem de kontrol altındaki bu okullara devamı en yüksek düzeye çıkaracak okulların sayısını artırmak; tüm bunların yanında geleneksel ve dini değeri olan çeşitli ünvan ve araçlar benzeri bütün “modern araçlar”a başvurur.

⁵⁰ Süleyman Seyfi Ögün, “Türk Milliyetçiliğinde Hakim Millet Kodunun Dönüşümü”, *Türkiye Günlüğü*, s.: 50, Yıl: Mart-Nisan 1998, s. 27.

V. OSMANLI 19. YÜZYILI: MODERNLEŞMEK YA DA İCAB-I ASRA İNTİBAK ETMEK

Modernleşme, önemli bir paradigmayı içinde barındıran bir kavramdır. Modern olana yönelik bir gelişme sürecini anlatmak için kullanılır.⁵¹ Fakat burada paradigmayı teşkil eden sorun; “modern” olanın kim ve ne olduğudur. Birbirinden tamamen ayrı iki farklı toplum tipolojisi çizilir. Birincisi kültürel anlamda kırsal kültürünün hakim olduğu, siyasal anlamda özgürlüklerin bulunmadığı ve rasyonel olmayan bir biçimde yönetilen ve ekonomik anlamda ise yoksul ve tarıma dayalı bir ekonomiye sahip bir toplumdur. İkincisi ise bunun tamamen aksine kent kültürünün ve özgürlükçü ve rasyonel bir idarenin hakim olduğu, sanayileşmiş ve zengin bir toplum tipidir. Bu kurgunun doğal sonucu modernleşmenin ikinci tip toplumlara yönelik bir değişim olmasıdır. Bu anlamda, Batıda 17. yüzyıldan itibaren gelişme seyrine giren ve 19. yüzyılda yoğunlaşan kültürel, siyasal ve ekonomik düzen “modern”, bunlar dışındaki özellikle Asya, Afrika ve Güney Amerika’daki toplumların temsil ettiği düzen ise görece geridir ve modernleşmeleri ancak “Batı”nın geliştirdiği yapıyı taklitle mümkündür.⁵² Bu yaklaşım Batı toplum yapılarının karakteristik özelliklerini oluşturan kurumların (rasyonalizm, laiklik, demokrasi, özgür girişim ve bireycilik)⁵³ iktibas edilmemesi

⁵¹ Batılı toplum ve siyasal bilimcilerce geliştirilen modernleşme kuramları ve bunlara ilişkin tanım ve kurgular için bakınız: Emre Kongar, **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1984. Kongar burada; Eisenstadt, Lerner, Smelser, Etzioni ve Rustow gibi toplumbilimcilerin modernleşme tanımlarını detay ve eleştirileri ile sunar. Kongar, s. 227-247. Bu sunumdan sonra ise; “insanoğlunun genele evrim çizgisi bakımından geri kalmış toplumların, zamanımızda bu çizginin son noktasına gelmiş olan toplumlara yetişmesi” biçimindeki kendi modernleşme tanımını yapar. Ve bu bağlamda modernleşmenin bir ilerleme değil bir eşitleme süreci olduğuna dikkat çeker. Kongar, s. 304.

⁵² S.N. Eisenstadt, **Modernization: Protest and Change**, Englewood-Cliffs, N.J., Prentice-Hall Inc., 1966, s. 1.

⁵³ Örneğin: Rustow ve Ward “modern” bir yönetimin ideal karakteristiklerinin neler olduğu sorusunu şöyle yanıtlar: “1. Oldukça farklılaşmış ve işlevsel olarak özelleşmiş idari örgütlenme sistemi (farklılaşma). 2. Bu idari yapı içinde yüksek bir bütünleşme derecesi (merkezileşme). 3. Siyasal karar alma sürecinde rasyonel ve seküler prosedürlerin geçerliliği (önderliğin seküler ve rasyonel oluşu). 4. Siyasal ve idari kararlarda geniş hacimlilik, kapsayıcılık ve yüksek bir etki gücü (siyasal etkinliklerin ülke boyutuna nüfuz etmesi). 5. Devletin tarihi, ulusal sınırları ve ulusal kimliği ile büyük ölçüde özdeşleşmiş bir halkın etkin duyarlılığı (ulusal kimlik). 6. Karar verme sürecinde gerekliliği olmasa da, halkın siyasal sisteme katılımı ve siyasete popüler bir ilginin olması (siyasal katılım). 7. Siyasal rollerin atfedilmiş olmayıp kazanılmış olması. 8. Hukuki ve düzenleyici tekniklerin, seküler ve şahsi olmayan bir hukuk sistemine dayalı olması.” D. A. Rustow ve R. E. Ward, “Introduction”, **Political Modernization in Japan and Turkey**, (Eds.: D. A. Rustow ve R. E. Ward), Princeton: Princeton University Yayını, 1970, s. 7.

halinde sanayileşmenin geliştirilip sürdürülmesinin mümkün olmadığını temellendirmektedir.

Modernleşmenin bu şekilde tanımlanması, çağın gereksinimlerini kendi ülkesinde uygulamak isteyen “Batı” dışındaki toplumların önce “Batı”nın üstünlüğünü tartışmasız bir biçimde kabul etmelerini de gerektirir. Bu anlamda Osmanlı modernleşmesi “Batı”nın özellikle askeri ve siyasal alanda üstünlüğünün açıkça kabul edildiği 18. yüzyıl başlarına değin bozulan toplumsal ve siyasal düzenin yeniden tesisi amacına yöneliktir.

Osmanlı Devleti klasik dönem olarak adlandırdığımız çağda kendisi bir çok devlet için model olacak konumda idi. Fakat, devlet yapısında ortaya çıkan ve önlenemeyen yozlaşmayla birlikte kendisine rakip konumdaki Batı devletlerinin hızla aradaki mesafeyi kapatıp model alınacak konuma gelmeleri Osmanlının tartışmasız üstünlüğünü sona erdirdi. Osmanlı Devleti, bu durumun farkına başarısızlıkla sonuçlanan II. Viyana kuşatması ile vardı. Bu farkına varma ile devlet içindeki yozlaşma ve Batı karşısında geri kalmanın nedenleri üzerine bir sorgulama sürecine girildi.

16. yüzyıl sonundan itibaren benzerlerine sıkça rastlanan; devletin içinde bulunduğu durumu, bozuklukları tespit eden ve çözüm önerilerini sıralayan; devlet adamları ya da dönemin ileri gelenleri tarafından yazılan kurtuluş reçeteleri şeklindeki "layiha" ya da "risaleler"ne sıkça rastlanır. Bunların en önemlilerinden birisi olan Koçi Bey Risalesi'nde⁵⁴ devletin, özellikle Kanuni devrinden sonraki tarihlere tekabül eden hicri 982 tarihinden itibaren bir bozulma sürecine girdiğinden söz edilir. Gerçekten de Kanuni sonrası başlayan askeri alanda başarılı olamama süreci, beraberinde idari sistemde, toprak sisteminde ve bunlara bağlı olarak ekonomik sistemde bir bozulmayı getirmişti.

Koçi Bey Risalesi; devlet yapısındaki bozulmanın kendisini artık açıkça hissettirdiği bir dönemde çocuk yaşta tahta geçen Sultan IV. Murat'ın gençlik yıllarında; yönetime ağırlığını koyabilmek için güvendiği adamlara yazdırdığı, devletin

⁵⁴ Koçi Bcy, *Koçi Bcy Risalesi*, (Sad.: Zuhuri Danışman), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1985.

içinde bulunduğu durumu ve bunun sebeplerinin araştırılmasını istediği risalelerden biridir⁵⁵.

Koçi Bey Risalesi'nde; hicri 982 tarihine kadar düzenin yerli yerinde işlediğini ve ciddi problemlerin yaşanmadığı, bu tarihten sonra bozulmanın başladığına dikkat çeker. Mezkur tarihe kadar padişah-vezir diyalogu ve işbirliği ile ülke yönetilmekte iken bu tarihten sonra yöneticilerin işine ehil olmayan insanların karışması başlamıştır. Özellikle saray çevresinden ve saray mensuplarının araya girmeleri ile bu işbirliği bozulmuştur. Bu tarihe kadar atama ve aziller liyakat esasına göre yapılırken düzenin bozulma sürecine girmesi ile atama ve azillerde rüşvet ve hatır gönül ilişkisi ön plana çıkmaya başlamıştır. Bozulmanın başladığı tarihlere kadar kadılar halkın menfaatini koruyor, vergiler hak ve adalet prensibi üzere tahsil edilmekte ve "şer'i şerif ve kanun-u kadim-i Osmaniye"ye göre hareket edilmekte iken; bozulmanın ile birlikte devletin daha doğrusu devlet görevlilerin halka zulmü ve kanunlara riayetsizlik başlamıştır. Bütün bu kötü gidişatı durdurma ve tekrar eski ihtişamlı dönemlere dönmenin yolu ise; aynı usullerin tekrar hakim olmasıdır.⁵⁶

Koçi Bey risalesi ve benzeri "layiha" ya da "risaleler" devlet içindeki bozukluğun giderilerek yeniden eski ihtişamlı günlere dönmenin yegane yolu olarak, klasik dönem devlet yapısından sapmaların düzenlenerek eski düzenin kurulmasını görürler. Modernleşme adını verdiğimiz sürecin belki belirtileri olarak kabul

⁵⁵ Metin Kunt, Siyasal Tarih, Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908, (Yön: Sina Akşin), İstanbul: Cem Yayınları, 1990, s.21.

⁵⁶ Bu tür çalışmalara ilginç ve önemli bir örnek de Katip Çelebi'nin "Düstur-ul Amel fi Islah-ıl Halel" (Bozuklukların düzeltilmesi için ne yapılacağını gösteren düstur) dir. Katip Çelebi de bu eserinde devletin duraklama devresine girdiğini, devlet adamlarının bunu görerek maddi-manevi tedbirler almaları gerektiğini anlatır. Özellikle reayanın, askerinin ve hazinenin kötü bir gidişat içinde olduğunu söyler ve bir an evvel bu durumun giderilmesini ister. Bu eserin günümüz harfleriyle metni için bkz. Orhan Şaik Gökyay, Katip Çelebi, s. 237-248, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, t.y. Bu minvalde eserler olarak şunlar ilave edilebilir: Gelibolulu Mustafa Ali'nin Nüshat-üs Selatin (1600), yazarı ve tarihi bilinmeyen Hirzül'l Mülük, Hasan Kafi el Akhibari'nin Usûlül' Hikem fi Nizami'l Alem (1616), Üveys b. Mehmed'in Habname (1628), 1622 yılında II. Osman'a takdim edilen ve anonim bir eser olan Kitab-ı Müsteab, Aziz Efendi'nin Kanunname-i Sultani li Aziz Efendi, 1640 yılında Sadrazam Kemankes Kara Mustafa Paşaya takdim olunan Kitabu Mesalihi'l Müslimin ve Menafi-ül Müminin, Hezarfen Hüseyin Efendinin Telhis-ül Beyan fi Kavanin-i Ali Osman ve Defterdar Sarı Mehmed Paşanın Nesayih-ül Vüzera ve'l Ümera adlı eserleri sayılabilir. Bu eserlerin tanıtımları ve içerikleri için bakınız: Mehmet Öz, Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları, İstanbul: Dergah Yayınları, 1997.

edilebilecek bu layihalar Batı ile ilişkiler gelişip, Batı'daki gelişmeler daha net bir şekilde izlendiğinde artık "ıcab-ı asra intibak" adını alacak ve klasik dönem kurumlarını yeniden geri getirmek yerine Batı'daki "modern" devletlerin siyasal, toplumsal, askeri ve teknik alandaki "modernliklerinin" transferi şekline dönüşür. Bu dönüşüm ilk olarak temkinli bir biçimde Batıyı ve onu üstün kılan niteliklerini tanıma amaçlı girişimler ile başlar.

Özellikle 18. Yüzyılda Osmanlı devleti, Avrupa ülkelerine gönderdiği sefirler aracılığıyla "Batı" hakkında ciddi gözlemler yapar. II. Katerina Rusyasına giden Mehmet Rasih Paşa, Fransaya giden Yirmisekiz Mehmet Sait Efendi, Potsdama Ahmet Resmi Efendi gibi sefirler Batı ve onu üstün kılan nitelikler hakkında genelde olumlu ve takdir hislerini ifade eden gözlemler aktarırlar. Bernard Lewis; Damat İbrahim Paşa tarafından Yirmisekiz Mehmet Sait Efendinin matbaanın ülkeye gelişyle sonuçlanan "vesait-i umran ve maarifine dair layıkıyla kesb-i ittila ederek kabil-i tatbik olanların takrirı" talimatıyla elçi olarak Parise gönderilmesi olayının bu anlamda ilk modernleşme girişimi olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtir.⁵⁷ Batı ile temaslar III. Selim ile farklı bir boyut kazanır. III. Selim henüz Veliahd iken Fransa Kralı 16. Louis ile yazışmış ve onun devlet yönetimi ile ilgili görüşlerini almıştır.⁵⁸ Tahta geçtikten sonra ise yine Avrupa ile muhaberesini sürdürmüş ve Ebu Bekir Ratıb Efendi'yi Avrupa kurumlarını tanıyıp, onlar hakkında bilgi edinerek kendisine ulaştırması görevi ile Avrupa'ya (Avusturya) göndermiştir.

Devletin eksikliğini en ciddi olarak hissettiği askeri teknoloji ve donanım eksikliği modern Batıdan transfer konusunda ilk ciddi çabaya konu olan alandır. Özellikle ikinci Viyana bozgunundan Tanzimat Fermanı'nın ilanına kadar geçen dönemdeki modernleşme girişimlerinin ana ve hatta yegane ilgi alanı askeri konulardır. Ordu ile başlayan modernleşme süreci askeri personel ve kışla ile sınırlı kalmayacak ve zamanla kendisini toplumdaki kurumların, bireylerin ve nihayet toplumsal ve siyasal

⁵⁷ Bernard Lewis, *Modern Türkiyenin Doğuşu*, (Çev.: Metin Kıratlı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996, s. 46 ve 52.

⁵⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Selim III'ün Veliaht İken Fransa Kralı Lui XVI İle Muhabereleleri", *Belleten*, c. II, 1938, No: 5-6, s. 191-246.

örgütlenmenin odağı olan devlet yapısını da içine alan geniş bir kapsama alanına sıçrayacaktır. Osmanlıların askeri mağlubiyetlerinin sebebi silah teknolojisindeki gerilikten ziyade; ordunun ‘düzenli bir askeri birlik’ olması ve disiplinli bir eğitim alması anlamında bir yetiştirme probleminden kaynaklanmaktadır. Ya da modernleşme girişimlerini başlatan kişilerin teşhisi bu şekildedir. Çünkü bu konudaki ilk adım; Batıdan asker yetiştirmek üzere uzmanlar getirilmesi biçiminde ortaya çıkmıştır. Askeri yapının değişmesi beraberinde siyasi ve idari yapıda dengeleri alt üst edecek bir değişikliği beraberinde getirecektir.

Devleti ıslah olarak başlayan girişimlerin askeri teknoloji ve eğitim uzmanı transferi şeklini alması Osmanlı modernleşme sürecinin ilk kırılma noktasıdır. Batı ile askeri alanın dışında sosyal ve siyasi konularda da yakınlaşma ve diyalog ortamının bizzat padişah tarafından temin olunduğu III. Selim ve onun öncüsü olduğu süreç ise bu alandaki ikinci kırılma noktasıdır. Buradaki kırılma şüphesiz birinciden daha geniş ve yaygın bir etki alanına sahiptir. Birinci kırılma noktasından önce tarafsız bir biçimde Batıyı tanıma olarak kendisini hissettiren süreç; ikinci kırılma noktasından sonra savaş ve askeri teknolojilerden devlet idaresine değin bütün alanlarda Batının üstünlüğünün kabul edilmesine varır. Önceleri salt askeri eksikliklerin giderilesi sonucunda yeniden eski üstün duruma gelineceğine ilişkin inançla başlayan modernleşme süreci; artık tamamen Batının üstünlüğünün kabul edilerek Batının bir model olarak alınması ile neticelenir. Artık yozlaştığına ve geri kaldığına inanılan düzen sadece askeri yapı değil daha şumüllü bir biçimde sistemdir. Sened-i İttifak ile başlayan yeni dönem artık Kanuni devrini geri getirecek reformlar yapmak amacını gütmeyiz, bu nokta 18. Yüzyıl öncesi reform girişimleri ile sonrası girişimleri birbirinden ayıran önemli bir kırılma noktasıdır.⁵⁹ Ve artık ıslahat teşebbüsleri tamlaması yerine durumu daha net ifade eden “icab-ı asra intibak” olarak ifade edilen yeni bir süreç başlamaktadır.

Ortaylı bu kavramsal dönüşümün Osmanlı idarecilerinin Batı modelinin “seçim özgürlüğü tanımayan bir model” olduğunu fark etmelerinin bir göstergesi olduğunu ifade eder. Aynı şekilde 19. Yüzyıl Osmanlı aydını da daha demokrat ve özgür bir

⁵⁹ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 35.

rejim istemekte; aile ve toplum hayatında daha özgür ve katılımcı hedefleri arzulamaktadır. Ortaylı aydın ve idarecilerdeki bu değişimi; modernleşmenin artık bir dış zorlamanın ötesinde tamamen içsel bir karar mekanizmasının ürünü olduğu biçiminde de değerlendirir.⁶⁰ Fransız ihtilalinin ve ulusçu fikir akımlarının etkisini yoğun olarak hissettirdiği bir dönemde ortaya çıkan bu dönüşüm; Tanzimat idarecilerinde tıpkı çağdaşı Avrupa imparatorlukları gibi; bu akımların etkilerini en aza indirmeyi amaçlayan merkeziyetçi girişimler olarak iç politikası malzemesi halini alır. İmparatorluk coğrafyasının bu akımların etkisi altında kalan bir çok bölgesinde ulusçu ayaklanmalar patlak vermektedir. Ayrıca özellikle devletin bu bölgelerde otorite ve nüfuzunu yerele derebeylerine kaptırmış olması da bu hareketlerin yoğunlaşmasına yardımcı olmaktadır. Tanzimat idarecileri ilk olara, ülkenin her bölgesindeki yerel nüfuz ve otorite sahipleri derebeylerin nüfuzlarını kırma amaçlı bir merkezileşme hamlesi başlattılar.

Bu süreçte Tanzimat aydını ise; özellikle basın siyasal ve toplumsal alanda daha geniş özgürlük talepleri ile bu dönüşümü ortaya koyarlar. Batı dillerinden yapılan çeviriler; Batıdaki siyasal ve toplumsal yapı hakkında önemli bir bilgilenme sürecine öncülük yapmıştır. Bu bilgilenme süreci de beraberinde aydınların basın yoluyla siyasal sisteme yönelik taleplerini ve muhalefetlerini dile getirmeleri sonucunu doğurmuştur. Sürecin sonunda ise; siyasal ve toplumsal hayatımızda ilk aydın ve demokrat muhalefet hareketi olarak tanımlanan Yeni Osmanlılar hareketinin ortaya çıkmasıdır. "Memlekette mutlakiyet idaresini meşrutiyet idaresine çevirmek için hazırlanan "şerait-i idare"(idare usulünü) yi, ki şimdi buna Kanun-i Esasi (Anayasa) demekteyiz, milletin bir meşru talebi olmak üzere, Muharrem'in onbeşinde, adet olduğu üzere, Bab-ı Ali'yi teşrif eden Padişaha verilecek bir istid'aya ilişik olarak takdim etmek ve kabul ve icrası için, Zat-ı Hümayun (Hünkar) Hırka-i Şerife "tahlife" (yemin etmeğe) davet eylemek"⁶¹ amacıyla ortaya çıkan bu hareket Osmanlı modernleşmesinin üçüncü kırılma noktası olan Sultan II. Abdülhamit döneminin başlangıcına da öncülük etmiştir.

⁶⁰ Ortaylı, s. 21.

⁶¹ Ebuzziya Tcvfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, İstanbul: Kervan Yayıncılık, 1973, c. 1, s. 88.

Sultan II. Abdülhamit döneminin Osmanlı modernleşmesinde üçüncü kırılma noktası olma nedeni; Batı hakkında nispeten daha doğru değerlendirmelerin yapılmaya başlanmasıdır. Modernleşme sürecinin başlangıcında; devleti ıslah amaçlı girişimler Batıyı küçümseyen ve hatta yok sayan bir niteliktedir. Onu takip eden dönemlerdeki girişimleri ise tam tersine Batıyı aşırı derecede abartan ve bir anlamda körü körüne bir taklit niteliği arz eder. Sultan II. Abdülhamit dönemi ise; Batıdaki siyasal ve sosyal gelişmelerin rasyonel ve pragmatist bir biçimde değerlendirilerek “devletin bekasının temini” amacıyla “acımasızca” kullanıldığı bir dönemdir. Devletin alabildiğince genişlediği, devletin ve onun kamusal otoritesini temsil eden idari kurum ve ajanların (bürokratların) tüm ülke ve teba arasında yaygınlaştığı, buna karşın sivil alanın ise aynı ölçüde daraltıldığı bir dönem başlamaktadır.

19. yüzyılın çalkantılı ve özellikle imparatorluklar için bir can çekişme döneminde Osmanlı saltanatını temsil eden Sultan II. Abdülhamit; çağının genel şartlarını yorumlamakta usta bir politikacı gibi davranmış, bilhassa modern ulus devletlerin ortaya çıktığı, buna karşın çok uluslu imparatorların bu yeni ortaya çıkan modern ulus devletlerin yöntemlerini takip ederek bir imparatorluk ideolojisi yaratıp kendi imparatorluğunu ayakta tutmaya yönelik girişimlerde bulunmuştur. Bu politikanın en önemli araçları; eğitim öğretim müfredatının devlet denetim ve gözetimi altına alınarak başta özellikle ilköğretim düzeyindeki eğitim kurumları başta olmak üzere okulların yaygınlaştırılmasıdır. İkinci önemli araç; gelişen ulaşım ve iletişim teknolojileri kullanılarak mümkün olduğunca çok sayıda yurttaşa devletin doğrudan ve aracısız bir biçimde ulaşarak ideolojik koşullandırmasını yapabilmesidir. Üçüncü önemli araç; devlet otoritesini temsil eden en önemli unsurlardan olan bürokratların merkezi otoriteye tamamen bağlı ve güvenilir bir kadro olarak sayı ve etkinliğinin artırılmasıdır. Dördüncü bir araç ise; devletin kamusal ihtişamın sembolik değeri olan göstergelerle yüceltilmesi ya da korunmasıdır. Sultan II. Abdülhamit döneminin en iyi özetlenebildiği reform girişimleridir. Sultan, kendisinden önceki “icab-ı asra intibak” sürecini bu anlamda total bir amaç gözetmemekle itham eder. Kendi dönemi ise; devlet otoritesinin sivil alan aleyhine sonsuz bir iştiaikle artırıldığı bir dönemdir ve tüm girişimler bu amacı destekler niteliktedir.

İKİNCİ BÖLÜM

19. YÜZYILDA ORTAYA ÇIKAN SİYASAL YAPI İÇİNDE “DİL”E DUYULAN İHTİYAÇ

Temel hedefi, yönettiği tüm insanları kuşatmak, onlara ulaşmak ve devlet ideolojisinden onları haberdar ederek ideolojik koşullandırmasını yapmak olan modern ulus devletlerin en önemli araçlarından birisi yönettikleri coğrafya üzerinde kurguladıkları resmi ve ortak bir ulusal dil vurgusu olmuştur. Kurgulanan bu dil; milli kültür ve ulusal topluluğun oluşmasında önemli bir işleve sahiptir. Bu kurgulamada; önce yönetilen coğrafya üzerinde konuşulan lehçelerden birisi seçilir; sonra imla ve gramerden başlayarak bir standartlaşma ve homojenleştirme yapılarak milli dil oluşturulur.¹ Modern ulusal devletler için bu anlamının yanında; dönemin sömürgeci imparatorlukları için de önemli bir araçtır. Bu yönüyle hem bu imparatorlukların ve hem de ulusal devletlerin, seçilen ve sonra da kurgulanmaya çalışılan dilin ortak payda oluşturabilme niteliğidir.

Ulusal ve ortak bir dil, yönetilenler arasında homojenleşmeyi sağlayan en önemli unsurlardan birisidir; hem sömürgecilik ve hem de ulusal yapılar için vazgeçilmez bir araçtır. 19. yüzyılın bu anlamda bütün devletlerin, tüm yurttaşlarının paylaştığı ortak bir ulusal kurgulama çabası içinde oldukları bir dönem olduğu söylenebilir. Bu yönüyle 19. yüzyıl içinde resmi dil ya da dil birliğinin temini siyasal bir proje konumunda karşımıza çıkar, bu siyasal projenin gerçekleştiği en önemli kurumlar ise başta ilköğretim olmak üzere tüm eğitim kurumlarıdır.²

19. yüzyıla daha doğrusu modern ulus devletlerin güçlü bir biçimde ortaya çıkışlarına değin; geleneksel imparatorluklarda dil anlaşma değil anlaşmama aracı olarak kullanılmıştır. Yani halkla siyasal iktidarı birbirinden farklı kılan bir resmi üst-elit dil sözkonusu olmuştur. Bilinçli bir politik tercih olan bu elit dil anlayışı modern ulus devletlerin ortaya çıkmasıyla geleneksel imparatorluklarda da yerini farklı bir

¹ Eric Hobsbawm, 1780’den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik ‘Program, Mit ve Gerçeklik’, (Çev.: Osman Akınhay), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993, s. 73.

² Ozan Erözden, *Ulus Devlet*, Ankara: Dost Kitabevi, 1997, s. 109.

algılamaya bırakmıştır. Modern ulus devletlerle aynı ideolojik çaba imparatorluk yapılarına için de geçerlidir. Hem modern devletlerin yaptığı gibi kendi tebaasıyla uzlaşmak, onlara kendini anlatmak ihtiyacını hisseden, yönettiği insanları yurttaşa dönüştürmek isteyen ve hem de emperyalist amaçlarla hareket ederek mümkün olduğunca geniş bir coğrafyada etkin olmak isteyen imparatorlukların da katkısıyla dil yüzyılın önemli ideolojik araçlarından birisi halini almıştır. Bilhassa; Çek, Macar, Alman ulusçulukları başta olmak üzere; bir çok ulusçu akım ve ulus devlet amaçlı toplumların dili başat bir kavram olarak görmeleri 19. yüzyılı Avrupa’da halk dillerinde faaliyet gösteren leksikograflar, gramerciler, filologlar ve ediplerin altın çağı; sözlükleri en çok yararlanılan kaynaklar, sözlükçüleri en çok rağbet gören kişiler haline getirmiştir.³

Osmanlı devleti ise; dilin çağdaş devletler arasında ne kadar önemsendiğinin farkına ancak yüzyılın ikinci yarısından itibaren varmıştır. 19. yüzyıla değin ne emperyalik ve ne de yüzyılın tabiriyle “modern devlet” olma iddiası bulunmayan devlet dilin bu anlamda araçsallığından yararlanmayı da düşünmemiştir. Fakat 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde ortaya çıkan manzara karşısında Osmanlı devlet adamı ve aydını dil konusunda tartışmalar yapmaya başlarlar.⁴ Dilin devlet politikaları açısından bir araç olarak kullanılabileceği ve hatta kullanılması yönünde en az Avrupa’da olduğu kadar yoğun ve ideooljik amaçlı bir dil tartışmasını Osmanlı basınından takip etmek mümkündür.

³ Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, (Çev.: İskender Savaşır), İstanbul: Metis Yayınları, 1993, s. 87.

⁴ Mehmet Ali Ayni; (1898-1912 yılları arasında valilik ve mutasarrıflık görevlerinde bulunmuş, bu idari görevlerden emekli olduktan sonra Darülfununda felsefe müderrisliği yapmış, İlahiyat Fakültesi ve Harp Akademisinde felsefe, ahlak ve siyasi tarih dersleri vermiş; 1926 yılında Harvard Üniversitesinde ve 1930 yılında da Oxford’da toplanan Uluslararası Felsefe Kongrelerinde Türkiye’yi temsil etmiştir) benzer yapıdaki ülkelerle ve bilhassa da Fransa ile kurulan ilişkilerin bu algılamayı temin ettiği düşüncesindedir. Ayni; Fransız idarecilerinin ve Charlemagne’in “dil ve edebiyatları en az askeri fetihler kadar fütühata muvaffak olduğu” düşüncesinin tartışılmasını buna örnek olarak verir. Mehmet Ali Ayni, *Ulusçuluk (Milliyetçilik)*, İstanbul: Peva Yay., 1997, s. 24.

I. OSMANLI COĞRAFYASINDA DİL SORUNU: AYRI DİLLERDEN KONUŞAN DEVLET VE VATANDAŞ

Anadolu'da, küçük bir coğrafyada kurulan Osmanlı Devleti kuruluş aşamasında tek dilin konuşulduğu bir yapıya sahipti. Devletin yurttaşları arasında din, dil ve ırk gibi unsurlar açısından önemli bir homojenlik söz konusu idi. Aynı homojenlik devlet dili ile halk dili, yazı dili ile konuşma dili arasında da mevcuttu. Fakat fetihlerle birlikte coğrafyanın genişlemiş, bu coğrafya üzerinde yaşayan nüfus; değişik dillerin konuşulduğu, değişik inançların ortaya çıktığı ve değişik ırklara mensup bir yapı halini almıştı. Bu yeni durum, devletin yükselme dönemi dediğimiz yıllarında çok ilginç bir nitelik halini almıştı. Artık devlet içinde bir çok dil konuşulmakta, devlet yönetiminde değişik ırk ve dinden insanların etkisi hissedilmektedir.

Sultan II. Abdülhamid'e sunulan bir layiha devletin içinde bulunduğu "birlikten yoksun olma" durumunu aynı coğrafyayı paylaşan insanların aynı dili konuşmaması olarak görür. Layiha sunanlar, Sultanın dikkatini Roma ve Eski Yunan'dan başlayıp İran ve Osmanlı'nın tüm vatandaşlarının ortak bir dilleri olmaması nedeniyle sorunlar yaşadığına çekmeye çalışır. Layihayı sunanlara göre, lisan-ı resmi "Diyanet ve milliyeti tahkim ve bünyan-ı saltanat için" en önemli iki rükünden birisidir. Roma, Yunan ve İran gibi kadim milletler, egemenlikleri geniş coğrafya ve farklı dilleri konuşan topluluklara yayılıp, bu toplulukları aynı dilde konuşur hale getirmedikleri için yıkılmışlardır.⁵ Osmanlı Devleti de coğrafya genişledikçe çok farklı dillerin konuştuğu bir nüfus yapısına sahip olmuş, bu da kullanılan dili derinden etkilemiştir. Özellikle İstanbul'un fethinden sonra başta Arapça ve Farsça olmak üzere Rumca'dan İtalyanca ve Latinceye varıncaya değin birçok dilden kelimeler dile girmeye başlamıştır. Yavuz'un fetihleri Batı'dan Doğu'ya yöneltmesi dilde Arapça ve Farsça'nın etkinliğini artırmıştır. Doğudaki bu fetihler sonunda imparatorluğun demografik yapısında Türklerin çoğunluğu Araplar lehine kaybetmesine neden olmuştur. Bu etki devletin

⁵ BOA-Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Jurnaller, Dosya No: 29, Vesika No: 103.

adını “devlet-i aliye” ve payitahtını “dar-ül hilafe” olarak değiştirecek kadar önemlidir.⁶

Gerek yabancı dillerden dile giren kelimeler ve gerekse yazı ve konuşma dili arasındaki makasın uçlarının giderek açılması önemli sorunlar ortaya çıkarmıştır. Dilde alfabe ve yazıdan kaynaklanan sorun giderek artarken; bununla beraber, dilin kendisi de, Arapça ve Farsça’dan yalnız sözcükler değil, terkipler ve hatta gramer kuralları iktibas ederek, ağıdalı ve sun’i bir hale gelmişti. Kullanılmakta olan dil ağır, esneksiz ve inanılmaz derecede ağıdalı bir hal almıştı. Aynı problem resmi dilde devletin yazışma dilinde de, telmih ve yapmacıklarla dolu karışık ve sökülmesi güç bir üslupla kendini göstermişti; 18 ve 19. yüzyıllarda, Osmanlı düzyazısı genellikle tam bir mübalağa halinde dejenere olmuştu. Sorunun büyüklüğü ancak yazının, Batılılaşma ve modernleşmenin etkisi ile tüm alanlarda vatandaşlarla iletişim kurmanın yegane aracı haline geldiğinde etkisini çok açık bir şekilde ortaya koydu.⁷ Yapılan yenilikler, modernleşmeye yönelik girişimleri halka anlatmak ve onların gözünde meşrulaştırmak, katılımlarını sağlamak için onların dilinden, onların anlayabileceği türden bildirimlerde bulunmanın gerekliliği daha açık bir şekilde ortaya çıktı.

Devletin tüm imparatorluk genelinde bilinmesi zorunlu olan bir resmi dili olmadığı gibi, yazı dili de sanatın önemsenmesiyle giderek konuşma diliyle kıyaslandığında adeta farklı bir dil imajı uyandıracak bir farklılığa ulaşmıştı. Bir ulus-devlet oluşturmanın önemli araçlarından biri şüphesiz tüm yurttaşlar arasında ortak bir iletişim dili oluşturmaktır. Yurttaşlar arasında, yurttaşlarla devlet ve aydın arasında bu iletişimi oluşturacak kanalların bulunmaması önemli bir eksikliktir. Batılılaşma sürecinin başlaması ve bu süreçte sonuç almada yaşanan sıkıntılar bunun nedeni olarak dilden kaynaklanan bu sıkıntılara yüklenir.

Dilin içinde bulunduğu durumu Osmanlı tespit açısından Osmanlı aydınının konuya ilişkin eleştirilerden bazıları aşağıda sıralanmıştır.

⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu Tarih Açısından Bir Açıklama*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1978, s. 36-37.

⁷ Bernard Lewis, *Modern Türkiyenin Doğuşu*, (Çev: Metin Kırıatlı), Ankara : Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996, s. 422.

Osmanlı tarihinde ilk demokrat aydın muhalefeti olarak tanımlanan Yeni Osmanlılar Hareketi'nin ve bu hareketi temsil etme vasfına en fazla layık olan kişi⁸ olarak tanımlanan Namık Kemal: "...Onlar şöyle dursun İstanbul'da okuyup yazma bilenlerden dahi belki onda biri, sebk-i maruf üzere yazılmış bir kağıddan ve hatta kafil-i hukuk olan kanun-ı devletten bile istifade-i merama kadir değildir. Çünkü edebiyatımıza şark ve garbın bir kaç ecnebi lisanından müstear olan şiveler galebe ederek ittirad-ı ifadeye halel vermiş ve edevat-ü tabirat ve ifadat-ı takrirden bütün bütün ayrılmış olan uslub-u tahrir ise bayağı başka bir lisan hükmüne girmiştir..."⁹ Namık Kemal açıkça lisan-ı tahrir denen devlet dilinin ayrı bir lisan hükmünde kabul edilecek derecede farklılaştığını belirtir.

Aynı eleştiriyi Ziya Paşa değişik bir yönüyle sunar. Paşa "bize ait bir şiir var mıdır" sorusunu cevaplamaya çalıştığı meşhur "Şiir ve İnşa" başlıklı yazısında şöyle diyor: "Elyevm resmen ilan olunan fermanlar ve emirnameler ahad-ı nas huzurunda okutuldukta bir şey istifade ediliyor mu? Ya bu muharrerat yalnız kitabette melekeleri olanlara mı mahsustur? Yoksa avam-ı nas devletin emrini anlamak için midir? Anadolu'da ve Rumeli'de ahad-ı nistan her şahsa, devletin bir ticaret nizamı vardır ve aşarın suret-i müzayede ve ihalesine ve tevzi-i vergiye ve şuna buna dair fermanları ve emirnameleri vardır deyu sorulsun, görülür ki biçarelerin birinden haberi yoktur. Bu sebeptendir ki hala bizim memalikte Tanzimat nedir ve nizam-ı cedide ne türlü ıslahat hasıl etmiştir, ahali bilmediklerinden ekser mahallerde mütehayyizan-ı memleket ve zaleme-i vülat ve memurin ellerinde adeta kable't Tanzimat cereyan eden usul-ü zulm-ü itisaf altında ezilir ve kimseye derdini anlatamazlar. Amma Fransa ve İngiltere memalikinden birinde memurun birisi nizam-ı mevcude hilafında cüz'i bir hareket edecek olsa avam-ı nas derhal da'vacı olur. Zira nizam halkın anladığı lisanda yazılmış ve lâyıkiyle herkese tebliğ edilmiştir."¹⁰ Ziya Paşa'nın yazısından alıntılanan

⁸ Mümtaz'ır Türköne, *Siyasal İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994, s. 95.

⁹ Namık Kemal, "Lisan-ı Osmaninin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazatı Şamildir", *Tasvir-i Efkar*, No: 416, 16 Rebiülahir 1283.

¹⁰ Ziya Paşa, "Şiir ve İnşa", *Hürriyet (Londra)*, No: 11, 7 Eylül 1868. Ziya Paşa yazısında devamla; hemen tüm devlet görevlilerinin kendi yazdıkları ve okudukları metinlerin neyi içerdiğini anlayamadıkları gibi halkın da resmi yazı dilini anlamadığını belirtir. Sanığı sorgulayan hakim tutanağı resmi yazı diliyle kaleme dökmesinin ardından onaylaması için kendisine gösterildiğinde kendi anlattıklarını Arapçaya çevrilmiş olduğunu dahi düşünebildiği örneğini verir.

bu paragraf aslında sorunu bütün açıklığıyla ortaya koyar. Gerçekten de gerek Tanzimat Fermanı ve gerekse beraberinde gelen diğer yasal düzenlemelerin tümü devletin lisan-ı tahririyle yapıldığından sıradan bir yurttaş için hiç bir anlam ifade etmeyecek derecede karışık ve anlaşılmaz idi. Aynı yazısında Ziya Paşa, eleştirilerini bir adım daha ileriye götürür ve lisan-ı tahrir usulüyle yazılan bir yazının, onu yazan katibin elinden alınsa ve yazının neyi içerdiği, ne anlattığı sorulsa katibin dahi bunu anlatamayacağı bir derecede olduğuna dikkat çeker.

Benzer bir eleştiriyi, II. Abdülhamid'e dil konusunda verdiği bir layiha ile Ahmet Rıza Bey yapar. Ahmet Rıza Bey 1893 yılında verdiği bu layihada içinde bulunulan durumu şöyle açıklar: "İstanbul'da ve resmi dairelerde söylenen, yazılan Osmanlıca'yı, Anadolu'daki Türk anlamıyor. Nasıl anlayabilsin ki garib sözlere, yabancıları taklide olan meyl ve itibar, yalnız edebiyatı değil devlet ve cemiyete karşı herkesin hareketlerinin yol göstericisi olan Devlet kanunu bile anlaşılmayacak surette ifsad eylediğinden, halk zümresi hakkını, vazifesini bilmiyor."¹¹

Sorun en az aynı büyüklükte edebiyat alanında da geçerlidir. Sanat için sanat anlayışının da katkısıyla; edebi eserlerde kullanılan dil ve sözcük yapısı halk için tamamen yabancı bir konumundadır. Şiir ve edebiyattaki bu anlaşılmazlığı Sadi'nin şu beyiti açıklar:

"Nice Türki dinür ol şi'rekim her lafzunun halli

Lügatler bakmaya muhtac ide mecliste yaranı"¹². Yukarda anılan yazısında da Ziya Paşa edebi eserlerde kullanılan sözcük ve dil yapısının ancak üçte birinin halk tarafından anlaşılabilceği iddiasında bulunur.

Konuşulan ve yazılan dil arasındaki farklılıktan kaynaklanan sorunun trajikomik bir boyutu, ilk Osmanlı parlamentosunda gözlenir. Meşrutiyetle ilan edilen Kanun-i Esasinin 18. Maddesi "Tebea-i Osmaniye'nin hidematı devletde istihdam olunmak için devletin lisan-ı resmisi olan Türkçeyi bilmeleri şarttır." diyerek resmi

¹¹ Münir Aktepe, "Türkiye'de Akademi Meselesi ve II. Abdülhamid'e Dil Akademisi Hakkında Sunulan Layiha", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Yıl: 1968, Cilt: II, Sayı: 9, s. 27.

¹² "Yani; meclisteki dostlar her sözünü anlamak için lügata bakmaya gereksinim duyarsa, o şiire nasıl Türkçe denir?". Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 62.

dilin Türkçe olduğunu belirtmesine karşın¹³, meclis toplandığında sorun değişik bir biçimde yeniden gündeme gelir. Meclis toplandığında, geldikleri yörelerde konuşulan dil ile konuşmakta olan mebusların konuşmalarını yazmakla görevli katipler bu görevlerini yerine getirememişler, onların yerine bu görevi yerine getirmekle görevlendirilen Ahmet Mithat Efendi ise, bir toplantıda baygınlık geçirmiştir. Mebuslar İstanbul sokaklarına çıktıklarında İstanbul halkı mebusların diliyle, mebuslar da İstanbul halkının diliyle alay ediyorlardı.¹⁴

Osmanlı devleti ile yurttaşları, yurttaşlar ile aydınlar arasında ve yurttaşların kendi aralarında birbirlerini doğru olarak anlamalarını engelleyecek derecede önemli bir sorun halini alan dil problemi için neler yapılmıştır. Problemin farkına varılmasından itibaren yapılmaya çalışılan şeyler nelerdir yahut bu konuda herhangi bir girişimde bulunulmuş mudur? Benzeri soruların yanıtları ulus-devlet ile yurttaşları arasındaki iletişim kanallarının konumu açısından önemlidir.

II. OSMANLI DEVLETİ'NDE DİL SORUNUN ORTAYA ÇIKIŞ SÜRECİ

Avrupa'da özellikle Rönesans'ı takip eden dönem, siyasal alanda ulusal devletlerin yavaş yavaş ortaya çıktığı bir dönemdir. Önce İtalya'da ulusal birliğin kurulmasına yönelik girişimler dikkat çeker. Tamamen Latince'ye dayanan bir eğitim sisteminde Dante'nin, İtalya'nın kendine özgü bir bilim ve edebiyat dili olabileceği ve dolayısıyla bu dil ile eğitim yapılabileceğini ima eden İlahi Komedi'si ile önemli çatlaklar oluşur. XVI. yüzyılda İtalya'da ulusal dilde eğitime başlanır. Aynı süreç Reform ile birlikte Almanya, İspanya ve Fransa gibi Avrupa ülkelerinde göze çarpar. Önce İncil ulusal dillere çevrilmiş ve ardından bu ulusal dillerde eğitim süreci başlamıştır.

Fakat Osmanlı aydınını ulusallığın önemi hususunda asıl uyaran Rus modernleşmesinde dilin konumudur. Rusya XVIII. yüzyıl başlarına kadar bir Avrupa

¹³ Ali İhsan Gencer, İlk Osmanlı Anayasasında Türkçenin Resmi Dil Olarak Kabulü Meselesi, *Armağan Kanun-i Esasinin 100. Yılı*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1978, s. 187.

¹⁴ Enver Ziya Karal, *Tanzimattan Sonra Türk Dili Sorunu, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 317.

ülkesi olarak kabul edilmezken Büyük Petro'nun reformları sayesinde Batılı bir devlet olarak kabul görmüştür. Büyük Petro, önce eğitim kurumlarının manastırların kontrolünden kurtarılmasını sağlamış, bunun hemen akabinde alfabe ve dil reformuna girişmiştir. Alfabe ve dil reformu Rus modernleşmesinin dinamiğini teşkil etmiştir.¹⁵ Batı'da ve özellikle Rusya'da meydana gelen bu gelişmeler Osmanlı aydınları ve yöneticileri arasında da iletişim kanalları konusunda girişimlerde bulunma gerekliliğini ortaya çıkardı.

Osmanlı reform kadroları, ortak bir yazılı dilin olmamasının, yapmış oldukları hareketlerini -yeni düzeni- halka anlatmalarını halkın da bu hareketleri anlamasını zorlaştırdığının farkındadır. Okulların bütün Osmanlı tebaasına ortak kültür ve dil bilgisi vermesi planlanıyordu. Modernleşme girişimlerinde eğitim sistemine verilen öncelik ve 1869 yılında yüksek okullara gayri müslimlerin kabul edilmesi bu düşünceden ileri geliyordu. Dilin, birliği sağlamadaki rolü Tanzimatçıların gözünden kaçmamıştı. Basiret gazetesine göre dil, milli birliğin temel taşı idi ve hatta dinden bile önemli idi.¹⁶ Basiret Gazetesi sık sık, Osmanlı İmparatorluğu içinde Türk olmayan müslümanların çoğunun Türkçe bilmediği ve bu yüzden kanunları anlamadıkları, dili yaymak istediğini söyleyen devletin ise buna hareketsiz kaldığı yönünde bir eleştiriler yapar¹⁷. Dilin ulusal birlik açısından önemine bir farklı vurguyu Ahmet Rıza Bey yapar. II. Abdülhamid'e verdiği layihasında; dili "medeniyetin silahı ve bir milletin fertlerini yek-diğerine bağlayarak, fikir ve hislerini birleştirmeye hizmet eden bir kuvvet" olarak tanımlıyor.¹⁸

¹⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu Tarih Açısından Bir Açıklama*, Ankara : Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1978, s. 40.

¹⁶ David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, İstanbul: Fener Yayınları, 1998, s. 120-121.

¹⁷ "İttihad", *Basiret Gazetesi*, No: 309, 22 Zilhicce 1287/1871

¹⁸ Münir Aktepe, "Türkiye'de Akademi Mesclesi ve II. Abdülhamid'e Dil Akademisi Hakkında Sunulan Layiha", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Yıl: 1968, Cilt: II, Sayı: 9, s. 29. Aynı layihada Ahme Rıza Bey, Osmanlı devletinin bir resmi lisan oluşturup kendisine bağlı ulusları bu lisanı öğrenmeye mecbur etmemesini eleştirir. Görüşlerini Namık Kemal'in *Tasvir-i Efkar*'da yayınlanmış bir makalesinde kullandığı şu cümlelerle destekler: "Edebiyatın milli bağlılığa olan aid olan hizmetinden o kadar mahrumuz ki, Arab lisanı münteşir olduğu yerlerde, Yunani gibi zamanın kaffe-i measir-i ilmiyesile kuvvet bulmuş bir lisan-ı galebe-i fesahat ile mahvetmişken, Türkçemiz henüz elifbası olmayan Arnavud ve Laz lisanlarını dahi unutturamamıştır." Rıza Bey'e göre "lisanı vaktile cebren talim ve tamim etmemek hatası milli lisanlarını muhafaza eden kavimlerin sonradan birer birer bizden ayrılmasına" neden olmuştur. Aynı eser, s. 30.

1517-1718 arası Osmanlı sınırlarının genişlemesiyle dilde Arapça ve Farsça etkisi artmış, bu dillerin üstünlüğü açıkça hissedilmeye başlanmıştır. Özellikle eğitim alanında devletin temel eğitim müessesesi konumundaki medreselerde eğitim dili olarak Arapça tercih olunmuştur. Türkçe eğitim veren tek kurum Enderun Mektebi ve mektebe hazırlık okulu niteliğinde olan Acemi Oğlanlar Okulu idi.¹⁹ Modernleşme sürecinin başlaması ile özellikle askeri alanda kurulan yeni okullarda ise, eğitim dili olarak Türkçe tercih edilmeye başlanmıştır. Türkçenin öğrenim dili olarak kullanılması Mühendishane-i Bahr-i Hümayun'un kurulması ile başlar. Ardından 1793 yılında kurulan Mühendishane-i Berr-i Hümayun'da eğitimin ulusallaştırılması ve modernleşmesinde bir adım daha ileriye gidildiği görülür. Avusturya'daki örneğine uygun olarak kurulan bu okulda dil ile ilgili ilk göze çarpan hususlardan biri; öğrenimin Türkçe olacağının, hatta ilk sınıflarda kaba Türkçe (konuşulan Türkçe) yapılacağının açıklanmış olmasıdır.²⁰

Dilde sadeleşme ve yazı dilini halkın anlayabileceği konuşma diline yaklaştırma yolunda özellikle matbaanın kurulması ve bunu müteakip bastığı eserlerde sade bir Türkçeye ağırlık vermesinin yeri çok önemlidir. III. Selim ve II. Mahmut devirlerinde Lale Devri'nde başlamış olan Türkçenin sadeleştirilmesi ve eğitimde sade bir dil kullanılmasına yönelik girişimler de devam etti. Özellikle tarih, siyaset ve konuşma konularında buna dikkat edildi. III. Selim vakanüvis Edib efendi'ye olayları "açık ibare" ile yazmasını buyurdu. Kendisi de açık ibare ile yazmaya gayret etti²¹. II. Mahmut devrinde; ilk öğrenim için zorunluluk ilkesinin kabul edilmesi, tıp ve harp okullarının kurulması, merkez teşkilatında meydana getirilen yeniliklerde yararlanmak üzere batı dillerinden Türkçeye çeviriler yapmak gerektiğinden bir tercüme bürosu kurulması, ilk Resmi Gazete'nin yayınlanması, Avrupa ülkelerine öğrenci gönderilmesi gibi girişimler Türkçe'nin Arapça ile Farsça etkisinden kurtararak hem toplumsal hayatta konuşulan ve yazılan bir dil, hem de bir bilim dili haline getirilmesi ile ilgili hareketler olarak değerlendirilebilir. 19. yüzyılda dilde sade bir üslup kullanılması yönünde yeni ve etkin bir evre başladı. Bazı Tanzimat idarecileri ve Reisül Küttab Akif

¹⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu Tarih Açısından Bir Açıklama*, s. 33

²⁰ Karal, a.g.e, s.48-49.

²¹ Karal, a.g.e., s. 52.

Paşa ve Cevdet Paşa gibi ünlü simalarcaca da, açık ve sade bir dil kullanma geleneği desteklendi.

Tanzimat Fermanı'nın Osmanlı imparatorluğu halklarını, devlet ve yasalar karşısında, din esasına göre ayarlanmış olan hukuksal statüleri yerine, hukuksal haklar yönünden eşit bir uyruk durumuna getirilmesini öngören ilkeleri de ulus-devlet ve bu devlete yurttaş yaratma açısından önemli adımlar atmıştır. Fakat bu reformların başarılı olmasının yegane yolu, bu ilkelerin halk arasında etkin ve açık bir şekilde anlaşılmasıdır. Bu eksikliği Osmanlı aydını gibi Fransız gazeteleri de farkederek, Gülhane Hattı'nın gerçekten verimli olabilmesi için, konuşulan Türkçe ile yazı Türkçesi arasındaki ayrıntıları açıkça belirterek, aynı maksadın gerçekleştirilmesi için dilin de sadeleşmesi gerektiği uyarısını yaparlar.²² Dilin ulusal birliği sağlamada ve reformların yerleşmesindeki yeri ve önemi ise, Tanzimatçıların gözünden kaçmamıştı. Tanzimat döneminin önemli devlet adamlarından Ali Paşa; The Times (9 Nisan 1877) ile yaptığı bir mülakatta Türkçe vasıtasıyla Türklerin imparatorluğu kontrol edebileceği ümidinde olduğunu belirtmiştir.

Aynı tartışma özellikle Abdülaziz devrinde de sürer ve Osmanlı aydını ile devlet adamları arasında tıpkı eğitimde düşünüldüğü gibi bilimde, edebiyatta ve bütün devlet işlerinde halkın konuştuğu Türkçe (kaba Türkçe)'den yana olanların sayısı hızla artmaya başlar. Devlet yazışmalarında, dilde sadeleşme yolunu daha önce Pertev Paşa ile Akif Paşa'lar açmış, Mustafa Reşit, Ali ve Fuat Paşa'lar o yolda cesaretle yürümüşlerdi. Tanzimat reformlarının ve eğitimin halk arasında yayılması için herkesin anlayabileceği şekilde yazı dilinin sadeleştirilmesi yolunda ilk girişim Mustafa Reşit Paşa'dan gelmiştir²³. Ali Paşa, kaba Türkçe yazmakla övünürdü. Tanzimatın devlet adamları arasında, medreseden yetişmiş olmakla beraber, dil konusunda en ileri gitmiş olan kuşku yok ki, Cevdet Paşa olmuştur. Cevdet Paşa'nın yazı dilinde sade bir Türkçe kullanılmasına büyük hizmetleri arasında Darülmuallimin (1848) ve Encümen-i Daniş'in kurulmasına önayak olması ve Mecelleyi meydana getirmiş olması ön planda gelir. Darülmuallimin'de programlara fazla Türkçe konulmasına muhalefet eden medreselilere karşı çıkar. Aynı

²² Esat Sabri Siyavuşgil, Tanzimatın Fransız Efkar-ı Umumiyesinde Uyandırdığı Tepki, Tanzimat, İstanbul: MEB, 1940, s. 751.

²³ Agah Sırrı Levend, Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri, s. 81.

çevrelerin Encümen-i Daniş'e yönelik itirazlarına, Encümen-i Daniş'in yapması gereken şeyleri de özetler bir biçimde Ahmet Cevdet Paşa şu cevabı verir: "Hünerveran-ı eslafın lisan-ı azbül beyan-ı Türkiyi bayağı metruk hükmünde tutup, telifkerdeleri olan asar-ı arz-ı kemal zımmında ya bütün bütün başka lisan olmak üzere, veyahut elfaz-ı Arabiyye vü Farisiyyeden ibaret olup, fakat bir sahifede iki lafzı Türkçe olarak tasnif-ü tertib etmeği adet edinmiş olmalarından ve ekser-i müellefat-ı külliyat-ı ulumun bir fer'i olan şiir ü inşaya hasreylediklerinden ..." ²⁴ İfadelerden açıkça anlaşılan husus, kalem ehlinin eserlerinin Türkçe dışı bir dilde yazılmış imajı verdiğidir. Paşa bu ifadeleriyle "eksikliğin" ortaya konmasına yardımcı olmuştur. Encümen-i Daniş'in verdiği ilk karar, bir Türkçe gramerinin hazırlanması ile herkesin anlayabileceği bir dil ile bir Türk tarihinin yazılmasıdır. Tanzimat adamlarınca dile karşı gösterilen bu ilgi; 1851'de kurulan Encümen-i Daniş tarafından, Osmanlı dilinde reform yapmak ve dildeki Türkçe unsurların artırılması amacıyla, Ahmet Cevdet Paşa ve Fuat Paşa'ya hazırlattırılan Kavaid-i Osmani ile somut bir eser olarak ortaya çıkar. ²⁵

Eğitim sistemindeki aksaklıkların ve reformların halka malolmamasından yola çıkan tartışmalar bütün bu eksikliklerin en önemli sebebi olarak dil konusunda odaklanırlar. Bu odaklanış, özellikle 1860'lı yıllardan itibaren dilde reform merkezli çok ilginç ve bir o kadar önemli bir tartışma alanı haline gelir.

III. DİLDE SADELEŞME TARTIŞMALARININ BAŞLAMASI

Tanzimat entelektüeli dil konusunda şikayetlerini sıkça dile getirir. En önemli şikayetleri halk ile devlet, halk ile entelektüel arasında iletişimi sağlayan bir dilin yokluğudur. Bunun sebebi olarak yazı dili ile konuşma dili arasındaki örtüşmezliği görürler. Konuşulan sade dil yerine resmi yazışmalarda, hukuk metinlerinde, gazete ve kitap sayfalarında aşırı derecede ağdalı, adeta farklı bir dil imajı veren bir üslup kullanılırdı. Bu farklılık halk ile devlet arasında bir kopukluk meydana getirdiği gibi, Tanzimat devlet adamlarının gerçekleştirmeğe çalıştığı reformların halk arasında taban

²⁴ Fatma Aliye Hanım, Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı, (Sad: Metin Hasırcı), İstanbul : Pınar Yayınları, 1994, s. 78.

²⁵ Yusuf Sarıınay, Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları (1912-1931), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1993, s. 50.

bulmasına ve yerleşmesine de engel olmaktaydı. Tanzimat entelektüeli dilin bu ikircikli yapısından şikayetçidir. Dil konusunda Tanzimat döneminde başlayan bu tartışmalar daha sonraları da sürmüştür.

Osmanlı aydını artık dilin hem ulusal birlik oluşturma ve hem de reformların ve devlet ideolojisinin halka yayılması sürecindeki etkinliğini hissetmiştir²⁶. Bu etkinliğin hissedilmesinden sonra dildeki hangi tür eksikliklerin bu iletişim kopukluğuna neden olduğuna yönelik ciddi tartışmalar başlar ve devletin bir resmi dili olması ve bu resmi dilin halk arasında yaygınlaştırılmasının gerekliliği sıklıkla vurgulamaya başlanmıştır. “Lisan-ı resmiyi tamim için her devletin kendi memaliki dahilinde teşebbüsatda bulunması politika menafi-i nokta-yı nazarında birinci derecede ehemmiyeti haizdir. İngilizlerin Hindistan’da bu babda vuku’ bulan teşebbüsatı gayet nafi’ netayic hasil etmiş, Kanada kıtasında, Avustralya’da ve müstemleke-i sairede dahi suret-i tezahürede hiçbir cebir gösterilmeyib fakat hizmet-ı hükümet lisan-ı resmiyeyi bilenler hasredilmek suretile büyük muvaffakiyete müyesser olmuşdur...”²⁷

Dilde sadeleşme adıyla başlayan bu eleştirel hareket, sadeleşmenin halkın kullandığı dil olan “kaba” Türkçe yönünde olmasını teklif ederler. Onlar dilde sadeleşmeyi basit bir reform talebinin ötesinde bir ulus olmanın ve bir ulus olarak varlığını devam ettirebilmenin temel bir şartı olarak görürler. Dilde Türkçeleşmeyi, Osmanlı devletini kuran ve yaşatan Türk ulusunun kendi varlığını devam ettirebilme şartı olarak algılarlar. Türkçecilere göre dil sorunu yalnız bir meram anlatma sorunu değildir, Türk dilinin bir ulus dili durumuna getirilmesi, Türkler için bir var veya yok olma sorunu idi: “İran’ın bir edebiyat dili olduğu için, Arap fetihlerine karşı direnmişti. Mısır’ın olgun bir dili olmadığından, Araplara yenilmiş ve karışmıştı. Rumlar bir zamanlar ezilip perişan olmuşken, yine dilleri sayesinde yeniden bir Yunan devleti kurdular. Osmanlı Devleti bir kez parçalanırsa Türk ulusu yok olur gider. Çünkü bir ulusun varlığı ve devamı ... dilinin oluşmasına ve yaşamasına bağlıdır. Oysa ki dilimizi,

²⁶ Tanzimat sonrasında ortaya çıkan entelektüel ortam içinde bu ve bunun gibi yayınların dilin devlet-millet ilişkisindeki öneminin Tanzimatçı devlet adamları tarafından kavranmış olduğunu savlayan örnekler için; bakınız: Hamza Zülfikar, “Tanzimat’ın Getirdiği Yeniliklerin Türk Dilindeki Yankıları”, *Tanzimat’ın 150.Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu Ankara: 31 Ekim-3Kasım 1989*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994, s.569-580.

²⁷ “Osmanlı Lisanının İntişarı”, *Sabah Gazetesi*, No: 3134, 29 Temmuz 1314/ 10 Ağustos 1898.

devletimize bağı olan kavimler bile konuşmuyor. Konuşanlar, ya devlet hizmetine geçenler veya hükümet memurlarına meram anlatmak zorunda olanlardır. Fetih kuvveti ile ele geçirilen yerler, dilin zayıflaması ve konuşanların azlığı ile kaybolur. Dil düzeltilmenin en etkin çaresi, herkesin kolaylıkla yararlanacağı bir duruma getirilmesidir....²⁸

Namık Kemal 1878'de Midilli adasında sürgündeyken Menemenli Rifat'a yazdığı mektuplardan birisinde şöyle diyor: "Türkçe dışında ülkemizdeki bütün dilleri imha etmemiz gerekirken, Arnavutlara, Lazlara ve Kürtlere kendi karakterlerini edinmeleri için bir ruhsal silah verecek miyiz? ...Dil, ulusal birliğe karşı en sağlam engel –belki dinden daha sağlam- olabilir". Bir başka mektupta da şöyle diyor: "Grekler ve Bulgarlar arasında dilimizin yayılmasını teşvik etmek kesinlikle imkansızdır, ancak bunu Arnavutlar ve Lazlar yani Müslümanlar arasında yapmak kuşkusuz mümkündür. Onların ülkelerinde usulüne uygun okullar açar ve artık uygulanmayan programları izlersek Lazca ve Arnavutça 20 yıl içinde unutulur."²⁹

Önce Tercüman-ı Hakikat, Ceride-i Havadis ve Vakit gazetelerinde başlayan daha sonraları özellikle İkdâm gazetesinde yoğunlaşan Türkçe'nin yaygınlaşması ve dilin halkın anlayabileceği sade bir hale getirilmesi ya da Türk dilinin devlet içinde kendisini koruması ve geliştirmesi şeklinde yapılan bu tartışmalarda; Ali Suavi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ahmet Cevdet Paşa, Ahmet Mithat Paşa, Mustafa Celalettin Paşa, Şinasi, Şemsettin Sami, Necip Asım, Mehmet Sadık, Emrullah Efendi, Bursalı Tahir bey, Raifpaşazade Mehmet Fuat Bey, Necip Bey, Mehmet Emin Bey... gibi devlet adamları, gazeteciler ve edebiyatçılar sadeleşmeyi ya da Türk dilini yoğun bir şekilde savunan kişiler olarak karşımıza çıkar.

Tartışma bu çalışmada alfabe üzerindeki tartışmalar (Alfabenin düzenlenmesi, alfabede değişiklikler yapılması ya da yeni bir alfabenin tercih edilmesi gibi...), dilde yabancı kelime kullanımı ve sözlük eksikliğinden, imla ve gramer kurallarının belirgin

²⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu Tarih Açısından Bir Açıklama*, s. 69; Münir Aktepe, "Ahmet Rıza Bey Layihası", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Yıl: 1969, c.: II, s. 9, s. 26-36.

²⁹ Fevziye Abdullah Tansel, *Namık Kemal'in Hususi Mektupları'ndan aktaran*; Hough Poulton, *Silindir Şapka Bozkurt ve Hilal*, (Çev.: Yavuz Alogan) İstanbul : Sarmal Yayınları, 1999, s. 100.

olmamasından ve aşırı derecede ağıdalı, sanat amaçlı bir dil kullanımının tercih edilmesinden kaynaklanan problemler şeklinde gruplandırılarak ele alınacaktır.

A. TARTIŞMANIN ALFABESİ

Eğitim sisteminin yeterince etkin bir şekilde işleyememesi, reformların halka gereğince yayılmamasının nedenleri tartışılırken en çok üzerinde durulan problemler kuşkusuz dil ve alfabe ilgili olanlardır. Özellikle yazı ve konuşma dilindeki farklılıklar ile kullanılmakta olan Arap alfabesinin okuma-yazma konusunda yeterince kolay bir alfabe olmaması tartışmaların ana konularıdır.

Alfabe konusundaki tartışmalarda hemen herkesin üzerinde ittifak ettiği nokta, Arap alfabesini ve bu alfabenin harekesiz şeklinin eğitim sistemindeki aksaklıkların başında geldiğidir. Bu konudaki tartışmalarda bu aksaklığın giderilmesi için alfabenin ıslahı ya da değiştirilmesi talep edilir.

Devletin kuruluş yıllarından itibaren yazı ve dil konusunda İslam dini ve dolayısıyla Arapça'nın etkisi hissedilmektedir. Arap alfabesinin, Arapça için mükemmel uyumlu bir alfabe olmakla beraber ses ve imla kuralları açısından Türkçe için elverişsiz bir alfabe olduğu pek sık olmasa dahi kullanılan bir argümandır. 19. yüzyıl ortalarında başlayan dilde sadeleşme tartışmalarındaki, Osmanlı Türkçesindeki imla ile telaffuz arasındaki geniş farklılık vurgusu bu elverişsizliği açıkça ortaya koymayı amaçlar.³⁰

Bu elverişsizliği farkederek, yazıda reform yapılması sorununu ilk ortaya atan kişi olarak Mehmet Münif Paşa zikredilir. Paşa, 1862 yılında yaptığı bir konuşmada Osmanlı imlasının öğretimi ve öğreniminde karşılaşılan güçlükler, sözcük yapısındaki anlaşılmazlıklar ve ses konusundaki uyumsuzluktan bahseder. Münif Paşa konuşmasında şöyle diyor: "Elyevm müsta'mel olan yazılarımıza hareke konulmak adet olmadığından her kelimenin beş on suretde okunmağa kabiliyeti olub, şu mahzurun def'i için bilfarz lisan-ı Arabda mevcut harekat isti'mal olunsa dahi husul-i maksada kafi olamayacağı derkardır." Paşa konuşmasında iki yol gösteriyor. Bir tanesi mevcut kelimeleri aynen bırakıp alt ve üstlerine bilinen Arap alfabesinde hareke

³⁰ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 421.

sistemini almak. Diğer ise, kelimeleri birbirinde ayrı, harflerle bitıştirmeksizin yazmak. Paşa'ya göre bu önerilerden birincisinin yapılması halinde aksaklıkların giderilmesi ihtimali yoktur. Bu yüzden ikinci yolu tercih etmek gerekir.³¹

1869'a gelindiğinde alfabe konusu açık bir tartışma halini alır. Hürriyet Gazetesi bir makale ile, önce Türk okullarında müslüman Türklere verilen öğretimi şiddetle eleştirir. Ermeni, Rum veya Yahudi çocukları kilise veya havra okullarında altı ayda gazete ve mektup okumayı ve bir yılda mektup yazmayı öğrenirlerken, müslüman çocukları bir gazete okumaktan aciz olarak yıllarca eğitim görüyorlardı. Hatta öğretmenleri bile genel olarak düzgün bir mektup yazamıyordu. Makaleye göre buradaki kusur, eğitim sisteminde ve kullanılmakta olan alfabede idi ve ancak alfabe değişikliği ya da ıslahı ile bu kusur giderilebilirdi. Bu makaleye İstanbul'daki İran elçisi Malkom Han, sorunun kaynağının kullanılan Arap alfabesi olduğunu iddia eden bir cevapla katılır. Malkom Han, İslam ülkelerinin bütün zayıflığının nedeni olarak Arap alfabesini gösterir ve bu alfabe değiştirilmedikçe sorunun çözilemeyeceğini iddia eder. Malkom Han'a cevap ise Namık Kemal'den gelir³². Namık Kemal, alfabeyi değiştirmenin, üstesinden gelinmesi mümkün olmayan yeni sorunlar yaratacağına dikkat çekerek şöyle der: "İslah-ı huruf yolunda şimdiye kadar işidüp okuduğumuz şeyler birkaç suret olup, birincisi mevcut olan harekatı ikmal ile isti'mal etmek ve ikincisi Ahondzade'nin tertibi üzere harekeleri kelimeler arasına almak ve üçüncüsü yine harekelerin kelime arasına idhali ile beraber hurufu Türkçe'de telaffuzu mevcut olmayan eşkal-i elifbadan iskat ve kaf-ı yayı gibi yazılmayan suretler için birer şekli mahsus va'zeylemek hususlarından ibarettir."³³ Bu şekilde Arap alfabesinin artık kullanılıp kullanılamayacağı, eğitim sisteminde ne tür sorunlar yarattığına ilişkin daha ciddi bir tartışma başlamış olur.

Tartışmada; Arap alfabesinin harekesiz olarak kullanılmasından kaynaklanan güçlükler, alfabenin gerekli sesler açısından yetersiz kaldığı ve alfabenin bilhassa okuma-yazmayı güçleştirdiği şeklinde eleştiriler yapılmıştır. Başlangıçta bu eleştirilere; ses

³¹ Agah Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, s. 153.

³² Hürriyet Gazetesinde yayınlanan bu cevap aslında imzasız olarak yayınlanmıştır. Fakat Agah Sırrı Levend bu yazının Namık Kemal tarafından kaleme alınmış olduğunu bilgisini verir. Levend, s. 157.

³³ Hürriyet Gazetesi, sayı: 69, 23 Ağustos 1869.

eksikliğinin giderilmesi için bilinen Arap alfabesindeki hareketlerin de alınması ve kullanılması, okuma güçlüklerinin giderilmesi için harflerin birbirinden ayrı yazılması gibi ıslah girişimleri ile giderilebileceği şeklinde karşılıklar verilmiştir.³⁴

Fakat zamanla Arap alfabesinde ıslahın da sorunları çözemeyeceği tartışmalarda “cesaretle” dile getirilir. Kullanılan alfabe yerine Latin alfabesi teklif edilmektedir. Ermeni alfabesini teklif edenler de bulunmaktadır³⁵. Sultan II. Abdülhamit de benzer düşünceler taşımaktadır: “Halkımızın büyük bir kısmının okumak yazmak bilmemesi çok şaşılacak bir şey değildir...Zira bizim yazımızı öğrenmek pek kolay değildir. Bu işi halkımıza kolaylaştırmak için belki de Latin alfabesini kabul etmek yerinde olur.”³⁶

Bu şekilde alfabe değişikliğini “cesaretle” tartışan makalelere örnek olmak üzere İkdâm gazetesinden şöyle bir pasaj aktarılabilir: “Bizce huruf-ı mevcudeyi ne kadar ıslaha çalışssak tezyid-i suubattan başka bir şeye muvaffak olamayız. Elifbamızın külliyyen tebdili ile hakikaten ihtiyacımızı dafi bir surette ifragı daha müfid ve kabil-i icra görünüyor.”³⁷

Tartışmacılar sorunları dile getirmekte zorlukla karşılaşmazlar, fakat önerilerini kabul ettirmek hususunda çok ciddi bir muhalefetle karşılaşacakları varsayımından hareketle, tartışmalarında Arap harflerinin yetersizliğinin dini bir anlam taşımadığı Kuranın ve din dilinin yine Arapça ve Arap alfabesinin kullanımının mümkün olması önerisiyle tartışmayı dinden soyutlamaya çalışmaktır. Önerilen şey kullanılan dil açısından yetersiz olan Arap alfabesi yerine başka bir alfabe alınması ama din ile ilgili konularda Arap alfabesinin kullanımına devam edilmesidir.

Bu tepkilerden en ılımlısı Namık Kemal’den gelir. Namık Kemal alfabenin Türkçeyi gereği gibi yansıtmadığını kabul eder. Çözüm olarak ise alfabede ıslah yapılmasını önerir. Latin alfabesine ise şu gerekçelerle itiraz eder: “Latince harfler dilimizi karşılayacak derecede değildir. Kaldı ki soldan sağa daha çabuk yazıldığı da doğru değildir. Tersine, sağdan sola daha çabuk yazılır. İngilizceyi okumak bizim

³⁴ Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, s.154

³⁵ Karal, *Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu Tarih Açısından Bir Açıklama*, s.63-64.

³⁶ Sultan Abdülhamit, *Siyasi Hatıratım*, Ali Vehbi Bey’in Fransızca baskısından çeviren: H. Salih Can, İstanbul: Dergah Yayınları, 1999, s.143.

³⁷ İkdâm Gazetesi, 15 Kanunisanı 1311.

yazımızı okumaktan daha kolay değildir. Her kavimin söylediğini olduğu gibi yazmaya elverişli hangi harfler vardır ki... Zaten sözcük ağızdan çıktığı gibi yazılmaz. Çünkü sözcük, herkesin ağzından başka türlü çıkar. Arap harfleri değiştirildiği takdirde bu harflerle yazılmış kitaplardan yararlanmak için yeni harflere çevrilerek bastırmak gerekir. Buna ise, gücümüz yetmez....Arap harflerinin kaldırılması Müslümanlığın kaldırılması demektir. Çünkü, köylü, çocuğun her şeyden önce din kitaplarını öğrenmesi için okula yollar; askerliğimiz de yine her şeyden önce dine bağlıdır...”³⁸ Bir başka sistematik tepki Ebuzziya’dan gelir. Ebuzziya, Arap harflerinin değiştirilmesi ile ilgili taleplere üç yönden itirazda bulunur. Bunlardan birincisi; sorunun kaynağının alfabe olmadığı asıl sorunun eğitim sistemindeki yöntemden kaynaklandığıdır. Ona göre alfabe değişse dahi sorun çözülemez. Sorunun çözülmesi için öğretim usulünün değişmesi gerekir. İkinci itiraz olarak, bütün dünyaya bilgi ışığının şu anda kullanılmakta olan Arap alfabesinden yayıldığı bu yüzden alfabenin değiştirilemeyeceğini sunar. Üçüncü itirazı ise, harflerin değişmesi durumunda bugüne değin gelen yazılı kültürümüzü anlayan kimsenin kalmayacağı, bu eserlerin yeni alfabe ile tekrar yazılmasının gerekeceği bunun ise maliyetinin çok yüksek olacağıdır.³⁹

Daha sert bir tepkiyi Hoca İbrahim Efendi’nin Tercüman-ı Hakikat’teki şu yazısıyla örnekledirebiliriz: “...Bu konuda ilk akla gelen sual şudur: Kuranları Ermeni harfleriyle mi yazacağız? Ermeni harfleriyle mi okuyacağız. .. Arapların bize, Kurana inanan Müslüman topluluğuna bağlılığı ne olacak? O büyük bilginler ve fazıllar yatağı olan kutsal memleketler ne olacak? Bunlar, Arap harfleri yerine Ermeni harflerini almak hevesinde olan cahillere Allah lanet eylesin demezler mi?”⁴⁰ Sonuçta, dilde ve kültürde içinde bulunulan durumun en ciddi müsebbibi olarak Arap alfabesi tartışmaya açılmış olur.

³⁸ Karal, *Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu Tarih Açısından Bir Açıklama* s.64.

³⁹ *Terakki Gazetesi*, sayı: 192, 31 Temmuz 1869’dan aktaran A.S.Levend, s. 158. Ebuzziya Tevfik; Arap harflerinin değiştirilmesi yerine bu alfabenin ıslahının yeterli olacağı düşüncesindedir: Bakınız; Ebuzziya Tevfik, “Yine Islah-ı Huruf Davâsı”, *Mecmua-yı Ebuzziya*, No: 42, 15 Rebiülevvel 1302/ 2 Ocak 1885.

⁴⁰ *Tercüman-ı Hakikat*, No. 10569, Şevval 1330-1883. Bu konudaki muhalefetin etkinlik dercesinin ne olduğunun bir ölçütü olarak; İran ulemasından alınan Arap alfabesinin ıslah edilebileceği ve hatta değiştirilebileceğine ilişkin fetva alınmasını gerek duyulması gösterilabilir. Mahmud B. Nafi Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilatı ve İcraatı*, Matbaa-yı Amire: İstanbul, 1338, C. 1, s. 404.

B. HANGİ DİLDEN KONUŞUYORUZ

Konuşulmakta olan dil hangi dildir, üzerinde ıslah tartışmalar yapılan bu dilin Osmanlıca mı yoksa Türkçe mi olduğu tartışmaların bir çoğunun hareket noktasıdır. Tartışmacıların bir kısmına göre kullanılmakta olan dil Türkçe'dir. Karşı kutupta yer alanlar ise, temeli Türkçe olmakla beraber kullanılmakta olan dilin yabancı kelime tamlama ve imla ve gramer kurallarıyla artık yeni bir dil halini aldığını ve artık bu dil için Osmanlıca tabirinin daha uygun olduğunu iddia ederler.

Örneğin Ali Suavi, Türk dili dünyanın en zengin dili olduğunu; Arap, Acem ve biraz Çin ve bir miktar Garp kelimelerinin Türk diline girmiş olmasının onun adını değiştirmeyi gerektirmeyeceğini ve bu yüzden 'Lisan-ı Osmani' değil 'Lisan-ı Türki'nin daha uygun olduğunu söyler.⁴¹ Ona göre dili lisan-ı Osmani deyimi siyasal bir deyimdir ve dili Lisan-ı Osmani diye adlandırmak siyasal bir tercihtir ve yanlıştır.⁴²

Şemsettin Sami de konuşulmakta olan lisana verilen Osmanlıca adını yadırgadığını belirtir. Ona göre konuşulmakta olan lisanın adı Türkçe'dir. "Mesela Türkçe Türklerin, Arabça Arabların, Fransızca Fransızların söyledikleri, tekellümde bulundukları lisandır. Lisan tahriri o tekellümde kullanılan resm ve tasviri hükmündedir. Bir resim levhası tasvir ettiği maddeye benzemezse ne kadar kıymeti olur? Kezalik yazılan lisan söylenilen lisanı hakkile tasvir etmezlerse asla makbul ve muteber tutulmamak iktiza eder."⁴³

Dilin Türkçe olduğunu savunan tartışmacılar tartışmanın ilerleyen evrelerinde, yeniden düzenlenecek dilin eski ve orijinal Türk dili ile uyumlu olması gerekliliğini savunurlar. Türk dillerine yani Ural-Altay veya Turan dillerine karşı duyulan ilgi özellikle 1890'lı yılların sonlarında yoğunlaşmıştı. Necip Asım, Ahmet Mithat, Mehmet Sadık gibi birçok yazar bu konuda eserler vermişlerdir. Bütün bunların en önemlisi devrin basını özellikle İkdam Gazetesinde yayınlanan Türkçe ve Turan dilleri

⁴¹ İsmail Hami Danişmend, Ali Suavi'nin Türkçülüğü, CHP Genel Sekreterliği Neşriyatından, 1942, s. 26.

⁴² Karal, Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu Tarih Açısından Bir Açıklama, s.57-58.

⁴³ Şemsettin Sami, "Türkçemizin Enva'ı", Sabah Gazetesi, No: 3322, 8 Tubat 1314/ 20 Şubat 1899.

hakkında makalelerdir.⁴⁴ Türk dillerine karşı duyulan bu ilgi bu dillerde yazılan klasik eserlerin yayınlanmasıyla da kendini göstermiştir. Bunlar arasında 13. yüzyıla ait bir eser olan Ebu Hayyam'a ait Türkçe-Arapça sözlük, Ali Şir Nevavi'nin Türkçe ile Farsçayı karşılaştıran eseri gibi eserler sayılabilir.

Karşı kutupta yer alanlar da kullanılan dili Osmanlıca olarak adlandırmakta ısrarlıdır. Dil tartışmalarında reformculara sürekli muhalif yazılarla karşılık veren Hacı İbrahim Efendi bu konudaki tezini şöyle özetliyor: "...Eğer devlet, sırf Arabiyi lisan-ı resmi ittihaz eylese ona lisan-ı Osmani denilmez. Lakin elfaz-ı Arabiyeye Hind, Çin ve Avrupa lisanlarından dahi elfaz katub mahlut olarak bir lisan teşkil eylese ona yine lisan-ı Osmani denilir ki işte bizim şimdi Osmanlı lisanımız bu yoldadır. Eğer bizim tekellüm ettiğimiz lisan sırf Çağatayca yahud Uygurcadan ibaret olub Arabi ve Farsi elfaz ile mahlut olmasaydı ona Türkçe demekden başka bir şey demek münasib olmaz idi. Madem ki şimdi lisanımızda Çağatayca veya Uygurca olarak tek tük mevcut bulunan elfaza, elfaz-ı Arabi galebe etmiş ve Çağatayca ve Uygurca olan elfaz dahi hal-i aslilerinden çıkıp bir başka tarz ve uslub kesbeylemiştir artık lisana lisan-ı Osmani namını vermekden daha münasib bir şey yokdur. Bizim davamızı yani Osmanlı lisanının mevcut olduğunu daha nice edille ile isbat edebiliriz lakin 'Biz Türküz bize Türkçe gerekdir' deyub Türklük iddia edenler acaba anusül Türk olduklarını nasıl isbat edebilirler. Türk değil de belki Girid yahud Laz veya Gürcüdür veyahud sunuf-u muhtelif-i saireden biridir. Türklük iddiasında bulunanlar evvela silsile-i nesilleri Türke baliğ olduğunu anane ile isbat eylesünler ondan sonra bu iddiada ısrar etsinler."⁴⁵

⁴⁴ Örnekler için: *İkdam Gazetesi*; No: 687/ 18 Haziran 1896 "Elsine-i Turaniye", No: 733/ 4 Ağustos 1896 "Elsine-i Türkiye Hakkında Malumat-ı Lisaniye", No: 751/ 21 Ağustos 1896 "Türkçenin Tarihçesi"; No: 1354/ 21 Nisan 1898 "Edvar-ı Lügaviye"; No: 1688/ 20 Mart 1899.

⁴⁵ Hacı İbrahim, "Taaccüb", *Tercüman-ı Hakikat*, No: 1246, 26 Temmuz 1298/ 7 Ağustos 1882. Hacı İbrahim Efendi bir başka yazısında da tezini şöyle savunuyor: "...Malum olduğu üzere bizim lisanımız lügatçe ve edevatca Çağatay lisanına muğayir olduğu misillü Anadolu ve Rumeli bilad-ı ahalisinin Türkçe olarak tekellüm etdikleri lisanlara dahi şuyuca ve edaca ve belki de lügatçe çok yerde muhalifder. Ol beldelerde avam lisanlarından hiç biri lisan-ı resmi-i devlet ve lisan-ı edeb olmak üzere ittihaz etvermediğinden bizzarure Arabi ve Farsi ile mahlut olan işbu lisan lisan-ı devlet ve lisan-ı ilm ve edeb olmuş Osmanlılık heyet-i müctemiamız için nasıl bir cihet-i camia ise bu lisan dahi ol cihete hizmet etmekde bulunmuşdur." Hacı İbrahim, "Bakiye-i İbret", *Tercüman-ı Hakikat*, No: 1257, 11 Ağustos 1298/ 22 Ağustos 1882.

Bu yazıya gazetenin hemen bir sonraki nüshasında Said imzasıyla bu yazıya bir cevap verilmiş, ve lisan-ı Osmani diye bir şeyin olamayacağı vurgulanmış.⁴⁶ Bu muhalefete karşı kullanılan dili okumada, yazmada çekilen güçlükler yanında anlama problemlerini de ön plana çıkararak cevap verilmiştir: “Kendi yazdığımız halde okuyamayacağımız ve başkaları yazdıkları halde hem doğruca okumaya ve hem de anlamaya muktedir olamayacağımız bir dili bize Osmanlı dilidir diye yutturmaya ve fazla olarak fesahat ve belagat bundan ibarettir diye inandırmaya imkan tasavvur olunabilir mi?”⁴⁷

C. “LÜGATSİZ BİR DİL OLUR MU?”

Dil konusunu tartışanların üzerinde durdukları diğer bir önemli konu; dilin zamanla yabancı dillerden aldığı kelimelerin Türkçe kelimelere nazaran ciddi bir ağırlık kazanmasıdır. Tartışmacılara göre bu yayılma edebi dilden devletin resmi diline kadar her alana ulaşmıştır. Yabancı kelimelerin sayısı ve oranı dildeki Türkçe kelimelere baskın bir hale gelmiştir. Bunun en temel nedeni dildeki kelimeleri toplayan bir sözlüğün bulunmamasıdır. Tanzimattan beri aydınlar dilin büyük bir sözlüğe olan ihtiyacını belirtmişler ve her elverişli durumda bunu tekrarlamışlardır⁴⁸.

Ahmet Mithat Efendi, geline durumu şu cümlelerle izah ediyor: “...Çünkü biz Türkistan’dan getirmiş olduğumuz asıl ana lisanımızı kaybetmiş bulunduğumuzdan şimdiki halde lisanımızdan Arabi ve Farsi lügatlerini çıkarmış olursak, Osmanlı kamusunun hemen hemen bütün boşalacağı derkardır...” Geline durumu Yabancı kelimeler çıkarıldığında lügat bomboş kalacak kadar vahimdir. Devamında bir lisanın yabancı dillerden kelime almasının değil bu kelimeleri Türkçeleştirmeden o dilin kurallarıyla almanın yanlışlığına değinir. “Vakıa Osmanlılar, Asya’yı vustadan geldikleri zaman beraber getirmiş oldukları lisanı muhafaza etmiş olsaydılar da, ba’dehu terakkiyat-ı medeniyeye nisbetince lisanın dahi terakkiyatını yine Türkçe dairesinde aramış olsaydılar, şimdi kendilerine pek büyük teşekkürler ederdik. Ne

⁴⁶ Said, “Tecessüf”, Tercüman-ı Hakikat, No: 1247, 27 Temmuz 1298/ 8 Ağustos 1882.

⁴⁷ Karal, Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu Tarih Açısından Bir Açıklama, s.68, Tercüman-ı Hakikat, No: 1139 Cemaziyel evvel 1299.

⁴⁸ Levend, s. 165.

faide ki o zamanlar İran ve Arabistan'dan celbine mecbur olduğumuz fuzala ve udeba, Arab ve Acem lisanından ahzine lüzum gördükleri şeyleri Türkçeleştirmek dahi şöyle dursun, belki Türkçemizi dahi elimizden alarak Arabileştirmişler yahud Farsileştirmişlerdir ki "işin gelişati" "gün be gün" vesair bu kabil tabiratin zamanımızda dahi isti'mal edilmesi gibi büyük bir fesadın tohumunu daha o zamanlar ekmışlerdir...". Ahmet Midhat Efendi, dilin kendi gramer ve imla yapısına uydurulmadan alınan kelimelerin bu şekilde dili hem aslından uzaklaştırdığını ve hem de dilin kendi yapısını tahrip ettiğini belirtir. Ona göre "....Arabi sarf ve nahivden izafetlerle sıfatlar ve müzekkerler ve müennesler ve müfredler ve cem'iler Osmanlı sarf ve nahvine sokulmasa...."⁴⁹. Bu şekilde yabancı dillerden kelime alınmasına doğal karşılar.

Tartışmanın karşı tarafında yer alanlardan Hacı İbrahim Efendi de lisanın içinde bulunduğu durumu kabul eder. Ama ona göre artık yapacak bir şey kalmamıştır. "Lisanımızı lisan şekline koyup, bizi hayvan-ı natik haddine idhal eden şey, lisanımızdaki elfaz-ı Arabiyedir; zira bizim Türki diye kullandığımız lafzların başlıcaları bin adede balığ olmaz." Dilimizin aslı Uygurca olduğunu ileri süren Hacı İbrahim Efendi, bunun artık ölü bir dil olduğunu, dilimizin ıslahında Arapça kelimeleri bırakmanın yersizliğini müdafaa etmiştir.⁵⁰

Şemseddin Sami de olaya dilin ve onun "lügat kitabı"nın bir milletin milli hazinesi olduğu ve bu yüzden iyi korunması gerektiği şeklinde bakar. "Lügat kitabı bir lisanın hazinesi hükmündedir. ... Lisanları bir ihatada vikaye edecek ancak edebiyatdır,

⁴⁹ Ahmet Midhat, "Osmanlıcanın Islahı", *Dağarcık*, sayı 1'den aktaran Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadcleşme Evreleri*, s. 125. "Sözümüzü daha açıkça söyleyelim. İşaret edatımızı "filan-ı mezkur" gibi Osmanlı lisanında kaidesi olmayan bir surette yazacağımıza "mezkur filan" yazsak ve "a'mal-i hayriyye" diyeceğimize "hayırlı a'mal" desek, sıfatla mevsuf beyninde on yerde mutabakat aramağa hiç mecbur olmazdık. "Hayırlı a'mal" diyeceğimize "hayırlı ameller" desek ve diğer cem'ilerde dahi hep bu sureti iltizam etsek, müfredini öğrenebilmiş olduğumuz kelimelerin cem'-i killeli "e'ul, e'ile, fi'ile" vezinlerinden hangisine tatbik edileceği ve cem'-i kesretler nasıl bulunacağı için hiç zihin yormağa mecbur olmazdık. "Zümre-i übeda" yazacağımıza "edibler zümresi" desek ve her izafette bu sureti dahi kabul etsek, izafet-i lafziyye midir, izafet-i maneviyye midir? Ve bunların hiçbirinde muzaf ile muzafun ileyhin kaç yerde mutabakatı şarttır? Hiç buralarını da bilmek lazım gelmezdi. Hele Türkçe güğercin ve örümcek gibi lügatler durup dururken kebuter ve ankebut gibi Arabça, Farsça lügatler koyarak halkı Ferhenk ve Kamus'ta baş patlatmağa mecbur etmezdik."

⁵⁰ Fevziye Abdullah Tansel, *Namık Kemal'in Mektupları*, c. III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1973, s. 197-198.

edebiyatın yani udebanın bu babda edecekleri hizmetin ilk hatvesi ise lisanının mükemmeliyetini teşkil eden kelimelerini ve fesahatini mucib olan kavaidini hüsn-ü muhafaza etmekden ibaretdir. Bu iki şıkkın birincisi lisanın kaffe-i lügatini havi mükemmel bir kamus ve ikincisi kavaidi-i sarfiye ve nahviyesini cami' muntazam bir sarf ve nahiv kitabı vücuda getirmekle olabilir. Lügat ve kavaidi mazbut olmayan lisanın hiç bir vakit elsine-i edebiyeden addolunmak iddiasına selahiyeti olamaz, zira bu iki kitab edebiyatın esasıdır.”⁵¹

Tartışmacılara göre dilin bu duruma gelmesinin temel nedeni eğitim sistemindeki aksaklıktır. “Evvela elsineden bahsedelim. Dünyada kavim ve ümmetin lisana müteallik mektebde en evvel tahsil ettiği şey kendi lisanıdır. Çocuk kendi lisanında ve o lisanın kavaid-i sarfiye ve nahviyyesini öğrenir, kıraati ve lisanı bildiği için, kavaidi pek kolay öğrenip tatbik etmeğe muktedir olur.... Kendi lisanını kaide ve nazariyetile bilen adem diğer bir lisanı kolay öğrenebilir. Bizde öteden beri bunun aksi vuku' bulmaktadır. En evvel lisan-ı Arabinin sarfını okumağa başlarız. Şurasını da söylemeden geçmeyelim ki; Türkçemizde Arabi ve Farsi bir kaç kelime ve ıstılah vardır diye, bu iki lisanın tahsiline ihtiyaç gösterilir de bu lisanın kendisinin yani mensub bulunduğu eski Türkçenin ve Şark Türkçesinin tahsili nasıl o kadar lüzumsuz görülüyor. Arabi ve Farsi sırasında olsun Türkçemizi yani asıl Türkçeyi ve Uygurcaya da tahsil ederek o vasıta ile lisanımızın düşmüş olduğu hal-i tedenni ve metrukiyetten kurtarılması bizim için bir vazife-i mukaddes addolunacak derecede lazımdır.”⁵²

Bu eleştiri ve tartışmaların bir sonucu olarak, dilin kelimelerini derlemek üzere bazı girişimlerde bulunulmuştur. 1851 yılında, Tanzimattan sonraki eğitim ve öğretim

⁵¹ Şemseddin Sami, “İfade-i Meram”, *Kamus-i Türki*, s. 1-6, Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1317. Şemseddin Sami “Lisan ve Edebiyatımız” başlığını taşıyan yazısında da bu konuya temas eder. Ve dilin içinde bulunduğu sözlük ve gramer kuralları eksikliğinin bir an önce giderilmesini talep eder: “... Vakıan sekiz on asırdan beri yazılıyor, lakin ancak bu son senelerde kavaid-i sarfiyesinin zabtına teşebbüs olunub, elyevm bir mükemmel sarfı vardır denilemez, lügati henüz mazbut olmayıb bir lügat kitabımız yokdur. Bir lisanın temeli sarf ile lügatdır, bunlar mefkud olunca bir mikdar edebiyat da olsa temelsiz bir bina demek olmaz mı? ...Bize kalırsa her mukallidlikden ihtiraz edib kendi lisanımızın şuyuh-u tabiiyesine göre yeni bir edebiyat binası kurmağa muhtacız. Mümkün mertebeye lüzumsuz Arabi ve Farisi ve Ecnebi kelimat ve ta'biratı lisanımızdan çıkarıb, sırf Türkçe kelimeleri çoğaltmağa çalışmalıyız...” Şemseddin Sami, “Lisan ve Edebiyatımız”, *Sabah Gazetesi*, No: 3132, 27 Temmuz 1314/ 8 Ağustos 1898.

⁵² Şemseddin Sami, “Elsine ve Ulum ve Fünun”, *Sabah Gazetesi*, No: 3301, 18 Kanunisani 1314/ 30 Kanunisani 1899.

hayatının ihtiyacı olan kitapları ve dildeki eksiklikleri gidermek üzere Encümen-i Daniş adıyla bir kurum oluşturulmuştur. Ahmet Cevdet Paşa'nın da içinde bulunduğu çok sayıda önemli devlet adamı, ilim adamı, yazar ve edebiyatçıdan oluşan bu kurum 1862'ye kadar hizmet vermiştir. Kurum üyelerinden Şinasi'nin bir sözlük hazırlama girişimi ise başlamış olmasına rağmen tamamlanamamıştır.⁵³ Bu ve benzeri girişimler, dil ve lügat kitabı konusundaki tartışmaların kazandırdığı ivmeyle yoğunlaşmış ve II. Abdülhamit döneminde zirveye çıkmıştır. Ahmet Vefik Paşa; 1877'de Lehce-i Osmani adında bir sözlük hazırlamış, bu sözlükte Osmanlıca'nın Türk dilinin bir kolu olduğunu ileri sürmüştü. Ayrıca sözlüğünde Türkçe kelimelerle Arapça ve Farsça kelimeler arasında bir ayırım yapmış ve diğer Türk lehçeleri ve tarihleri hakkında da bilgi vererek bu lehçelerdeki eserlerden bazılarının yayınlanmasının faydalı olacağını ileri sürmüştür.⁵⁴

D. KAVÂİD-İ SARFİYE YA DA GRAMER VE İMLA KURALLARI

Dilin sadeleştirilmesi konusunda en önemli öncelik imla konusunda idi⁵⁵. Kullanılan Osmanlıcanın bir yazım kılavuzunun olmaması dilin öğrenilmesini, okur yazar sayısını ve dolayısıyla tüm eğitim sistemini etkilemekte idi. Kullanılan dil yabancı dillerden kelime almakla kalmamış, bu dillerden imla ve gramer kurallarını da ithal ederek kendi öz yapısını oluşturmak şansını kaybetmiştir. Dil; yazım kurallarından kelimelerin çoğullarını tespit etmeye, bağlaçlarla birbirine bağlanan ve birkaç sayfa tutan uzun cümleler kurmaya değin bir dizi alanda bu yabancı dillerin etki alanına girmiştir. Bu durum haliyle dilde sadeleşme tartışmasını yürütenlerin de konuyla ilgilenmelerinin nedeni olmuştur.

Bu soruna ilk parmak basanlardan birisi Ali Suavi'dir. "Mesela Arabiden alim ve katib lügatlerini alub sigaları gibi zabtetmişiz; amma cem'inde ketebe ve küttab ve ulema demeğe mecbur değiliz: alimler, katipler diyebiliriz." Ona göre yazı dilinde kullanılan dil sadeleştirilerek avamın diline yaklaşması gerekir. "Bu işe parmak sokmaktan asıl muradım vatanımız gazetelerinin köhne inşalarını ve mutad-ı kadim

⁵³ Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, s. 164, Ankara, 1949.

⁵⁴ A. Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmani*, İstanbul, 1293.

⁵⁵ Kushner, 75-79.

üzre bi mana sitayişlerini bozmak idi. Hem o lisanı bozdum, hem de memleketimize hürriyet-i aklam soktum.” Suavi burada “olmağla”, bulunmağla” gibi fiil bağlarıyla cümleleri birbirine bağlayarak bazen birkaç sahifeyi tek bir cümle haline getiren zincirli ve ağdalı uslubu yıkmaya çalıştığını ve bunda da başarılı olduğunu belirtiyor. Yine bu bağlamda dildeki yabancı kelimelerin varlığına karşı çıkmamakla beraber gramer kurallarının alınmasına karşı çıkar.⁵⁶

Tartışmaların odağında yine eğitim sistemi vardır. İmla ve gramer konusundaki eksiklik de eğitim sisteminin bir kusurudur. Okullarda, halkın kullanmakta olduğu lisana ilişkin gramer ve imla kuralları öğretilmek yerine Arapça sarf ve nahiv bilgilerinin verilmesi bu sorunun oluşmasının önemli bir kaynağıdır. “...Ancak bir taraftan lisanımızın henüz Arabiden tefriki yoluna gidilmemiş, ve bir taraftan dahi kolaylıkla öğrenilecek sade kavaid-i Osmaniye kitablari tertib edilmemiş olduğundan tamamilen istifade olunmuyor.....Şurasını da söylemeden geçmeyelim ki; Türkçemizde Arabi ve Farsi bir kaç kelime ve ıstılah vardır diye, bu iki lisanın tahsiline ihtiyaç gösterilir de bu lisanın kendisinin yani mensub bulunduğu eski Türkçenin ve Şark Türkçesinin tahsili nasıl o kadar lüzumsuz görülüyor. Arabi ve Farsi sırasında olsun Türkçemizi yani asıl Türkçeyi ve Uygurcaya da tahsil ederek o vasıta ile lisanımızın düşmüş olduğu hal-i tedenni ve metrukiyetten kurtarılması bizim için bir vazife-i mukaddes addolunacak derecede lazımdır.”⁵⁷ Tartışma bu şekilde, dildeki bir imla ve gramer kitabının bulunmamasını odağına alarak sürer.

⁵⁶ “Lisan ve Hatt-ı Türki” başlıklı yazıdan aktaran; İsmail Hami Danişmend, Ali Suavi’nin Türkçülüğü, s. 29. Bu konuda benzer görüşlerin tartışıldığı bir makale örneği olarak Tercüman-ı Hakikat’dan Belagat-ı Osmaniye başlıklı yazı gösterilebilir. Bu yazıda; yabancı dillerden kelime alınabileceği ama bu kelimelerle birlikte o yabancı dillerin imla ve gramer kurallarını almanın doğru olmayacağı üzerinde durulur. “İmdi üstadımıza sorarız ki; evvela Osmanlı lisanı Arab lisanının aynı mıdır gayrı mıdır? Saniyen; bir lisan diğer lisanın gayri olursa o lisanı ecnebinin kaffe-i elfazını kavaidini ehli olduğumuz lisana tatbik eylemek mecburi midir değil midir? Salisen; bir lisanın diğer lisandan az çok kelimat alması yalnız Osmanlıca ile Arabçamız arasında mevcut bir münasebet olmayıb sair bir çok lisanalarda dahi bu münasebet mevcut olduğu halde bir lisandan az veyahud çok kelimatın ahziyle o lisanın kaffe-i kavaidini dahi almak mecburiyeti sair erbab nezdinde var mıdır yok mudur? Hatta Arab lisanına dahi İberiden, Farsiden, Habeşiden, Latinden, Yunandan me’huş olan kelimatdan dolayı bu elsin-i ecnebiyenin kavaidini de almağa mecburiyet gelmiş midir? Hatta biz dahi arabçadan aldığımız kelimatın tamamına kavaid-i Arabiyeye tatbikan mi isti’mal etmişiz.” “Belagat-ı Osmaniye”, Tercüman-ı Hakikat, No: 1115, 22 Şubat 1298/ 6 Mart 1882.

⁵⁷ Şemsettin Sami, “Elsine ve Ulum ve Fünun”, Sabah Gazetesi, No: 3301, 18 Kanunisanı 1314/ 30 Kanunisanı 1899.

Namık Kemal, dildeki bu eksikliğin farkında olarak, bu eksikliğin giderilmesi için yapılması gereken ilk şeyin; dilin kaidelerinin tamamının yer aldığı bir imla ve gramer kitabının hazırlanması gerektiğini belirtir. “Evvela: Kavaid-i lisanın mükemmel suretde tedvin ve temhidi. Saniyen: Kelimatın isti’mal-i umumi dairesinde tahdidi. Salisen: İmla ve manaca ecza-yı lisan beynindeki irtibat-ı surinin ittihad-ı hakiki haline gelecek kadar teşyidi. Rabian: Rabt-ı kelimat ve ifade-i meram şivelerinin tabiat-ı lisana tatbikan tadil-i tecdidi...”⁵⁸ yapılması gerektiği şeklinde bir teklifte bulunur.

Şemseddin Sami adeta Namık Kemal’in bu yorumunu tamamlar nitelikte eski kullanılan ve Arapçanın baskınlığının açıkça hissedildiği imla kurallarının eleştirilerle artık yıkıldığını ve bu aşamadan sonra yapılacak şeyin yeni bir kurallar manzumesi oluşturmak olduğunu ileri sürer: “Tamir olunacak ebniyenin ibtida yıkılıb, sonra vech-i matlub üzre yapılması ve tamir-i matlub olan esvabın ibtida sökülüb ba’de vech-i matlub üzre biçilib dikilmesi iktiza etdiği gibi, tamir ve ıslah olunacak her şeyin de ibtida eskisinin bozulması şartdır. Bir şeyin tamirine karar-ı kat’i verilmezden evvel keser veya makas vurulub bozulmamalı, zira bir kere bozulursa bonra ne öyle bozuk kullanılması ne de eski halinde yapılması mümkündür, tamiri vacib olur. Şimdi bizim için eski imlamızı muhafaza etmeli mi yoksa değiştirmeli mi diye tereddüd etmeğe mahal yokdur, zira imlamızın tebdili ve ıslahına karar verilmezden evvel eski bina-yı imlamız yıkılıb harab oldu... Elhasıl imlamızın takarruru ve imla için bir kaç kaide-i umumiye ittihaz olunub herkesin o kaidelere tevfi-k-i hareket etmeğe mecbur olması elzemdir.”⁵⁹

E. YAZILAN VE KONUŞULAN DİLİN FARKLILIĞININ GİDERİLMESİ YA DA DİLİN SADELEŞMESİ

Şerif Mardin Osmanlı İmparatorluğu’nda dilde sadeleştirme hareketini birbirini takip eden ve iç içe geçmiş üç aşamaya bölünebileceğini belirtiyor. Bu üç aşamanın

⁵⁸ Namık Kemal, “Lisan-ı Osmaninin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazatı Şamildir”, *Tasvir-i Efkar*, No: 417 17Rebiülahir 1283.

⁵⁹ Şemseddin Sami, “İmlamızın Islahı”, *Sabah Gazetesi*, No: 3167, 31 Ağustos 1314/ 12 Eylül 1898. Şemseddin Sami’nin bu konudaki görüşlerini açıkladığı diğer makaleler için bakınız: “Lisanımızın Tahdidi”, *Sabah Gazetesi*, No: 3188, 21 Eylül 1314/ 3 Teşrinisani 1898. “Lisanımızın Tashihi” *Sabah*, 3233, 5 Teşrinievvel 1314/ 17 Teşrinievvel 1898.

ilki, devlet bürolarındaki iletişim boşluklarının doldurulmasına bir çare bulmak için el yordamıyla yapılan girişimler, yani 18. yüzyıl sözlük ve gramer hareketleri ve buna eşlik eden, İslam klasiklerinden yapılan çevirilerin çiçeklenişidir. İkinci aşama, Sultan II. Mahmut'un son yıllarında alınan tedbirlerdir. Bu aşamada, hem doğrudan ve hem de dolaylı olarak batılı etkiler ortaya çıkar. Üçüncü ve son aşama ise; konuşma Türkçesine oldukça yakın olan standart bir yazı Türkçesini kurmakta başarılı olan Türk gazetecilik hareketiydi.⁶⁰ Bu süreçte özellikle Tanzimatla başlayan dönemin apayrı bir önemi olduğu kuşkusuzdur.

Tanzimat devrinin dil hususunda önemli bir özelliklerinden birisi; gazetelerde açıkça hissedilen sade bir dil kullanma temayülüdür. Dönemin "muharrirleri", gazetelerinin halk tarafından okunması ve ileri sürdükleri düşüncelerin daha kolay anlaşılması ve yayılabilmesi için herkesin anlayabileceği sade bir dil kullanmanın gerekliliğinin farkındadırlar. Bu farkında oluş gazeteleri ve yazarları daha sade ve anlaşılır bir dil kullanmaya iter. Gazetelerdeki sade bir dil kullanmaya yönelik temayülün Takvim-i Vekayi'nin onuncu senesinden itibaren (1841) başladığı kabul edilebilir.⁶¹ Şinasi de 1860 yılında çıkardığı Tercüman-ı Ahval gazetesinin ilk sayısında bu hususa dikkat çeker: "Tarife hacet olmadığı üzre, kelam, ifade-i meram etmeğe mahsus bir mevhibe-i kudret olduğu misillü, en güzel icad-ı akl-ı insani olan kitabet dahi, kalemle tasvir-i kelam eylemek fenninden ibarettir. Bu itibar-ı hakikatden mebni, giderek, umum halkın kolaylıkla anlayabileceği mertebede işbu gazeteyi kaleme almak mültezem olduğu dahi, makam münasebetiyle şimdiden ihtar olunur."⁶²

Tanzimat döneminin başlangıcında, resmi yazışma dili ve edebi dili sıradan bir Osmanlı vatandaşına anlama ve takip etme imkanı tanımayacak kadar farklı bir dil ve üslup kullanmaktaydı. Tanzimat devlet adamları ve entelektüeli kısmen bu aksaklığın giderilmesine çalışmışlar, ama daha da önemlisi bu aksaklığın giderilmesi yönünde bir başlangıç yapmışlardır.

⁶⁰ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 146.

⁶¹ Ragıp Özden, "Tanzimattan Beri Yazı Dilimiz", *Tanzimat*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay., 1999, s. 874.

⁶² Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri* s. 83.

Resmi yazışma dili halkın kanun, tüzük ve yönetmelik gibi hukuki düzenlemeleri, devletin ticaret düzenini, vergi sistemini, mahkeme ilamlarını anlamaların engelleyecek derecede karışık ve süslü idi. Yazışmalar halk için değil katipler ve üstleri için birer şifre niteliğini göstermekteydi. Tanzimattan beri buna yönelik itirazlar artmıştı. Abdülaziz devrinde Namık Kemal, Ali Suavi ve Ziya Paşa bu noktaya sıkça dikkat çekmişlerdi.

Tanzimat devlet adamları yaptıkları girişimlerinin halk arasında beklendiği yönde ilgi görmemesinin sebebi olarak yazı ve konuşma dili arasındaki bu ikircikli yapıyı görürler. Gerçekten de devlet organlarının yetkili katiplerinin elinden çıkan yazılar kitabet dili adı verilen ve özel bir uzmanlık eğitimi gerektiren bir dille yazılır ve zaman zaman yazıyı kaleme alan katibin dahi anlayamadığı bir nitelikte yürürlüğe girerdi. Resmi dildeki bu aksaklık halkın devletin yapmak istediği şeyler hakkında yeterince bilgi sahibi olmasına engel olmanın yanında bu düzenlemelere muhalif olanların kullandığı dil açısından halka yakınlığı dolayısıyla sıklıkla yanlış yorumlanmasına sebep olmaktaydı. Tanzimat idarecileri durumun farkına vardıklarında bu aksaklıkları gidermek için değişik çözümler ortaya koymaya çalışmışlardır. Mustafa Reşit Paşa'nın sadrazamlığı döneminde kurulan Encümen-i Daniş bu çözüm önerilerinden biridir. Kurul; okullara kütüphanelere ve matbaalara bakmakla görevli idari daire ve okullar için kitap telif ve tercüme ettirmekle lisan konusunda çalışmalar yapmakla görev olan ilmi daireden oluşmaktadır⁶³. Aralarında Ahmet Cevdet Paşa'nın da bulunduğu yetkin bir akademi niteliğindeki kurum, dildeki eksikliğin giderilmesi için değişik çalışmalar yapmışlardır. Bu çalışmalar arasında yarım kalmalarına rağmen, imla ve gramer kurallarını derleyen bir kılavuz ve dildeki kelimeleri toplayan ve açıklayan bir sözlük çalışması sayılabilir.

Bir başka önemli ama belki de sembolik kalan bir girişim; Ali Paşa'dan gelmiştir. Paşa, Hariciye Nezareti'nde bulunduğu sırada, katipleri bir türlü yalın ve açık yazmağa alıştıramamış, sonunda yazılacak yazıların Fransızca kaleme alındıktan sonra olduğu gibi Türkçeye çevrilmesini emretmek zorunda kalmış. Basiret Gazetesi bu konuyu okuyucularına şu cümlelerle duyurur: "Fuad Paşa merhumun muharrerat-ı

⁶³ Münir Aktepe, "Türkiye'de Akademi Meselesi ve II. Abdülhamid'e Dil Akademisi Hakkında Sunulan Layiha", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Yıl: 1968, c. II, sayı: 8, s. 23.

resmiyyeyi bilcümle zevayid ve haşviyattan vareste bir kaide tahtına va'zetmek üzere sarf-ı sa' ve ikdan etmiş olduğu ve hala mesned-nişin-i sadaret-i uzma olan zat-ı fetanet simatın (Ali Paşa'nın) dahi bu yolda mukerraratın evvelce Fransız lisanında kaleme alındıktan sonra aynıyle ve kalıbıyla Türkçeye ifrag olunmasını tecviz buyurdıklarını işitmiş olduğumuzdan naşi bu babda serbestçe beyan-ı efkar etmeğe mücaseret cyledik.⁶⁴

Bu konuda önemli çalışmalardan birisi de Süleyman Paşa'ya aittir. Süleyman Paşa çalışmalarında ilk göze çarpan husus kullandığı sade dildir. Türk tarihinin ilk kısımlarına yönelik Tarih-i Alem, Mebani-ül İnşa, Kebir İlmihal, Sağır İlmihal, Sarf-ı Türki gibi. Bu eserler değişik eğitim seviyelerinde ders kitabı olarak okutulduğundan Türk dili kullanması, sade ve anlaşılır olması açısından önemli.⁶⁵

Sultan II. Abdülhamit döneminde de dile yönelik bu ilgi hem resmi düzenlemeler ve hem de aydınlar arasındaki tartışmalar bazında önemli bir ivme kazanarak devam etmiştir. Daha dönemin hemen başında ilan olunan Kanun-i Esasi'de de bu konuda önemli anayasal düzenlemeler dikkat çeker. Öncelikle devletin resmi dil sorunu ilk kez yazılı bir metinde ele alınmış ve resmi dilin Türkçe olduğu ve kamu hizmetlerine girmek isteyenler için bu resmi dili bilme şartının aranmasının gerekliliği dile getirilmiştir. Kanun-i Esasi'nin 18. maddesi bu konuyu düzenler ve şöyle der: "Tebaa-i Osmaniye'nin hidemat-ı Devlette istihdam olunmak için devletin lisan-ı resmisi olan Türkçeyi bilmeleri şarttır." Yine Kanun-i Esasi'nin 57. maddesinde de parlamentodaki konuşmaların Türkçe yapılması zorunluluğu karara bağlanır: "Heyetlerin müzakeratı lisan-ı Türki üzere cereyan eder...". Osmanlı demografik yapısı düşünüldüğünde Kanun-i Esasi'deki bu iki maddenin de oldukça önemli düzenlemeler getirdiği daha iyi anlaşılır. Kanun-i Esasi'nin 68. maddesi ise, parlamentoya girebilmek için gerekli şartları düzenlerken, Türkçe bilmenin de şart olduğunu belirtir: "Heyet-i Mebusan için azalığa intihabı caiz olmayanlar: Evvela tebaa-i Osmaniye'den olmayan

⁶⁴ Basiret Gazetesi, 27 Temmuz 1870'den aktaran Levend, s. 143.

⁶⁵ Akçura, Türkçülüğün Tarihi, s. 48-50.

saniyen nizam-ı mahsus mucibince muvakkaten hizmet-i ecnebiye imtiyazını haiz olan salisen Türkçe bilmeyen..... bunlar mebus olamaz.”⁶⁶

1894 yılında okullarda yalın dil öğretilmesi hususunda bir genelge gönderilir. Bu genelgede öğrencilere “mümkün olduğu kadar Türkçe açık ibareler okutturup yazdırılması hususunda” dikkat edilmesi gerektiği vurgulandı.⁶⁷

Yine bu dönemde yabancı okulların kendi dil ve mezheplerinin yanında Türkçeyi de öğretmeleri gerektiğini belirtmiş, bu okulların Türkçe imtihanlarını bakanlık temsilcilerinin huzurunda yaptırmış ve bizzat kontrol ettirmiştir. Türkçe okutmayan okulların derhal kapatılacağı bu okullara bildirilmiştir. Yine bu konu ile ilgili olarak; İran Azerbaycanı’nda Türkçe öğretimini yasaklayan İran hükümetinin bu girişimini, 1900 yılında İstanbul’u ziyarete gelen İran Şahı Muzafferüddin Kaçar’a rica ederek tekrar serbest bıraktırmıştır.

Said Paşa da sadareti zamanında, devlet dilini sadeleştirmek istediğini Hatıratı’nda şu şekilde belirtir: “Lisanımızın ıslahına üdeba-yı asır himmet etmekte iseler de bu hususun himmet-i hükümete muhtac cihetleri de vardır. Ezcümle kitabet-i resmiyyede cümel-i müselsele ve edevat-ü ta’birat-ı zaide isti’mal olunduğu halde hükümet bu uslub-ü tahrir muhalefet etmiyor. Bu ise lisan-ı hükümette şart-ı a’zam olan vuzuh-ı ifadeye bedel, mükatebat-ı muğlak, muakkad ve tafsilat ve te’vilat-ı muhtelifeye mütehammil bir hale koymakta, ale’l husus mecalis-i devlette geçen mübahaset-ı min haysi hiye hiye zabtetmek kabil olamamaktadır. Muhherrerat-ı divaniyyede uslub-ı kadim terk olunmak ve bir de bulunduğumuz asr-ı medeniyete, hukuk-u beşere müğayyir olan elkab ve elfaz-ı rıkiyyet-karane lağvile, herkesin mafevkine ihtiram-ı ve akranına müraatı, mütemeddin milletlerin i’tibar eyledikleri usul-ı meşrua dairesinde kalmak ve aklam-ı hükümeti bu hususlara mecbur eylemek, vesait-i ilmiyeden ziyade bir nizam tesis-ü neşri vasıtasıyla hasıl olur. Erbabile

⁶⁶ Burhan Kuzu, *Türk Anayasa Metinleri ve İlgili Mevzuat*, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1988, s. 262-268. II. Abdülhamid’in Arapça’yı da resmi dil olarak teklif ettiği bilinmektedir. Ama bizzat kendi hatıra defterinde böyle bir teklifi, milliyetçilik cereyanına kapılan Arapları devlete ısındırmak için yaptığını belirtir. Padişahın milliyetçilik yanında, İngiliz kaynaklı hilafet ve bağımsız devlet olma hakları propagandasının tesirindeki Arapları şahsına ve devlete bağlı kılmak için saltanatının son demlerine kadar maaş, rütbe, makam, hediyelere boğduğu vesikalarla sabittir. Osmanlı Ansiklopedisi Tarih/Medeniyet/ Kültür, c. 2, İstanbul: İz Yayıncılık, s. 30.

⁶⁷ Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, s.145.

bilmüzakere, o yolda layiha-yı nizamiyye kaleme alınıp bab-ı aliye verilmesini maarif nazırı Mustafa Paşa'ya havale eyledim. Tahsil-i neticeye vakit müsait olamadı.”⁶⁸

Anayasal, yasal ve benzeri resmi düzenlemeler yanında edebiyat ve sanat dilinin de sade ve herkes tarafından anlaşılır bir Türkçe ile yazılmasının gerekliliği anlamında önemli örnekler ve tartışmalar sergilenmiştir. Tanzimat edebiyatı denen dönemin edebiyatının bu anlamda önemli bir özelliği toplumsal hayata ilişkin temalar içermesidir. Divan edebiyatı gerek konu ve gerekse kullandığı dil itibariyle toplumun çoğunluğuna muhatap kabul etmeyen bir niteliktedir. Konu olarak güncel hayattan kopuk bir edebiyattı⁶⁹. Bu yönüyle ne sanatkarın kendi varlığı ne dünya ile ne de doğa ile sıkı münasebetleri olan, kendi içine kapalı soyut bir edebiyattı. Edebiyattaki konu değişikliği Lale devri ve Şair Nedim ile başlar. Tasavvufi kayıtlardan uzak ve olduğu gibi anlaşılması mümkün olan dünyevi aşk temaları ve daha önceleri görülmeyen bir sadelik dikkat çekmeye başlar.⁷⁰ Özellikle Tanzimatla başlayan dönemde edebi eserlerde divan edebiyatından farklı olarak, toplumsal ve siyasal hayatta Batı ile karşılaşma sonucu ortaya çıkan yeni hayata yönelik tasvirlerle sıklıkla yer vermeye başlanır. Bu dönüşüm, açıkça bir halka yönelmedir ve halkı hem okur olarak ve hem de bir güç kaynağı olarak arkasına alma talebidir. Bu yaklaşım yazı diline halka yönelik ve sade bir dil olarak yansır.⁷¹

Namık Kemal, bu şikayetleri dillendirenlerden birisidir. O daha çok Acemce abartmalar, zorlama ve yersiz benzetmelerle gülünç bir hal alan eski edebiyatı yermiş, onun yerine günün ihtiyacına uygun yeni bir edebi üslup kurulmasına⁷² ve kendi ifadesiyle “...İfadenin hüsn-ü tabisine hail olan külfetli sanatlardan tecrid.”⁷³ edilmesine çalışmıştır. Tanzimat döneminde nesir ve nazımda

⁶⁸ Said Paşa, *Hatırat*, c. 1, s. 217-218.

⁶⁹ Ali Nihat Tarlan, “Tanzimat Edebiyatında Hakiki Müceddit”, *Tanzimat*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, s. 597.

⁷⁰ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Tanzimatta İctimai Hayat”, *Tanzimat*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, s. 636.

⁷¹ Agah Sırrı Levend, *Edebiyat Tarihi Dersleri: Tanzimat Edebiyatı*, İstanbul, 1943, s. 27.

⁷² Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, s.113.

⁷³ Namık Kemal, “Lisan-ı Osmaninin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazatı Şamildir”, *Tasvir-i Efkar*, No: 417 17Rebiülahir 1283.

dilde sadeleşmeyi amaçlayan bu ve benzeri tartışma ve öneriler yoğun bir biçimde dikkat çeker.⁷⁴

Ziya Paşa “meslekdaşları” gibi lisan konusundaki endişelerini sıkça dile getirir. Onun endişesi daha ziyade sanatsaldır. Sanat alanında halkla aynı dilde sanat eserlerinin yokluğundan şikayetçi olur. Hürriyet’de yayınlanan meşhur “Şiir ve İnşa” başlıklı yazısı “bizim sanatımızın” ne olduğu sorusuna ayrılmıştır. Ona göre; Baki, Nefi, Hace, Itri, Nedim ve Vasıf gibi sanatçı kişiliklerin eserlerinin hiçbirisi Osmanlı değildir. “Hayır bunların hiçbirisi Osmanlı şiiri değildir. Zira görülür ki, bu nazımlarda Osmanlı şairleri şuara-yı İran’a ve İranlılar dahi Arablara taklid ile melez bir şey yapılmıştır. Ve bu taklid yalnız uslub-ü nazımda değil belki efkar-ı meaniye bile sirayet ederek, bizim şuara-yı eslaf eda-yı nazm-ı ifadede ve hayalat-ı meanide Arab ve Aceme mümkün mertebe taklide sa’y etmeği maariften addetmişler ve acaba bizim mensub olduğumuz milletin bir lisanı ve şiiri var mıdır? Ve bunu ıslah kabil midir? Asla burasını mülahaza etmemişlerdir.” Ziya Paşa adı geçen sanatçıların eserlerinin anlaşılabilmesinin kamus eşliğinde ayrı bir

⁷⁴ Dönemin dilde sadelik konusundaki tercihleri ve durumu göstermesi açısından La Fontain’dan yapılan bir çeviriyi iki farklı kalemde sunmak ilginç olacaktır. Bu çevirilerden birincisi Muallim Naci’ye aittir. Muallim Naci, La Fontain’inin eserini şu şekilde Türkçeleştirir: Bir fakir ihtiyar oduncu gider/ Koca bir yük odun tedarik eder;/ Güç ile sırtına o barı alır;/ Göttürür hayli ter içinde kalır./ Nefesi refte refte pek daralır;/ Kalmayıp tabı akibet bunalır;/ Yüğü birdenbire zemine atar, Der ki: Fevt olmayan belaya çatar:Çekilir şey midir bak şimdi şu bar?/ Bunu ben yüklenir miyim tekrar?/ Yükle altında kendimi ezdim:/ Bezdim artık hayattan bezdim”/ Durmaz eyler şu vechile feryad: “Melekül-mevt, nerdesin imdad!/? Etmeden istigaseyi tekmi!/, Belirir karşısında Azrail./ Der ki “Adem, ne şekve-perversin?/ “İşte geldim. Nedir? Ne istersi?/? Şaşırır ihtiyar nadim olur./ Düşündür, şöyle bir cevap bulur:/ “Ben mi? Ben bir şey istemem amma/ Sana Mevla sevaba girme mi der? Şu yükü tut da sırtına koyuver.” Aynı mısraları dilde sadeleşmeye karşı çıkan bir kalem olarak Recaizade Ekrem şu şekilde çevirir: “Sal-hurde fakir bir hattab/ Bin meşakkatle kestiği hatabı/ Yükle nib sırtına misal-i devab/ Nakliçün de çekerci bin teabı,/ Yine bir gün zavallı bermutad/ İki kat zir-i bar-ı hezytimde/ Gitmeğe uğraşır bit-tadad/ Çektiği derdün kahrı alemde/ Kesilince tüvan ü tabı fakir/ Yükle nü attı şöyle bir tarafa;/ Bahs-ı alamını idüp tahrir/ Daldı ormanda lüce-i esefe/ Dedi: “Dünyaya geldiğim demden/ Bu zamana ne kadar ne öğrendim;/ Hele hiç bulamadım reha gamdan/ Ta o günden ki anladım kendim/ Rahatım yok didinmeden de yine/ Bulamam bazı dilim ekmek;/ Gidiyor hep kazandığım deyne/ Angariyyeyse başka yolda kürek,/ Ailem gerdenimde bir yandan,/ Bir taraftan fakirlik serde,/ Beni bezdirdi hasılı candan.../Haniya! Nerdesin ölüm nerde?/ Sözü böyle kesilince hikmet-i Hak/ Mevt ü hail çıkup dikildi heman./ Dedi: “Söyle nedir bana yapacak?/? O fakir ise valih ü tesan.../ Dedi: Oğlum sana dua edeyim.../ Şunu yüklet de sırtına gideyim.”/ Mevt her derde çaredir amma,/ Şezdir cide’n isteyen erler./ Ölmedense çekiş yine evla;/ Budur işte meal-i hal-i beşer.”(Levend, Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri, s. 99. İki metin arasındaki kullanılan kelimelerin seçimi ve tamlamalar arasındaki fark açıktır. Muallim Naci daha açık, sade ve anlaşılır bir dil kullanmayı tercih ederken; Recaizade sanat endişesini öne çıkaran bir dil kullanmayı tercih etmiştir.

ders gibi çalışarak mümkün olabileceğini ve bunun da halka hitap etmediğini belirtir. Devamla dilden şikayetinin salt sanatsal alanda değil aynı zamanda devletin resmi yazışma ve düzenlemelerinde de sorun teşkil ettiği üzerinde durur.⁷⁵ Benzer biçimde yazı diline yönelik eleştiriler ve bu eleştirilerin sonucu olarak sade ve yalın bir dil kullanma çabası; Ali Suavi⁷⁶, Şinasi, Ethem Pertev, Sadullah ve Münif Paşalarda, Muallim Naci⁷⁷ ve Ahmet Midhat Efendi⁷⁸ gibi aydınlarda da izlenir.

⁷⁵ Ziya Paşa, “Şiir ve İnşa”, Hürriyet (Londra), No: 11, 7 Eylül 1868.

⁷⁶ Söylemek istediği şeyleri uluorta ve lafını çıkarmadan söylemekle nam yapmış olan Ali Suavi Muhbir’de yayınlanan bir yazısında dil konusunda yaşanan sorunları sıraladıktan sonra gazetecilere şu şekilde seslenir: “...Mesela şarab diyecek yerde ateş-renk demeyelim, düzce şarab diyelim vesselam. Muradımız mesele anlatmakken niçin halkı bir de ibare için düşündürüelim. Gazeteleri İstanbul’da avam lisanı olan Türkçe ile yazalım.” (Muhbir, No: 28, 27 Şevval 1283.) Suavi halkın anlaması için kullanılan lisan yazıda kullanılan lisan ile halkın konuştuğu lisanın aynı olması gereğinden hareketle açıkça avam Türkçe’sinin kullanılmasını öneren yazılarından örnekler için; bakınız: İsmail Hami Danişmend, Ali Suavi’nin Türkçülüğü, CHP Genel Sekreterliği Neşriyatından, 1942, s. 26 vd.

⁷⁷ Özellikle nesirde çok sade ve yalın bir dil kullanarak verdiği eserlerle bu mücadeleye katkıda bulunan Muallim Naci konu ile ilgili bir yazısında; sanat hevesinin mananın önüne geçtiği eleştirisini yapar: “Öteden beri ma’nayı o kadar nazar-ı itibara almayup letafeti, tumturak-ı elfazda arıyan crbab-ı kalem tarafından birtakım lüzumsuz tekellüfata boğulmuş olan lisanımızın tekellüfattan tecridiyle, sadeliğinin, letafetinin izharı zamanı çoktan gelmiştir. Bir söz ne kadar tabii söylenir ne kadar tabii yazılırsa o derece latif olur. Fesahat belagat denilen şeylerin tabiiilikte aranılması lazım gelir. Söze tekellüf karıştığı gibi, fesahat belagat aradan çıkar....” Muallim Naci, Mecmua-yı Muallimin, 4 Teşrin-i Sani 1303, No: 6’dan aktaran Levend Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri, s. 135.

⁷⁸ Ahmet Midhat Efendi; özellikle gerek Basiret ve Tercüman-ı Hakikat gibi gazetelerde yazdığı yazılarda ve gerekse yazdığı hikaye, roman gibi edebi eserlerle yaptığı çevirilerde hem sade bir dil kullanmaya ve hem de bu konuda yönlendirme yapmaya çalışmış ve bu yönüyle de Sultan II. Abdülhamid’in dikkatini çekmiş ve takdirini almıştır. Örneğin; “Osmanlıcanın Islahı” başlıklı bir yazısında; gazeteciler ve edebiyatçılar arasında sadelik yerine Arapça ve Farsça tamlamalardan oluşan ve halkın anlamakta güçlük çektiği bir dil kullanılmasını eleştirerek, bunun Osmanlı kamusunun boşalmasına neden olduğunu belirtir. Ve şu örnekleri sıralar: “Sözümüzü daha açıkça söyleyelim. İşaret edatımızı “filan-ı mezkur” gibi Osmanlı lisanında kaidesi olmayan bir surette yazacağımıza “mezkur filan” yazsak ve “a’mal-i hayriyye” diyeceğimize “hayırlı a’mal” desek, sıfatla mevsuf beyninde on yerde mutabakat aramağa hiç mecbur olmazdık. “Hayırlı a’mal” diyeceğimize “hayırlı ameller” desek ve diğer cem’ilerde dahi hep bu sureti iltizam etsek, müfredini öğrenebilmiş olduğumuz kelimelerin cem’i killeti “ef’ul, ef’ile, fi’ile” vezinlerinden hangisine tatbik edileceği ve cem’i kesretler nasıl bulunacağı için hiç zihin yormağa mecbur olmazdık. “Zümre-i übeda” yazacağımıza “edibler zümresi” desek ve her izafette bu sureti dahi kabul etsek, izafet-i lafziyye midir, izafet-i maneviyye midir? Ve bunların hiçbirinde muzaf ile muzafun ileyhin kaç yerde mutabakatı şarttır? Hiç buralarını da bilmek lazım gelmezdi. Hele Türkçe güğercin ve örümcek gibi lügatler durup dururken kebuter ve ankebut gibi Arabça, Farsça lügatler koyarak halkı Ferhenk ve Kamus’ta baş patlatmağa mecbur etmezdik.” Ahmet Midhat, “Osmanlıcanın Islahı”, Dağarcık, sayı 1’den aktaran Levend, Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri, s. 125.

Aşırı sanat hevesiyle süslenmiş, kimsenin anlayamadığı bir dil yerine sade ve herkesin anlayabileceği bir dil kullanılmasının gerekliliği üzerinde yoğunlaşan bu tartışmalara ciddi bir muhalefet olduğunu fakat dilde sadeleşmeyi savunanların bu isteklerinde ısrarcı olduklarını ise; Şemseddin Sami'nin şu yazısı ortaya koymaktadır: "Metanet-i efkar ve mehasin-i ahlakda numune-i imtisal olacak çok halleri bulunan Yunan-ı kadim ricalinden birinin bir fikr-i saibi beyan ederken muhalifi bulunan mafevki tarafından darb olununca, vec' ve hakarete ehemmiyet vermeyerek, ve ancak fikrini kabul ettirmeye çalışarak 'vur lakin dinle' dediği meşhurdur. Biz dahi kelim-i meşhura tatbik-i hareket ederek vaki' olan ta'rizata asla ehemmiyet vermeksizin, sağa sola bakmaksızın, hatır gönül saymaksızın, fikrimizde sebat ve sözümüzü tekrar etmeden çekinmeyeceğiz, bıkmayacağız ve usanmayacağız:

Lisanımızı sadeleştirelim!

Lisanımızı Türkçeleştirelim! diye bağırmaktan vazgeçmeyeceğiz. Kabul ettirmeğe muvaffak olursak ne büyük muvaffakiyet!"⁷⁹ Şemseddin Sami açıkça her türlü karşı çıkış ve muhalefete rağmen bu mücadeleyi ısrarla yürüteceğini vurgular. Bu yolda kendisine karşı çıkan ve ağdalı ve anlaşılmasız bir dil kullanmakla övünen rakipleri için yaptığı bir tespit çok ilginçtir. Şemseddin Sami bu rakiplerini şu ifadelerle tanımlar: "...Lakin köyden şehre gelerek kibarlık takınan fûrumayelerin kendilerini görmeğe gelen ayağı çarıklı babalarını kabul etmeğe utandıkları gibi bizim udebamız dahi lisan-ı aslimizin kelimelerini kullanmaktan bu türlü bir mahcubiyet-i muibe ile ictinab ederek, lisanımızın iftikarını arttırdıkça artırmışlar, ve hal bugün dahi lisanımızın ıslahından bahsolundukça ekserimiz hemen kamuslara burhanlara el uzadır olmuşuz..."⁸⁰

Dilin halk arasında iletişimi kolaylaştırmanın aksine devlet ve entelektüelle halk arasında iletişim kopukluğuna yol açan bu yönünün giderilmesini amaçlayan bu tartışmaların hedefini en güzel bir biçimde açıklayıcı olmak üzere; Anadolu'dan Bir

⁷⁹ Şemseddin Sami, "Edebiyat-ı Müstakbelemiz", *Sabah Gazetesi*, No: 3343, 1 Mart 1315/ 13 Mart 1899.

⁸⁰ Şemseddin Sami, "Lisan-ı Edebimizin İntihabı", *Sabah Gazetesi*, No: 3146, 10 Ağustos 1314/ 22 Ağustos 1898. Aynı türden imaları Hüseyin Yalçın bir makalesinde dile getirir. Yazar edebiyatçılarımızın Türkçe kelimeler yerine parlak, şatafatlı, gösterişli tabirleri kullanmayı tercih etmelerini eleştirir. Hüseyin Cahid, "Parlak Ta'birler", *Sabah Gazetesi*, No: 3149, 13 Ağustos 1314/ 25 Ağustos 1898.

Ses Yahud Cenge Giderken başlıklı şiiriyle dilde Türkçeleşmede önemli bir rol üstlenen Mehmet Emin'in şu dizeleri sunulabilir:

“Biz o şiiri isteriz ki çifte giden babalar,
Ekin biçen genç kızlarla odun kesen analar,
Yanık sesin dinlerken gözyaşların silsinler.”⁸¹

Böylesine halkın anlayabileceği sade bir dil oluşturabilmesi için kullanılmakta olan dilin hangi lehçesinin temel alınacağı, dildeki Arapça ve Farsça gibi yabancı kelimeler ve etkilere karşı nasıl davranılacağı da bu tartışmalarda önemli bir yer bulmuştur. Sami bu konuya yanıt aradığı bir makalesinde şöyle diyor: “...Bu teşebbüste en evvel iki müşkile tesadüf edeceğimizi unutmamalıyız: Birincisi lisanımızla Arabi ve Farsi arasında ne gibi münasebatı muhafaza edeceğiz, bu iki lisandan istiare tarikini büsbütün kesecek miyiz, yoksa ne derecelerde ve ne yolda tahdid edeceğiz. İkincisi de söylediğimiz lisanı yazdığımız halde, her lisan olduğu gibi Türkçe dahi zaman ve mekanla değişib eski ve yeni bir kaç nevi Türkçe olduğundan hangisini tercih edeceğiz.” Bu sorulardan birincisine hayır cevabını verir. Yazara göre dilde kullanılmakta olan yerleşmiş ve Türkçe karşılıkları bulunamayan kelimeler için Arapça, Farsça ve diğer dillerden alınan kelimelerin kullanımına devam edilmeli. İkinci soruya ise; “Türkçemizin eski ve yeni bir çok nev’inden birisi tercih olunmalı” şeklinde cevap verir.⁸² Benzer bir teklif Mehmet Sadık’tan gelir. Yazar Osmanlı Türklerinin, asıl lisanları olan Türkçeyi öğrenmeleri ve rahatlıkla kullanabilmeleri için Anadolu ve diğer bölgelerdeki Türk lehçe ve dillerinin öğrenilmesi ve araştırılması yoluyla bir sonuca ulaşılmasını önerir.⁸³

Şemseddin Sami Türkçemizin eski ve yeni bir çok nevinden birisinin tercih olunması gerektiğini söyledikten sonra Kamus-ul A’lam’da Türk dilinin beş şubeden oluştuğunu söylüyor: “1. Uygur (yani Çağatay) 2. Tatar 3. Kırgız 4. Yakut 5. Osmanlı. Bugünkü günde Türkler devlet-i Osmaniye ile Rusya, İran ve Çin devletlerinin taht-ı

⁸¹ Aktaran; Agah Sırrı Levend, *Türkçülük Türklük ve Milli Edebiyat*, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, sayı: 12, Şubat 1986, s. 38.

⁸² Şemseddin Sami, “Tarik-i Islah”, *Sabah Gazetesi*, No: 3139, 3 Ağustos 1314/ 15 Ağustos 1898. Benzer önerileri Hüseyin Cahid de yapar. Hüseyin Cahid, “Edebiyatda Terakki”, *Sabah Gazetesi*, No: 3142, 6 Ağustos 1314/ 18 Ağustos 1898.

⁸³ Mehmet Sadık, *Üss-i Lisan-ı Türki*, İstanbul, 1897, s.7.

tabiiyetinde bulunub bunlardan yalnız devlet-i Osmani Türk devletidir...”⁸⁴ Anadolu Türkçesi mi yoksa daha kibar olan İstanbul Türkçesi mi esas alınacaktır tartışmasında Şemseddin Sami, Anadolu Türkçesi esas alınıp⁸⁵ yukarıdaki dillerle beslendiğinde hem İstanbul dili zenginleşmiş olacak ve hem de dilde sadeleşme temin edilmiş olacağı iddiasında bulunur⁸⁶.

Necip Asım ise yeni oluşturulacak dil için, yararlanılacak bir kaynakça listesi sunar. Ona göre şu kaynaklardan hareketle yeni bir dil oluşturulmalıdır: “1. İstanbul’da her sınıf halkın içinde hatta eski (yaşlı) kadınlara varıncaya kadar dillerde dolaşan Türkçe kelimeler araştırılmalı. 2. Anadolu, Rumeli halkının dilindeki kelimeler aranmalı, 3. Bunlardan Türkçe türetmeli kelimeler oluşmalı, 4. Eski Osmanlı kitapları araştırılıp incelenmeli, 5. Çağatayca dediğimiz Şark Türkçesinin eski ve yeni kelimeleri araştırılmalı, 6. Azeri Türkçesi kelimeleri araştırılmalı, 7. Kırım ve Kazan lehçeleri araştırılmalı, 8. Uygur Türkçesi kelimeleri, 9. Özbek Türkçesi kelimeleri, 10. Kalmuk Türkçesi kelimeleri, 11. Diğer Türk kavimlerinin lehçeleri, 12. Bu kavimlerin yeni kelimeleri incelenmeli, 13. Arapça, 14. Farsça, 15. Bütün Avrupa dilleri incelenmeli.”⁸⁷

Fakat bu tartışmalarda ön plana çıkan husus hiç bir zaman ırkçılığa varan bir ulusçuluk vurgusu olmamıştır. İlk düşünülen husus kendi meramlarını halka anlatmayı temin edecek bir dildir. Nitekim İkdâm gazetesi bu konuda bir yanlış anlamaya mahal

⁸⁴ Şemseddin Sami, Türk Maddesi, Kamus-ul Alam Tarih ve Coğrafya Lügati, s. 1239-1242, İstanbul, Mehran Matbaası, 1308.

⁸⁵ Kushner, s. 99

⁸⁶ Türk dilinin Asya’daki kaynakları ve özellikle Çağatayca dil tartışmalarında sıklıkla referans verilen bir dildir. Özellikle 1890’lı yıllardan yani dil tartışmalarının Türkçü bir nitelik almasından sonra özellikle Çağatayca ile karşılaştırma ve bu dilden faydalanma önerileri daha ciddi olarak vurgulanır. Buna bir örnek olarak, Şemseddin Sami’nin Kamus-i Türki’sine bir önsöz niteliğinde yazdığı “İfade-i Meram” başlıklı yazı gösterilebilir. Şemseddin Sami bu yazısında şöyle diyor: “.... Malumdur ki; Türkçe Asyanın bütün kısm-i şimalinde tekellüm olunan elsin-i Turaniye zümresinden olup, elan oralarda pek vasi’ yerlerde söylenmekde olduğu halde, bir şubesi de garba doğru ilerleyerek Avrupa ile Asyanın birbirine karşı uzatdıkları iki büyük güzel şibh-i cezire yani Anadolu ile Rumelinde tekellüm olunmaktadır. İşte Çağatayca ism-i sakimine mukabil, Osmanlıca namile şöhret bulan ve garb Türkçesi namile şark Türkçesinden tefriki daha münasib olan lisanımız Türkçenin bir şubesidir ki, söylendiği yerler Asya.... Hulasaten diyebiliriz ki, şark Türkçesi telaffuzca ve suret-i ifadece biraz daha kaba ve bizim garb Türkçesi ise çok daha zarifdir, lakin kaideten ve esasen şark Türkçesi doğru ve bizimki ise galatdır. Arabi ve Farsi ile elsin-i ecnebiyeden aldığı kelimat ve ıstılahat sayesinde bizim garb Türkçemiz daha vasi’ ise de, sırf Türkçe kelimat ve tabirata gelince, Çağatayca bizimkinden çok daha zengindir...” Şemseddin Sami, “İfade-i Meram”, Kamus-i Türki, s. 1-6, Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1317.

⁸⁷ Kushner, s. 102; Levend, Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri, s. 162-168.

vermemek için bir hatırlatma yapmayı uygun bularak şöyle der: “Yalnız istediğim şey, özlediğim şey, Türkçenin medeni bir millet dili olduğunu ve ilerlemesine gayret edilirse bugünkü Avrupa dillerinden aşağı kalmayacağını ispat idi. Hatta saf Türkçe bir kaç makale yazmadaki neden bu idi. Bunu görenler dilimizden bütün Arapça, Farsça ve Avrupa dillerinden aldığımız kelimeleri çıkartıp yerine Çağatayca’dan, Kıpçakça’dan, Özbekçe’den, Azerice’den kelime koymak istiyorum, sandılar. Hatta o fikri de beğenmeyerek mektup yerine betik yazanlar bulundu. Yine tekrar edeyim fikir ve görüşüm hiç de öyle değildir. Özlediğim şey, bugün Osmanlılar’ın terbiye ve kültür bakımından orta halli olanların hepsine yazdığımızı anlatacak bir dil kullanmaktır.”⁸⁸

F. DİL TARTIŞMALARINDA MUHALEFET

Dilin bir toplumun uluslaşmasında öneminin farkında olan ve sade, tüm halkın anlayabileceği bir dil öneren dilde reformcuların karşısında; dil konusundaki tartışmaları gereksiz bulan ve mevcut dilsel yapıyı korumayı amaçlayan bir muhalif kesim vardır. Bu muhalif ve muhafazakar kesim; kullanılmakta olan dilin yeterli olduğundan hareket ederek, reformcuları gereksiz yere Batı’yı taklide çalışan kişiler olarak suçlarlar. Onlara göre, edebi dil olarak Arapça yeterince gelişmiş ve ihtiyaçları karşılayabilecek bir dildir. Muhaliflere göre, reformcuların kendilerini “vatansever ve ilerleme taraftarı” olarak görmeleri gereksiz ve anlamsız meraktır ve büyük bir ihtimalle de halk arasında popüler olmak isteğinden kaynaklanmaktadır.⁸⁹

Tartışmalarda sürekli en ateşli muhalefeti yapan kişilerden birisi olarak karşımıza çıkan Hacı İbrahim Efendi, bir ilim dili olarak Arapça’nın ideal olduğunu ve bütün Avrupa devletlerinin Arapça için bu tür düşünceler taşıdığını ileri sürerek kullanılan arapça merkezli dil yerine sade bir Türkçenin alınmasını savunan kişilere karşı çıkar. Ona göre: “Bizim lisan-ı ilmi ve edebimiz olan Arabça öyle bir mal-u ferevana malikdir ki, İspanyolcaya, Portekizceye ve Farisiye ve lisan-ı cedid-i Hindiyeye ve Fransızcaya ve İtalyancaya ve saireye i’ta-yı sadakat-ı kelimat eylemiştir. Yalnız kelimat değil bezl-i ihsan-ı fûnun ve maarif dahi etmiştir. Ve onun

⁸⁸ “Lisan Bahsi”, *İkdam*, No: 1090, 30 Temmuz 1897, Kushner, s. 98.

⁸⁹ “Arz-ı Nedamete Cevap”, *Tercümanı Hakikat*, No: 1305, 18 Ekim 1882.

lütuf ve 'atasına nail olan Avrupa münsifani ona şükür ve sipas ile mukabelede yekdiğeri ile müsabaka edüb halen Arabiye rabt ettikleri ve rişte-i intisabı ellerinde tutuyorlar.” Hacı İbrahim Efendi bu şekilde Arapça'yı savunduktan sonra ilginç bir tespitte bulunarak; eğer Avrupa ülkelerinin dilleri bizimki gibi Arabçaya uygun olsa bir an bile duraksamaksızın dillerini tamamen Arabçaya çevireceklerdir diyor. Ayrıca Hacı İbrahim Efendi'nin bir başka önemli argümanı “Arabinin din için de gerekli olduğu”dur.⁹⁰ Hacı İbrahim ile Tercüman-ı Hakikat arasındaki tartışma Hacı İbrahim'in “Teşekkür ve Temenni”⁹¹ başlığını taşıyan ve lisanı değişikliği savunanlara ağır eleştiriler yönelttiği yazısının hemen altında; Tercüman-ı Hakikat'in şöyle bir açıklaması ile son bulur: “Saadetlü İbrahim Efendi hazretlerinin bu makalelerine cevap vermeyeceğiz. Zira kendi tevehhümleriyle işgal buyurdıkları bu makale de o kadar vazıhdır ki hatta ıslah-ı lisan gayretinde bulunanları Kuran-ı Kerim'den istiğna iftirasına dahi uğratmışlardır. Bu halde bahse devam kendileru için muceb ve bala olacağından biz yine efkarımızı bilmuhafaza sükutu tercih eyledik.”⁹²

⁹⁰ Hacı İbrahim, “Lisan-ı Osmani ve Belağa-ı Osnaniye Hakkında”, Tercüman-ı Hakikat, No: 1138, 20 Mart 1298/ 2 Nisan 1882.

⁹¹ Hacı İbrahim Efendi, “Teşekkür ve Temenni”, Tercüman-ı Hakikat, No: 1146, 31 Mart 1298/ 12 Nisan 1882.

⁹² Tercüman-ı Hakikat, No: 1146, 31 Mart 1298/ 12 Nisan 1882. Hacı İbrahim Efendi ile Said Bey (Lastik) arasında cereyan eden bir tartışma dil konusundaki tartışmaların ciddiyeti hakkında bize önemli ipuçları verir. Said Bey, Hacı İbrahim Efendi'nin ilim dili olarak Arapçayı savunan bir yazısına şu şiirle karşılık verir:

Arabça isteyen 'Urban'a gitsin,
Acemce isteyen İran'a gitsin,
Firengiler, Firengistan'a gitsin;
Bunu fehmetmeyen cahil demektir,
Ki biz Türküz, bize Türki gerektir.
Sait Bey'in bu şiirine Hacı İbrahim Efendi aynı üslup ve ilginçlikte bir cevap verir:
Arabça her lugat Urban'a gitse,
Acemce her suhan İran'a gitse,
Firengiler Firengistan'a gitse,
Lisan-ı milleti mahveylemektir;
Bunu fehmetmeyen cahil demektir.

Tartışma bu şekilde kızışınca kullanılan kelimeler de terbiye ve saygı sınırlarını zorlayan bir hal alır. Hacı İbrahim'in bu şiirine Said Bey'in cevabı oldukça kabadır:

Lugat gitsin diyen yoktur efendi,
Kim cyler böyle rey-i na-pesendi?
Kavaid va'deder her kavme kendi,
Suhan fehmeylemek akla mühenktir,

Suhan fehmetmeyen ahmak demektir. Fevziye Abdullah Tansel, Namık Kemal'in Mektupları, c. III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1973, s. 197-198.

Tıpkı Hacı İbrahim Efendi'nin yaptığı gibi din ile Arapça arasında bağ kurularak dilde Türkçecilere yapılan eleştiriler bir hayli fazladır. Veled Çelebi, dil çalışmalarına muhalif olanların itirazlarını örneklediği bir yazısında bu tür itirazları şu şekilde özetliyor: "Türkçülükle daima uğraşır belli başlı kimseler olmasa gerek ki, o vakit dil meselesi oldu mu Necip Asım ile Veled Çelebi ortaya atılırdı; yani muhterem bir mesleğin salikleri diye değil tam aksine alay zemini hazırlamak üzere 'şu mahutlar!' yerine hatırlıyorlardı. 'Dünya ilerlerken bu zavallılar şu güzelim olgunlaşmış Osmanlı edebiyat dilini bırakacaklar da Asya çöllerindeki Özbeklerle bize aynı dili konuşturacaklar. Fuzuli'yi, Nedim'i bıraktırp Hoca Ahmet Yesevi'yi, Sofiallahyar'ı takip ettirmek istiyorlar...' diye daha bir takım cazibeli sözlerle gençleri bizden nefret ettirmeye kalkışıyorlardı. .. Hele Ebuzziya, ... en son yazdığı aleyhtar bir makalesinde 'bunlar şu kadar milyon islam camiasının hep birden dilini süslediği 'la ilahe illallah'ı kaldırıp yerine 'yoktur tapacak, Çalaptır ancak' tekerlemesini koymak istiyorlar' diye yazdı..."⁹³

Dilde sadeliği ya da Türkçülüğü savunanlar bu türden eleştirilerle bir hayli yoğun bir biçimde muhatap olmuşlardır. Bu eleştirilere verdikleri cevaplarda; bu suçlamayı şiddetle reddettiler. İslami mirasa sonuna kadar bağlı olduklarını ispata her zaman hazırıldılar. Karşı çıktıkları şey, Arapçanın dini bir dil olması, Türklerin edebi ve milli dili olarak gösterilmesi idi. Arzuladıkları şey, dini bir dil olarak Arapçanın kalkması değil, halkın anlayabileceği bir lisan ile onlara seslenmekti. Bunu belirttikten sonra, din ile dil arasında bağlantı kurulmasına karşı çıkarlar: "İslam dini bize Tanrıdan geldi... Hiç Arapça bilmeyen Boşnak ve Arnavutlar da müslümandır. Din ve iman denilen manevi keyfiyet, dil denilen şeyden tamamen ayrıdır. Düşmana göğüslerini geren bunca müslüman çocuğu Arapça kuvvetiyle mi savaştılar."⁹⁴ Fakat bu eleştiri dilde yenilik taraftarı olanların cevaplamakta zorlandıkları bir eleştiri olarak sürekli karşılımlarına çıktı.

Dilde Türkçeleşmeye karşı olanların bir başka tezi; Türkçenin bağımsız bir dil olarak gelişemeyeceği noktasında idi: "Türkçenin bağımsızlığı olanaksızdır; bizim ilim

⁹³ Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, s. 93.

⁹⁴ Karal, *Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu Tarih Açısından Bir Açıklama*, s.68; Tercüman-ı Hakikat, No: 1139 Cemaziyel evvel 1299.

ve edebiyat dilimiz olan Arapça öyle zengin bir dildir ki, İspanyolcaya, Portekizceye, Farsçaya ve yeni Hint diline, Fransızca ve İtalyancaya sözcükler... hatta fen ve maarif vermiştir. .. Eğer Avrupa uluslarının yazılarıyla imlaları ve ana dilleri bizim gibi Arapçayı yazıp konuşmaya elverişli olsa idi onlar dahi bizim gibi, dillerini Arapça sözcükler ile tamamlayacaklardı.” Yazının devamında ikinci bir delil olarak şöyle denir: “Arapça bugünkü günde yeryüzünde mevcut olan iki yüz milyona yakın ehli-İslamın din ve edebiyat dilidir. Bundan ayrılmak bizim için olanaksızdır.”⁹⁵

IV. TARTIŞMALARIN SONUCU

Türkçeyi sadeleştirme ve ilim dili yapma akımı, başlangıçta herhangi bir ideolojik ilgi ya da yöneliş olmaksızın başladığı söylenebilir. Daha sonraları Tanzimat devlet adamları olayı bir Osmanlı ulusu meydana getirme siyasetinin bir parçası haline dönüştürerek, konuya siyasal bir renk vermişlerdir. Vurgulanan unsur, bir ulus olmanın en önemli aracının dil olduğudur.

Namık Kemal ve diğer Yeni Osmanlılar bu konuda dilin dinden daha ehemmiyetli bir araç olduğunu vurgular. Yeni Osmanlıların yaptıkları savaşın amacı, Osmanlı halklarının meşrutiyet yönetimi altında bir ulus durumuna getirilmesi idi. Bunun ideolojisi Amerika Birleşik Devletlerinde olduğu gibi “yurt” ve “ekonomik çıkarlarda ortaklık” olacaktı. Bu örnek Yeni Osmanlılar’ın dil ve vatan kavramlarına öncelik vermelerine neden olur. Bu şekilde başlayan dilde sadeleşme ve bir ulus dili oluşturma çabaları Sultan II. Abdülhamit döneminde artarak devam etti.

II. Abdülhamit’in tahta çıkmasından sonra hızlanan parlamenter rejim mücadeleleri beraberinde dil tartışmalarının yoğunlaşmasını da getirmiştir. Devlete parlamenter bir biçim vermek isteyenler cins ve mezhep farkı gözetilmeksizin bir Osmanlı ulusu meydana getirmek gerekliliğini vurgulamaktaydılar. Bu amaç için ilk yapılması gerekenlerden birisi dil birliği sağlanması idi. İlan edilen anayasanın 18. maddesi Osmanlı Devletinin resmi dilinin Türkçe olduğu ve devlet hizmetine girecekler için bu dilin bilinmesi gerektiğini düzenlemektedir. Türkçe böylece Devletin resmi dili oluyordu. Yine parlamento müzakereleri esnasında 18. yüzyıl

⁹⁵ Karal, a.g.c, s.67.

kültür hayatında dilde Türkçeleşme gelecek yüzyıllardaki Türk ulusçuluğu için maddi bir tabanın oluşması demektir. Bu çerçevede olmak üzere, Ahmet Vefik Paşa'nın ilk Osmanlı Parlamentosuna başkanlık yaparken Suriyeli Hristiyan mebuslara söylediği "Aklınız varsa en kısa zamanda Türkçe öğrenirsiniz" sözleri Türk ulusçuluğunun ilk çarpıcı örneklerinden birisidir.⁹⁶

Dil ve alfabe üzerine yapılan bu tartışmalarda; zamanla dil "kavmiyet ve cinsiyetin" yani ırkın varlığından söz edebilmenin ve varlığını sürdürebilmesinin en önemli unsuru olarak görülmeye başlanır. Şemseddin Sami bir makalesinde; lisanın bir topluluğun var olmasının ve varlığını devam ettirmesinin en önemli şartı olduğunu dile getirir. "Kavmiyet ve cinsiyetin birinci alamet, esası, bütün efrad beyinde mütesaviyen müşterek malı söylediği lisandır. Bir lisan söyleyen halk bir kavim teşkil eder. Binaenaleyh mevcudiyet-i cinsiyyesini temin etmek isteyen her bir kavim ve ümmet en evvel lisanını düzeltmeye, yoluna koymağa, ilerletmeğe, lügat ve kavaid-i mahsusasını zabt etmeğe ve tahsilini teshil ile mükemmeliyetine hizmet edib, ulum ve fünün ve sanayi-i muhtelifeye müteallık kitaplara zengin ve klasik addolunmağa şayan asar-ı güzide-i edebiye ile zengin etmeğe borçludur. ... Bize kalırsa her mukallidlikten ihtiraz edib kendi lisanımızın şuyuh-u tabiiyesine göre yeni bir edebiyat binası kurmağa muhtacız. Mümkün mertebe lüzumsuz Arabi ve Farisi ve Ecnebi kelimat ve ta'biratı lisanımızdan çıkarıp, sırf Türkçe kelimeleri çoğaltmağa çalışmalıyız..."⁹⁷

⁹⁶ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 62.

⁹⁷ Şemseddin Sami, "Lisan ve Edebiyatımız", *Sabah Gazetesi*, No: 3132, 27 Temmuz 1314/ 8 Ağustos 1898. Benzer bir yaklaşımı II. Meşrutiyetin ilanından sonraki bir makalesinde Cemaleddin Afgani de dile getirir. Afgani'ye göre "İnsanlar arasında kapsamı geniş olup bir çok ferdi birbirine bağlı kılan iki bağ vardır: Biri dil birliği -diğer bir tabirle cins birliği-, ikincisi din. Dil birliğinin yani cins birliğinin dünyada kalıcılığı ve sebatı hiç şüphe yok ki dinden daha devamlıdır. Çünkü az bir zamanda değişmez. Halbuki ikincisi böyle değildir: Tek bir dil konuşan ırk görürüz ki, bin senelik bir süre içinde dil birliğinden ibaret olan cinsiyette bir bozulma olmadığı halde, iki-üç defa din değiştiriyor." Afgani devamla şunları söyler: "Belirli bir ırka mensup olan çeşitli tabakalardan ifade ve istifadesini temin edemeyen bir dil o ırkın bütünlüğünü koruyamaz..." Afgani bu şekilde her kavmin kendi varlığının devamı açısından ulusal dilinin oluturulması gerektiği ve bu ulusal dili oluştururken değişik dillerden yararlanabileceğini belirtir. Ama ona göre bu yararlanma kendi dil yapısı içinde eritilmek şartıyla tavsiye edilir: "Kendi dilleriyle sıkı ilişkisi olan diğer dillerden dahi ihtiyaç ve zorunluluk doğdukça kelimeler alınmasını ve artık başka çare kalmadığı vakit, yabancı kelimelerden gerekli olanları alma yoluna gidilmesini" tavsiye eder. "Fakat belirtilen kelimeleri kendi dillerinin kisvesine sarmak şarttır, o kadar ki yabancı oldukları anlaşılsın..." Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, s. 61.

Tartışmaların sonucunda konu bir anlamda Türkçülük etrafında odaklandıktan sonra ise, özellikle İkdâm Gazetesi merkezli bir tartışma ve yönlendirme platformu dikkat çeker. Bu platformda Şemseddin Sami'nin yanı sıra Ahmet Mithat, Necip Asım Bey, Veled Çelebi, İkdâmcı Cevdet, Emrullah Efendi, Bursalı Tahir Bey, Raifpaşazade Mehmet Fuat Bey ve Mehmet Emin Bey gibi isimler sıklıkla dikkat çeker.⁹⁸ Akçura bunların arasında özellikle yazdığı Türkçe Şiirler isimli eser nedeniyle Mehmet Emin Bey'i önemser. Yusuf Akçura'ya göre bu eserle; Osmanlı şairleri arasında birisi ilk defa tam bilinçli bir şekilde dilinin Türkçe, milletin Türk, millet çoğunluğunun halk olduğu gerçeğini anlamış ve bu gerçeği gür sesiyle haykırıştır. Örneğin Akçura'ya göre; Mehmet Emin'in "Cenge Giderken" adlı şiiri "Ben Bir Türküm" diye bağırarak bir Anadolu Türk köylüsünü anlatır.⁹⁹

1894 yılında yayınlanan ve eğitim sisteminde sade ve anlaşılır bir dille yazılan ders kitaplarının tercih edilmesinin gerekliliğini vurgulayan ferman¹⁰⁰; tartışmanın Türk dilinin savunan kesiminde heyecanla karşılanır. Osmanlı idaresi altındaki coğrafya ve bu coğrafyada yaşayanlar arasında Türk dilinin yaygınlaşmasını savunan bu kesime göre, devlet okullarının ilk sınıflarında Arapça dersler azaltılmalı, bunun yerine Türkçe derslerinin sayısı artırılmalı idi.¹⁰¹ Bu yüzden bir anlamda ferman, dönemin basını tarafından bu amacın gerçekleşmesini temin edecek bir dönüm noktası olarak görülür ve Osmanlı vatandaşlarının kısa bir zaman içerisinde Türkçe okuyup yazacak bir duruma geleceğini devlet kanun ve nizamlarını anlayacaklarına yönelik ümitlerini

⁹⁸ Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, s. 87. Burada Yusuf Akçura'nın da zikrettiği bir anekdotu hatırlatmak yerinde olacaktır. Bilindiği üzere Türk kelimesi Arapça te, re, ve kef harfleri ile yazılır. Bu şekilde yazıldığında kelimenin çoğulunun "etrak-ı biidrak" şeklinde küçük düşürücü bir anlamda kullanılması Türkçüler tarafından tepki görmektedir. Necip Asım Bey, Türk kelimesini ilk defa kendisinin "terk" gibi yazmayıp "vav"la "Türk" yazdığını söyler. "Tarihimizde etrak-ı biidrak, yazıldığını gördüğümünden ve Osmanlılardan bir çoğunun Türk'ü tahkir ettiklerine şahit olduğumdan Türk'ü vavla yazdım. Niye böyle yazıyorsun diyenlere 'etrak-ı biidrak' yazılmasın diye cevap verdim. Vc Babıali caddesinde adım 'vavlı Türk' oldu..". Akçura Necip Asım Bey'in bu katkısını önemser ve Necip Asım Bey'in bütün Türkler arasında, eski Türk dillerine, eski Türk harflerine, bağımsız Türk tarihine Türklerin dikkatini ilk çeken Türk olduğunu ifade eder. Yine Akçura'ya göre, Osmanlılar ve belki bütün Türkler içinde ilk "Bütün Türk Tarihi" yazarı olmak şerefi Necip Asım Bey'indir. Akçura, s. 85-87.

⁹⁹ Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, s. 108.

¹⁰⁰ Kushner, s. 106.

¹⁰¹ "Lisan Tedrisatı", *İkdâm* No: 76, 16 Ekim 1894; "Türkçe Tedrisatı", *İkdâm*, No: 4156, 1 Ocak 1906.

artırır.¹⁰² Fermanın bu emri basında büyük bir ümitle karşılandı. İkdâm gazetesi konuyu şöyle değerlendirir. “Bu emir, şahsın olduğu kadar hükümetin de menfaatine olan Osmanlı dilinin öğrenilmesi ve bu dilin yaygınlaşmasına hizmet edecektir.”¹⁰³

Yine İkdâm gazetesinde yer alan bir başka makalede yazar, Osmanlı devletinin kendi egemenlik alanları içinde yaşayan farklı ırk ve dinlerden insanlara kendi geleneklerini, dinlerini ve kültürlerini yaşama ve yaşatmaları yönünde verilen hakları insanlık açısından büyük bir özveri olarak değerlendirdikten sonra, imparatorluk içinde Türkçenin yaygınlaştırılmamasını önemli bir eksiklik olarak değerlendirir. Yazara göre, bu eksiklikte en az hükümet kadar aydınlar ve yazarlar da sorumludur. Gazete, devamlı imparatorluğun ancak ortak bir Türkçe ile ayakta durabileceğini ortak bir kültürün bu şekilde yerleşeceğini ve devletin bu şekilde güçlenebileceğini ileri sürerek artık sıkça kullanılmaya başlanan Rusya örneğini verir: “Bugün yüz milyon nüfusa sahip olan (1896) yılı Rusya, Rusçanın yaygınlaşması ile birlikte Ruslaşan insan sayısı hızla artmıştır. Aynı şekilde Macarlar da kendi dillerini yaygınlaştırma çabalarını hızlandırmış ve başarıya ulaşmışlardır. Biz de bu milletler gibi hareket etmeliyiz.”¹⁰⁴

Artık bir ulus halini alma yönündeki tartışmalar önemli sayılacak bir mesafe almıştır. Bu tartışmalarda ulusal dil oluşturulması talebinin yanında artık azınlık okullarında Türk dili ile eğitimin yanında Türk ve Osmanlı tarihinin okutulmasını da istiyorlardı.¹⁰⁵

Sonuçta; 19. Yüzyılın bilhassa son çeyreği Osmanlı Devleti için, tıpkı çağdaşı modern ulus devletler gibi başta resmi ve herkesin anlayabileceği bir dil olmak üzere bir çok aracın yurttaşlarla devlet arasında bir belirleyicilik ilişkisi kurmak üzere kullanıldığı bir dönem olmuştur. Bu durum özellikle Osmanlı gibi uzun bir imparatorluk geleneğine sahip

¹⁰² “Terakkiyat-ı Osmaniye” İkdâm, No: 78, 18 Ekim 1894. Enver Ziya Karal’a göre istibdat dönemi olarak kabul edilen Sultan II. Abdülhamit döneminde uygulanan sansür dil konularına uzatılmadığından bu konudaki tartışmalar devam eder. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu Tarih Açısından Bir Açıklama*, s.61. Sansürün dil konusundaki tartışmalara müdahale etmemesi ciddi ilginç bir noktadır. Abdülhamit gibi bir padişahın bu tartışmaların nereye uzanacağı hakkında bir yorum yapamamasını düşünmek yeterince sağlıklı olmadığına göre, padişahın bu tartışmalara iradi olarak izin verdiği ve “zımni” olarak desteklediğini düşünmek daha doğru bir yorum olacaktır.

¹⁰³ “Mekâtib-i Gayr-i Müslime ve İslahat-ı Ahire”, İkdâm, No: 84, 23 Ekim 1894

¹⁰⁴ “Lisan-ı Osmani’nin Tamimi”, İkdâm, No: 785, 24 Eylül 1896.

¹⁰⁵ “Mekâtib-i Mahilliy ve Ecnebiye”, Sabah No: 241, 27 Nisan 1306.

bir devlet yapısı için çok önemli bir kopuşun ifadesidir. Yeni politika ile eskinin yurttaşlarına kendini anlatmayı değil anlatmamayı tercih eden, idaresi altındakilerle arasında farklı bir dil oluşturma ve bunu kullanma biçimindeki uzun imparatorluk geleneği terk edilmiştir. Bunun yerine tüm yurttaşlarının anlayabileceği bir dili kullanan ve bunu özendiren bir anlayış söz konusu olmuştur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MODERN ULUS DEVLETİN İDEOLOJİK BİR AYGITI OLARAK EĞİTİM VE 19. YÜZYIL OSMANLI EĞİTİM SİSTEMİ

Eğitimden asıl olarak bir toplumda, o toplumun kültürel mirasının birikim ve sürekliliğinin sağlanması, yenilikçi ve değişmeyi sağlayıcı elemanların yetiştirilmesi işlevini yerine getirmesi beklenir. Siyasal alanda ise, eğitim ilki mevcut siyasal sisteme sadakatin sağlanması, bu anlamda vatandaşların siyasal olarak eğitimi ve ikincisi de, elit bir zümrenin (yönetici sınıf, entelektüel, lider gibi) yetiştirilmesi şeklinde iki farklı görevi yerine getirir ya ada getirmesi beklenir.¹ Oysa özellikle modern devletin ortaya çıkış sürecinden itibaren eğitim siyasal iktidarlar için araç niteliğini almış bir kurum görünümündedir. Bu anlamda eğitim; devlet için toplum nezdinde varlık ve meşruluğunu kurmak ve bunu sürekli hale dönüştürmek için kullandığı önemli bir araçtır. Devlet ideolojisinin oluşması, düzenlenmesi ve yayılması için siyasal iktidara imkan sunar.

Bir anlamda eğitim, tüm halkın düşünce ve değer yargılarının içinde kaynaştırılıp bütünleştirilmeye çalışıldığı bir “eritme potasıdır”.² Althusser, siyasal iktidarın bu “eritmeyi” gerçekleştirmek için; baskı aygıtlarına ve ideolojik aygıtlara sahip olduğu üzerinde durur. Hukuk, mahkemeler, polis, ordu gibi açık güç kullanımının veya zorlamanın bulunduğu alanları tanımlamak üzere devletin baskı aygıtları terimini; aile, eğitim ve din gibi onamaya dayalı kurumları tanımlamak üzere de devletin ideolojik aygıtları deyimini kullanır. Ona göre, devlet bu alanlar içerisinde bireyleri adlandırır, onlara kimlik kazandırır ve devletin egemenliğinin sınırları içine hapsedilir.³ Louis Althusser bürokrasiden orduya, günlük sosyal hayattan ekonomik faaliyetlere değin bir dizi ideolojik koşullandırma ortamı arasında doğrudan eğitim

¹ Mahmut Tezcan, “Eğitim Sosyolojisi”, Ankara: Basım Yeri Yok, 1997, s. 52.

² Cyril E. Black, Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri, (Çev: M. Fatih Gümüş), Ankara: Verso Yayınları, 1989, s.114.

³ Louis Althusser, İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları, (Çev.: Yusuf Alp/Mahmut Özışık), İstanbul : İletişim Yayınları, 1994, s.27.

kurumları olan okulları, devletin ideolojik aygıtlarının en önemlisi olarak görür.⁴ Ona göre, geniş halk kitlelerine yaydığı eğitim kurumları aracılığıyla devlet, egemen ideolojiyi kitlelere aşılar. Bu anlamda sıralanabilir. Bunlar arasında okul bu ideolojik koşullandırmanın en yoğun yapıldığı eğitim kurumudur. Zorunlu kılınan eğitimden, devletin merkezden belirlediği eğitim müfredatına, okutulan kitaplara değin geniş bir alanda devlet ideolojik koşullandırmasını rahatça yapabilir.

Resmi kurumlar aracılığıyla verilen eğitim; siyasal iktidarın bireyi yeniden yapılandığı; siyasal sistemin işler hale getirilmesi ile bireylerin bu işleyişe uyumlulaştırılması, kurumsallaştırılmış düzen içerisinde yeni kimlik ve ilişki ağı yaratıldığı; siyasal sistemin korunması ve devam ettirilmesi amacıyla ritüeller, mitler, idoller ve kahramanlardan oluşan bir sembolik evrenin oluşturulduğu bir süreçtir.⁵ Bu süreçte, çocukluktan başlayarak toplumun tüm fertleri düzenin teminatı olacak şekilde eğitilirler.

Özellikle zorunlu kılınan ilköğrenim evresi, insan hayatındaki belirleyiciliği açısından, devlet için resmi ideolojisini yurttaşlara aşılacak amacıyla bulunmaz bir evredir. Yurttaşlara ortak; dil, vatan, kültür etrafında ideolojik bir koşullandırma yapılır ve devletin yurttaşı bir anlamda yeniden yaratılır. Yurttaş sosyalleştirilir, bölge, kültür, dil ile sınıf ve zenginliğin doğurduğu kalıcı toplumsal ayrımların böldüğü yurttaşlar arasında ulusal dil ile bir birlik sağlanır. Ulusal dil ve beraberinde gelen okuma yazma ile eğitilen yurttaşın beynine ondan beklenen görevler kazınır, yurttaşlığa ilişkin “devleti savunmak, vergi ödemek, çalışmak ve yasalara uymak” şeklindeki ulusal ilmiyal devamlı tekrarlanır.⁶

Tüm siyasal iktidarlar eğitim sürecini, küçük yaşta kontrolüne aldığı yurttaşı kendi ideolojik koşullandırması doğrultusunda yetiştirebileceği bir ortam olarak kabul ederler. Platon, İdeal Devlet’inde eğitim kurumunu en ince ayrıntılarıyla planlar. Vatandaşların daha çocuk yaştan itibaren eğitilerek “devletine karşı sadık, akıllı, uslu

⁴ Louis Althusser, s. 33.

⁵ Judith Drick Toland, “Inca Legitimation as a Communication Process”, *State Formation and Political Legitimacy*, (Ed.: Ronald Cohen-Judith D. Toland), New Brunswick: Transaction Books, 1988, s.115-116.

⁶ Elic Kcdouric, *Avrupada Milliyetçilik*, (Çev.: M. Haluk Timurtaş), Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1971, s. 123.

ve koruyucu vatandaşların”⁷ haline getirilmesini önerir. Hegel eğitimin insanla devlet özdeşleşmesine kadar giden bir süreç olduğunu ifade eder. Ona göre eğitim, bireyi öznellikten kurtarıp ona devlet içinde nesnellik kazandırır.⁸

Weber de benzer şekilde, eğitimin amaçlarını siyasal iktidarın eylemlerine rasyonellik kazandırmak, tüm yurttaşların itaatini sağlamak, yönetenlerin yönetilenlere karşı üstünlüklerini korumak ve devam ettirmek, kurallara ve statükoya boyun eğmek, kitleleri birlik ve bütünlük içinde psikolojik olarak koşullandırmak, ortak bir amaç, ortak bir ‘dava’ ve planlanmış bir hayata bağlamak, toplumsal bir ahlak, görev ve sorumluluk geliştirmek, toplum içerisinde uyumlulaştırılan insanların bütünleşmesini sağlamak şeklinde sıralamaktadır.⁹

Eğitimin ideolojik koşullandırma sürecinde aktif bir kullanım alanına sahip olması ise, daha çok özellikle ulusal birliklerin kurulma sürecinin yaşandığı Fransız Devrimi sonrasıdır. Batıda kilise-devlet mücadelesi sonrasında devletin, eğitim tekeli elinde bulunduran kiliseye karşı kendi “doğrularını” öğretecek kurumlara ihtiyaç duymasıyla başlayan süreç; 19. yüzyıla gelindiğinde devlet ideolojisinin benimsetilmeye çalışılması noktasına ulaşır.¹⁰ Bu sürecin önemini iyi kavrayan Napoleon şöyle diyor: “Koymuş olduğumuz prensiplere göre yetiştirilmiş bir öğretmenler kadrosuna sahip oluncaya kadar, hiçbir hususta sabit bir politika takip etmeyeceğiz. Halka çok küçük yaşlardan itibaren, cumhuriyetçi mi yahut kralcı mı, Hristiyan mı yahut kafir mi olacağı öğretilmedikçe, devletimiz gerçekten milli sayılamaz.” Fichte de; eğitime aradığı iktidarın kapısını açacak anahtar gözüyle bakar. Yeni kurulan bir düzenin kendi koşullandırmasını yapabilmesinin yegane yolu olarak, eski eğitim sisteminin toptan değiştirilip yeni bir eğitim sisteminin getirilmesini önerir ve şöyle der: “Alman milletinin bekasına tek çare olarak eski maarif sisteminin toptan değiştirilmesini teklif ediyorum... Eski sistemin belli başlı eksikliği, hayati iç tepki ve davranışların köküne nüfuz edecek bir tesir gösterememesidir. Yeni maarif sistemi sayesinde, Almanları bütün unsurları aynı reaksiyonu gösteren yekpare bir vücut haline getirmek istiyoruz.”

⁷ Platon, *Devlet*, (Çev: Sebahattin Eyüboğlu-M. Ali Cimcoz), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1995, s.107.

⁸ G.W.F. Hegel, *Tarihte Akıl*, (Çev: Önay Sözer), Ara Yayınları, İstanbul, 1991, s.113-114.

⁹ Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, (Çev: Taha Parla), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s.221-223.

¹⁰ Şerif Mardin, *İdeoloji*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993, s. 166-167.

Fichte bu önerisini; “Kendi maarif politikasını kabul eden bir devletin orduya ihtiyacı kalmayacağını, çünkü bu şekilde silahlandırıldığı için, artık hiç bir öldürücü kuvvetin yenemeyeceği bir millete sahip olacağı” tespitiyle noktalar.¹¹

Batı’da, modern devletlerin oluşmasıyla başlayan eğitimi salt bir “bilgi verme, gelenekleşmiş hikmetleri öğretmek ve müşterek hedefe varmak için çizilen yolları gösterme süreci olarak değil aynı zamanda; tıpkı devletin ordusu, polisi ve hazinesi gibi devlet politikasının bir aracı olarak görme”¹² realitesi; Avrupa’da özellikle 19. yüzyıl okur-yazar oranlarının yüksek olduğu bölgelerde, yani devletin yurttaşlarını “modern” anlamda eğittiği bölgelerde homojen ulus-devletlerin yükselmesiyle kendisini hissettirmiştir.¹³ Osmanlı ise, eğitimin bu işlevinin ancak 19. yüzyılda modernleşme girişimlerinin başlamasıyla farkında olmuştur.

19. yüzyıl öncesi Osmanlı eğitim sistemi, önceleri bir bilgi ve hikmet kurumu niteliğinde olan, fakat yozlaşma sürecini müteakip bu işlevini de yitiren ve devlet bürokrasisine eleman yetiştiren, dağınık ve sistemsiz bir görünüm arz eder. Ayrıca, merkezi idareden bağımsız ve özgür bir ortam söz konusudur. Tanzimat’la bu dağınıklık kısmen giderilmeye çalışılır, eğitim kurumlarının merkezin denetimine girmesine yönelik yasal düzenlemeleri de içeren bir dizi nizamname hazırlanır. Ancak dönemin genel politikası yasal düzenlemelerin yapılması ile sorunun çözüleceğine yönelik inanç eğitim sisteminde de kendini gösterir. Yapılan ciddi yasal düzenlemelerin bir çoğu kağıt üzerinde kalır. Fakat eğitimin “modern” işlevinin farkına varılıp, tüm topluma ulaşabilecek ve toplumu “eğitebilecek” bir nitelik almasını görmek için II. Abdülhamid dönemini beklemek gerekecektir.

19. yüzyılın bilhassa son çeyreğinde Osmanlı imparatorluğu çağdaşları olan devletler gibi eğitim politikası ile vatandaşlarını biçimlendirmeyi amaçlayan sistematik bir eğitim programı uygulayan bir devlet haline gelmeye başlamış ve bir anlamda eğitimi modern devletin ideolojik bir aracı olarak kullanma sürecine girmiştir. Bu süreçte amaç; tıpkı çağdaşları diğer devletler gibi; itaatkar ve merkezin ait değerlerle

¹¹ Kedourie, s. 75.

¹² Kedourie, s. 77.

¹³ Montserrat Guibernau, *Milliyetçilikler 20. Yüzyılda Ulusal Devlet ve Milliyetçilikler*, (Çev. Neşe Nur Domaniç), İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1997, s. 122.

hareket eden bir nüfus kitlesi yaratmak olarak ortaya çıkmıştır. Eğitimin bu şekilde kullanımı özellikle Sultan Abdülhamid'in ilköğretimi yaygınlaştırmayı amaçlayan politikasıyla doruk noktaya ulaştı.¹⁴

I. TANZİMAT ÖNCESİ OSMANLI EĞİTİM SİSTEMİ VE KURUMLARI

Modernleşme sürecinde genel olarak eğitimin ve özel olarak da sivil okulların fonksiyonu geç farkına varılmış bir konudur. Başlangıçta tüm sorunların çözümü olarak askeri alanda yapılacak düzenlemeler görülmüş, ama bunların toplumun sorunlarını çözmede yetersiz kaldığının fark edilmesinden sonra diğer alanlara ve özellikle sivil ya da mülki eğitim konuları ile de ilgilenilmiştir.

Osmanlı klasik döneminde eğitim hizmetleri; ilk öğretim düzeyinde sibyan mektepleri, diğer düzeylerde ise medreseler aracılığıyla görülmüştü. Klasik dönemde, bu kurumlar üzerine düşen görevleri hakkıyla yerine getirmişler, fakat genel olarak bozulma dönemine girilmesiyle eğitim hizmetlerini yerine getiren okullarda da hızlı bir yozlaşma dönemi etkinliğini hissettirmiştir. Özellikle 19. Yüzyıla gelindiğinde eğitim kurumları asıl işlevlerini yerine getirmekten ziyade devlet için adeta bir kambur niteliğini almıştır.

A. SİBYAN MEKTEPLERİ

"İlk tahsil vermek üzere tesis olunan ve sabi denen çocukların okuduğu"¹⁵ Sibyan Mektepleri önceki Türk ve Müslüman devletlerinden alınan bir gelenekle, 5-6 yaşındaki çocuklara okuma-yazma, dini bilgiler ve dört işlemden oluşan matematik öğreten okullardır. Osmanlı'da bu okullar "mahalle mektebi", "mekteb-i ibtidaiye", "muallimhane" gibi isimlerle anılırdı.¹⁶ Özellikle Tanzimat'a değin bu okulların eğitim süreleri, okutulan dersler ve müfredatları konularında açık düzenlemeler yoktur. Daha doğrusu bu kurumlarla ilgili merkezden belirleyici bir politika tespit edilip

¹⁴ Selim Deringil, *The Well Protected Domains Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909*, London : I.B Tauris, 1998, s. 94.

¹⁵ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993, c. 3, s. 201.

¹⁶ Cahid Baltacı, "Osmanlı Eğitim Sistemi", *Osmanlı Ansiklopedisi Tarih/Medeniyet/ Kültür*, c. 2, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 10.

uygulandığını gösteren kapsamlı bir düzenleme yoktur. Bu konular her bir külliye'nin kendi eğitim kadrosu içinde takdir ve yetkisi dahilindedir.

1824'de II. Mahmud, "Talim-i Sibyan Hakkında Ferman"la bu okullarda "zarurat-ı diniyenin" okutulmasını şart koşmuştur. Aynı ferman İstanbul'daki sibyan okulları için müslüman çocukların bu okulları devam etmelerini mecbur kılmıştır.¹⁷ 1838'de Umur-u Nafia Meclisi bu mektebler için "bir-iki hatim indirilmesi; kulak dolgunluğu olması için Türki inşa, Tuhfe, Nuhbe, Subhe-i Sibyan gibi eserlerin yanında Birgivi'nin akaid risalesi, ahlak risaleleri, hatt ve kitabet okutulmasını" şart koşmuştur.¹⁸

1858 tarihine kadar bu okullar genellikle, kız ve erkek çocukların karma olarak devam ettikleri okullar olmakla beraber bazı yerlerde yalnız kız çocukları için ve çok defa hocalık yapan kadının evinde olmak üzere açılmış idi.¹⁹ Bu tarihte, bir tezkere ile kız ve erkek çocuklarını birbirinden ayırmak Maarif Nezaretince Sadarettin istenmiştir. 1862 yılında ise, Tanzimat'ın hem modernleşme ve hem de eskiyi koruma şeklindeki genel politikasının bir devamı niteliğinde sibyan mekteblerinin yanında aynı düzeyde eğitim vermek üzere İbtidai Mekteblerin açılmasına karar verildi. Alınan bu kararlar bir yandan modern anlamda ilk dereceli okullar oluşturulmakta, diğer taraftan ise eskinin sibyan mekteblerinin usul-ü cedit²⁰ üzere eğitim yaparak varlıklarını devam ettirmeleri sağlanmaktadır.

¹⁷ Bu fermanın özet olarak içerdiği hususlar şu şekilde sıralanabilir: a) Çocukların kötülükten korunmaları için çıraklığa verilmeden evvel okula gönderilmeleri gerekir. b) Genç-ihitiyar tüm Osmanlı yurttaşları islam akidelerini öğrenmeleri gerekir. c) Çocukların ergenlik çağına kadar okula devamlarının mutlaka sağlanması. d) İstanbul'da çocuklar için sibyan mekteblerine devam zorunluluğunun getirilmesi. Sebahattin Arıbaş, "Başlangıçtan II. Meşrutiyet'e Kadar Osmanlılarda Sibyan Mektepleri (İlköğretim Okulları)", *Yeni Türkiye Dergisi Osmanlı Özel Sayısı II*, Mart-Nisan 2000, Yıl: 6, Sayı: 32, s.: 712.

¹⁸ Cahid Baltacı, "Osmanlı Eğitim Sistemi", s. 11. Umur-ı Nafia Meclisi raporunda şu görüşler vurgulanır: Eğitimin amacı insanları öbür dünya olduğu kadar bu dünya için de hazırlamaktır ve eğitim sistemi bir bütündür, bu sistem içindeki tüm okullar arasında bir uyum olmalıdır. Raporun bu vurgularından hareketle raporun hazırlayıcılarının eğitim ve öğretimin dünyevileştirilmesini kurguladıkları düşünülebilir. Arıbaş, s.: 713.

¹⁹ Faik Reşit Unat, *Türkiyede Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1964, s. 6.

²⁰ Usul-ü cedit üzere eğitim; Tanzimatın son dönemlerinden itibaren daha çok, ilköğretimde ders araçları ve öğretim yöntemleri alanındaki yenileşmeleri anlatmak için kullanılan bir terimdir. Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1988'e)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayını, 1989, s. 180.

Sıbyan mekteplerine, başlama yaşı ve bu okullara devam zorunluluğunun olup olmadığı konularında da açık ve net bir durum yoktur. Genelde 4-5-6 yaşları bu okullara başlamak için aranan yaştır. 1846 yılında yayınlanan bir talimat 4-5 yaşındaki çocukların ebeveynlerinin rızası ile okula gönderilebileceklerini ve 6 yaşını bitiren çocuklarını bu mekteplere göndermeyenlerin cezalandırılacaklarını belirtir. Daha açık düzenleme ise, 1868 tarihli bir tebliğde göze çarpar. Bu tebliğe göre; ebeveynler 6 yaşına gelmiş bütün çocukların kayıtsız-şartsız okullara göndermekle yükümlü tutulurlar. Yine aynı şekilde bu okullara ne kadar devam edileceği konusu da belirsizliğini uzun süre devam ettirmiş, 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile bu süre kız çocuklar için 7 yaş, erkek çocuklar için 6 yaş okula devam yaşı olarak belirlenmiştir.²¹

Sıbyan mektepleri için söylenecek son söz; bu okulların uzun süre devletin kontrol ve ilgisi dışında kaldığı ve gerekli önemi görmediğidir. Okulların inşası büyük ölçüde vakıflara bırakılmış, eğitim-öğretim yeterince denetlenmemiş ve eğitim kadrosu gerekli yasal ve mali desteği görememiştir. Kısacası, devlet ideolojisinin belirlenmesi açısından çok önemli odaklar olarak bu kurumlar yeterince verimli değerlendirilmemişlerdir.

Bu okulların ülke içindeki yaygınlıkları ve sayıları hakkında da net bir rakam yoktur. Ancak Evliya Çelebi Seyahatname'sini kaleme aldığı yıllarda İstanbul'da 1933, Erzurum'da ise, 110 Sıbyan mektebinin varlığından söz eder.²² Benzer bir seyahatname yazarı olan ve 16. yüzyılda bütün ülkeyi baştan başa dolaşmış olan bir Fransız seyyah; her köyde bir okula rastlamış olduğunu ve ilköğretimin batılı ülkeler oranla o devir Osmanlı ülkesinde daha yaygın bulunduğunu belirtir.²³

B. MEDRESELER

Arapça'da ders okunacak yerle beraber talebenin içinde bulunduğu bina anlamına da gelen ve Klasik dönem Osmanlı eğitim sisteminin temel birimi olan

²¹ Baltacı, s.11.

²² Unat, s. 8.

²³ Afet İnan, "Türk-Osmanlı Tarihinin Karakteristik Noktalarına Bir Bakış", *Belleten*, Yıl: 1938, Sayı: 5-6, sayfa: 123-132.

medreseler²⁴; ünlü Selçuklu veziri Nizam-ül Mülk'ün, bir genel öğrenim müessesesi olarak 1065 yılında Bağdat'da açtığı ve kendi adından hareketle Nizamiye adı verilen okulların temelini oluşturduğu kurumlardır. Selçuklular döneminde Anadolu'nun değişik şehirlerinde sayıları artmıştır.

İlk olarak Orhan Gazi tarafından İznik'de kurulan medreseyi, daha sonra özellikle Bursa, Edirne ve Kayseri gibi şehirlerdeki benzerleri izler. Buralarda kurulan medreselere dünyanın önemli eğitim ve kültür merkezleri olan İran, Suriye, Mısır ve Türkistan gibi diğer ülkelerden ders vermek üzere Alaaddin Esved, Kadizade Rumi ve Mehmet Fenari gibi alimler getirilmiştir.²⁵ Bu devir Osmanlı medreselerinin eğitim düzeyi ve kalitesi, medresenin kurulduğu şehir ve medreseyi kuran kişinin toplumsal ve siyasal konumuna göre belirlenmekte idi.

Fatih dönemi ile medreseler; Osmanlı hakimiyetine giren büyük kentler başta olmak üzere, tüm ülke geneline yoğun bir biçimde yayılmaya başlar. Fatih; İstanbul'un fethinden hemen sonra bu kentteki 8 kiliseyi medrese haline dönüştürmüş, ardından Fatih Camii ve etrafında topladığı sekiz medreseden oluşan Sahn-ı Seman medreselerini kurmuştur. Fatih kendisinin kurduğu bu medreseyi; yüksek öğrenimin en üst basamağı niteliğinde, Batıdaki çağdaşlarıyla kıyaslanabilecek bir üniversite karakterinde oluşturmuştur.²⁶ Sahn-ı Seman medreselerinin hemen arkasında ise, "Tetimme" ismiyle bu medreselere öğrenci yetiştirmek üzere yine sekiz adet medrese yaptırmıştır. Yine bu külliye içinde olmak üzere; büyük bir camii olan Fatih Camiinin yanında bir hastane, bir tımarhane, bir aşevi, Kuran okunması için bir muallimhane, bir kütüphane, yolcuların konaklama ihtiyaçları için bir han ve gelen yolcuların hayvanları için ahırlar inşa edilmiştir.²⁷ Bunların tamamı medresenin de içinde bulunduğu külliyenin birimleri niteliğindedir.

²⁴ Pakalın, s. 436.

²⁵ Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, London, 1973, s. 166.

²⁶ Faik Reşit Unat, *Türkiyede Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1964, s. 3.

²⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurum Yayınları, 1988, s. 6.

Fatih'in bu uygulaması haleflerince de devam ettirilmiş ve belli merkezlere külliye niteliğinde medreseler kurulmuştur. Örnek olmak üzere İstanbul'da Sultan II. Bayezid tarafından kurulan Bayezid Külliyesi ve Kanuni Sultan Süleyman tarafından kurulan Süleymaniye Külliyesi ile, II. Selim, III. Murad, ve III. Mehmed gibi padişahlarca da değişik bölgelerde kurulan külliyeler sayılabilir. Bunlar arasında, özellikle, biri hadis öğretimine ayrılan Darül Hadis, biri tıp öğretimine ayrılan Darü't Tıp ve dördü genel medrese olmak üzere toplam altı medrese ve etrafındaki sıbyan mektebi, imaret ve hastaneden oluşan Süleymaniye medreseleri eğitime önemli katkılarda bulunmuştur.

Medrese kavramı Osmanlı eğitim sistemi içinde çok net olarak karşılığı olan bir kavram değildir. Daha doğrusu medrese adı ile anılan tüm okulları kapsayacak bir tiplene niteliğinde medrese tanımlaması ve örneği yoktur. Medrese tanımlaması çok genel bir tanımlamadır. Bu kavramla ifade edilen eğitim kurumlarını "umumi medreseler" ve "ihtisas medreseler"i olarak gruplandırarak betimlemek doğru olacaktır²⁸.

Umumi medreseler denebilecek olan kurumlar; devrindeki bütün ilimlerin birlikte okutulduğu medreselerdir. Bu medreseler genel olarak müderrislerinin aldıkları yevmiye miktarına göre çeşitli adlarla anılırlardı. "Yirmili Medreseler", "Otuzlu Medreseler", "Kırklı Medreseler" vb. Kanuni dönemi ile bu medreseler arasında bir sınıflandırma yapılmıştır.²⁹ Bu medreselerde, medresenin seviyesine göre; kelim, fıkıh, usul-ü fıkıh, akaid, hadis ve tefsir gibi derslerin yanı sıra; hendese, heyet (astronomi) ve tıp gibi ilimler okutulmuştur.³⁰

Umumi medreselerin dışında bir de ihtisas medreseleri var ki; bunlar uzmanlık gerektiren belli dallarda eğitim veren medreselerdir. Bu anlamda ihtisas medreseleri

²⁸ Cahid Baltacı, "Osmanlı Eğitim Sistemi", *Osmanlı Ansiklopedisi Tarih/Medeniyet/ Kültür*, c. 2, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 17.

²⁹ Bu sınıflandırmaya göre Osmanlı medreseleri şu şekilde derecelendirilmiştir: İbtida-i Hariç, Hareket-i Hariç, İbtida-i Dahil, Hareket-i Dahil, Musıla-i Sahn, Sahn-ı Seman, İbtida-i Altmışlı, Hareket-i Altmışlı, Musıla-i Süleymaniye, Havamis-i Süleymaniye, Süleymaniye, Dar-ül Hadis. Yaşar Sankaya, *Medreseler ve Modernleşme*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997, s.30.

³⁰ Uzunçarşılı, s.19-31. Uzunçarşılı, ayrıntılı olarak, bu medreselerde okutulan derslerin içerikleri, derslerde takip edilen kitap isimleri üzerinde durur.

şöylece sıralanabilir; “Dar’ül- Kurrallar” (Kur’an-ı Kerim’in Hz. Peygambere dayanan okuyuş ve rivayetleri üzerine eğitim yapan bir medreseler), “Dar’ül Hadisler” (Hz. Peygamber’in hadisleri ile ilgili bilimleri öğreten medreseler) ve “Darüş şifalar” (tıp ilimlerinin ve uygulamalarının öğretildiği medreseler)³¹.

Fatih devrine kadar medreselerde derslerin nasıl bir sıra takip olunarak okutulduğu, hangi derslerin hangi sınıflarda verildiği, sınıf ve devre bölümlenmesinin nasıl olduğu bilinmemektedir. Ancak Fatih, eğitim sistemine getirdiği esaslarla medreseler arasında bir sıralama yapmış ve bu medreselerde derslerin hangi sıra ile okutulacağına ilişkin düzenlemeler ortaya koymuştur. Buna göre; İbtida-i Hariç medreselerinde eğer gerek duyuluyorsa, alfabeden başlanıp okuma yazma öğretildikten sonra ilmihal bilgileri, kuran, yazı ve dört işleme kadar aritmetik dersleri verilmektedir. İbtida-i Hariç medreseleri ile Sahn-ı Seman arasındaki medreselerde ise, “Mukaddemat-ı Ulum” adı ile sarf (gramer), nahiv (sentaks), va’z, eşkal-i tesis ve şerhi (geometri), hesap, münazara ve mantık gibi derslerin verilmesi öngörülür. Sahn-ı Seman medreseleri, kelam, feraiz (miras hukuku), fıkıh ve usul-ü fıkıh dersleri, daha sonra ise hadis, tıp, tabiiyat, riyaziyat ve heyet (astronomi) dersleri verilmekteydi.³²

Sıbyan mektepleri ve medreseler dışında, bir anlamda hizmete özel ve kamuya kapalı bir nitelik arz eden iki önemli eğitim kurumundan daha bahsedilebilir. Bunlar Enderun ve Acemi Oğlanlar Mektebidir.

Enderun; saray hizmetleri için bilgili ve görgülü adam yetiştirmek isteyen Fatih’in saray içinde teşkilatlandığı bir kurum daha doğrusu bir hayat okuludur. Asıl amacı; hükümdarın yakın maiyetini teşkil edecek kimselerin her bakımdan seviyeli ve ehliyetli bir surette yetiştirilmesi olmakla birlikte, uzun yıllar Osmanlı idari teşkilatının ve ordu hizmetlerinin önemli noktalarında hizmet görmüş, özellikle musiki ve el sanatlarındaki kabiliyetleriyle Türk kültürü ve sanatlarının gelişmesine katkıda

³¹ Baltacı, a.g.e., s. 24

³² Unat, s. 5.

bulunmuştur.³³ Devşirme usulünün kalkmasından sonra Enderun köleler alınmağa başlar. Fakat, kurumun sistem içindeki önemli konumu nedeniyle bir çok vezirler, asilzadeler, tüccarlar çocuklarını köle diye buraya satarlardı.³⁴

Acemi Oğlanlar Ocağı; yaşları 8 ila 20 arasındaki gençlerden oluşan ve Yeniçeri Ocağına kaynak oluşturan bir kurumdur. Acemi oğlan tabiri Yeniçeri Ocağı'nda istihdam edilmek üzere esirlerden ya da devşirme usulüyle Hristiyan tebadan toplanan çocuklara verilen addır.³⁵ Devşirilen gençler, İstanbul'a getirilip Yeniçeri Ağası tarafından teftiş edildikten sonra uygun görülenler, deftere kaydedilerek padişaha arz olunurlar, 3-8 yıl kadar Anadolu ve Rumeli'deki Türk aileler yanında Türkçe, Türk aile kültür ve terbiyesi alanlar, memleketin hayat şartlarına alışma evresinden geçerler ve dönüşte Acemi Oğlanlar Ocağı'na devam ederlerdi.³⁶ Yeniçeri Ocağı'nın ilgası ile Acemi Oğlanlar Ocağı da tamamen ortadan kalkmıştır.

C. EĞİTİM YÖNETİMİ

Tanzimat'a değin sistemin en sorumlu kişisi Şeyhülislam'dır. Esasen Şeyhülislamlık; bugünkü anlamda, eğitim, kültür ve adalet gibi bakanlıkların görevlerini icra eden bir kurumdur. Fatih'e değin eğitim yönetimi ya da ulemanın reisliği gibi bir görev söz konusu değildir. Fatih Kanunnamesi'nde: "Şeyhülislam ulemanın reisidir. Ve muallim-i sultani dahi serdar-ı ulemadır." hükmü yer alır. Uzunçarşılı bunun akabinde bu reisliğin bürokratik anlamda bir ast üst ilişkisi anlamına gelmediği, fetva vermek kudretine haiz olmaları nedeniyle bu yüksek derecelerine hürmeten verilmiş bir unvan olduğuna dikkat çeker. Bu anlamda bürokratik bir reislik

³³ Unat, s. 11. Osmanlı medreseleri için, içine aldığı Türkleri gayri Türk yapar yorumu yapılırken; Enderun için ise, içine aldığı gayri Türkleri Türkleştirir yorumu yapılmaktadır. Sadrettin Celal Antel, "Tanzimat Maarifi", *Tanzimat*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, s. 442.

³⁴ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, 1993, c. 1, s. 536.

³⁵ Pakalın, c. 1, s. 7. Pakalın burada, Acemi oğlanların hangi usüllerle toplandığı ve nasıl yetiştirildiği konusunda ilginç bilgiler verir.

³⁶ Unat, s. 12.

XVI. asrın sonlarına doğru gündeme gelmiştir.³⁷ Özellikle Yavuz döneminde uzun süre şeyhülislamlık yapmış olan Zenbilli Ali Cemali Efendi ve Kanuni dönemi şeyhülislamlarından Ebussuud Efendi zamanlarında kurum, siyasal ve dinsel açıdan olduğu kadar, bürokratik açıdan da bir hayli önem kazanmıştır. Bu hızlı yükselme ve önem kazanma; 1830 tarihinden itibaren şeyhülislamların heyet-i vükelaya iştirak etmeleri ile neticelenir.³⁸

Şeyhülislam, eğitim sistemi içinde, müderrislerin atanmasından, tüm eğitim sisteminin yönlendirilmesine kadar bir dizi önemli görevi ifa eder. Ayrıca fetva verme ve ulemanın reisi olma görevi ona büyük bir sorumluluk ve etkinlik kazandırır.

D. EĞİTİM KURUMLARINDA YOZLAŞMA VE BU YOZLAŞMAYI GİDERMEYE YÖNELİK ISLAH ÇABALARI

Normal medrese sistemi içerisinde, medrese eğitimini tamamlayan bir kişi danişmend ya da mülazım sıfatıyla, önce hariç medreselerinden birine tayin olur, daha sonra kademe kademe yükselerek müderris olabilirdi. Bunun dışında küçük şehirlerdeki mahkeme yargıçlığı gibi görevlerden başlamak üzere sırasıyla kadılıktan ilmiyenin başı olan şeyhülislamlığa kadar yükselme imkanına sahipti. Ayrıca medrese mezunu bir genç, arzu ederse müftülük, imam-hatiplik ve müezzinlik gibi görevleri de kendisine meslek olarak seçebilirdi. İlave olarak, sivil bürokraside kalemiye denen bir nevi sekreteryaya görevinden defterdarlık ve nişancılık gibi mühim görevlere kadar her alanda çalışma hakkına da sahipti.

Başlangıçta çağdaşları arasında en ileri denecek düzeyde bir eğitim-öğretim veren ve başarıyla önemli devlet adamları yetiştiren eğitim sistemi zamanla içine düştüğü yozlaşmanın etkisiyle kendisini yenileyememiş ve devlet içinde kendisinden beklenen işlevleri yerine getiremez hale gelmiştir. Alt kademelerde görev yapmadan doğrudan üst dereceli müderrisliklere yapılan atamalar ve Hocazadeler, Fenarizadeler gibi ulema soylarının ortaya çıktığı Kanuni Sultan Süleyman'ın son dönemleri

³⁷ Uzunçarşılı, s. 171. Şeyhülislam'ın devlet içinde etkinliği, konumu, siyasal iktidarla ilişkileri ve şeyhülislamların hayatları için bak: *İlmiye Salnamesi Osmanlı İlmiye Teşkilatı ve Şeyhülislamlar*, (Haz.: Seyit Ali Kahraman-Ahmet Nezih Galitekin-Cevdet Dadaş), İstanbul: İşaret Yayınları, 1998.

³⁸ Uzunçarşılı, s. 189.

medreselerde bozulma sinyallerinin başlangıç yıllarıdır³⁹. Kanuni'nin hocası Hayreddin Efendi'nin zorlamasıyla çıkarılan Hocasazeler Kanunu özel korumaya sahip yeni ulema soylarının çıkmasına neden olmuş ve kısa süre içinde bu özel ilgi ve korumaya sahip ailelerin sayıları artmıştır.⁴⁰ Bu durum medrese geleneğini bir anlamda temelden sarsan bir etki göstermiştir. Medreselerde ortaya çıkan bu bozulmanın nedenleri olarak şunlar sıralanabilir: Öğrenim imkanlarının merkezde toplanması nedeniyle müderrislerin merkezlerde kalmak istemesi, zeki ve yetenekli gençlerin bu merkezlere gelememesi; saltanat üzerindeki tartışmaların ortaya çıkardığı ve medrese çevrelerinde de etkili olan tahta geçecek kişi üzerindeki ihtilafdan doğan bölünmüşlük; padişahların tahta çıkıncaya kadar yaşadığı hayatın etkisiyle eğitim sistemi de dahil tüm devlet işlerinde tutarsız davranışlar sergilemeleri; devlet içine düştüğü durumlardan kaynaklanan mutsuzlukların eğitim camiasında talebe isyanları olarak kendisini göstermesi; medreselerde öğretim dili olarak kullanılan Arapça'dan kaynaklanan öğrenim, okuma ve yazma güçlükleri; dini ve ilmi hürriyetin önünün zamanla kapatılması; son olarak ferdîyetçilik ve bencilliğin etkisiyle eğitim sistemini de derinden etkileyen ve yozlaşmaya sürükleyen korumacılık ve iltimasın yaygınlaşması.⁴¹

³⁹ Mustafa Ergün, "Medreseden Mektebe Osmanlı Eğitim Sistemindeki Değişme", *Yeni Türkiye Dergisi Osmanlı Özel Sayısı II*, Mart-Nisan 2000, Yıl: 6, Sayı: 32, s.: 741.

⁴⁰ Fahri Unan, "Osmanlılarda Medrese Eğitimi", *Yeni Türkiye Dergisi Osmanlı Özel Sayısı II*, Mart-Nisan 2000, Yıl: 6, Sayı: 32, s. 692.

⁴¹ Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi Medrese Programları- İcazetnameler-İslahat Hareketleri*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1983, s. 136-154. Bu türden bozulma ve yozlaşmalara örnek olmak üzere Atay; Gelibolu'lu Ali'den şu örnekleri zikreder: "Hocaların ve talebelerin devamsızlığı zamanımızda müderrislerin haftada dört derse devam etmeleri ve danışmendlerin dersleriyle meşgul olmaları muhal oldu. Müderris vardı ki ayda bir kerer derse gitmezdi. Niçin gitsinki, okutacak talebe bulamaz ve bulsa da kendisini ders vermeğe kadir değildi". Gelibolu'lu Ali bu ihmal ve liyakatsizliğin nedeni olarak mevalizadelerin ortaya çıkmasını görür. Mevalizadeli sayesinde; Podişah hocalarının oğulları on dört ve on bir yaşına basınca ilk anda elli akçeli Dahil müderrisi; şeyhülislam oğlu ise aynı yaşta elli akçeli Hariç müderrisi; Kazasker oğulları, ilk anda kırk akçeli medrese müderrisi; that yani eyalet kadılarının oğulları ise, yirmibeşli ve otuzlu medreselere hiç sıra beklemeden küçük yaşta müderris olurlardı. Ali bu durumu şu sözlerle karikatürize eder: "Bunlar hiç de medresede sıra tahsili görmeden beşikte iken mülazım, söz söylemeğe kudreti olduğu zaman müderrislik yolu açılır ve buluğa erince molla olmaya yol alır, tıraş gelinceye kadar mernasıpları ve medreseleri dolaşır ve tıraş geldikten sonra beşyüz akçe ile mevleviyet kadılığına ulaşır." Aktaran, Atay, s. 158.

Sonuçta; aslında eğitim sistemi içinde akli ilimlerin ihmal edilmesiyle başlayan medreselerdeki bozulma⁴² genel olarak devletin diğer kurumlarında da kendini gösteren rüşvet, iltimas, adam kayırma gibi yozlaşma örneklerinin medreselerde de kendisini göstermesidir. Makam ve mevkiiler için, rüşvet ve adam kayırma uygulamaları medrese mezunları arasında huzursuzluğa neden olmuş ve bu huzursuzluklar talebe isyanları adıyla sıkça karşılaşılan karışıklıkları ortaya çıkarmıştır.⁴³

Medreselerin 19. yüzyıldaki durumunu Mehmet Akif şöyle özetliyor:

“Hele ilmiyye bayağıdan aşağı bir turşu!
Bab-ı fetva denilen daire ümmi koğuşu
Ana karnından icazetlidir, ecdada çeker;
Yürüsün, bir de sarık, al sana kaadiasker”⁴⁴

⁴² M. Şerafettin Yaltkaya, “Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler”, *Tanzimat*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, s. 463.

⁴³ Özellikle Anadolu’da baş gösteren isyanlar ve bunların neden ve sonuçları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: Mustafa Akdağ, “Medreseli İsyanları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XI, sayı: 1-4, Ekim 1949-Temmuz 1950, s. 361-387.

⁴⁴ Mehmet Akif Ersoy, “Süleymaniye Kürsüsünde”, *Safahat İkinci Kitap*, (Tertip Eden: Ömer Rıza Doğrul), İstanbul: İnkilap Kitabevi, 1986, s. 163. Aynı şiirinde Akif, ordu, siyaset ve eğitimdeki bozulmalara dikkat çeker. Ordu ve siyasetteki bozulmaları da şu cümlelerle özetler: “Bir siyaset ki didiklerdi! Eminim Karakuş! Nerde bir maskara sivrilse, hayasızlara pir,/ Haydi Mabeyn-i Hümayuna!... Ya bala, ya vezir! Ümmetin haline baktım ki: yürekler yarası/ Ne bir ekmek yedirir iş ne de ekmek parası/ Kışla yok daire yok, medrese yok, mektep yok,/ Ne kılıç var ne kalem... Her ne sorarsan hep yok! Kalmamış terbiye askerde. Nasıl kalsın ki? Birinin ömrü mülazımlıkta geçerken öteki,/ Daha mektepte iken tayy-ı meratible ferik! Bir müşirlik mi var? Allahü veliyy-üt-tevfik!... Vükela neydi ya? Curnalci, müzevvir adi;/ Ne Hüda korkusu bilmiş, ne utanmış ebedi,/ Güç okur, hiç yazamaz, bir sürü hırsız çetesi...” Bir başka şiirinde Akif, medreseler ve mekteplerin içinde bulunduğu durum hakkında ilginç bir benzetme yapar. Mekteplerin de en az medreseler kadar ıslaha muhtaç bir konumda olduğunu şu şekilde dile getirir: “Sade ‘ıslah-ı medaris’ mi ne? Bir şey dediniz/ Onu anlar gibi olduksa da izah ediniz? Acaba hangi zaruret sizi sevketti buna? Ya fesad olmalı meydana ki ıslah oluna/ ... Şimdi bir mesele var arzedecek, çünkü değer/ Bunların hepsine az çok yetişen medreseler/ Bir zaman muftakir olmuş mu acep harice? Yok/ İyi amma a beyim şöyle bakınsak bir çok/ Bir alay mekteb-i ali denilen yerler var/ Sorunuz, bunlara millet ne verir? Milyonlar/ Şu ne? Mülkiyye Bu? Tıbbiye Bu? Bahriyye o ne? O mu? Baytar! Bu? Ziraat Şu? Mühendishane/ Çok güzel hiçbiri hakkında sözüm yok yalnız/ Ne yetiştirdi ki şunlar acaba? Anlatınız! İtimiz düştü tersaneye, yahut denize/ Mutlaka adetimizdir, koşarız İngiliz’e/ Bir yıkık köprü için Belçika’dan kalfa gelir/ Hekimin hazıkı bilmem nereden celbedilir./ Mesela bütçe hesabatını yoktur çıkaran/ Hadi Maliyeye gelsin bakalım Mösyö Loran/ Hani tezgahlarınız nerde? Sanayi nerde? Ya Brüksel’de ya Berlinde ya Manchester’de/ Biz ne müfti ne imam istemişiz Avrupa’dan/ Ne ukbada şefaet dileriz. Rimpapa’dan/ Siz gidin bunları ıslaha bakın peyderpey/ Hoca’dan medreseden vaz geçiniz vali bey.” Hüseyin Hatemi, “19. Yüzyılda Medreseler”, İstanbul: İktisat Fakültesi Mecmuası, 1985, s. 503.

Medreselerin içinde bulunduğu durum gerçekten içler acısıdır. Devlet için yetenekli adam yetiştirmek bir yana, gelineen noktada, devletin kendisini yenilemesine adeta tek başına muhalefet eden gelenekçi ve çıkarıcı bir grup nitelmesi kendilerine yakıştırılacak düzeydedir. Fakat medreselerin bu duruma gelmelerinin sebebi olarak; salt medreselerde kendi iç yapılarından kaynaklanan sorunları göstermek yanlış bir değerlendirmedir. Medreselerdeki bozulma aslında; idarenin başındakilerden kaynaklanan; siyasal, ekonomik ve ticari bir takım etkenlerin sonucu ortaya çıkan bozulma ve yozlaşmanın eğitim alanına yansıyan gölgesidir. Reform ya da modernleşme adı verilen süreçte bütün günah eğitim sisteminin temelindeki medreselere yıkılır. Önce medreselerde ıslah girişimleri ile karşılaşılır.

Medreselerde bozulmanın ve yozlaşmanın önlenmesine yönelik tedbirleri içeren ilk ıslah teşebbüsü Sultan III. Murad devrinde göze çarpar. Bu ve bundan sonraki önerilerde dikkat çeken tedbirler şunlardır: “Talebelerin medreselerde okuma sürelerinin tespit olunması ve derse devamın sağlanması; müderrislerin derslere bizzat devam etmelerinin temin olunması; derslerde okunması gereken ders kitaplarının eksiksiz olarak okunması ve son olarak talebelerin dersleri iyi öğrenmeden ellerine icazet verilmemesi.”⁴⁵ Belli başlı ıslah teşebbüsleri olarak III. Murad, II. Selim ve III. Mehmed devirlerinde yapılan düzenlemeler zikrolunabilir. Bütün bu teşebbüslerde yukarıda sıralanan tedbirler alınarak bozulmanın önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Devletçe yapılmaya çalışılan bu düzenlemeler yanında devrin önemli siyaset ve düşün adamları da fikir ve önerilerini açıklamışlardır. Bunlara örnek olmak üzere; Katip Çelebi, medreselerdeki bozulmanın sebebi olarak eğitim sisteminden felsefi ve akli bilimlerin çıkarılmasını görür. Ona göre Hendese, Riyaziye, Coğrafya bilmeyen bilim adamları ve devlet adamları kararlarında isabet kaydedemezler. Bu bilim dallarında eğitim almamış bir Şeyhülislam örneğin altı ay gece altı ay gündüz yaşanan bölgelerde beş vakit namazın nasıl kılınacağı ve orucun nasıl tutulacağı soruları karşısında şaşırır.⁴⁶ Bu yüzden medreselerde yeniden felsefi ve akli bilimlerin tedrisine

⁴⁵ Atay, s. 175.

⁴⁶ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1988’e)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayın, 1989, s. 139.

başlanılmalıdır. Bir başka önemli şahsiyet Koçi Bey, risalesinde medreselerin bozulma nedeni olarak cahil ve alim arasında fark gözetilmeden müderrisliklerin para ve hatır gönül yoluyla layık olmayanlara verilmesini görür ve bunun düzeltilmesini çözüm olarak sunar.⁴⁷ Fakat; ilk olarak 1577’de başlayıp 1840’lara kadar uzanan bu teşebbüslerde önemli bir gelişme ve başarılı bir ıslah girişimine rastlanmaz.⁴⁸

II. TANZİMAT DÖNEMİNDE EĞİTİM

Tanzimat öncesinde, eğitim kurumlarına özellikle medreselere yönelik ıslahat girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlanması, devlet yöneticilerini yeni çözüm yolları aramaya itmiştir. Tanzimat’a gelindiğinde çözüm yolu olarak Tanzimat’ın genel politikası olan ikili yapı aynen eğitimi sistemine sirayet etmiş ve Osmanlı medrese sistemine ilaveten, onu kaldırmadan ona alternatif olmak üzere; ama ondaki eksiklikleri taşımayacak bir eğitim sisteminin temelleri atıldı. Böylece askeri alandaki modern eğitim girişimlerinin benzeri teşebbüsler mülki alanda da kurulmaya başlanır.

A. EĞİTİMDE REFORM SÜRECİNİN BAŞLAMASI

Batılı anlamda ilk eğitim kurumları; Batı karşısında güçsüzlüğün en bariz şekilde hissedildiği askeri alanda ortaya çıktı. Batı’ya karşı kaybedilen savaşlar, bırakılan topraklar ve eriyen güç karşısında çözüm yolu olarak öncelikle orduyu modernleştirmenin gerekliliğine inanan Osmanlı idarecileri işe Batılı usullerle eğitim veren askeri okulların kurulmasıyla başladılar. Bu çerçeveden olmak üzere; ilk olarak 1773 yılında denizcilik için askeri bir mühendislik ihtiyacına cevap verecek bir kurum olarak Mühendishane-i Bahr-i Hümayun açıldı. Aynı ihtiyacın kara ordusu için karşılanması amacıyla; 1793 yılında topçu, istihkam, haritacılık okulu niteliğinde Mühendishane-i Berr-i Hümayun kuruldu. 1827 yılında ise; ordu için müslümanlardan tabip ve cerrah yetiştirmek amacıyla Tıphane-i Amire ve Cerrahhane-i Mamure adıyla bir okul kuruldu. Yine orduya profesyonel ve yetenekli eleman kazandırmak amacıyla

⁴⁷ Akyüz, s. 144. Lütfi Paşa, Kınalızade Ali, Naima, Sarı Mehmed Paşa, Nabi, Erzurumlu İbrahim Hakkı gibi önemli kişiliklerin eğitim sistemindeki yozlaşma konusunda tesbitleri ve bunu giderecek çözüm önerileri hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Akyüz, s. 134-163.

⁴⁸ Atay, 184.

1834 yılında da Mekteb-i Fünun-u Harbiye oluşturulmuştur.⁴⁹ Burada belli başlıları sayılan askeri “mektepler” batılı tarzda eğitim vermek alamet-i farikasıyla oluşturulmuşlardır. Bu açıdan adı geçen okulların eğitim sisteminin modernleşmesi sürecinde hizmeti büyük olmuştur.

B. TANZİMAT DÖNEMİ EĞİTİMDE MODERNLEŞME ÇABALARI

Tanzimat öncesi eğitim sistemindeki hareketlenme iki yönlüdür. Birincisi bozulan medrese sisteminde ıslah yönündeki çalışmalar, diğeri ise, askeri alanda batılı eğitim kurumlarının kurulması yönündeki çalışmalardır. Medreselerde yapılan ıslah çalışmalarının olumlu bir sonuç vermemesi devlet adamlarını medreseleri ikame edecek yeni eğitim kurumlarının tesisine itmiştir. Fakat Osmanlı idarecileri bunu yaparken medreseleri kaldırmayı düşünmemiş; bunun yerine medreseye alternatif olabilecek bir anlamda rakip eğitim kurumları olarak mektepleri kurmayı uygun görmüşlerdir. Bu ikili anlayış aslında Tanzimat idarecilerinin genel politikalarına da çok uygundur. Her alanda bu türden eski ve yeniyi birlikte bulundurmaya tercih etmişlerdir.

Modern sivil eğitimin oluşması yönünde ilk çaba olarak 1824 tarihli, II.Mahmud’un tüm İstanbul halkı için dört yıllık bir eğitimi zorunlu kılan fermanı görülebilir. Sultan bu fermanında tüm yurttaşlar için eğitimin gerekli olduğu gerçeğini ve bunun şu ana kadar yeterli düzeyde gerçekleştirilemediğini açık yüreklilikle dile getirir. Fakat Sultan’ın buradaki arzusu daha çok ilmi hal bilgisi düzeyindedir. Sultana göre vatandaşlar çocuklarını henüz 5-6 yaşında iken okula göndermek yerine meslek edinmesi için onları sanat erbabının yanına vermekte, bu da çocukların cehalet içinde büyümesine neden olmaktadır.⁵⁰ Fakat Sultan’ın bu düşüncesi eğitimin öneminin ortaya konması açısından ilginç sonuçlar doğurmuştur. Nitekim Sultan bu konuşmasından sonra eğitim alanında ciddi girişimlerde bulunmuştur. Önce, Meclis-i Umur-i Nafia ismiyle bir komisyon kurdurur. Komisyon layihasında, maarif ve ilmin halk için bir saadet ve nimet kaynağı olduğunu, her türlü zenginliğin kaynağının ilim olduğunu vurgular. Ülke içinde ilim ve maarife hız verilebilmesinin yolunun da mevcut

⁴⁹ Akyüz, s. 163-169.

⁵⁰ Hasan Ali Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991, s. 35.

mekteplere bir düzen verilmesi ve yaygınlaştırılmasından geçtiğini belirttikten sonra, özellikle rüşd çağındaki çocukların devam edeceği okul anlamındaki rüşdiyelerin sayılarının artırılması gerekliliğini vurgular.⁵¹ Komisyonun raporunu dikkate alan Sultan; “devlet dairelerine memur olacak efendilerin mezun olmaları gereken mektep” olan ve Rüşdiyelerin birincisi durumundaki Mekteb-i Maarif-i Adliye ile Mekteb-i Ulum-i Edebiye’nin kurulmasını temin etmiştir.⁵² Bu okullardan Mekteb-i Maarif-i Adliye’nin görevi; memur seviyesini yükseltmek olup, halk arasında bu okullara Mekteb-i İrfan adı verilmiştir. Mithat Paşa, Zihni Paşa, Rıza Paşa, Recaizade Ekrem Bey gibi modernleşme sürecinde etkin rol oynamış devlet ve düşünce adamları bu okullarda öğrencilik ve öğretmenlik yapmışlardır.⁵³ Diğer okul Mekteb-i Ulum-i Edebiye de benzer amaçlarla kurulmuş fakat uzun soluklu bir eğitim kurumu olamamıştır.

II. Mahmud’un çabaları Tanzimat padişahı Abdülmecid ile de devam eder. Abdülmecid önce 1839’da Gülhane Hattı’nı ilan etmiştir. Tanzimat’ın mimarı sayılan Mustafa Reşit Paşa; halkın okuma yazma bilmediği, çağa uygun bir eğitimin de mevcut geleneksel kurumlar ile yapılamayacağı, mutlaka eğitim kurumlarının modernleştirilmesi gerektiğini açıkça söylemiştir.⁵⁴ Tanzimat’ın ilk yılları eğitim açısından sessiz geçer. Fakat Padişah; ilmin ve bilginin hem dünyevi ve hem de dini alanlarda elzem olduğunu düşünmektedir. Nitekim 1845 yılında bir hatt-ı hümayun ile eğitim konusu ile ilgilenilmesini emreder. Bu Hattı, halkın cehaletinin giderilmesi ve eğitilmesini, mesleki eğitime de yönelinmesini ve ülkenin her yerinde uygun eğitim kurumlarının açılmasını ve bu eğitim kurumlarında dini olduğu kadar dünya için de gerekli olan bir eğitimin verilmesini emreder.⁵⁵ Ve hemen akabinde padişah, eğitimin düzenlenmesi için bürokrat ve yüksek dereceli askeri temsilcilerden oluşan bir Meclis-i Maarif-i Muvakkat komisyonu kurar. Komisyon çalışmalarını yaptıktan sonra; eğitim

⁵¹ Aziz Berker, *Türkiye’de İlk Öğretim 1839-1908*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1945, s. 8.

⁵² Koçer, s. 43.

⁵³ Mehmet Karakaş, “Tanzimat Sürecinde Eğitimde Modernleşme Hareketleri”, *Yeni Türkiye Dergisi Osmanlı Özel Sayısı II*, Mart-Nisan 2000, Yıl: 6, Sayı: 32, s.: 769.

⁵⁴ Sarıkaya, s. 58.

⁵⁵ Berker, s. 28-35. Padişahın eğitime ilgisi ve teşviki için bir başka gösterge de onun, hemen bütün okul açılış törenlerinde bizzat hazır bulunmasıdır. Karakaş, *Tanzimat Sürecinde Eğitimde Modernleşme Hareketleri*, s. 770.

sisteminin üç derece üzerine tertip olunup; sibyan mekteblerinin yeniden düzenlenmesini, rüşdiye okullarının yaygınlaştırılmasını ve bir yüksek okul kurulmasını ve ders kitaplarını yazmak üzere uzman bir kurul oluşturulmasını teklif eder.⁵⁶ Komisyonun bu teklifi ile eğitim sistemine getirilen üçlü sınıflandırma bugün dahi eğitim sistemimizde kullanılmakta olan düzenlemenin aynısıdır. Komisyonun teklifleri dikkate alınarak önce 1845 yılında eğitim sisteminin her seviyesindeki okullarda okutulmak üzere ders kitabı yazmak ya da çevirmekle görevlendirilmiş olarak kurulan Encümen-i Daniş adlı akademi kurulur.⁵⁷ Encümen-i Daniş deneyimi kısa süreli olarak kalır, önemini kaybettiği sıralarda bir anlamda onun işlevini görmek, “siyaset ve din işleri hariç ilimle uğraşmak, mektepler için kitap yazmak ve tercüme etmek” gayesiyle Münif Efendi (Paşa) tarafından 1861 yılında Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye adında bir kurum dikkat çeker.⁵⁸ Fakat bu kurum da uzun soluklu olamamıştır. Ardından Rüşdiyelerin sayısında hızlı bir artış dikkat çeker.

Muvakkat komisyonun çalışmalarından hoşnut kalan padişah; 1846 yılında komisyonun bir diğer teklifi olan daimi Meclis-i Maarif-i Umumi’yi kurdu. Ayrıca Mekatib-i Rüşdiye Nezareti de Mekatib-i Umumiye Nezareti’ne dönüştürüldü. 1856 yılında ise; bu kuruluşu da içine alan ve kabinede bir nazırla temsil olunacak biçimde Maarif-i Umumiye Nezareti oluşturuldu. Böylece, eğitim örgütlenmesine; kısmen de olsa modern ama kesinlikle merkezi bir görünüm kazandırıldı. Bu düzenlemeler bugünkü eğitim teşkilatımızın da çekirdeğini teşkil eder.⁵⁹ Oluşturulan nezaretin yapacağı şeyler hakkında 1861 tarihli bir düzenleme yapılmıştır. Bu düzenleme bir anlamda bugünkü Milli Eğitim Bakanlığının ilk

⁵⁶ Cevdet Paşa, Tezâkir-i Cevdet 1-12, Tezkire 6, (Yayına Hazırlayan: Cavid Baysun), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, s.10.

⁵⁷ Encümen-i Daniş’in kurulması ile ilgili olarak yetkililere bilgi veren Mustafa Reşit Paşa; bu kuruluşun amacını şöyle izah ediyor: “Asrın icap ettirdiği ilmin memlekette intişarı ve vatandaşın bundan istifadesi sağlanmalıdır. Umumi seviyeyi yükseltmek için bir Darülfünun tesisi ve Darülfünun binasının ikmaline kadar okutulacak kitapların ihzarı için de bir Encümen-i Daniş ihdası lazımdır.” Unat, s. 21

⁵⁸ Münir Aktepe, “Türkiye’de Akademi Meselesi ve II. Abdülhamid’e Dil Akademisi Hakkında Sunulan Layiha”, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, c. II, Yıl: 1968, Sayı: 8, s.25.

⁵⁹ Koçer, s. 53.

görev ve yetki yasaıdır denebilir.⁶⁰ Tanzimat paşaları olarak nam yapan dönemin Mustafa Reşit Paşa ve onun ekolünden Ali ve Fuat Paşa gibi devlet adamlarının eğitim konusundaki özel ilgi ve çalışmalarının da yönlendirmesiyle yeni eğitim kurumlarının açılması ve eskilerinin de modernizasyonu sürecinde önemli gelişmeler yaşandı.

Özellikle yeni ve farklı alanlarda açılan okullar hemen dikkat çeker. Bunlardan ilki, orta dereceli okullara öğretmen yetiştirmek amacıyla 1848’de kurulan Darülmuallimin-i Rüşdiyye’dir.⁶¹ Bu okul yerleşip mezunlarını vermeye başladıktan sonradır ki; İstanbul’da ve taşrada rüşdiyelerin sayısı hızla artmaya başlamış ve sadece 1853 yılında toplam 25 Rüşdiyye açılmıştır.⁶² Açılan bu okulların ders müfredat ve programları ile öğretim süreleri ise 1869 tarihli nizamname ile düzenlenmiştir. 1847 yılında Ziraat Mektebi, 1858 yılında Orman Mektebi ve 1872 yılında Maadin Mektebi, 1860 yılında Telgraf Mektebi, 1864 yılında Sanayi Mektebi ve Lisan Mektebi, 1866 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye, 1870 yılında Kaptan ve Çarkçı Mektebi, yine

⁶⁰ Bu nizamnamede şu hükümler yer alır: “1. Mekatib-i Muntazamadan olan Harbiye ve Bahriye ve Tıbbiyeden maada bütün okullar Maarif Nezaretine bağlı olacaklardır. 2. Umumi okullar birincisi Sibyan, ikincisi Rüşdiyye ve üçüncüsü Mekatib-i Fünun-u Mütenevvia olmak üzere üç dereceye ayrılmıştır. Birinci derece okullar okumak, yazmak ve din esaslarını belletmekle görevli oldukları için muhtelit (Müslüman ve Hristiyan karışık) olmayacaklardır. 3. İkinci basamağı teşkil eden Rüşdiyye okulları Devletçe lüzumu olan ve mucib-i medeniyet ve mamuriyet bulunan fünuna ve üçüncü derecedeki okullara girmek için şart kılınan temel bilgileri öğretmeye mahsus olduklarından muhtelit olacaklardır. 4. Üçüncü derecede sayılan okullarda hendese, maadin, yollar, ticaret, ziraat, ve hiref-ü sanayi ve mimarlığa dair ilim ve fenler öğretilecek ve mevcut bulunan Harbiye, Bahriye, Tıbbiye okulları da aynı basamaktan sayılacaklar ve hepsi muhtelit olacaklardır. 5. Her basamaktaki okuldan bir yukarıdaki basamağa imtihanla geçirilecek veya girilecektir. 6. İkinci ve üçüncü derecede okullarda öğretim Türk diliyle yapılacak, bu maksatla lüzumlu kitaplar tercüme ettirilecek ve öğretmenler Türk diliyle öğretime muktedir kimselerden seçileceklerdir. 7. Evvelce kurulmuş olan Meclis-i Maarif’den başka olarak, gerekli hallerde onun da düşünce ve oyunu almak ve gerekirse birlikte toplanabilmek üzere yukarı ki maddelerde özetlenen esasları uygulamak ve mevcut okulların nizamlarının tamamlanması ve ilerlemeleri için gerekli işleri yapmak göreviyle bir meclis kurulacaktır.” Berker, s. 46-47.

⁶¹ “Mekatib-i Rüşdiyyeye hoca yetiştirmek üzere inşa olunan” bu Darülmuallimin’den sonra 1862 yılında sibyan mekteplerine hoca yetiştirmek üzere Darülmuallimin-i Sibyan açılmıştır. Ergin; s. 578. Akyüz Darülmuallimin okullarının başlıca üç amacı olduğunu belirtir: a) Bu yıllarda yeni açılmakta olan ve orta öğretimini ilk sınıfları sayılabilecek Rüşdiyye mekteplerine öğretmen yetiştirmek, b) Genele olarak mektepler için öğretmene ihtiyaç duyuldukça bu ihtiyacı karşılamak, c) İlimlerin ve bilgilerin kolay öğretim yolunu bulmak. Yahya Akyüz, “Türkiye’de Öğretmenliğin Temelleri Sağlam Atılmıştı”, *Yeni Türkiye Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 7, Ocak şubat 1996, s. 471.

⁶² Akyüz, s. 183. Orta öğretim kurumu olarak bilinen okullar sadece Rüşdiyeler değildir. Bunun dışında İdadi ve Sultaniler de orta öğrenim derecesinde okullardır. Fakat bunlar arasında Rüşdiyeler daha yaygın bir öğretim kurumu olarak hizmet vermiş olduğundan idadi ve sultanilerin gelişimi üzerinde durulmamıştır.

1870 yılında Darülmualimat Mektebi ve Kız Sanayi Mektebi, 1874 yılında Müze Mektebi ile Darülfünun-u Sultani, 1875 yılında Menşe-i Küttab-ı Askeri açılmıştır.⁶³

1859 yılında önemli bir kurum olarak “kaymakamlık ve müdürlük gibi idari işlerde istihdam olunacak memurlara kaynaklık etmek üzere”, “ilk sivil yüksek mektebimiz”⁶⁴ olan Mekteb-i Mülkiye kuruldu. 1859 yılında kurulan Mekteb-i Mülkiye Osmanlı idari yapısındaki değişim ile eğitim sistemindeki değişimin çakışma noktasında yer alır. Tanzimat ile başlayan merkeziyetçi bir devlet olmaya yönelik çabaların bir ürünü olan bu okul; vilayet, sancak, kaza ve nahiye şeklindeki yeni idari örgütlenmeye memur ve idareci yetiştirmek üzere kurulan bir okuldur. Mekteb-i Mülkiye, bürokratik yapıdaki bu değişimde kadıların yerine görev yapacak olan kaymakamları, adli, idari ve siyasi olarak yetiştirmek amacındadır.⁶⁵

Okulda verilecek dersler ise şunlardır: “Birinci Sınıf: Fıkıh, Tarih, Kanunlar, Tanzimat-ı Hayriye Usulü, Coğrafya, İstatistik, Türkçe, İnşa, Hesap, Hendese, Ticaret Kanunları, Senet ve Defter Tutmak Usulü. İkinci Sınıf: Hukuk-i Düvel, Devlet-i Aliye Muahedeleri, Usul-i İdare ve Siyaset-i Medeniye, Usul-i Ceza, Kavaid ve Usul-i Muhakemat, Ekonomi Politik yani İstihsal-i Servet ve Yesari-I Mülk ve Tebaa, Kozmografya yani İlm-i Münasebat-ı Arz ve Sema, Esas-ı Hikmet, Tevarih-i Tabiiye, İnşa-yı Türki, Tarih-i Arz ve Sema.”⁶⁶

Bugünkü anlamıyla bir üniversite kurulması yönündeki çabalar Tanzimat’tan sonra görülür. Tanzimat’tan önceki dönemlerde açılmış okullar arasında üniversite karakterinde olduğu ileri sürülebilecek tek okul “Tıbbiye”dir.⁶⁷ İlk olarak Maarif Meclisi tarafından

⁶³ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul : Eser Kültür Yayınları, 1977, s. 590-721.

⁶⁴ Ergin, s. 606.

⁶⁵ Bu konudaki mazbatada önce, memleketteki mekteplerin eğitim düzeyinin ülke sorunlarına çözüm üretme ve yeniliklere ayak uydurma açısından yetersizliğinden bahsedilir. Halihazırdaki memurların kaza müdürlerinin, kaymakamların; “umur-i mülkiyeye ait fünün ve malumattan mücerred ve küçük konsolosun tercümanile bile muameleden âciz bulundukları şöyle dursun adeta kendilerine gönderilen evamirin ahkâmını okuyup anlamağa kadir olmadıkları derkardır” denilmekte ve bu tür idarecilerin ekononimi politik, tarih, hesap coğrafya ve nizam-ı devlet alanlarında bilgi sahibi olmadıkları üzerinde durulmaktadır. Devamla; “Kaymakamlık ve müdürlük gibi umur-i mülkiyede müstahdem olacak memurlara mahreç olmak üzere bir Mülkiye Mektebi....” teşkilinin gerekliliği vurgulanır. Ergin, s. 594.

⁶⁶ Ergin, s. 600.

⁶⁷ Unat, s. 49.

1845 yılında padişaha sunulan bir layihada “Dersaadetde münasip bir mahalde” bir Darülfünun kurulması yönünde bir karar alınır. Bir bina yapılması da dahil olmak üzere çeşitli girişimlerde bulunulur, fakat kısa sürede unutulur.⁶⁸ İnşasına başlanan binanın tamamlandığı 1862 yılında açılan okul 1865 yılında, bir yangın bahanesiyle tatil edilir. İkinci teşebbüs 1869 tarihli Maarif Nizamnamesi ile olmuştur. Nizamname’nin birinci bölümünde Mekatib-i Aliye’ye tahsis olunan kısımda Darülfünun için elli maddelik bir düzenleme dikkat çeker. Nizamname’ye göre Darülfünun-u Osmani adı ile kurulacak okul; hikmet ve edebiyat, ilm-i hukuk ile ulum-i Tabiiye ve Riyaziye olmak üzere üç bölümden oluşacaktır. Nizamname öğretim üyelerinin ve yardımcılarının atama ve azillerinden öğrencilerin imtihan ve mezuniyetlerine; kütüphane ve labaratuvar temininden eğitim diline kadar bir dizi düzenleme getirir. Bu düzenlemeler sonunda 1870 yılında büyük bir törenle açılan Darülfünun-i Osmani iki yıl kadar hizmet verdikten sonra kapatılmıştır.⁶⁹ Darülfünun açılması yönünde üçüncü girişim Galatasaray Lisesi olarak da bilinen Mekteb-i Sultani’nin 1874-75 öğretim yılında Sava Paşa’nın yönetiminde bir üniversite olarak işlev görmeye başlamasıdır. Fakat Darülfünun-i Sultani adı verilen bu girişim de ancak 1881 yılına kadar devam edebilmiştir.⁷⁰

Bir üniversite kurulması konusundaki başarılı girişim ise; II: Abdülhamid’in tahta çıkışının 25. yıldönümünde yani 1900 yılında gerçekleşebilmiştir. Darülfünun-i Şahane olarak bilinen bu girişim; ulum-i aliye-i diniye, ulum-i riyaziye ve tabiiye ile edebiyat adlarındaki üç şubeden oluşmakta; ayrıca Mekteb-i Hukuk ile Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye de bu okulun teorik şubelerinden sayılmaktadır. Okulun idaresi ise

⁶⁸ Ergin, s. 546. Ergin; henüz yüksek okula öğrenci yetiştirecek ilk, orta ve lise düzeyinde okullar yokken bir üniversite kurulmasına yönelik bu kararın çok geniş bir şekilde eleştirildiğine değinir ve Emrullah Efendi’nin maarif nazırlığı döneminde tartışılan Tuba ağacı nazariyesinin bu konu ile ilgili olduğunu belirtir. Ama Ergin; kurulmasına yönelik karar alınan Darülfünun’un bir üniversiteden çok Rüşdiye sonrası bir lise düzeyinde olduğunu iddia eder. Ergin, s. 549.

⁶⁹ Dönemin resmi vakanüvisi Lütfi Efendi, Darülfünun’a “medrese kıtlığı mı var” diyerek karşı çıkar ve Ramazan geceleri boş işlerle uğraşmanın inanca halel getireceğini iddia eder. Darülfünun öğretim elemanlarından Hoca Tahsin Efendi, yaptığı deneyler nedeniyle dinsizlikle suçlanır. Tüm bunlarla birlikte; rivayetlere göre Darülfünun’un bu kere kapatılmasına sebep olan olay; Cemaleddin Afgani’nin bir ders esnasında sarfettiği bazı sözlerin “softalarca”, “Nübüvvet bir sanattır” şeklinde yorumlanıp, Afgani’nin kafirlikle suçlanması ve katlinin vacip olduğunun saraya jurnallenmesidir. Bu jurnal üzerine okul kapatılmıştır. Ergin, s. 559, Emre Dölen, “Darülfünun”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, c. 2, s. 476.

⁷⁰ Unat, s. 50-52.

Mülkiye Mektebi müdürüne bırakılmıştır. Meşrutiyetin ilanından sonra İstanbul Darülfünunu adını almıştır.⁷¹

1869 yılına gelindiğinde eğitimin modernleştirilmesi bağlamında yeni ve önemli bir adım atıldı ve Maarif-i Umumiye Nizamnamesi çıkartıldı. Nizamname eğitim sistemine tepeden tırnağa bir düzen getirmeyi amaçlar. Bu anlamda Osmanlı eğitim politikası açısından bir ilktir. Bu nizamnameyle ilk defa olarak, eğitimin bir devlet işi, daha doğrusu bir kamu hizmeti olduğu belirtilmiş ve o tarihe kadar bölük pörçük yapılmaya çalışılan ıslahat bir programa bağlanmıştır.⁷² Nizamname hakkındaki mazbatada ilim ve maarifin önemine atıfta bulunulduktan sonra; son 20 yılda ülkede bu alanda önemli gelişmeler olduğu vurgulanır. Ve nizamnamenin içeriği şu şekilde özetlenir: “Nizamname-i mezkurun ahkam-ı esasiyesi evvela tahsil-i ilm-ü mârifet için mecburiyet kaidesinin vaz’ı, saniyen mekâtib-i umumiyenin aksam ve derecat-ı muhtelifeye taksimi, salisen usul-i talimin tertip ve tanzimi, rabian heyet-i talimiyenin tezyid-i malumat ve itibarını ve terfih-i halini mucib olacak vesailin tetmimi, hamisen maarif idare-i merkeziyesinin tensik ve tanzimiyle vilayatta dahi şuaabat-ı mukteziyesinin teşkili, sadisen talebenin şevk ve gayretini calib bazı kavaid-i imtihaniyenin vaz’ile meratib-i muhtelif-i tahsilin istihkakını tayin için rüus itası usulünün ihdası, sabian tesisat-ı ilmiyenin teksir ve tamimi, saminen maarif-i umumiye tahsisatı için ahaliden bir iane-i mürettebe ahzı hususları olup bu vechile tayin kılınmış olan meratib-i tahsiliyenin icab-ı tabiisi olmak üzere alelumum kura ve mahallatta sıbyan mektepleri ve beşyüz haneli kasabalarda mekatib-i rüşdiye ve bin haneyi mütecevaz kasabalarda mekatib-i idadiye ve vilayet merkezlerinde mekatib-i sultaniye yapılp Dersaadet’de bir darülmuallimin ve darülmuallimat ile bir darülfünun ve lazım ve münasip olan mahallerde kızlara mahsus mekatib-i rüşdiye tesis olunmak lazım geleceği dahi anlaşıldığından müzakerat-ı maslahat bu tasavvurat ve mülâhazata bina kılınmıştır.”⁷³

⁷¹ Unat, s. 54. Mülkiye binasında eğitime başlayan okul daha sonra kendi binasına taşınmıştır. Sait Paşa Hatratında Darülfünun binasını kendisinin başlattığını söylemektedir. Sait Paşa, *Anılar*, (Günümüz Diline Uygulayan: Şemsettin Kutlu), İstanbul: Hür Yayın ve Ticaret, 1977, s. 65.

⁷² Antel, s. 449.

⁷³ Unat, s. 93. Nizamnamenin tam metni; Unatın eserinin ekler kısmında (s. 92-119) mevcuttur.

Nizamname'nin birinci maddesi ülke içindeki eğitim kurumlarını "nezaret ve emr-i idaresi devlete ait" olan "mekatib-i umumiye" ve "yalnız nezareti devlete, tesis ve idaresi efrad veyahud cemaate ait" olan "mekatib-i hususiye" şeklinde ikili bir ayırıma tabi tutar. Hemen ardından gelen ikinci madde ise, "meratib-i tahsiliye"yi üç dereceye ayırır. Sibyan ve rüşdiyelerden oluşan birinci derece, idadiye ve sultaniyelerden oluşan ikinci derece ve mekatib-i âliye mahsus derslerden oluşan üçüncü derece. Bu sınıflandırmanın sonunda, okullar sırasıyla; "sibyan, rüşdiye, idadiye, sultaniye ve mekatib-i âliye" şeklinde sıralanır. Üçüncü maddede ise nerelerde hangi tür okulların bulunma zorunluluğu olduğunu düzenler: "her mahalle ve karyede ve icabına göre bir iki mahalle veyahut bir iki karyede lâakal birer sibyan mektebi bulunacak ve muhtelit olan karye ve mahallelerde islam mektebi başka ve etfal-i gayr-i müslime mektebi başka olacaktır" dedikten sonra bu okulların maliyetlerinin ahali tarafından karşılanacağını belirtir. Aynı maddede devamla sibyan mekteplerinin eğitim süresinin dört yıl olduğunu ve hangi derslerin okutulacağı üzerinde durulur.

Nizamname'nin sekizinci maddesinde ise çok önemli bir düzenleme göze çarpar. Bu madde; sibyan mekteblerine kaydolma ve bu okullarda eğitim almanın bütün çocuklar için zorunlu olduğunu hükme bağlar. Dokuzuncu maddede ise; bu okullara devam yaşını "etfal-i inas için altı yaşından on yaşına ve etfal-i zükur için yedi yaşından on bir yaşına kadar mecburidir" şeklindeki hükümle düzenler. Hemen akabinde on ikinci maddede ise; bu zorunluluğun doğal bir sonucu olarak çocuğunu okula göndermeyen ebeveynin gücüne göre "beş kuruştan yüz kuruşa" kadar para cezasına çarptırılacağını ve eğer ebeveyn bu kararında ısrarcı olursa çocuğun mahalli yetkililerce cebren okula götürüleceğini karara bağlar.

Nizamname; eğitim sisteminin tüm kurumları ve bu kurumların yapıları, oluşumları ve buralarda uygulanacak kurallar hakkında ayrıntılı bir biçimde

tanımlamalar ve sınırlamalar getirir⁷⁴. Fakat asıl ilginç düzenlemeler yabancı okullar ve eğitim teşkilatı konularındadır. Nizamname'nin 129. maddesi özel okulları tanımlar. "Mekatib-i hususiye bazı mahallerde cemaatler tarafından veya gerek tebaa-i devlet-i aliyye ve gerek tebaa-i ecnebiyeden olan efrad ve eşhasın biri canibinden ücretli veya ücretsiz olarak ihdas ve tesis olunan mekteplerdir ki bunların masarifat ve muhassasatı ya müessisleri tarafından veyahut merbut bulundukları vakıfları tarafından idare ve rüyet kılınır." Madde ayrıca bu okulların hangi esaslara göre açılacağı ve derslerini devam ettireceğini düzenler. "Memalik-i şahanede bu nevi mekteblerin tesisine evvelâ muallimlerinin yedinde Maarif Nezareti canibinden veyahut mahalli maarif idaresinden şahadatname bulunmak, ve saniyen bu mekteplerde adâba ve politikaya mugayir ders okutturulmamak için tâlim olunacak derslerin cetveli ve kitapları Maarif Nezareti'nden veyahut mahalli maarif idaresinden tasdik edilmek üzere taşrada ise vilayet maarif idaresiyle vilayet valisi tarafından ve Dersaadet'de Maarif Nezareti canibinden ruhsat-ı resmiye

⁷⁴ Nizamnamenin on sekizinci maddesi: "Beş yüz haneyi mütecaviz olan bir kasaba ahalisi sırf islam ise yalnız islam ve sırf hristiyan ise yalnız hristiyan için birer mekteb-i rüşdiye ve eğer ahalisi muhtelit ise islam için başka ve hristiyan için başka birer mekteb-i rüşdiye" kurulacağı hükmünü getirir. Devamında ise; rüşdiyelerin masraflarının nasıl karşılanacağı, binalarının hangi şekli esaslara göre inşa edileceği, kaç mualliminin bulunacağı, muallimlerinin maaşlarının ne kadar olacağı ayrıntılı bir biçimde tanımlanır. 23. maddede bu okulların "müddet-i tahsiliyesinin dört sene" olacağını ve okunacak derslerin şunlar olduğunu belirtir: "Mebadi-i ulûm-i diniye, lisan-i Osmani kavaidi, imla ve inşa, tertib-i cedid üzere kavaid-i Arabiye ve Farisiye, tersim-i hutut, mebadi-i hendese, tarih-i umumi ve tarih-i Osmani, coğrafya, cimmastik, mektebin bulunduğu mahalde galiben müstamel olan lisan, mevki-i ticaret olan memleketlerde ezkiyay-ı talebeden istekli olanların dördüncü sene içinde Fransızca derse başlamaları caizdir." Nizamname'ye göre ayrıca büyük şehirlerde birer Kız Mekatib-i Rüşdiyesi kurulmasını ve bu okullarda erkeklerinkinden farklı olarak; ev idaresi, biçki-dikiş, nakış ve nakşa medar olacak derecede resim derslerinin verilmesini düzenler. Nizamname, idadileri ise; rüşdiyeyi tamamlamış olan, islam ve gayr-i müslim çocuklarının karışık olarak okudukları okullar olarak tanımlar ve bu okulların bin haneyi aşkın kasabalarda kurulacağını belirtir. 38. maddede idadilerin eğitim sürelerinin üç yıl olduğu belirtildikten sonra idadilerde okutulan dersler şöylece sıralanır: "Mükemmel Türkçe kitabet ve inşa, Fransızca, kavanin-i Osmaniye, mantık, mebadi-i ilmi servet-i milel, coğrafya, tarih-i umumi, ilm-i mevalid, cebir, hesap ve defter tutmak usulü, hendese ve ilm-i mesaha, hikmet-i tabiye, kimya, resim". Nizamname, bu idadilerden hangi şartları sağlayanların, ne tür imtihanlardan geçtikten sonra mezun olabileceklerini de düzenler. Kırk ikinci madde; "mekatib-i sultaniye"leri düzenler. Aynı madde ayrıca okulların her vilayetin merkezi olan şehir ve kasabalarda kurulduklarını, bu okullara devam etmenin ücret mukabili olduğu ve bu okulların edebiyat ve ulûm olmak üzere iki şubeden müteşekkil olduğunu belirtir. Nizamname'nin Fasl-ı Salis başlığını taşıyan bölümünde ise, mekatib-i âliye'lerle ilgili düzenlemeler yer alır. Mekatib-i âliye olarak anılan okullar; Darülmuallimin ve Darülmualimat ve Darülfünun ile fûnun ve sanayi-i muhtelif mektepleridir. Nizamname devamla çok ayrıntılı bir şekilde bu mekteplerin, idari ve akademik yapılarını, ders müfredatlarını tanzim eder.

verilir.” Madde bu üç unsuru özel okulların kuruluş ve devamı için şart olarak koşar ve bu şartların yerine getirilmemesinin okulun açılmaması ya da eğitime devamının engellenmesine neden olacağını belirtir.

Nizamname’nin 131-137. Maddeleri eğitim teşkilatının nasıl oluşturulduğunu belirtir. Buna göre; merkezde Maarif-i Umumiye Nezareti’ne bağlı olarak; ilmi ve idari dairelerden oluşan bir Meclis-i Kebir-i Maarif, sekreteryaya hizmetleri için Tahrirat Kalemi ve bir de Muhasebat Kalemi’nden oluşur. Vilayetlerde ise; başkanlığını maarif müdürünün yaptığı, merkezdeki Meclis-i Kebir-i Maarif’in birer şubesi ile sekreteryaya görevlileri bulunur. Nizamname ayrıntılı olarak bu görevlilerin göreve geliş biçimlerini ve vazifelerini düzenlemektedir. Nizamname’nin bundan sonraki kısmı; okullardaki imtihan usulleri ve öğretim kadrosunun eğitimleri, göreve gelişleri gibi konuları düzenler.

III. ABDÜLHAMİD VE EĞİTİM YA DA DEVLET IDEOLOJİSİNİN BİR ARACI OLARAK EĞİTİM

Abdülhamid döneminin temel eğitim felsefesi; eğitimin tüm halkı kapsayacak biçimde genişletilmesi ve bütün yurttaşları bu yolla devlet ideolojisinden en azından haberdar etmek şeklinde özetlenebilir. Bunun gerçekleştirilebilmesi için ana araç ise okullardır. Dönemin genel karakteristiklerinden birisi bu anlamda önemli bir araç olan okulların sayı olarak artırılmasıdır⁷⁵. Bu süreçte özellikle sibyan mekteplerinin yerini almak üzere oluşturulan “ibtidai mektepler”e çok önem verilir ve bu okulların sayılarının bilhassa müslüman nüfusun yaşadığı bölgeler öncelikli olmak üzere artırılması önemsenmiştir.⁷⁶ Bir başka önemli bir husus; eğitim müfredat ve programı üzerinde bu dönemde başka hiçbir dönemde görülmemiş orandaki kontrol ve merkezîyetçiliktir. Tüm okulların eğitim süreleri, ders müfredat ve programları ile

⁷⁵ BOA-YEE, Dosya No: 66, Vesika No: 43.

⁷⁶ Örneğin; BOA-YEE, Dosya No: 5, Vesika No: 117; BOA-YEE, Dosya No: 11, Vesika No: 4 gibi. Sadaret yazılmış olan bu tezkerede; bilhassa İslam köylerindeki okul sayılarının ihtiyacın çok altında bulunduğundan bahisle; buralarda özellikle ibtidai okulların çoğaltılması ve ayrıca bu okullarda; yöre halkının geçimlerine de yardımcı olacak ziraat, sanayi ve çiftçiliğe dair ilimlerin okutturulması gerekliliği üzerinde durulur.

okutulacak ders kitapları merkezi otoritece belirlenir.⁷⁷ Bir anlamda merkezin gücü okullar başta olmak üzere tüm eğitim kurumlarını ideolojik koşullandırmanın yapılmasına yardımcı olacak araçlar haline dönüştürdüğü bir süreç başlamış olur.

A. DÖNEMİN GENEL KARAKTERİSTİĞİ

23 Aralık 1876'da ilan olunan Kanun-i Esasi'de eğitim konusunda anayasal düzenlemeler dikkat çeker. Metnin 15. maddesi "Emr-i tedris serbesttir. Muayyen olan kanuna tâbiyet şartıyla her Osmanlı umumi ve hususi tedrise mezundur." şeklindedir. İlk Osmanlı anayasasının başlangıç kısımlarında bu tür bir anayasal hükmün yer alması önemlidir. Rejim, çağdaşı bir çok "modern devlet"de olmayan bir düzenlemeyi anayasal bir hüküm ve özgürlük alanı olarak tanımlar.

Kanun-i Esasi 16. maddede ise bütün okulların devletin kontrolünde olduğunu belirtir: "Bilcümle mektepler devletin taht-ı nezaretindedir. Teb'a-yı Osmaniye'nin terbiyesi bir siyak-ı ittihat ve intizam üzere olmak için iktiza eden esbaba teşebbüs olunacak ve milel-i muhtelifenin umur-i itikadiyelerine müteallik olan usul-ü talimiyye hâlel getirmeyecektir." Bu madde aslında dönemin eğitim politikasını da özetler niteliktedir. Devlet eğitimi bir hak ve özgürlük alanı olarak belirledikten hemen sonraki bir diğer madde ile; bu hakkın ancak devletin kontrol ve denetimi altında kullanılabileceğini vurgular. Bu madde dönemin şartları içinde özellikle "milel-i muhtelifeye" ve yabancı devletlere ait her düzeydeki okulların sayı ve etkinliği düşünüldüğünde daha da anlamlı hale gelir. Ülkenin hemen her bölgesinde hem Osmanlı tebası olan gayri müslimler ve hem de yabancı devletlerce bilhassa misyonerlik amaçlı olarak çok sayıda okul açılmıştır. Bunun dışında; eğitimin genel anlamda bir iç politika malzemesi şekline getirildiğini düşünmek de mümkündür.

114. madde ise çok önemli bir emredici hüküm taşır ve ilköğrenim zorunluluğunu düzenler: "Osmanlı efradının kaffesince tahsil-i maarifin birinci mertebesi mecburi olacak ve bunun derecat ve teferruatı nizam-ı mahsus ile tayin kılınacaktır." II. Mahmut'la sadece Dersaadet'de zorunlu hale gelen, 1869 Nizamnamesi ile tüm ülkede yasal bir zorunluluk halini almış, fakat değişik sorunlar

⁷⁷ BOA-YEE, Dosya No: 38, Vesika No: 94.

nedeniyle uygulamada sıkıntılarla karşılaşmış ve sağlıklı bir uygulama alanı imkanı bulunamamıştır. 1876 Kanun-i Esasi'si ise, ilk öğrenimi anayasal bir zorunluluk haline getirir.

Dönemin eğitime yönelik özel ilgisini gösteren bir diğer husus; çok kısa bir süre faaliyet gösteren Meclis-i Mebusan'da göze çarpar. Hem meclisin açılışında ve hem de açıldıktan sonraki çalışma süresi boyunca mebusların yaptıkları konuşmalarda eğitim konusuna özel bir önem verilmiştir. Meclis, kısa bir süre faaliyet göstermesine ve Rus harbi gibi büyük bir problemle meşgul bulunmasına rağmen eğitim konusunda önemli çalışmalarıyla dikkat çeker.⁷⁸ Bu kısa süreli çalışma döneminde; eğitim sisteminin sorunları etraflıca sayılabilecek bir düzeyde tartışılmış, eğitim teşkilatı ele alınmış ve eğitimde bugün uygulanmakta olan teşkilata çok yakın bir merkez ve taşra teşkilatı oluşturulmuştur.

Bu hukuki düzenlemeler eşliğinde dönemin eğitim alanındaki genel politikası; mümkün olduğunca en ücra yerleşim birimlerine kadar ve merkezin kontro ve denetimi altında olmak kaydıyla ülkenin her bölgesine eğitimi yaymaktır. Amaçlanan şey devletin genel politika ve arzularına uygun bir vatandaş profili ortaya çıkarmaktır. Sultan'ın eğitim konusundaki talep ve önerilerine ilişkin olarak Sadaret'ce kaleme alınan bir belgedeki öneri ve ilkeler dönemin genel eğilimini ortaya koyar. Sadaret; Sultan'ın arzusu doğrultusunda, mekteplerde okuyan gençlerin islam inancına bağlı olarak yetiştirilmelerinin temini, memleketin her yerinde ilkokullarının sayılarının artırılması, yabancıların kurduğu okullara devam eden çocukların aileleri ile irtibat kurularak çocukların bu okullardan alınıp müslüman okullarına gönderilmesi, mahalli lisanla eğitimin en engellenerek en azından ilk öğretimde Türkçe eğitimin zorunlu hale getirilmesini⁷⁹ planlamıştır.

⁷⁸ İlk Osmanlı parlamentosunda imparatorluk coğrafyası içinde eğitimin içinde bulunduğu durum ve yapılması gereken ıslahat konusunda bir tartışma için bak: M. Rauf İnan, "Kanun-i Esasi'den Önce ve Sonra Osmanlı Devleti'nde Eğitim Girişimleri", *Armağan Kanun-i Esasi'nin 100. Yılı*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1978, s. 213-248.

⁷⁹ BOA- Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Defteri, Defter No: 12339.

B. ABDÜLHAMİD DEVRİNDE EĞİTİMDE YENİLİKLER

Ülke içindeki eğitim kurumlarının içinde bulunduğu durumun farkında olarak dönemin idarecileri; devletin içinde bulunduğu önemli badirelere rağmen eğitim alanında yenilik ve düzenlemelere özel bir ihtimam gösterir. Önce; eğitim kurumlarının içinde bulunduğu durum ve bunun nedenleri ortaya konur. 1297 tarihli bir layihaya göre; eğitim kurumlarının içinde bulunduğu durumun sebebi; “iki yüz sene evvel tanzim olunan bir programla” eğitimin yapılmasıdır.⁸⁰ Bu programla ve Arapça olarak yapılan eğitimi tamamlayan bir genç; basit bir Arapça ibareyi dahi “okumaktan, mana çıkarmaktan ve yazmaktan aciz” bir durumda okulu bitirmektedir. İdarecilere göre, tek başına bu durum dahi eğitimin yetersizliğini ortaya koyar. Bunun çözümü ise, eğitim kurumlarının ıslahı, tüm programın yenilenmesi, buralara “coğrafya, heyet-i cedide, hesap, cebir, ilm-i hukuk” gibi önemli derslerin konulmasıdır.

Bu anlayışla işe başlayan Abdülhamid rejimi ilk olarak; “sıbyan mektepleri”ne el atar. Sıbyan mektepleri; çocuklara okuma-yazma, kuran okuma, ilmiyal bilgisi ve ahlak gibi derslerin öğretildiği kurumlardır. Özellikle Tanzimat’a değin gereken ilginin gösterilmediği bu okullarla ilgili ilk düzenleme; sıbyan mekteplerinin nerelerde ve nasıl kurulacağı, nasıl bir eğitim vereceği konularını ele alan 1869 nizamnamesidir. Fakat; nizamnamenin hükümleri yeterince ciddi bir şekilde uygulanamamıştır. 13 Ağustos 1288 tarihli bir tamim, bu okulların içinde bulunduğu durumu ve ilgisizliği şöylece özetler: “Kaffe-i medaris ve mekatibin mehazı sıbyan mektepleri olup bunlarda talim ve tedris ve terbiye olunacak etfalın ahlak ve malumat-ı müktesebeleri ne derecede olursa anların üst tarafında olan mekteplerin mahsulatı dahi o nisbette olmak tabii idüğünden ve halbuki bizim memlekette sıbyan mektepleri gerek hükümetçe ve gerek halkça hiçbir vakitte nazar-ı dikkat ve itinaya alınmayarak teessüf olunacak bir halde bulunduğundan...”⁸¹

⁸⁰ BOA-YEE, Dosya No: 43, Vesika No:114.

⁸¹ Ergin, s. 466. Aynı düzenleme bu okulların vatandaştan toplanan paralarla kurulacağı ve eğitim giderlerini karşılayacağını belirler: “İşte Maarif Nezareti celilesi tarafından öşrün öşrü yolunda vukubulan teklifat ve iş’arat mücerred mahall ve karyelerde yapılacak mektebler muallimlerine iktiza eden masarifatın tesviyesine karşılık tedariki mülahazasına müstenit olarak bu ihtiyacı ahali-i mahalle ve karyenin gerek nakden ve ...tesviye eylemeleri...”

Abdülhamid devrinde özellikle ilköğretim düzeyindeki bu okulların nitelik ve nicelik yönünden geliştirilmesine büyük önem verilmiş ve bu okullar eğitimin temeli olarak algılanmıştır. Sibyan mektepleri ve onlara alternatif olmak üzere oluşturulan ibtida mektepleri devletin bir anlamda kutsallarının korunduğu ve devlet ideolojisinin yerleştirildiği kurumlar olarak değerlendirilmiştir.⁸² Daha saltanatının ilk anlarında ilan edilen Kanun-i Esasi'nin 114. Maddesi ile getirilen kız-erkek bütün çocuklara ilköğretim zorunluluğu bunun bir göstergesi olarak kabul edilmelidir.

İlköğretime özel bir önem atfedilmesinin önemli nedenlerinden biri, bu okullarda verilen eğitimin daha sonraki safhalarda orta ve yüksek öğrenimde niceliği artırıcı etkisidir. Dönemin idarecileri eğitimin ilerleyen dönemlerinde verimli olabilmesi için ilköğrenimin belirli bir seviyeye çıkmasının gerekliliğine inanırlar.⁸³ Dönemin idarecilerinin ilk öğretime önem vermesinin bir başka nedeni de bu okulların bizzat Sultan tarafından islam dini sevgisinin yerleştirildiği kurumlar olarak görülmesidir.⁸⁴

İlköğretim düzeyindeki bu okulların önemsenmesinin bir diğer nedeni de; özellikle Anadolu'daki Müslüman halkın içinde bulunduğu ekonomik durum nedeniyle, ilköğretimden sonraki eğitim sürecine devam edemediğinden halka okuma yazma, dört işlem gibi bilgileri verecek yegane eğitim kurumu olarak bu okulların görülmesidir. Taşrada bu tür temel eğitim veren kurumların bulunmamasından dolayı müslüman çocuklar eğitim almak için gayri müslim okullarına gitmektedir. Bu açıdan taşrada iptidai mekteplerinin sayılarının artması hem müslüman çocukların eğitilmelerini sağlayacak ve hem de müslümanların gayrimüslim okullarına gitmelerine engel olacaktır. Dönemin idarecilerinin bu konudaki düşüncelerini yansıtan bir ilginç belge⁸⁵ şu hususu vurgular: Müslüman halkı cehaletten kurtarmanın ya da imparatorluk içinde maarifi yaymanın yegane yolu; yeni adıyla "ibtidai mekteplerinin"

⁸² Sultan; bu okulları, Mustafa Reşid Paşa'nın (bizzat sultanın kendi ifadesiyle) çok iyi formüle ettiği devletin üç rüknü "evvela din-i mübin-i islam saniyen hadimül haremeyniş Şerifeyn ünvan-ı celilinin bekası ve salisen payitaht-ı saltanat-ı seniyyenin istanbul şehri olması gerektiği" şeklindeki ifadenin tüm yurttaşlara bu okullar aracılığıyla ulaştırılması ve korunmasının mümkün olacağını düşünmektedir. BOA-YEE, Dosya No: 5, Vesika No: 117.

⁸³ BOA-YEE, Dosya No: 84, Vesika No: 47.

⁸⁴ F.A.K. Yasemec, *Ottoman Diplomacy Abdülhamid II and The Great Powers 1878-1888*, İstanbul: The Isis Press, 1996, s. 25.

⁸⁵ BOA-YEE, Dosya No: 131, Vesika No: 20 ve BOA-YEE, Dosya No: 11, Vesika No: 4.

açılması ve eski usûl “sibyan mektepleri”ndeki “usûl-ü atika” tarzındaki eğitimin, bu yeni okullardaki “usûl-ü cedide” tarzındaki eğitime göre yeniden düzenlenmesidir. Ancak bu okullarının sayılarının artmasıyla, müslüman halk hem kendisine asgari düzeyde yetecek okuma yazma ve hesap bilgisi edinmiş olacak, hem dini bilgiler tahsil edecek ve hem de gayrimüslimlerin kontrolündeki okullara devam zorunluluğundan kurtulmuş olacaktır.

Ayrıca ülkede dilsel birlik sağlamak isteyen idare, bu amaç için yani Türk dilinin tüm imparatorluk genelinde konuşulan bir resmi dil haline gelmesi için de ibtidaileri bir çözüm yolu olarak görür⁸⁶. Türkçe tüm ibtida mekteplerinde zorunlu dil haline getirilerek yerel ve yabancı dillerle eğitim yasaklanır.⁸⁷ Müslüman ve müslüman olmayan tüm vatandaşların ortak olarak devam edecekleri bu okullarda mecburi dil sayesinde, çocuklar hem Türkçe öğrenecekler ve hem de “vatan-ı müşterek hizmetinde ve Osmanlılık fikrinde” büyüyeceklerdir. Okulların ücretli olması bu politika açısından önemli bir handikaptır ve zaten çok kötü ekonomik şartlardaki Anadolu halkının bu okullara yönelik ilgisini zayıflatıcı bir etki göstermiştir. Devlet adamları parasız eğitimin cehaletin ortadan kalkması için önemli bir katkı sağlayacağını ileri süren çok sayıda teklif getirmişlerdir.⁸⁸ Fakat dönemin idarecileri içinde bulunulan ekonomik durumun da etkisiyle bu önerileri yanıtlayamamışlardır. Buna karşılık eğitim kurumlarının görece az olduğu müslümanların çoğunlukta olduğu bölgelere öncelik vermişlerdir.

Tüm ekonomik sorunlara rağmen ibtida mekteplerinin sayısının artırılması Abdülhamid döneminin en ciddi uğraş alanlarında birisidir. Sultan devlet-yurttaş ilişkisinin sağlam temelli kurulması açısından bu okullara özel bir önem verir. Daha üst esviyede eğitim veren idadi ve rüşdiyeler kurmak yerine ekonomik güç nispetinde

⁸⁶ BOA-Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Defteri, Defter No: 12339. İlköğretim düzeyindeki eğitim kurumlarının 1876 yılına kadarki eğitim ve öğretim dili konusunda kesin bir bilgi mevcut değildir. Osman Nuri Ergin bu mekteplerin öğretim dilini Arapça olarak belirtirken, Unat ise bunun pek geçerli bir görüş olmadığını belirtir. Unat’a göre okullarda bütün bilgiler öğretmenler tarafından Türkçe olarak açıklanmakta ve öğrencilere Türkçe dua ve ilahiler öğretilmekte olduğundan bu mekteplerin dilinin Türkçe olduğu görüşündedir. Unat, s. 8-9.

⁸⁷ BOA-İrade Hus., 26 Ra 1315, Genel No: 297, Hususi No: 100.

⁸⁸ BOA-YEE, Dosya No: 131, Vesika No: 20.

ibtida mekteplerinin kurulmasına öncelik verilmesi amaçlanır. “Sunuf-u tebaa-yı cenab-ı padişahi içinde maarifce en geri kalanının üss-i saltanat olan müslim tebaa-yı şahane” olduğu düşüncesindeki Sultan, bilhassa müslüman nüfusun yoğunlukla yaşadığı bölgelerde ve özellikle de Anadolu’da ciddi bir ilköğretim kurumlaşması hamlesi başlatılmasını ister. Sultan “dinin tahsiline hadim mekatib-i idadiye teşkilatından ziyade vilayat-ı şahanede efrad-ı ahaliye Türkçe okuyub yazmak ve hesabdan amal-i erbaayı bilmek kadar maarif neşri zımında mekatib-i ibtidaiye teşkiline” önem verilmesini ister. Hiç olmazsa büyük nahiyelerde ve büyük köylerde bu okulların kurulmasına gayret sarfedilmesini ve bütçenin kullanımında buna öncelik verilmesini arzular.⁸⁹ 1869 Nizamnamesi her köye bir sibyan mektebi yapılmasını öngörmüş fakat, bu plan gerçekleştirilememiştir. Ayrıca, sibyan mekteplerinin gereken yararı sağlamadığının farkına varılmasından sonra bunlar yerine ibtidai mekteplerin açılması kararlaştırılır ve ilk ibtida mektebi 1872’de açılır.⁹⁰ 1876’ya gelindiğinde İstanbul’da sadece 3 tane, tüm vilayetlerde ise toplam 200 civarında ibtidai mektep kurulabilmiştir. Bilhassa okul sayısındaki bu yetersizlik ve eğitim sistemindeki düzensizliğin giderilmesi, II. Abdülhamid döneminin temel amaçlarından olmuştur. Bu amacın gereği olarak; tüm ekonomik ve siyasal sorunlara rağmen ilköğretim düzeyindeki bu mekteplerin sorunları 1887 yılında toplanan maarif komisyonunda ele alınır. Komisyon toplantısında özellikle taşradaki 1000’den fazla sibyan mektebinin gereken eğitimi vermekte yetersiz olduğu gerçeğinden hareketle hükümetin öncelikli olarak bu konuyu ele alması gerektiğini dile getirir. Komisyona göre; taşrada ilköğretimin sorunları bina, öğretmen ve program olmak üzere üç tanedir.

Komisyon bina sorunun, idadi ve rüşdiye gibi okullar yerine ibtidaiye mekteplerine ağırlık verilerek aşılabileceğini belirtir. Komisyona göre, gerekli eğitimi vermeyen ilköğretim okullarından mezun olanların daha üst düzeydeki okullara devam

⁸⁹ BOA-YEE, Dosya No: 11, Vesika No: 4.

⁹⁰ 1873 yılında Nuriösmaniye’de açılan bu iptida mektebi ilk resmi iptida mektebidir. Maarif nazırlarından Abdurrahman Şeref Bey, daha önce imparatorluk içinde mektepçiliği ile meşhur Selaniklilerden Abdi Kamil Efendi’nin Süleymaniye’de ilk iptida mektebini kurduğunu belirtir. Bu ilk resmi Cevdet Paşa’nın nazırlığı zamanında açılmıştır. Paşa usul-ü cedide ile eğitim yapmak üzere açtığı bu mektepte okutulması için; Kavaid-i Türkiye, Miyar-ı Sedad, Adabı Sedad, Siyer-i Enbiya ve Tevarih-i Hulefa eserlerini tab ettirmiştir. Ergin, s. 468.

etmesinin bir anlamı olmadığından, öncelik sağlam bir ilkokul eğitime verilmeli ve bu amaçla özellikle taşrada idadi ya da rüşdiyeler yerine ibtidai mektepleri kurulmalıdır. Komisyonun bu konudaki bir başka önerisi, her köye bir okul yapmanın ekonomik güçlükleri göz önünde bulundurularak köyler yerine belirli merkezlerde bu tür eğitim kurumlarının oluşturulmasının düşünülmesidir. Komisyonun bu teklifi Sultan II. Abdülhamid’ce çok makul bulunmuştur. İbtida mektepleri binalarının yapımı sorunlarının aşılması için bulunan bir başka çözüm ise; ilk olarak İşkodra’da uygulamaya konan “zebh rüsumu” adıyla yeni bir verginin konmasıdır. Bu vegi İşkodra civarında uygulanmış ve gayet olumlu sonuçlar aldığından Sultan bunun yaygınlaştırılmasının bir çözüm olabileceğine inanır.⁹¹

Komisyon, bu okulların öğretmen ihtiyacının giderilmesi için vilayet merkezlerinde birer yatılı “medrese-i muallimin” açılmasının yerinde olacağını da teklif eder.⁹² Nitekim komisyonun talebi doğrultusunda bu okullara öğretmen yetiştirmek üzere Darülmuallimin ve Darülmuallimat kurulmasına hız verilmiştir. Bu dönemde öğretmen yetiştiren okullar hem sayı olarak artırılmış ve hem de coğrafi alan olarak ülkenin değişik bölgelerinde bu türden okulların kurulması süreci başlamıştır. Bu türden okulların kurulamadığı yerlerde ise, kısa süreli kurslar yoluyla öğretmen ihtiyacının giderilmesine çalışılmıştır. Bu kurslara daha çok cami imamlarının katılması temin olunmuştur. Eğitimde öğretmen ihtiyacının giderilmesi sorununa çözüm araya idare; cami imamlarından bu konuda yararlanmak istemiş, imamların öğretmenlik yapabilme konusunda sıkıntılarla karşılaştıkları görülünce, kısa süreli kurslarla imamlar yeni bir eğitimden geçirilmiş ve başarılı olanlardan öğretmen eksikliğinin bulunduğu bölgelerde yararlanılması planlanmıştır.⁹³

⁹¹ BOA-İrade Hus., 9 R. 1321, Genel No: 429, Hususi No: 75.

⁹² BOA-YEE, Dosya No: 66, Vesika No: 43.

⁹³ BOA- YA Rcs., Dosya No: 58, Vesika No: 24.

Bu okulların ders programları sorunu ise, ancak 1891 yılında ele alınabilmiş ve bu konuda düzenlemeler yapılabilmektedir.⁹⁴ Programlar üzerinde iki yönlü bir merkezileştirme takip edilmiştir. Önce daha iyi eğitim verdiği aşıkâr kabul edilen misyoner okulları ile islam mekteplerinin programları kıyaslanır ve islam mekteplerinde bu yönde bir değişiklik yapılması gündeme getirilir. İkinci olarak ise, taşra ve Dersaadet'deki okullar arasındaki müfredat ve program farklılıklarının giderilerek tekdüzeliğin sağlanması amaçlanır.⁹⁵ İstanbul'daki ve taşradaki aynı düzeydeki okullar arasındaki müfredat farklılıkları ve düzensizlik giderilmeye çalışılmıştır. "Dersaadet ve kasabat iptidai mekteplerine mahsus müfredat programı" adı ile tüm ilköğretim okullarında aynı eğitim programının takip edilmesi karara bağlanmıştır. Bu karara göre ilköğretim düzeyindeki bu okullarda üç yıllık eğitim süresince; "Elifba, Kuran, Tecvid, İlmihal, Ahlak, Sarf-ı Osmani, İmla, Kıraat, Mülâhhas Osmanlı Tarihi, Muhtasar Coğrafya-yı Osmani, Hesap ve Hüsn-ü Hat" derslerinin verilmesi planlanmıştır.⁹⁶ 1893 yılında program yeniden ele alınmış ve bazı ilavelerle hemen aynı dersler bu kez dört yıllık bir eğitim süresine yayılacak biçimde düzenlenmiştir.⁹⁷ Bu programlardan şu sonucu çıkarmak yanlış olmasa gerek: Okullarda verilen bu eğitim programı; dini ve dünyevi ilimleri bir arada ve adeta birbirlerini tamamlar nitelikte vermeyi uygun bulacak bir şekilde planlanmakta ve "mütedeyyin, vatanperver, mukdim ve gayyur" insanlar yetiştirilmesi amaçlanmaktadır⁹⁸.

Bütün bu çabalar sonunda, Abdülhamid dönemi ilköğretim düzeyindeki okullar açısından önemli gelişmelerin yaşandığı bir devre olmuştur. Bu dönem

⁹⁴ Bu tarihten önceki ilköğretim okullarında tam olarak ne tür bir müfredatın takip edildiği bilinmemektedir. Yalnız, bu okulları tamamlayıp rüşdiyelere girecek olanlar için; "Kuran-ı Kerim'i layıkıyla okumuş ve ilmihal ve tecvidi güzel öğrenmiş ve Türkçe yazı okumağa iktidar kazanmış" olmanın şart olması durumundan hareket eden Ergin; bu okullardan umulan gaye ve buralarda verilen eğitim müfredatının bunlar olduğu sonucuna ulaşır. Ergin, s. 466.

⁹⁵ BOA-YEE, Dosya No: 5, Vesika No: 127.

⁹⁶ Ergin, s. 906. Ergin burada, her bir dersin, hangi sınıflarda ve kaçar saat okutulduğu hakkında ayrıntılı bir program örneği sunar.

⁹⁷ BOA-YA Hus., Dosya No: 252, Vesika No: 73.

⁹⁸ Yurdağül Mehmedoğlu, "Batılılaşma, Din Eğitimi ve Yakın Tarihimizde Temel Eğitim Olgusu", *Yeni Türkiye Dergisi Osmanlı Özel Sayısı II*, Mart-Nisan 2000, Yıl: 6, Sayı: 32, s. 785.

içinde iptidai mekteplerinin sayısı 14.000'e yükselmiştir.⁹⁹ Bu okullar için öğretmen yetiştirilmesi konusunda önemli gelişmeler sağlanmış ve okullardaki eğitim üzerinde merkezden kontrol edilen bir düzen ve yeknesaklık temin edilmiştir.

Eğitim hiyerarşisinde ilköğretim okullarından sonraki basamak olan ve orta öğrenim düzeyindeki eğitimin temeli olan Rüşdiyeler de Abdülhamid döneminde iptida mektepleri kadar olmasa dahi üzerinde önemle durulan eğitim kurumlarındandır. Çocukların ergenlik yaşına gelinceye kadar devam edeceği okul anlamındaki bu okullar ilk olarak II. Mahmut devrinde açılmaya başlanmıştır. 1852 yılında toplam 10 Rüşdiye eğitime başlamıştır. 1867 yılına gelinceye değin bu okullara yalnızca müslüman gençler alınmakta iken, bu tarihten sonra resmi rüşdiye okulları kapılarını müslim gayri müslim tüm tebaaya açmıştır. Abdülhamid döneminin başlangıcına gelindiğinde 1293 Salnamesine göre tüm ülkede toplam 423 adet rüşdiye mevcuttur. Dönemin hemen başında; önemli toprak kaybıyla sonuçlanan Rus harbi ve Berlin anlaşması dolayısıyla kaybedilen yerlerdeki rüşdiye okulları bu topla sayıdan düşüldüğünde elde kalan ülke toprakları içinde 277 adet rüşdiye okulunun kaldığı görülür.

Abdülhamid dönemi ile Rüşdiyeler üzerine de eğilinmiş; önce Maarif Nezareti bünyesindeki Mekatib-i Rüşdiye Dairesi bu konu üzerinde gerekli çalışmaları yapmıştır. 1879-1884 yılları arasında toplam 170 adet rüşdiye eğitime kazandırılmıştır. Ayrıca eski dönemlerden kalan ve binaları kötü durumdaki rüşdiyeler tekrar elden geçirilerek tamir edilip yeniden düzenlenmişlerdir. Dönemin sonuna gelindiğinde; 1909 yılı Devlet Salnamesi kayıtlarına göre; yalnız İstanbul'da toplam 33 resmi rüşdiye (18'i erkek ve 15'i kız) ve 39 adet hususi rüşdiye (16'sı erkek, 8'i kız ve 15'i de karma) olmak üzere toplam 72 adet rüşdiyenin eğitim hizmeti vermekte olduğu görülmektedir. Taşradaki rüşdiye okulları bu rakama ilave edildiğinde toplam 619 rüşdiyenin mevcut olduğu

⁹⁹ Kodaman, s. 85.

görüldür.¹⁰⁰ 1883-1884 yılından itibaren Rüşdiyelerde okutulan program şöyledir: “Birinci Yıl: Sarf-ı Arabi, Talim-i Farisi, Amâl-i Erbaa, İmlâ, İlmihâl, Ahlak, Hatt-ı Sülüs. İkinci yıl: Arapça, Kavâid-i Farisi, Muhtasar Hesab, Avrupa Coğrafyası, Tercüme, İnşa, Kıraat, Rik’a Sülüs. Üçüncü Yıl: Gülistan, Hesap, Coğrafya, İmla ve İnşâ, Fezleke, Hatt-ı Rik’a. Dördüncü yıl: Risâle-i Erbaa, Gülistan, Cebir, Coğrafya, Hendese, Usul-i Defter, Kavaid-i Osmani, Hatt-ı Rik’a.”¹⁰¹

Bu dönemde rüşdiyeler konusundaki önemli bir adım da, gayri müslim çocuklarının da rüşdiye mekteplerine devam edebilmelerine izin verilmesidir. Konuya ilişkin irade-i seniyye; “teba-yı gayri müslime etfalinden istek edenlerin ulum-i diniye derslerinde hazır bulundurulmamak üzere mekatib-i rüşdiyeye kabul olunmaları” ifadesi ile buna izin verir.¹⁰²

Kendisinden üstün bulunan herhangi bir okula talebe hazırlayan ve yetiştiren mektep anlamına gelen idadiler¹⁰³ ise; yine bir orta öğrenim kurumu derecesinde ve rüşdiyelerden mezun olan öğrencilerin müslim gayri müslim ayırt edilmeksizin karma olarak devam edebildikleri eğitim kurumlarıdır. 1869 nizamnamesinin “bin haneyi

¹⁰⁰ Kodaman, s. 105. Sait Paşa Hatıratında, ilk sadrazamlığından dördüncü sadrazamlığının sonuna kadar, vilayetlerde 119 ve İstanbul’da 17 Rüşdiye okulu kurduğunu, işleri dışındaki zamanlarında sabah ya da akşam bizzat gidip bu okulların inşaatlarını gezip takip ettiğini belirtir. Ayrıca tüm engelleme ve muhalefete rağmen bu okullara Fransızca dersi koydurduğunu ve benzer düzeyde özel okul açılması yönünde izin çıkarttığını söyler. Sait Paşa, *Anılar*, (Günümüz Diline Uygulayan: Şemsettin Kutlu), İstanbul: Hür Yayın ve ticaret, 1977, s. 65. İbnülemin Mahmut Kemal İnal da Sait Paşanın hatıralarında eğitim konusunda yaptıklarını özel bir itina ile anlattığını ve sayılanlar dışında şu icraatlarından da gururla bahsettiğini belirtir. “Darüşşafakanın şakirdanının adedini tezyid ve devletce ta’yinat tahsis ettirdim. Vilayet ve liva merkezlerinde idadi mektepleri ve bazı vilayet merkezlerinde de birer darülmuallimin açdırdım. Mülkiye, hukuk, sanayi-i nefise, hendese-i mülkiye, lisan mekteplerini ve maliyye nezareti dahilinde orman ve meadin, ticareti beriyye mekteplerini inşaya başlattırdım. Halkalı’da ziraat mektebinin yapılmasına başlattırıldı. Maarif Nezareti için bir idare inşa ettürüldü. Bayeziddeki umumi kütüb hane tesis olundu. Ticaret, orman ve meadin nezaretinde kırk kişilik bir terceme kalemi teşkil ve funun ve sanayie müteallik âsârın tercemesi bu kaleme havale edildi. Her vilayetde bir maarif müdiri ve müfettişi tayin ve nezaretde meclisi kebir mearif teşkil olundu. Mearifi umumiye için âşara zamman vergü alınması usulü ihdas edildi ve mahassenatı görüldü...” İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul: Dergah Yayınları, c. 3, s. 123-1237.

¹⁰¹ Baltacı, s. 79.

¹⁰² BOA-YEE, Dosya No: 131, Vesika No: 25.

¹⁰³ Pakalın, c. 2, s. 34.

mütecaviz olan kasabalarda” kurulmasını gerekli kıldığı¹⁰⁴ bu okulların ilki tahsisat ve muallim bulunamamasından dolayı¹⁰⁵ ancak 1873 yılında İstanbul’da açılabilmiş, taşradaki ilk idadi 2 yıl sonra Mora’da açılmıştır. 1876 yılına kadar taşrada bir adet İstanbul’da 4 ya da 5 adet idadi açılabilmiştir.¹⁰⁶ Ancak 1882 senesinden sonra hükümet idadiler konusuna ilgi duyma imkanı bulabilmiştir. Her bölgede idadilerin açılmasına yönelik çalışmalar yapılmıştır. “Mekteb-i idadinin bulunmadığı yerlerdeki mekteb-i rüşdiyelerin lağv edilerek tahsisat ile mekteb-i idadi” açılması kararlaştırılmıştır.¹⁰⁷ Hükümet özel ilgi duyduğu ticaret, ziraat, sanayi gibi meslek okullarının yeterli bir eğitim verebilmesi için idadilerin yeniden düzenlenmesi gerekliliğinden hareketle bu okullara ağırlık vermiştir. Sultan sadarete hitaben kaleme aldirdığı bir tezkerede idadilerin Almanya’daki gibi branşlara ayrılarak, “dairelere lüzumlu olan mikdarının ayrı bir sınıfta tedris ve ta’limi ve kalanının da ticaret ve sanata” yönlendirilmesini ister.¹⁰⁸ Bu okulların programını şu şekilde tespit etmiştir: “Maattecvit Kuran-ı Kerim ve Ulumi Diniye ve Ahlakiye, Türkçe, Usul-i Tahrir, Kitabet, Arabi, Farisi, Fransızca, Kavanin, Hisab, Usul-ü Defteri, Cebir, Müsellesat, Hendese, Kozmografya, Fizik, Kimya, Mevalit, Mihanik, Coğrafya, Tarih, İlm-i Servet, İlm-i Eşya, Malumat Ziraiye ve Sıhhiye, Hüsnuhat, Resim, El sine”.¹⁰⁹ Bu dönemde başlayan ilgiyle; okulların binalarının mimari yapılarına varıncaya değin her

¹⁰⁴ Nizamname bu şekilde amir bir hüküm koyarken; gerekçe kısmında: “...rüşdiye mekteplerinin fevkinde ve mekatib-i sultaiyenin madununda idadiye mekteplerinin küşad-ı muhtac-ı bahis olabilir ise de, mekâtib-i rüşdiyede her sınıf tebaa etfalinin mebadi-i ulum-ı diniyesi tedris olunmak lazım gelmesinden dolayı bu nevi mekteplerin her cemaat için başka başka teşkili müktazi olmasına ve mekâtib-i sultaniyenin defaten tamim-i küşadı kaabil olamamasına mebni hem mekâtib-i sultaniyenin ekseri tedrisatına mahal-i talim olmak ve hem de sunuf-ı tebaa etfalinin muhteliten tahsil-i maarif tarikine sevki ve o cihetle beyinlerde itilâf ve muhadencetin tahkimi kaziyesi istihsal olunmak için mekâtib-i idadiyenin ihdası elzem olduğu mülahacesat ile layiha-i maruzanın kabul-i ahkâm-ı tensip ve tasvip olunduktan sonra...” dedikten sonra tahsisat meseleleri çözülmesi ve programlar ıslah edilinceye kadar yalnız rüşdiye mekteplerinin sayılarının artırılıp idadi ve sultani mekteplerinin açılması hususunun bu işlerin sonuna bırakılması” gerektiği belirtilmiştir. 24 Cemaziyelula 1286 Tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi Hakkında Mazbata; Unat, s. 93.

¹⁰⁵ Ergin, s. 500.

¹⁰⁶ Çok garip bir şekilde bu okullar halktan ilgi görmediği gibi açılmalarının yüklediği mali külfet ve hükümetin de Rus harbi nedeniyle ağır bir ekonomik yük altında olması, yeni vergiler konması yoluna gidilmemesinden dolayı devlet tarafından da yeni idadiler açılması çok arzu edilmemiştir. Ergin, s. 923.

¹⁰⁷ BOA-YA Res., Dosya No: 50, Vesika No: 21.

¹⁰⁸ BOA-YEE, Dosya No: 5, Vesika No: 127.

¹⁰⁹ Ergin, s. 930.

yönüyle geliştirilmesine çalışılmıştır. Devrin sonuna gelindiğinde 93'ü resmi olmak üzere toplam 109 adet idadinin faal olduğu görülür.

Yüksek öğrenim alanında ise; Tanzimat öncesi kurulan yüksek öğrenim kurumlarının tamamı askeri okul niteliğindedir. Yüksek öğrenim derecesinde modern eğitim kurumları ile ilk ilişkiler Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi ile başlar. Sivil alanda yüksek öğrenim kurumlarının belli başlıları; Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye, Mekteb-i Hukuk, Mülkiye Baytar Mektebi. Bunların yanında vatandaş meslek kazandırma ve yaptıkları işleri geliştirme amaçlı teknik okulların kurulması da söz konusudur. Bunların başlıcaları ise; Mühendis ve Mimar Okulları, Erkek Teknik Öğretim Okulları, Kız Teknik Öğretim Okulları, Ticaret Okulları, Memur Okulları, Ziraat ve Orman Okulları gibi okullardır.

Bu okullar arasında özellikle Mekteb-i Mülkiye'ye özel bir ilgi gösterilmiştir. 1859 yılında öğrenime başlayan Mekteb-i Mülkiye başlangıçta rüşdiye ile idadi arasında iki senelik bir orta öğretim kurumu iken; Abdülhamid devrinde bir nizamname ile üç sınıflı idadi ve iki sınıflı yüksek olmak üzere bir yüksek okul haline sokulmuştur.¹¹⁰ II. Abdülhamid, 1294 tarihli bir iradesinde okulun yeterli derecede ehil adamlar yetiştirmediği gerçeğinden hareketle, okulda bir yenileşmeye gidilmesini hükümetten istemesi¹¹¹ üzerine ortaya konan bu nizamname ile okulda yeni düzenlemeler yapılır. II. Abdülhamid'in bu okula özel ilgisi sonucu; okul mezunlarının nerelerde istihdam olunacağı ayrıntılı olarak ortaya konmuş ve okulun programı modern konuları kapsar bir hale getirilmiştir.¹¹² Buna göre mezunlar; "Kaza Kaymakamlıkları, İstanbul'da hükümet merkezi daireleriyle vilayet merkezindeki kalem reislikleri ve bunlara muadil sair memurluklar, Devlet Şurası âza mülâzımlığı,

¹¹⁰ Hasan Ali Koçer, s. 135.

¹¹¹ Abdülhamit konu ile ilgili iradesinde durumu şu şekilde ortaya koyar: "Mekteb-i Mülkiyenin hali umur-i idare-i mülkiyeye kafi memur yetiştirmeğe salih olmamasına mebni Maarif ve Mekatib-i umumiyenin tamamii tanzimatı fiiliyesine kadar ihtiyacat-ı memlekete muktazi memurinin yetişmesine bir mahrec-i mahsus olmakla beraber Mekteb-i Sultaninin mafevkinde açılacak mekatib-i aliyenin bir kısmı için esas dahi konulmamak maksad-ı alisiyle mekteb-i mezkurun tanzim ve taslihi ve ders cetvelinin tevsi ve hali hazırı hazine fazla-i tahsisata müsait olamaz ise ehemmiyet ve menfaat-i azimesine mebni masarif-i zaidenin taraf-ı eşref-i hazret-i padişahiden tevsiyesi emrifermanı isabet beyan-ı hazreti şehriyari iktiza-yi alisinden olup..." Ergin, s. 602.

¹¹² Lewis, a.g.c., s. 179.

Sefaret kâtiplikleri ve şehbenderlikler” gibi görevlerde istihdam olunacaktır.¹¹³ Yine bu çerçevede okulun eğitim süresi dört yıla çıkarılır ve yüksek sınıflarda okutulmak üzere şu yeni dersler konur: “Tercüme ve Fransızca, Münşeat, Memalik-i Osmaniye’nin Mükemmel Coğrafyası, Etnoğrafya, İstatistik, İlm-i Servet, Devair-i Maliye’nin Teşkilatı ve Usul-ü Muhasebat-ı Resmiye, Usul-ü İdare-i Umumiye ve İdareye Müteallik Mevad, Hukuk-i Ticaret ve Muahedat-ı Ticaret, Hukuk-i Düvel ve Muahedat-ı Devlet-i Osmaniye, Uhud-i Umumiye-i Düveliyye, Varidat ve Tekalif, Devlet-i Osmaniye’nin Kanunu Esasisi, Sanat ve Ticaret Coğrafyası, Hukuk-i Medeniye ve Mecelle-i Ahkam-ı Adliye.”¹¹⁴ 1891 yılında ülke içinde yaşayan azınlıklar dikkate alınarak okul programına Arapça, Rumca ve Ermenice dersleri biri seçilmek üzere konmuştur. Bu programdan hareketle Davison Mekteb-i Mülkiye’nin ders müfredatını “iç ve dış uluslararası ilişkiler” olarak adlandırıyor.¹¹⁵

Bu okullar dışında farklı bir statüde olmak üzere kurulan bir diğer eğitim kurumu olarak Aşiret Mektebi çokça konuşulmuş ve tartışmaya konu olmuştur. II. Abdülhamid devrinde, yine eğitimi tüm bölgelere yaymak prensibinin bir uzantısı olarak, başta Hicaz ve diğer Arap vilayetlerindeki kabileler ile Anadolu’daki Kürtler olmak üzere Osmanlı imparatorluğunun henüz feodal hayat yaşayan memleketlerinde getirilen aşiret reis ve beylerinin çocuklarına¹¹⁶, devlet merkezinde Türkçe öğretmek ve onlara az çok bir umumi kültür vermek amacıyla 12 Rebiülevvel 1310 tarihinde Aşiret Mektebi açılmıştır. Eğitim süresi ilk öğrenim yıllarıyla birlikte beş yıl olan okul; mezunlarının memleketlerinde öğretmen, kaymakam ve ordu kuruluşlarında subay

¹¹³ Ergin, s. 619. Tahsin Paşa hatıralarında Sultan Hamid’in özellikle kaymakam ve mutasarrıfların Mektebi Mülkiye’den mezun olmalarına özen gösterdiğini belirtir. Bu mektep mezunlarına özel bir önem verir, her sene okul mezuniyet törenlerine mutlaka bir temsilci gönderir ve mezunlara saat gibi hediyeler vererek onları teşvik ederdi. Tahsin Paşa, *Abdülhamid Yıldız Hatıraları*, İstanbul: Muallim Ahmed Halid Kitaphanesi, 1931, s. 36.

¹¹⁴ Ergin, s. 604.

¹¹⁵ Roderic Davison, “Osmanlı Türkiyesinde Batılı Eğitim”, (Çev.: Mehmet Seyitdanlıoğlu), *Belleten*, c. LI, sayı: 200, Ağustos 1987, s.: 1038.

¹¹⁶ BOA-İrade Hus., 13.Ra.1310, Genel No: 1252, Hususi No: 68.

olarak yerleştirilmeleri düşünüldüğünden bir kısmı böylece Mülkiye’de kaymakam adayı olarak yetiştirilmişlerdir¹¹⁷.

Okul, özellikle Arap yarımadası vilayetlerindeki aşiretlerin itibarlı ve zengin ailelerine mensup olup, vücut ve zeka itibarıyla kabiliyetli olan çocukları öğrenci olarak almıştır. Kuruluş nizamnamesine göre bu okulların gayesi Arap aşiretlerine medeniyet götürmek, onların Saltanat ve Hilafet makamına olan bağlılıklarını arttırmak, “şer’an ve kanunen mükellef oldukları sadakat-i kalbiye ve vezaif-i diniyelerini takviye ve te’kid” eylemektir.¹¹⁸ Tabi bu kağıt üzerindeki resmi amacın dışında II. Abdülhamid’in asıl gayesi takip ettiği merkezîyetçilik politikasının gerçekleşmesidir. Sultan; İngiltere başta olmak üzere Avrupa devletlerince imparatorluğa karşı kışkırtılan özellikle Arap aşiretleri üzerindeki Avrupa etkisini bertaraf etmek; dağınık ve devlet otoritesinden uzak bir görünüm çizen, zaman zaman iç isyanlar ve karışıklıklarla devlete karşı çıkan aşiretleri reislerini çocukları aracılığıyla merkezin kontrolünde tutmayı amaçlamaktadır.¹¹⁹ Bu okulu aynı zamanda bir sosyal mühendislik projesi olarak da yorumlamak da gerekir. Yöredeki kabilelerin çocuklarından oluşan öğrencileriyle Aşiret Mektebi aracılığıyla merkezi devlet, taşradaki yerel otoriteler üzerinde nüfuzunu etkin kılmaya çalışacak ve ideolojik yönlendirme yapma imkanı bulabilecektir. Aynı zamanda bu okul yardımıyla devletle taşradaki yerel düzeyde etkin güçler arasında ilişki kurmada araç olarak kullanılabilecek bir ara sınıf yaratılmış olacaktır.¹²⁰

Dönemle ilgili söylenebilecek son bir söz; eğitim kurumlarının giderlerinin karşılanmasına yönelik girişimlerdir. Daha önce bir anlamda sivil toplum örgütleri olan vakıflarca karşılanan eğitim giderlerinin temin edilmesinde, gerek eğitim kurumlarının sayısının ve dolayısıyla giderlerinin artması ve gerekse vakıf gelirlerinin değişik

¹¹⁷ Unat, s. 72. Örneğin, bir iradede, aşiret mektebinden “şehadetname” alan talebelerden 51 tanesinin Harbiye ve Mekteb-i Mülkiye-yi Şahaneye kaydedilmesi buyurulmuştur. BOA-İrade-i Hususiye, 23 R. 1314, Genel No: 325, Hususi No: 64.

¹¹⁸ Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1987, s. 71.

¹¹⁹ Kodaman, aynı eser s. 79.

¹²⁰ Eugene L. Rogan, “Aşiret Mektebi: Abdülhamid II’s School For Tribes (1892-1907)”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol.: 28 (1996), s. 83.

nedenlerle azalması nedeniyle güçlükler ortaya çıkmaya başlamıştır. Dönemin idarecileri bu sorunun giderilmesi hususlarında önemli çalışmalarda bulunurlar.¹²¹ Bazı vergilere küçük ilaveler yapılmış, hayvan kesimi vergisi gibi bazı yeni vergiler konmuş; Said Paşa 1879-1885 arasındaki sadrazamlıkları döneminde “eğitim vergisi” adıyla yeni bir vergi tahsil edilmiştir.¹²² Eğitime ayrılan gelirin artırılmasına çalışılmış, bunun sağlanamadığı bölgelerde gelirin bilhassa ibtidaiye mekteplerinin kurulmasında harcanması istenmiştir.¹²³

C. ÖZEL EĞİTİM KURUMLARI

Özel okullar, bu dönemde önemli derecede etkinlik gösteren ve tartışılan bir diğer eğitim kurumudur. 1869 tarihli Maarif Nizamnamesi; Mekatib-i Hususiye başlığı ile özel okullar konusunu düzenler. Bu maddeye göre özel okullar; “bazı mahallerde cemaatler tarafından veya gerek tebaa-i devlet-i aliye ve gerek tebaa-ı ecnebiyeden olan efrad ve eşhastan biri canibinde ücretli veya ücretsiz olarak ihdas ve tesis olunan” okullardır. Madde bu okulların, masrafları ve idaresinin ilgili vakıflara ait olduğunu belirtir. Aynı madde, bu okulların öğretmenlerinin Maarif Nezaretinden “şehadetnameli” olmalarını şart koşar. İkinci olarak ise, bu okulların ders kitapları ve müfredatları ile eğitim politikasının genel adâp ve politikaya uygun olup olmadığına ilişkin olarak taşrada valilerce ve merkezde Maarif Nezaretince denetlenip ruhsat alınmasını şarta bağlar. Bu üç koşulu yerine getirmeyen okullara ruhsat verilmeyeceğini ve ruhsatı olanların ruhsatlarının iptal olunacağı da aynı maddede belirtilir.¹²⁴ Bu maddeye göre Türk, müslüman, azınlık, gayri müslim tüm Osmanlı vatandaşları ve yabancı ülke vatandaşları gerekli koşulları yerine getirmek kaydıyla özel okul açma ve işletme hakkına sahiptir.

¹²¹ Eraslan, s. 242-244.

¹²² F.A.K. Yasemce, *Ottoman Diplomacy Abdülhamid II and The Great Powers 1878-1888*, İstanbul: The Isis Press, 1996.s. 33.

¹²³ BOA-YEE, Dosya No: 11, Vesika No: 4.

¹²⁴ Madde metni için bak: Unat, s. 110.

Fakat, müslüman ve Türk Osmanlı tebaasının bu konuda dikkat çeken ciddi bir girişimi göze çarpmaz.¹²⁵ Buna karşın, daha önce 1856 Islahat Fermanı¹²⁶ ile özel okul ruhsatı alan azınlık cemaatleri bu konuda elde ettikleri hakkı büyük bir ilgiyle kullandılar. Özellikle Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler bu konudaki girişimleri ile dikkat çekerler. Bu azınlık cemaatlerinin kurdukları okullar dışında Fransa, İngiltere ve Amerika gibi ülkelerin en azından görünüşte ticari amaçlı olarak kurdukları çok sayıda okul mevcuttur. Hangi esaslara göre, nasıl ve nerelerden izin alınarak kurulacağı ayrıca ve ayrıntılı bir biçimde düzenlenen¹²⁷ bu okullardan; Fransızların kurdukları Katolik okullar, İngiltere ve Amerikanın kurdukları ise protestan okullar olarak anılırlar.¹²⁸

Kanun-i Esasi'nin de 16. madde ile özel eğitim kurumu kurma hakkını tanıması bu konudaki girişimlerin sayılarını hızla artırdı. Meşrutiyetin ilanından sonra Türklerin de özel okul kurma yönünde cılız da olsa bazı girişimlerine rastlanır. Türkler tarafından, 1881 yılında ilk olarak İstanbul'da Şemsülmaarif adıyla bir özel kurulmasıyla başlayan bu süreç 1903 yılına gelindiğinde toplamda ancak 28 özel okul sayısına ulaşabilmiştir.¹²⁹ Buna karşın, sadece Rum Cemaatinin ilk ve orta öğretim düzeyinde 64 ve doğrudan patrikhaneye bağlı 7 ayrı okul olmak üzere toplam 71 okulunun bulunduğu dikkate şayan bir durumdur.¹³⁰ Bunun dışında Ermeni ve Yahudi cemaatine ait okullar da azımsanmayacak

¹²⁵ Ergin, s. 508.

¹²⁶ Islahat Fermanı bu izini şu cümlelerle verir: "... her bir cemaat maarif ve hıref ve sanayi'e dair milletçe mektebler yapmağa mezun olup fakat bu makule mekatib-i umumiyyenin usul-i tedris ve muallimlerinin itihabı; azası tarafı şahancımdan mansup muhtelit bir meclis-i maarifin nezaret ve teflişi tahtında olması..."

¹²⁷ BOA-YEE, Dosya No: 39, Vesika No: 15.

¹²⁸ Akyüz, s.194-196. Bu okullar hakkında geniş bilgi için; şu eserlere bakılabilir: İlknur Polat, "Osmanlı İmparatorluğunda Açılan Amerikan Okulları Üzerine Bir Deneme", *Belleten*, c. LII, s. 203-220, yıl: 1968; Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1991, Nurettin Polvan, *Türkiye'de Yabancı Öğretim*, İstanbul, 1952.

¹²⁹ Akyüz, s. 265. Bu okulların kimler tarafından hangi amaçlarla ve nerelerde kurulduğu, müfredatlarının neler olduğu için bakınız: Ergin, s. 935-1027.

¹³⁰ Ergin, s. 1038.

sayıdadır. Bunlara ilave olarak İngiliz, Amerikan ve Fransız eğitim kurumları da hızlı bir yayılma sürecine girmiştir.¹³¹

Sayıları hızla artan bu okulların denetimi konusunda merkezi idare hayli sıkıntıya düşmüştür. Örneğin, bu okullarda devletin resmi dili Türkçe'nin yeterli düzeyde öğretilmemesinden dolayı zorunlu Türkçe dersleri konulmasını emreden merkezi otorite kararı, okul idarecileri tarafından ancak bu dersleri okutacak öğretmenlerin maaşlarının merkezi devletçe ödenmesi koşuluyla kabul edilmiştir.¹³² Bunun üzerine Rumeli ve Anadolu'da altı vilayette "rüşdiye derecesindeki mekatib-i gayrimüslimede istihdam edilecek lisanî Osmanî muallimlerinin maaşlarının her vilayetin maarif tahsisatından itasına" yönelik bir düzenleme yapılmıştır.¹³³

Başlangıçta eğitim amaçlı olarak kurulduğu kabul edilen bu okullar, zamanla ulusal hareketlere zemin hazırlayan ve misyonerlik faaliyeti yürüten kurumlar halini almıştır. Özellikle 1900'lü yılların hemen başlarında, ulusal hareketlerin etkisi yanında etkin bir denetim sisteminin de eksikliği nedeniyle, bu okullar hem kurulma ve hem de kurulduktan sonra eğitim vermede ciddi anlamda bir özgürlük ve hatta başıboşluk ortamına girmişlerdir. Bu boşluk; resmi belgelerin deyimiyile "memalik-i Osmaniye dahilinde açılan" bu okulların; bizzat Sultan'ın ifadesiyle "telkinat-ı mazarra"¹³⁴ ve "ifsad ve tezviratda"¹³⁵ bulunmalarına kadar ulaşmıştır. Bu durumun tespit edilmesinden sonra ecneblerin kurdukları okullara yönelik ilgisizlik ya da kayıtsızlığın yerini sıkı bir denetim alır. Bilhassa Said ve Kamil Paşa'lar kendi sadaretleri dönemlerinde bu okullara yönelik sıkı bir denetim uygulamaya çalıştıklarını belirtirler. Kamil Paşa; padişaha yazdığı bir arz tezkeresinde bu duruma dikkat çeker. Bu

¹³¹ Shaw bu okulların sayılarının 1897 yılına gelindiğinde şu rakamlara ulaştığı bilgisini verir: 4390 adet Rum Ortodoks 693 adet Bulgar, 653 adet Ermeni Gregoryen, 331 adet Yahudi, 198 adet Ermeni protestan, 85 adet Sırp, 63 adet Ulah, 60 adet Rum katolik, 60 adet diğer katolik mektebi. Ayrıca bunlara ilave olarak, 131 adet Amerika Birleşik Devletleri, 127 adet Fransa, 60 adet İngiltere, 22 adet Almanya, 22 adet Avusturya ve 7 adet de Rusya'ya ait değişik düzeyde okul bulunmaktadır. Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye 2 Cilt*, (Çev.: Mehmet Harmanlı), İstanbul: E Yayınları, 2000, 2. Cilt, s. 304.

¹³² İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993, s. 103.

¹³³ BOA-YA Hus., Dosya No: 353, Vesika No: 19.

¹³⁴ BOA-İrade Hus., 24 Z 1316, Genel No: 1259, Hususi No: 68.

¹³⁵ BOA-YEE, Dosya No: 10, Vesika No: 53.

okulların uymaları gereken şartları yineler. Paşaya göre bu okullarda Maarif Nezaretinin ruhsat verdiği öğretmenlerin öğretmenlik yapmaları, “bu mekteplerde adab ve politikaya muğayir ders okutdurulmaması için okunacak derslerin cedvelleri ve kitablari Maarif Nezareti veyahud mahalli maarif idaresince” kontrol edilmeli ve bu okulların Maarif Nezaretinden ruhsat almaksızın tesis olunmaması şartların uyulmadan okullar açılmıştır. Açılan okullar; devlet politikası aleyhinde eğitim ve öğretim yapmaktadır. Paşa bu şartlara uygun hareket edilmesinin takipçisi olacağını belirtir.¹³⁶ Said Paşa da sadrazamlık mevkiinde bulunmadığı bir zamanda Padişah’ın kendisine bu konuya ilişkin yönelttiği bir soruya verdiği cevapta; denetim ve kontrolün yeterli olmamasından dolayı, yabancıların kurdukları okullarda devlet-i aliye aleyhinde eğitim ve öğretim verildiğini kabul eder ve bunun giderilmesinin yolunun sıkı bir denetimden geçtiğini belirtir¹³⁷.

Ecnebinlerin kurdukları bu okulların “mazarı” yönlerinin tespit edilmesinden sonra bu okullara yönelik ciddi bir denetim süreci başlar.¹³⁸ Okulların ruhsatları ne zaman ve hangi şartlarda aldıkları yeniden kontrol edilerek ruhsatsız olanların kapatılması, ruhsatlı olanların ise “şerait-i ruhsatları tetki olunarak kapatılmasına çare aranması” ya da bu okulların idarecilerine devlet politikalarının aleyhine eğitim verdikleri açıktan açığa beyanla “def’i mazarratları”nı istemek yöntemlerinin uygulanması kararlaştırılır¹³⁹. Fakat tüm bu tedbirler yetersiz kalmış ve yabancı okullar Osmanlı Devletinin son yıllarında devlet aleyhine eğitim ve öğretim yapmanın yanı sıra bir çok toplumsal olayda da başrol oynamıştır.

IV. DÖNEMİN SONU: İDEOLOJİK BİR ARAÇ NİTELİĞİNE DÖNÜŞEN EĞİTİM VE EĞİTİM KURUMLARI

Modern eğitimin temel işlevi siyasi kültürün içinde bulunduğu bir devlet ideolojisinin yaratılmasıdır. Bu alanda modern eğitim bu işlevini yerine getirmek için;

¹³⁶ BOA-YEE, Dosya No: 86, Vesika No: 39.

¹³⁷ BOA-YEE, Dosya No: 82, Vesika No: 45. Ayrıca; BOA-İrade Hus., 19 M 1314, Genel No: 51, Hususi No: 41.

¹³⁸ BOA-YEE, Dosya No: 1, Vesika No: 11.

¹³⁹ BOA-YEE, Dosya No: 10, Vesika No: 53.

salt okulla sınırlı kalmayıp, aile, meslek grupları, iş arkadaşlıklarından basın ve diğer kitle iletişim araçlarına kadar uzanan bir dizi araçtan yararlanır. Eğitim sistemi; kültür-değer-ideoloji, bilgi ve hüner aktarımı sağlayarak toplumsal formasyonun yeniden üretilmesinin en temel mekanizmalarından birini oluşturur.

Klasik dönem adı verilen dönemde, Osmanlı devlet ideolojisini biçimlendiren ve belki de yaratan önemli kaynaklar olarak şüphesiz cihad, fetihler ve din gibi araçlar bu kategoride ele alınabilirler. Başlangıçta yeni toprak kazanımları, sürekli kazanılan savaşlar, kendisine yüklenen misyonu düzenli olarak yerine getiren medreseler Renan'ın her gün tekrarlanan zorunlu bir plebisit olarak adlandırdığı devlet ideolojisini sürekli yeniden üretmekte ve bu alanda bir boşluk ortaya çıkmasına engel olmaktadır.

Fakat işlerin ters gitmeye başlamasıyla birlikte bu araçlar işlevlerini göremez hale gelirler. Artık kazanılan savaşlar değil yenilgiler söz konusudur. Aynı şekilde fethedilen değil elden çıkan topraklar konuşulmaktadır. Halkı devlet ideolojisine bağlayan üretim sistemi artık işlemez hale gelmiştir. Bir anlamda modernleşme girişimlerinin askeri eğitim alanında başlaması bu toplumsal üretim organının yeniden kazanılması amacına yönelik olarak değerlendirilebilir.

Diğer kanal olan medreselerin konumu da farklı değildir. Devlet ideolojisinin üretimine katkıda bulunmak yerine içine düştükleri yozlaşmanın da etkisiyle “kendisi muhtac-ı himmet bir dide” mesabesine gelen medreseler ve ulema ekonomik, sosyal ve siyasi konumlarının korunması telaşına kapılmışlardır. Tanzimat idarecileri hem modern eğitimin devlet ideolojisi ve kültür aktarımındaki işlevi, hem de medrese merkezli eğitimi sistemindeki yozlaşma ve eksikliğin farkına varmışlardır.¹⁴⁰

¹⁴⁰ Tanzimat dönemi devlet adamları ve entelektüellerinden bazılarının eğitime ilişkin yaklaşımları hakkında şu örnekleri sunmak yerinde olacaktır: Sultan Abdülaziz, “öğrenmek ve ilerlemeyi” her müslümanın borcu olarak görür ve “ana-babaların çocuklarını mutlaka okula göndermeleri” gerektiğini söyler. Ali Paşa; “Felaketin tek nedeni eğitimsizliktir. Milletimizin eğitimine en başta önem verilmelidir. Devletin biricik işi eğitim olmalıdır.” der. Ali Suavi; “öğretim ve öğretimin metotlarının mutlaka yenilenmesi gerektiği, eğitimin temelini ilkokullarda atıldığı”, Namık Kemal; “Yetişenlere vatan ve millet sevgisinin aşılandığı tek yerin okul olduğu” gibi görüşleri sık sık yinelerler. Tanzimat dönemi devlet adamları ve entelektüelinin bu konudaki yaklaşımları için; bak: Necdet Sakaoğlu, “Eğitim Tartışmaları”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 478-484.

Askeri yenilgilerle başlayan modernleşme düşüncesi Tanzimat'a değin askeri alanla sınırlı kalmış, Tanzimat'la birlikte kültürel alanlar da projenin içine dahil edilerek yine devlet eliyle toplumun modernleştirilmesini söz konusu eden bir toplum mühendisliği süreci başlamıştır. Tanzimat idarecileri bu toplum mühendisliğinin önemli araçlarından birisi olarak eğitim görmektedirler. Bunun için de işlevselliğini tamamen kaybetmiş olan medrese yerine yeni sivil eğitim kurumlarının daha yararlı sonuçlar vereceğinin farkındadırlar. Bu farkında oluş, Tanzimat idarecilerini genel politikalarının da bir izdüşümü olarak eski okulları tümünden lağvedip yerine modern eğitim kurumları kurmak yerine eskiyi ürkütmeden ya da karşısına almadan; merkeziyetçi ve modern bir devlet ideolojisi aşlamak ve böyle bir devletin ihtiyaç duyacağı bürokratik kadroları yetiştirmeyi amaçlayan ikircikli bir yapı şeklinde kendini gösterir¹⁴¹. Fakat Tanzimat idarecileri bu düşüncelerini yasal düzenlemeler yapabilmenin ötesine taşıyamadılar. Bir çok icraatlarında olduğu gibi merkezin dışına da ulaştıramadılar.

Eğitimin önemi konusunda Tanzimatçılarla aynı düşünceleri paylaşan Sultan Abdülhamid ise, reformları halka yaymak amacından hareketle hem tüm halkın katılmasını mümkün ve zorunlu kılan eğitim kurumları kurmayı ve hem de bu eğitim kurumlarını ülkenin geneline yaymayı kendine ilke edinir¹⁴². Eğitimi bu şekilde yayma hem devlet ideolojisini yaymayı ve belki de oluşturmayı kolaylaştıracak ve hem de buralarda yer edinen eşrafın etkinliğinin kınılmasını da sağlayacaktır¹⁴³.

Maarifi bütün ilerlemelerin hazırlayıcısı olarak gören Abdülhamid; tahta geçtiğinden beri sürekli maarifin yayılması için elinden gelen gayreti gösterdiğini ve mümkün olan her yerde okullar açtığını ve eğitimi yaydığını dile getirir. Ona göre devletin okullarından yetişecek dindar ve gayretli gençler devletin bekasını temin edeceklerdir.¹⁴⁴ Abdülhamid bir anlamda Tanzimatçıların başlattığı toplum

¹⁴¹ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Hil Yayınları, 1995, s. 164

¹⁴² Kemal Karpaz, "Pan-İslamizm ve II. Abdülhamid : Bir Yanlış Görüşün Düzeltilmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Haziran 1997, s. 34; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara : Bilgi Yayınları, 1973, s. 304.

¹⁴³ Albert Hourani, "Osmanlı Reformu ve Eşraf Politikaları", *Ortadoğuda Modernleşme*, (Der: William R. Polk- Richard L. Chambers), İstanbul : İnsan Yayınları, 1995, s. 62.

¹⁴⁴ Eraslan, s. 235, BOA YEE, Dosya No: 5, Vesika No: 128.

mühendisliği sürecinin araçlarına dini de ilave eder. Dini ve dolayısıyla hilafeti hem devletin varlığı ve devamı için bir araç ve hem de vatandaşları eğitmenin bir aracı olarak görür.¹⁴⁵ Bu anlamda dinin siyasal bir amaç işlevi ile yüklendiği iddia olunabilir.

Abdülhamid devletin devamı için şu unsurlara önem vermenin gerekliliğine inanır: “Bir hükümetin ve bir kavmin bekasına ancak bir kaç şey lazımdır. Birincisi; din ve o dini muhafaza etmek için bir miktar taassup. İkincisi maarif. Üçüncüsü milliyet. Dördüncüsü sanayi ve servet”.¹⁴⁶ Aynı belgeye göre; Müslümanların eğitime girmeleri ekonomik olanaklar açısından pek zorlu görünüyordu. Aynı vesikada, bir müslüman eğer; “minarelerin üzerinde müezzinleri görüp essalatü hayrûn minennevm deyü nidalarını işitmek ve evladlarının evladı mezarlarının dahi hükümet-i Osmaniye’nin payitahtı İstanbul şehri olmaklığını niyet ve arzu eyler ise efsar-ı umumiye”yi bilinçlendirmeye çalışması gerektiği vurgulanır.

Yapılacak şeyler nelerdir sorusu şu şekilde cevaplandırılır: “Dini müesseselerin imar ve muhafazası, b) köy ve kasaba okullarının seviyeleri yükseltilip sayıları arttırılarak ihtiyacın karşılanması c) Okulların ders programında din derslerinden sonra o halkın geçimlerini sağladıkları ziraat ve sanayiye ait yararlı ilimler tahsiline ağırlık verilmesi.”¹⁴⁷

Bu ilkelerden hareket eden Abdülhamid rejimi ilk ve en büyük çabalarını eğitim alanında gösterdi. Okul ve öğrenci sayısı bu dönemde önemli ölçüde arttı.¹⁴⁸ Böylece artan okuryazarlık kültürel faaliyetlerin büyümesine yol açmıştır. Bu dönemde çok sayıda halk kitaplığı yapılmış, basın en azından sayı olarak geliştirilmiş, istekli bir okuyucu kitlesinin eline binlerce kitap, gazete, dergi ve broşür geçmiştir. Artık ulemanın yerini basımevleri yoluyla kültür liderleri olarak yazarlar almışlar ve genel bir

¹⁴⁵ Abdülhamidin İslam dinini, İslamcılığı nasıl değerlendirdiği konusunda şu eserler değişik görüş açıları sunabilir: Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1995; Orhan Koloğlu, *Ne Kızıl Sultan Ne Ulu Hakan Abdülhamit Gerçeği*, İstanbul : Gör Yayınları, 1987 ve Kemal Karpat, “Panislamizm ve II. Abdülhamid: Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Haziran 1987, s. 13-37.

¹⁴⁶ BOA-YEE, Dosya No: 4, Vesika No: 59. Bu belge Ahmet Mithat Efendiye kamuoyunu bilgilendirmek daha doğrusu bilinçlendirmek ve devletin siyasetini anlatmak görevini veren bir muhtıradır.

¹⁴⁷ Eraslan, s. 237.

¹⁴⁸ Lewis, a.g.e., s. 179.

kitle eğitimine katkıda bulunmuşlardır.¹⁴⁹ Özellikle Müslümanların yoğunlukta olduğu bölgelerde Osmanlı kültürünü geliştirmek, kişiliğine ve imparatorluğa dini sadakati artırmak için bir tür kulturkampf'a girişen Sultanın çabaları; hem bir toplum mühendisliği uygulaması açısından ve hem de Avrupa nüfuzunun önüne bir set çekmesi açısından bir başarı olarak değerlendirilebilir.¹⁵⁰

Bu anlamda Abdülhamid'in saltanatı, Tanzimat'la yasal düzenlemeler yapmak şeklinde ortaya çıkan Tanzimatçı batılılaşmanın ve reform girişimlerinin uygulama alanında pekişmesi dönemi olmuştur.¹⁵¹ Bu dönem, bilhassa 1869 yılına hazırlanan Maarif Nizamnamesinin öngördüğü eğitim hamlesinin yapıldığı bir dönemdir. II. Abdülhamid padişah olduğu yıl askeri okullar dışında, eğitim kurumlarının durumu şu şekildedir: 4 adet yüksek okul denebilecek düzeydeki İdadi, 253 adet Rüşdiye, yaklaşık 200'ü İbtidai Mekteb olmak üzere toplam 18940 adet Sibyan Mektebi olan ilkokul, 1 adet özel okul.¹⁵² Dönemin sonunda ise; yaklaşık 5000 yeni ilkokul açılmış, 10.000 civarında sibyan mektebi "usul-ü cedid" üzere eğitim vermeye başlamış, rüşdiyelerin sayıları 600'e, idadilerin sayıları 104'e, öğretmen yetiştiren okulların sayıları 32'ye çıkarılmış, bunların yanında yüksek okul derecesinde eğitim veren okulların açılmış, daha önce üç girişimde bulunulan ama başarılı bir sonuç elde edilemeyen ilk Osmanlı üniversitesi olan Darülfünun kurulmuştur. Modern manada eğitim teşkilatı taşra ve merkez örgütü oluşturulmuştur. Bu sayede Tanzimatçıların İstanbul'u merkez alan maarifçilik düşüncesi terk edilerek maarif siyaseti tüm ülkeye yayılan bir siyaset halini almıştır.¹⁵³

Bu dönemde okullaşma konusunda verilen rakamlardan ulaşılan bir başka sonuç da, özellikle ilköğretim düzeyindeki okulların sayılarındaki artıştır. Eğitimi daha fazla sayıda insana ulaştırma amacının da bir uzantısı sayılan ilköğretim düzeyindeki

¹⁴⁹ Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye 2 Cilt*, (Çev.: Mehmet Harmanlı), İstanbul: E Yayınları, 2000, s. 306.

¹⁵⁰ Hough Poulton, *Silindir Şapka Bozkurt ve Hilal*, (Çev.: Yavuz Alogan) İstanbul : Sarmal Yayınları, 1999, s. 77.

¹⁵¹ Koloğlu, s. 378.

¹⁵² Hasan Ali Yücel, *Türkiyede Orta Öğretim*, İstanbul: Devlet Basımevi, 1938, s. 10.

¹⁵³ Kodaman, s. 164.

okullar, dönemin idarecilerine göre genel eğitim kurumları içerisinde üzerinde en çok durulması gerekenli olanıdır.¹⁵⁴

II. Abdülhamid salt eğitim kurumlarının sayılarının artması ile değil aynı zamanda bu kurumlardaki eğitim müfredatı ile de bizzat ilgilenmekte; bu okullarda okutulacak derslerin programlarını ve okullarda yapılacak ıslahat ve düzenleme çalışmalarını bizzat kendisi kontrol etmektedir.¹⁵⁵ Sultan Abdülhamid bu okulların özellikle din, padişah ve vatan sevgisini aşılayan bir eğitim müfredatına sahip olması gerekliliğini vurgulamak¹⁵⁶; “diyanet ve ahlakca lazım olan sıfat-ı matlubeyi haiz talebe yetiştirilmesine” yönelik programlar yapılmasını arzulamaktadır.¹⁵⁷ Bu, açıkça eğitimin toplum içindeki siyasal işlevinin farkına varılarak ideolojik yönlendirme ve toplum mühendisliği aracı olarak görülmeye başlandığının göstergesidir.

Sultan II. Abdülhamid dönemi ile ilgili olarak söylenebilecek son söz şunları içermelidir. Bir kere eğitim devletin siyasal amaçlarının toplum katmanlarına ulaştırılabilecek önemli bir araç olarak görülmüş ve dönemin genel politikası içinde önemli bir yer edinmiştir. Abdülhamid’e yönelik sansür ve istibdad suçlaması aslında bu anlamda bir övgü olarak da kabul edilebilir. Siyasal iktidarın istediği bilgilendirme dışında herhangi bir koşullandırmanın yapılmaması tersinden bakıldığında mevcut siyasal iktidar için bir başarıdır. Bu konuyla ilgili bir başka husus bu koşullandırmanın her düzeyde bulunmasına rağmen özellikle, eğitimin etkilerini en belirgin olarak hissettirdiği ve zorunlu olan zorunlu olan ilköğretim düzeyindeki okulların hem sayıca ve hem de verilen eğitimin kontrolü anlamında “gelişmesi”dir. Devletin ekonomik

¹⁵⁴ BOA-YEE, Dosya No: 4, Vesika No: 46. Bu belgede şu ifadeler yer alır: “Mekatib-i umumiyyeden en ziyade şayan-ı ıslah, mahallatda mevcut mekatib-i sibyaniye olduğundan bunlarda tedris olunacak elifbanın usul ve kavaid-i diniyelerini lüzumi derecede telakki ve taallüm etmek üzere gerek ders programlarının ve gerek ...”

¹⁵⁵ Münir Aktepe, “Abdülhamitle İlgili Belgeler”, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Yıl: 1968, Cilt: II, Sayı: 5, s. 11. Bir örnek olmak üzere bakınız: BOA-YEE, Dosya No: 10, Vesika No: 34.

¹⁵⁶ Padişah bir muhtırasında şu ifadelerle bu durumu açıklar: “Mekteblerimiz programları yetişen talebenin ezhanına din, padişah ve vatan muhabbetini tamamiyle ilkaya salih bulunmuyor. Eshab-ı ağrazın tesvilat-ı mefsedetkârânesi temyize iktidar vermiyor. Mâlumatları gayr-i mükemmel olan ve bizim için nâ-kâbil-i icrâ olmakla beraber bu mektebler için ve alel umum maarifin neşr ve tamim maksadile bunca mebalîğ sarfedilmekte bulunduğu halde, afif ve müstakim ve malumatlı olarak mekteblerden çıkan gençlerimizin adedi hristiyan mekteblerinden çıkanlara nisbetle dîn bulunuyor.” BOA-YEE, Dosya No: 4, Vesika No: 31.

¹⁵⁷ BOA-YEE, Dosya No: 10, Vesika No: 34.

gücü nispetinde taşrada yeni okullar inşa edilmiş, eski okullar bu anlamda “modernize” edilerek, eğitim müfredatı “merkezi”leşmiştir. Tüm düzeydeki okulların ders programından eğitimin her seviyesine kadar bütün hususların merkezde teşkil olacak bir komisyonca tespit edilmesi genel bir ilke olarak benimsenmiştir.¹⁵⁸

İkinci bir husus ise, özellikle hem ekonomik kalkınma ve hem de politik amaçlar göz önünde tutularak, meslek ve sanat edindirici okullara da önem verilmiştir. Bu tür okullar bir yandan halktan yoğun bir ilgi görürken diğer yandan yeni istihdam ve gelir imkanları da yaratmıştır. Dönemin eğitim politikası ile ilgili son bir nokta; bu alandaki yatırımların büyük oranda Anadolu merkezli olarak yapılmasıdır. II. Abdülhamid imar, ulaşım ve idari anlamdaki yenilik ve yatırımlarda olduğu gibi eğitim alanındaki çabalarında da Anadolu’ya özel bir önem vermiştir.

Fakat Sultan Abdülhamid dönemi ile eğitim sistemi dönemin anlayışına uygun olarak siyasal düzenin önemli yardımcı unsurlarından birisi haline gelmiştir. Hem genel anlamda devletin, sosyal ve ekonomik düzenin ve hem de siyasal iktidarın meşruluk temini için kullanabileceği ciddi bir araç niteliği almıştır. Değişen şartların tüm dünyada sosyal ve siyasal düzenleri tehdit ettiği 19. yüzyıl formatına uygun ideolojik meşrulaştırılmasını temin etmeyi kolaylaştıran bir araç. Sultan Abdülhamid özellikle Rus ve Japon modernleşmesini yakından takip ederek eğitimin bu türden bir işlev görücü bir nitelik almasını temin etmeye çalışmıştır.¹⁵⁹ Bir anlamda eğitimin modern ulus devletin vatandaş oluşturmak, vatandaşlar arasında devlete itaat ve sadakat kendi aralarında ise birlik temin etmek fonksiyonuna önemli bir altyapı hazırlanmıştır.

¹⁵⁸ BOA-YA Res., Dosya No: 17, Vesika No: 24.

¹⁵⁹ Selim Deringil, *The Well Protected Domains Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909*, London : I.B Tauris, 1998, 107-110.

“Gidemediğin yer senin değildir”

Sadrazam Halil Rıfat Paşa

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MODERN ULUS DEVLETİN “YURTTAŞLARINI” KONTROL ARACI OLARAK ULAŞIM VE İLETİŞİM

Ulaşım ve haberleşme ağının genişlemesi toplum içinde; kültür etkileşimini, ticari ve ekonomik yapıyı ve devlet politikalarının taşraya yayılmasını sağlamayı derinden etkiler.

Kuruluş ve yükseliş dönemlerinde Osmanlı Devleti’nin taşraya egemen olmasına ve merkeziyetçiliği yaygınlaştırma araçları; en az askeri garnizonlar kadar, Roma ve Bizans’tan devralınan ve sürekli yenilenen bir ulaşım ve yol ağı, posta sistemi, istihbarat ağı ve derbent teşkilatıdır.¹ Fakat devletin çözülme sürecine girmesi bu araçlar üzerinde etkisini hissettirmiş; yollar bakımsızlaşmış, posta ve ulaşım sistemi etkisini kaybetmiştir. Nizamülmük’ün tanımıyla, “tüccar, seyyah, sufi, eczacı ve derviş kılığındaki sultanın muhbirleri”² aracılığıyla bilgi aktarımıyla idareye yardımcılık yapan istihbarat ağı da aynı şekilde bir yozlaşma içine girmiştir. Bu yozlaşmaya, dünya ulaşım ve iletişimindeki gelişmelerin izlenememesi eklendiğinde durumun vahameti daha açık olarak ortaya çıkar.

Bu eksikliklerin, farkına varılması ve giderilmesi yönündeki ilk çabalar da Tanzimat dönemine denk düşer. Ulaşım alanındaki devrim niteliğindeki ilk uygulama buharlı gemilerin sivil ulaşım ve taşıma alanında kullanılmaya başlamasıdır. İlk olarak İzmir’de başlayan bu uygulama daha sonraları imparatorluğun denize kıyısı olan coğrafyasının tamamına yayılmış, bunlar arasında daha önce pek parlak olmayan

¹ Taner Timur, *Kuruluş ve Yükseliş Döneminde Osmanlı Toplumsal Düzeni*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1979, s. 191.

² Nizamülmülk, *Siyasetname*, (Türkçesi: Nurettin Bayburtluğil), İstanbul: Dergah Yayınları, 1987, s. 110.

Trabzon gibi şehirler ani bir yükselişe geçmişlerdir.³ Buna paralel hızlı bir artış da karayollarının yapılması alanında görülür. Tanzimat devlet adamları merkeziyetçi politikaları için ulaşım alanındaki yenilikleri ülke içerisine yaymayı önemli bir araç olarak görürler. Dönemin valileri çalıştıkları bölgelerde esas olarak karayolu yapımına ağırlık vererek karayolu ağını geliştirmeyi hedeflemişlerdir. Bunlara önemli bir örnek Mithat Paşanın Tuna valiliği esnasında üç yıl içinde yaptırdığı 3000 km yol ve 1400 adet köprüdür.⁴

Ulaşım ve iletişim alanındaki yenilikler özellikle iki açıdan önemlidir. Bunlardan birincisi ulaşım ağının genişlemesi sayesinde kendine yetecek düzeyde yapılan üretimin ticari boyutla ortaya çıkması, ürünün pazar ve dağıtım probleminin kısmen aşılmasıdır. Bu sayede yeni bir ticaret alanı ortaya çıkmıştır. Diğer önemli nokta, devletin teşkilatlanma biçimi ile ilgilidir.⁵ Devlet, bu şekilde hem savunma ve yönetim gibi fonksiyonlarını ücra köşelere ulaştırmış olmakta ve hem de devlet ile vatandaş arasında diyalog kurulmasını kolaylaştırarak devlet ideolojisinin üretimi ve yayılmasını kolaylaştırmaktadır.

I. ULAŞIM: EN ÜCRA KÖŞEYE KADAR UZANAN DEVLET

Halil Rıfat Paşa'nın "Gidemediğin yer senin değildir" şeklinde vecizeleşen sözü dönemin genel karakterinin en önemli göstergesidir. II. Abdülhamid döneminin kara ve demiryolu bağlamında tüm ülke genelinde neredeyse en ücra köylere kadar yol yapımının planlamış olması tesadüfi bir olay değildir. Uzun süre değişik bölgelerde valilik görevlerinde bulunan ve bu görevleri esnasında neredeyse yol ve köprü yapımı dışında bir icraatta bulunmamakla bilinen Halil Rıfat Paşa'nın Sultan II. Abdülhamid'in en uzun süre görevde tutup, ölüm döşegine düşünceye değin sadaret görevinde

³ Orhan Koloğlu, "Yeni Haberleşme ve Ulaşım Tekniklerinin Osmanlı Toplumunu Etkileyişi", *Çağını Yaklayan Osmanlı Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, IRCICA Yayınları, İstanbul, 1995, s. 598.

⁴ İlber Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler*, s. 6, 76.

⁵ İlhan Tekeli-Selim İlkin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ondokuzuncu Yüzyılda Araba Teknolojisinde ve Karayolu Yapımındaki Gelişmeler", *Çağını Yaklayan Osmanlı Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul : IRCICA Yay., 1995, s. 396.

bulundurduğu tek sadrazam olduğu argümanları bir araya getirildiğinde, anılan dönemin genel politikası daha doğru olarak anlaşılabilir.

A. KARAYOLLARI

Karayolu bir devlet içinde hem doğal şartlara uygunluk ve hem de alt yapı ve maliyet açısından en kolay ulaşım ağlarından birisidir. Devlet, karayolu aracılığıyla merkezden en uzak ve ücra köşedeki vatandaşlarına nispeten daha ucuz ve daha kolay ulaşma imkanına sahiptir.

Batıda 1600-1829 yılları arasında karayolu ile ulaşım ve taşıma çok yaygın olarak kullanılmıştır. Özellikle sanayi devriminin ve kapitalizmin yayılma dönemi olması nedeniyle bu dönem; taşımacılıkta karayolunun olanaklarının önemli kullanımına sahne olmuştur.⁶ Aynı gelişme Osmanlı devletinde; Batının artık daha ucuz ve daha etkin olan demiryolu taşımacılığını keşfedip kullanmaya başladığı yıllara denk düşen Tanzimat sonrasında yoğunluk kazanır.

İmparatorluğun ilk yüzyıllarında karayolu inşası mahalli düzeyde tımar sahipleri tarafından yaptırılmaktadır. Daha sonraları ise, devlet mahalli yollar yanında anayolların yapım ve onarımı konusunda Derbent Teşkilatını görevli kılmıştır.⁷ İlk olarak 1838'de kurulan Meclis-i Umur-i Nafia'da, ardından Gülhane Hattı ve daha sonra Islahat Fermanı'nda bayındırlık ve yol inşası işlerinin ele alınmasının gerekliliği dile getirilir. Ayrıca 1848 yılında Ebniye Nizamnamesi de şehir içi yollarla ilgili düzenlemeler içerir. 1847 yılında Mühendishane-i Berri Hümayun'da ilk kez yol ve köprü yapımı ile ilgili dersler okutulmaya başlanır.⁸ Fakat bu alandaki çalışmalar asıl olarak 1869 Turuk ve Maabir Nizamnamesi ile ivme kazanmıştır. Bu nizamname; yolların genişliği, kalitesi ve yol yapımında çalışacak işçilere varıncaya değin çok ayrıntılı bir düzenleme getirmiştir.

⁶ Tekeli-İlkin, s. 405.

⁷ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilatı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, 1967, s. 67.

⁸ Tekeli-İlkin, s. 433.

Nizamname yolları dört kısma ayırır: Birinci kısım, vilayet merkezlerinden İstanbul'a ulaşan umumi yollarla iskele ve demiryollarına ulaşımı sağlayan büyük caddelerdir. İkinci kısım yollar, vilayetleri birbirine bağlayan umumi yollardır. Üçüncü tür yollar kaza ve sancakları birbirine bağlayan yollar ve dördüncü tür ise üzerinden sürekli olarak araba geçmeyen nahiye yollarıdır. Nizamname tüm bu yol türleri için genişlik, eğim, yapımında kullanılacak malzeme, yolların finansmanı, bu alanda vatandaşa düşen görevler gibi tüm ayrıntıları belirleyen bir düzenleme getirmiştir. Nizamname ayrıca 16-60 yaş arasındaki erkek nüfusa yük arabası ve hayvanlarıyla birlikte 5 yılda 20 gün çalışma yükümlülüğü, bunu yerine getiremeyecekler için "bedel-i şahsi" adı verilen bir düzenleme getirir.

Şehirler arasında bağlantı yapmak üzere araba geçişine uygun olarak inşası tamamlanan ilk yollar; 1850 yılında hizmete açılan Bursa-Mudanya, Bursa-Gemlik ve Trabzon-Erzurum şoseleri olmuştur.⁹ Yol yapımının bir devlet işi olarak algılanıp, bu işleri yürütmek görevinin "Turuk ve Maabir İdaresi"ne verildiği Turuk ve Maabir Nizamnamesi'nden sonra karayolu yapımında büyük bir atılım göze çarpar.

Tanzimat devrinin en önemli özelliği, merkezi devlet olma yönünde önemli yasal düzenlemeler yapılması ama, yapılan yasaların bir çoğunun ciddi uygulama alanı bulamamasıdır. Karayolu yapımında da 1869 Nizamnamesi uzun yıllar yürürlükte kalacak önemli düzenlemeler getirmiştir. Fakat bu düzenlemelerin uygulamaya geçirilmesi alanında asıl gelişmeler Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkmasından itibaren göze çarpar.

Özellikle, II. Abdülhamid devri, genel anlamda ulaşım ve özellikle de karayolu üzerinde önemle durulan alanlardan birisidir. Dönemin idarecileri en başta padişahı, karayolu ağını, "Memalik-i şahanenin terakki-i ümrânı ve ahalinin daha ziyade husul-ü saadet haline medar-ı vesaiti" olmanın yanında idarenin etkinleşmesi ve devletin tüm vatandaşlara ulaşması açısından önemli bir araç olarak görmektedir.¹⁰ II. Abdülhamid

⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğunun Teknoloji Çağını Yakalama Gayretleri", *Çağını Yaklayan Osmanlı Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, İstanbul: IRCICA Yayınları, 1995, s. XIV.

¹⁰ BOA- YA Hus., Dosya No: 194, Vesika No: 82.

devrinde ilk defa bütün ülke topraklarında yapılması öngörülen yolları içine alan bir harita ve buna dair bir layiha hazırlanmış; bu şekilde hem ulaştırma işleri tüm teferruatıyla ele alınmış ve hem de yapılacak yollar konusunda ciddi planlamalar yapılarak düzensizliğin önüne geçilmiştir.¹¹ Yol yapımı özellikle 1880-1895 yılları arasında önemli bir ivme kazanır. 1895 yılında tüm ülke genelinde yapılmış olan yol miktarı yaklaşık olarak 14.500 km'dir. Bu miktarın yüzde 70'lik bir bölümü yani yaklaşık olarak 10.160 km'lik kısmı ise bugünkü Türkiye sınırları içindedir. Aynı şekilde 1895 yılında yapımı planlanmış ancak henüz inşaatına başlanmamış toplam 7515 km'lik yolun da yine yüzde 70'lik bölümü bugünkü Türkiye sınırları içindedir.¹² Bu rakamlar çok önemlidir ve bir o kadar da ilginçtir.

Karayolu ve demiryolu ağının genişletilmesine ve tüm ülke geneline yayılmasına büyük önemin verildiği bu dönemde, imar faaliyeti adeta yol yapımı ile özdeşleşmiştir. Döneme ait belgelerin büyük çoğunluğunda, dönem idarecilerinin hatıralarında en önemli icraat olarak yapılan yol miktarı göze çarpar. Değerlendirmeler sürekli bir önceki yıla ait yapılan yol miktarı ile karşılaştırılır. Başarının ölçüsü olarak bir önceki yıl yapılan yol miktarı ile karşılaştırmalar yapılır. Sürekli yol yapımında alınan mesafeler bir önceki yıllarla kıyaslanarak gerekli bütçenin aktarılması ve yol yapımı için yeni gelir kaynaklarının temini üzerinde durulurdu.¹³ Eğer bir azalma söz konusu ise bunun nedenleri ve giderilmesi hususlarına ağırlık verilir.¹⁴ Bilhassa karayoluna

¹¹ BOA-YA Hus., Dosya No: 268, Vesika No: 32, İhsanoğlu, s. XV.

¹² Bünyamin Duran, "Osmanlı Devletinin Son Döneminde Türkiye'de Karayolu Ulaşımındaki Gelişmeler", *Çağını Yakalayan Osmanlı Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, IRCICA Yayınları, İstanbul, 1995, s. 488. Aynı şekilde 1881-1895 yılları arası doğal olarak devlet bütçesinden yol yapımına en çok payın ayrıldığı ve harcamanın yapıldığı yıllardır. S. J ve E. K. Shaw da bu yıllar arasında bir yılda ortalama 823 km yeni yol yapıldığına ve 450 km yolun da onarıldığına dikkat çeker. Yazara göre; bunun en önemli nedeni; yeni yolların hükümetin vergi tahsilatını etkin gerçekleştirmede ve askeri operasyonların yapılmasında kolaylık sağlamanın yanı sıra tarım ve iç ticareti genişletme çabalarına da etkinlik ve kolaylık sağlama amacı güdüyordu. Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, 2 Cilt, (Çev.: Mehmet Harmancı), İstanbul: E Yayınları, 2000, s. 280.

¹³ BOA-YA Hus., Dosya No: 261, Vesika No: 76.

¹⁴ BOA-YA Res., Dosya No: 33, Vesika No: 13. Örneğin 22 Cemaziyevvel 1304 tarihli bir sadrazam arzında; "Geçen binüçyüz senesi içinde ikibinaltı kilometre ve otuz metre tavlinde tarik ile üçbinyirmidokuz aded köprü ve menfez inşa olunmuş olduğu halde üçyüzbir senesi zarfında ikibinyüzelli kilometre ve sekizyüzymüç metre tavlinde yol ile dokuzyirmi aded köprü ve bazı menfezler imal edilmiş olması.." ndan bahisle yol yapımının artarak devam edebilmesi için gerekli ödeneklerin aktarılması talebinde bulunmaktadır. BOA-YA Res., Dosya No: 37, Vesika No: 12.

verilen önem ve ağırlık dönemin genel politikası olan, devletin tüm yurttaşlara ulaşabilmesi amacı için en etkin araç olmasından kaynaklanır.

Abdülhamid döneminin adından en çok söz ettiren sadrazamı Said Paşa, *Hatırat*'ında salt kendi sadrazamlıkları sırasında yaklaşık 50.000 km yol yaptırdığını ya da yaptırılmasına vesile olduğunu belirtir.¹⁵ Rakam mübalağalı bir rakamdır, ama yol yapımına, özellikle 1880 ve 1890'lı yıllarda büyük ivme kazandırıldığını göstermesi açısından ilginçtir.¹⁶ Dönemin yerel yöneticilerinden valilerine değin tüm yöneticiler yol yapımı konusunda ısrarlı davranmışlardır. Uzun yıllar Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde valilik görevlerinde bulunan, ömrünün son yıllarını sadrazamlık makamında geçiren, II. Abdülhamid'in bir defada en uzun süre görevde kalan sadrazamı olan ve hayatının sonuna kadar görevini sürdüren (görevden alınmayan) tek sadrazamı, Halil Rıfat Paşa bu konuda güzel bir örnektir. Halil Rıfat Paşa, uzun ve başarılı valilik görevleri sırasında özellikle karayolu yapımında çok önemli girişimlerde bulunmuş ve bunların bir çoğunda da başarılı olmuştur. Bu başarısından dolayı kendisine "karayolcuların piri" lakabı uygun görülmüştür. Adeta bir vecize halini alan "Gidemediğin yer senin değildir" sözü ona aittir.¹⁷ Politika açısından sadaret görevinin gerektirdiği yetenek ve liyakate sahip bir sadrazam olmamasına rağmen; salt karayolu yapımı ile adını duyuran ve bunu devletin milletle kaynaşmasının ve hakimiyet temin etmesinin olmazsa olmaz şartı olarak gören böylesine bir devlet adamının Abdülhamid tarafından ömrünün sonuna değin görevden alınmaksızın sadaret makamında tutulması dikkate değer bir noktadır. Halil Rıfat Paşa, sadece Sivas valiliği sırasında 1400 km

¹⁵ Said Paşa, *Hatırat*, İstanbul: Dersaadet Sabah Matbaası, 1328, c.1, s. 176.

¹⁶ Ercüment Kuran, "Said Paşa: As A Turkish Reformist", *International Journal of Middle East Studies*, Vol: 1 (1970), s. 125.

¹⁷ Nurettin Birol, *Halil Rıfat Paşa Dönemi ve İcraatları (1827-1901)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, s. 55. Ayrıca Sultan Abdülhamid'in Saray Başkatibi Tahsin Paşa da anılarında, Sultan'ın "vesaiti nakliyyeyi bir an evvel inşa ve ikmal için sık sık tekrar ettiği" birçok irade bulunduğunu ve "o devirde memleketimizin geniş imkanlarından faydalanılamamasının nedeni olarak yolların olmamasını gördüğünü" zikreder. Bu eksikliklerin giderilmesinde, valilikleri esnasında nereye her nereye gitmişse en evvel oranın yollarını yaptırmak suretiyle vatana hizmet ve halkın hayır dua almış Halil Rıfat Paşa'nın sadrazamlığa getirildiğini belirtir. Sadrazam Halil Rıfat Paşa; "sadareti zamanında bütün valilere gönderdiği bir tamimle "her şeyden evvel ve her şey için yol lazımdır" ibareyi meşhuresini kullanarak valilerin dikkatlerini yol hususuna çekmiştir". Tahsin Paşa, *Abdülhamit Yıldız Hatıraları*, İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaplığı, 1931, s. 105.

yol ve bu yollar üzerinde 100'den fazla köprü yaptırmıştır ki bu rakamlar dönemi için çok önemsenecek rakamlardır.¹⁸

Karayolu yapımı ve teknolojisinde, Sultan Abdülhamid döneminde gerçekleştirilen bir başka yenilik de yol yapımında uzman mühendisler yetiştirilmesi için sivil mühendis okullarının kurulmasıdır. 1883 yılında, eğitim süresi yedi yıl olan Hendese-i Mülkiye Mektebi kuruldu. Bu okulun beşinci yılından itibaren; turuk-u adiyе, köprüler ve demiryolu işletmesi, yol uygulamaları, tüneller-yol ve demiryolları uygulamaları, bunların keşif ve layiha projelerinin yapılması öğretilmekteydi.¹⁹

Dönemin bu alandaki en önemli politikası, tüm yurttaşlara ulaşmanın en etkin yolu olarak karayollarının görülmesidir. Sultan II. Abdülhamid döneminde tüm ülke genelinde ve özellikle de Anadolu'da önemli bir karayolu yapım faaliyeti dikkat çeker. Her yeni yılda bir önceki yıldan biraz daha fazla karayolu yapımına çalışılmış ve bunun için bütçeler tahsis olunmuştur. Her bir devlet adamı bir önceki yıla oranla ne kadar fazla yol inşa ettirdiği üzerinde durmuştur.

B. DEMİRYOLLARI

Anadolu'da ilk demiryolu hattı İngilizler tarafından, 1856 yılında inşasına başlanan ve 1866 yılında hizmete açılan İzmir-Aydın demiryolu hattıdır. İzmir'de yaşayan binin üzerinde İngiliz tüccar, İzmir'in hinterlandının kendi ticari gelenekleri açısından demiryolu ağı ile İzmir'e bağlanmasını gerekli görerek bu hattın inşası için girişimlerde bulunurlar. Bu grubun girişimleri sonucunda, Anadolu'daki ilk demiryolu hattının inşa imtiyazı İzmir'de tüccarlık yapmakta olan bir grup İngiliz aracılığıyla İngiliz sermayesine verilir.²⁰ Bu yolun imtiyazını alan şirket; 50 yılığına bu yolu

¹⁸ Nurettin Birol, s. 62.

¹⁹ Tekeli-İlkin, s. 437.

²⁰ Murat Özyüksel, *Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, İstanbul : Arba Yayınları, 1988, s. 10.

işletme hakkını, Osmanlı kanunlarına tabi bir Osmanlı şirketi olmak koşuluyla almıştır.²¹

Hattın imtiyazını alan şirket imtiyaz sözleşmesinde belirlenen bir çok konuda hassas davranmayıp, yükümlülüklerini yerine getirmemesine rağmen hükümet şirkete yeni imtiyazlar vermiş, bu mukaveleden doğan el koyma haklarını kullanmayı tercih etmemiştir. Bunun nedeni, hükümetin ilk demiryolu hattının bir an önce çalışmaya başlamasını şiddetle arzulamasıdır. Yaşanan tüm olumsuzluklara rağmen demiryolunun inşası 1 Temmuz 1866 tarihinde tamamlanmış ve işletmeye açılmıştır.²²

İlk demiryolu hattının açılmasının, ticaret ve ulaşım açısından verimliliğinin hissedilmesi ve yabancı devlet ve şirketlerin ısrarlı imtiyaz taleplerinin artması ile birlikte; Osmanlı idarecilerinde yeni demiryollarının yapılması yönünde çeşitli girişimler göze çarpar. Yeni ulaşım teknikleri olarak demiryolları aynı zamanda Tanzimat devrinin genel amaçlarından olan merkeziyetçiliğin güçlendirilmesi açısından da iyi bir araç olarak değerlendirilir. Tanzimat'ın önemli devlet adamlarından Ali ve Fuat Paşalar padişaha sundukları layihalarda sık sık demiryolunun ülke için önemini vurgulamaya başlarlar.²³ 1865 yılında ise ulaşım konuları ve özellikle de demiryollarının gelişimi ve ülke içinde kurulması işleriyle uğraşacak bir Nafia Nezareti kurulur.

²¹ Ali Akyıldız, "Osmanlı Anadolu'sunda İlk Demiryolu: İzmir-Aydın Hattı (1856-1866)", *Çağın Yakalayan Osmanlı Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, (Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul: IRCICA Yayınları, 1995, s. 251. Şirkete bu imtiyazı veren anlaşmada ayrıca şu hükümler yer almaktadır: Şirket demiryolunun her iki tarafında otuzar millik mesafede demir ve şose yollar yapabilecek; demiryoluna gerekli bina, iskele, gümrük binaları ve saireyi dört yılda inşa ve hüsn-ü halde muhafaza edecek; demiryolu boyunca telgraf hattı döşeyecek ve hattın bir tanesi Osmanlı devletine tahsis edilecek; demiryolu ve binalar için gerekli arazi, tasarrufu devlete ait olmak üzere şirkete ücretsiz olarak ödünç verilecek; yolun geçeceği hattın her iki tarafında otuzar millik arazide çıkacak kömür madenleri şirkete verilecek, mülki araziler ise yine bedeli bir komisyonca belirlenip şirkete satılacak; şirket hattın her iki yanındaki otuzar millik alandaki taş ocaklarını ücretsiz olarak kullanabilecekti. Buna karşın şirkete de dört yıl içinde hattı bitirmesi yükümlülüğü verilmekteydi. Şirket, sorumluluklarını yerine getirmediği takdirde belli şartların gerçekleşmesi durumunda devletin el koyma hakkı mevcuttu. Mukavelede bunların dışında ayrıca; şirkete hattın inşası konusunda gerekli tüm araçların temininde devlet imkanları sonuna kadar açık tutulmuş; gümrük ve diğer vergilerden muafiyet sağlanmıştır. Ali Akyıldız, s. 252-253.

²² Akyıldız, s. 267.

²³ Engin Deniz Akarlı, *Belgelerle Tanzimat Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuat Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978, s. 25.

Devlet adamlarının da demiryolu inşası ile yakından ilgilenmeye başlaması ve ülkede demiryolu hatlarının döşenmesi konusunda gerekli her şeyin yapılması yönündeki kararları yabancı sermayeyi harekete geçirir ve Osmanlı devleti ile Avrupa devletleri arasındaki ilişki yeni bir sürece girer. Çok geniş bir ekonomik rantı da beraberinde getiren demiryolu hattının döşenmesi konusunda Avrupa'daki büyük devletler Osmanlı hükümetinden imtiyaz almak için tüm yollara başvurmaya başlarlar.²⁴ Batılı devletlerin kontrolündeki girişimciler aldıkları imtiyazları sürekli kendi kârlarını artıracak şekilde değerlendiriyorlar; hattın planlarını kendi çıkarları doğrultusunda yönlendiriyorlardı. Şirketlerin bir anlamda özerk gibi davranmalarının devleti büyük zarara uğrattığının farkına varan Sultan Abdülaziz; hem batılı devletlerin imtiyaz talepleri yönündeki baskılarından kurtulmak, hem imtiyazı alan şirketlerin devleti zarara uğratmasını önlemek ve hem de demiryolu hatlarının daha ekonomik ve uygun şekilde kurulmasını temin etmek üzere, 1871 yılında bu yolların devlet teşebbüsü ile yapılmasını karara bağlar. Bu konularda çalışmalar yapmak üzere bu girişimin başına da bir Alman yahudisi olan Wilhelm von Pressel'i getirir. Von Pressel bu teşebbüsün başında, Anadolu'yu baştan başa dolaşan ve yerleşim yerleriyle hat arasındaki ara bağlantı yollarıyla birlikte İstanbul-Bağdat demiryolu hattının projesini yaparak padişaha sunar.²⁵ Bu arada devlet teşebbüsü ile, ileride tüm Anadolu'yu İstanbul'a bağlayacak şekilde planlanan yolun ilk adımı olarak Haydarpaşa-Ankara demiryolu hattının inşasına başlanır ama iki yıl içinde ancak İzmit'e kadar gelinebilir.

Ülke içinde demiryolu ağı inşa etme yönündeki bu teşebbüsler, II. Abdülhamid dönemine değin yeterince etkin olamamıştır. Demiryolu hatlarının döşenmesi, yeni hatların işletmeye açılması ve ülkenin bir çok bölgesinin bu ağlarla birbirine bağlanması sürecinde en etkin girişimler şüphesiz II. Abdülhamid dönemine denk düşer. Dönemin

²⁴ Bu konuda batılı ülkelerin yaklaşımlarını sergilemesi açısından bir İngiliz yatırımcının şu sözleri ilginçtir: "İlk adım demiryolları yapmak olmalı. Bu demiryolları İngilizler tarafından yapılacak, İngilizler tarafından işletilecek ve İngilizlerin malı olacak. Çok karlı olacaklar ve şimdiye kadar tarıma açılmamış bölgeleri çok verimli kılacaklar. Demiryolları küçük muhtar cumhuriyetler biçiminde gelişecek." Aktaran: Cemil Öztürk, "Tanzimat Devrinde Bir Devletçilik Teşebbüsü: Haydarpaşa-İzmit Demiryolu", *Çağın Yakalayan Osmanlı Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, (Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul : IRCICA Yay., 1995, s. 273.

²⁵ Murat Özyüksel, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, İstanbul: Arba Yayınları, 1988, s. 15.

başında mevcut demiryolu ağı ile dönemin bitimindeki ağ, oran olarak en az on kat artmıştır. Bu artışı nicelik olarak dönemin diğer devletleri ile kıyaslanamayacak kadar az bulan Lewis, asıl önemli olanın, Türkiye'yi Batıdan ayıran surda bir gedik açması olduğunu belirtir.²⁶ Demiryolu hatlarının yaygınlaşması, ülke içi ulaşım alanından büyük kolaylıklar temin etmesinin yanında, Batı ile iletişimde de önemli bir adım niteliğindedir.

Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkmasına değin, salt ekonomik amaçlarla demiryolu inşasına ilişkin yapılan projeler, özellikle Rus savaşıdan sonra siyasal amaçlar göz önünde tutularak yapılmaya başlanmıştır. Bu amaçsal değişiklik demiryolu inşasının hızlanmasını da açıklar niteliktedir. Dönemin üç önemli projesi olan; tüm Anadolu'yu birbirine bağlayacak Anadolu demiryolları, İstanbul'u Bağdat'a bağlayacak Bağdat demiryolları ve yine İstanbul'u müslümanların kutsal yerleri olan Hicaz bölgesine bağlayacak Hicaz demiryolu projeleri bu anlayış değişikliğinin ürünüdür.

Dönemin en önemli projesi kuşkusuz tüm Anadolu'yu baştan başa dolaşan ve Payitaht ile bağlantısını sağlayan Anadolu demiryolu projesidir. II. Abdülhamid döneminde bu anlamda önemli başarılar elde edilmiş, hem Anadolu'nun kendi içinde ticari işbirliğini kolaylaştıracak hem merkezi yönetimin taşra temsilcileri aracılığıyla denetimlerinin etkinliğini sağlayacak ve hem de Anadolu insanı ile merkez arasında bağ kurma anlamında önemli girişimlerin altına imza atılmıştır. Bu dönemde hem demiryolu yatırımları ivme kazanmış ve hem de yatırımların yönü Rumeli bölgesinden Anadolu'ya doğru bir değişim göstermiştir. 1856-1876 yılları arasında inşa olunan toplam 2424 km demiryolunun yüzde 66 gibi yüksek bir oranı ülkenin Rumeli topraklarında, ancak yüzde 34'lük bir kısmı Anadolu topraklarında yapılmıştır. Buna

²⁶ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev: Metin Kırıatlı), Ankara : Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996, s. 183.

karşın; 1878-1900 yılları arasında hizmete sunulan 2423 km'lik demiryolu hattının ise; sadece yüzde 34'ü yani 858 km'lik kısmı Rumeli'de kalanı ise Anadolu'dadır.²⁷

Sultan Abdülhamid hatıralarında bu yola büyük önem verdiğini sürekli dile getirir. Sultan'a göre bu yol Anadolu vilayetlerinin ekonomik sıkıntılarının aşılmasında ciddi bir katkı sağlayacaktır. "Rus harbi sarsıntısından bir dereceye kadar kurtulduktan sonra, bütün kuvvetimle Anadolu demiryolunun inşaatına hız verdim. Bu yolun gayesi Mezopotamya ve Bağdat'ı, Anadolu'ya bağlamak, İran körfezine kadar ulaşmaktır. Alman yardımı sayesinde, bu eser muvaffakiyetle tamamlanmıştır. Yolun katettiği vilayetlerin getirdiği kazanç, seneden seneye artmaktadır. Eskiden tarlalarda çürüyen hububat şimdi iyi sürüm bulmaktadır; madenlerimiz dünya piyasasına arz edilebilmektedir." Sultan'a göre demiryolu inşa edilmeden evvel köylünün ürününü nakletmede yaşadığı sıkıntılar aşılmış, köylü ürününü hem daha hızlı ve hem de daha ucuz olarak nakletmek ve dolayısıyla daha fazla para kazanmak imkanına sahip olmuştur. Bu yüzden demiryolu hattı, "ümit edildiğinden çok daha evvel tatmin edici neticeler vermiştir".²⁸ Bu ekonomik faydasının yanında, idarecilere göre; saltanat merkezinin Anadolu ve Arab kıtası ile demiryolu ağı aracılığıyla irtibat kurması siyasal açıdan önemli neticeler doğuracaktır. Ve salt bu nedenle dahi olsa Anadolu demiryolu hattının Bağdat'a kadar uzatılması yerinde bir icraat olacaktır.²⁹

Dönemin önemli diğer bir projesi Bağdat demiryolu adıyla bilinen ve Arap vilayetleri ile İstanbul arasındaki bağlantıyı temin edecek bir hattın inşasıdır. Bu hat

²⁷ Orhan Koloğlu, "Hicaz Demiryolu Amacı, Finansmanı, Sonucu", *Çağın Yakalayan Osmanlı Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, (Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul: IRCICA Yayınları, 1995, s. 289.

²⁸ Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1999, s. 70 ve 75. Gerçekten de; 1896 yılı itibarıyla hizmete açık olan demiryolları olan: Haydarpaşa-İzmit-Eskişehir-Ankara 578 km, Eskişehir-Konya 440 km, Mudanya-Bursa 40 km, İzmir-Manisa-Alaşehir ve Manisa-Soma 259 km, İzmir-Aydın-Dinar 515 km, Mersin-Tarsus-Adana 45 km, Yafa-Kudüs 70 km uzunluğundaki demiryollarının ekonomik getirisi gün geçtikçe artmış ve 1888 yılına göre 10 kat artarak 740 milyon kuruşa çıkmıştır. Demiryollarının bu ekonomik getirisi ülkenin ekonomik ve politik değişikliğine büyük katkı sağlamıştır. Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, s. 280.

²⁹ BOA-Y.PRK.AZJ, Dosya No: 29, Vesika No: 102.

Osmanlı devleti için olduğu kadar Avrupa ülkeleri için de önemli bir projedir.³⁰ Suveyş Kanalı'nın açılması ile Avrupa ülkeleri ile Hint Okyanusu arasındaki bağlantı İngiltere'nin kontrolü altına girmiştir. Bu yüzden özellikle Fransa ve Almanya Hint Okyanusu'na açılmanın tek çıkar yolu olarak demiryolu ile Bağdat'a kadar ulaşmak olduğu konusunda hemfikir olduklarından olsa gerek bu hattın imtiyazını almak için kıyasıya bir mücadele vermişlerdir. Hattın inşasının getireceği ekonomik rant yanında, bu türden siyasal bir konum bu ülkelerin rakibi olan ve Suveyş Kanalı'nın kontrolünü elinde tutan İngiltere için de rakiplerinin önünü kesmek amacıyla kullanmak istediği araç olması açısından dikkate değerdir.³¹

Sultan; Avrupa devletlerinin demiryolu imtiyaz pastasından pay kapmak ve kendi siyasal otorite ve çıkarlarına en uygun zemini hazırlamak şeklindeki politikalarının tamamen farkındadır. Hatıralarında bu mücadeleyi zevkle izlediğini ifade eder.³² Aynı şekilde padişah; bu devletlerin pastadan pay kapmak uğruna devlet adamlarını dahi kullanabildiğinin de farkındadır. Bu anlamda, kendisine imtiyazların hangi devletlere verilmesi gerektiği yönünde yapılan telkin ve önerilere ihtiyatla yaklaşır. En yakınındaki kişilerden akrabalarına değin bir çok kişinin bu yöndeki telkinleri ile karşılaşır. Bunlara ilginç bir örnek Damat Mahmut Paşadan gelen ve Bağdat demiryolu hattının inşa imtiyazının İngiliz sermayesine verilmesini öneren tekliftir. Sultan bu teklifi dinler, ama kanaati İngiltere'nin bu imtiyazı alabilmek uğruna devlet adamlarını kullandığı yönündedir.³³ Hem bu mücadelenin ve hem de bu hattın inşasından Osmanlı devletinin elde edeceği menfaatlerin farkında olan Sultan, hattın “eskiden mevcut olan Avrupa-Hindistan ticaret yolunun tekrardan işe yarar hale geleceği” ve böylece devletin coğrafi konumundan kaynaklanan siyasal öneminin

³⁰ Hattın güzergahına ilişkin proje için; BOA-YEE, Dosya No: 4, Vesika No: 51.

³¹ Kemal Beydilli, “Bağdat Demiryolu”, DİA, c. 4, 442.

³² Sultan Abdülhamid, bu mücadeleyi anılarında şu şekilde yorumluyor: “İmparatorluğumuz dahilindeki demiryollarının inşaatı mevzuunda büyük devletler arasındaki rekabet, çok garip ve şüphe davet edicidir. Her ne kadar büyük devletler itiraf etmek istemiyorlarsa da bu demiryollarının ehemmiyeti yalnızca iktisadi değil aynı zamanda siyasidir. Bağdat demiryolu hususundaki rekabet ise çirkin bir hal almaya başlamıştır. Dört büyük devlet bu işin içindedirler. Sefir beyler ise kabil olan her vasıtayı kullanmak suretiyle, perde arkasında birbirleriyle mücadele etmektedirler. Bu, seyredilmesi hakikaten çok zevkli manzardır.” Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, s. 73.

³³ BOA-YEE, Dosya No: 84, Vesika No: 39 ve 40. Paşa bu layihalarında çeşitli gerekçeler ileri sürerek hattın inşa imtiyazının İngiltere'ye verilmesini padişaha kabul ettirmeye çalışır.

artacağı düşüncesine sahiptir. Ayrıca bu yolun, “Suriye ile Beyrut, İskenderiye ve Hayfa ile irtibat kurmak üzere birleştirilmesi” durumunda yeni bir ticaret yolunun daha ortaya çıkacağına inanmaktadır. Bunlardan hareketle hattın inşanın önemini şu cümle ile özetler: “Bu yol imparatorluğumuz için sadece iktisadi bakımdan büyük fayda temin etmekle kalmayacak, aynı zamanda, oralardaki kuvvetimizi sağlamlaştırmaya da yarayacağından askeri bakımdan da çok ehemmiyetli olacaktır.”³⁴

Tüm bu nedenlerden hareketle Sultan; hattın imtiyaz sözleşmesi ile bizzat kendisi ilgilenir. Hattın imtiyazını kendisini bizzat imparator nezdinde ziyaret eden Alman devletine verir.³⁵ Sultan Abdülhamid imtiyazın verilmesi dışında güzergahının tespiti ile de çok yakın bir şekilde ilgilenir. Hattın hem askeri yönden ve hem de yöre halkının ticari kullanımı açısından mümkün olan en elverişli kullanımının temini için imtiyaz sözleşmesi esnasında, güzergahın tespitinde bu hususlara dikkat edilmesi gerektiğini özellikle belirtir.³⁶

Sultan’ın çok önem verdiği bir başka demiryolu projesi de payitaht ile müslümanların kutsal yerleri olan Hicaz bölgesi arasında ulaşımı kolaylaştıracak olan Hicaz demiryolu hattıdır. Sultan hatıralarında bu yola eskiden beri sürekli hayal ettiğini, bu yolun tamamlanması ile artık Suveyş kanalına ihtiyaç duyulmayacağı ve İstanbul’un Mekke-Medine ile demiryolu bağlantısının yapılmış olacağını ve bu bölgelere asker sevkini kolaylaşacağını belirtir.³⁷ Sultana göre bu hat; hem askeri hem dini ve hem de siyasi ve ekonomik açıdan önemli yararlar sunacaktır. Dini olarak müslümanların kutsal mekanlara olan hac ziyaretlerinde önemli bir kolaylık sağlanacak, daha önce sadece Şam’dan Mekke ve Medine’ye süren 40-50 günlük

³⁴ Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, s. 66.

³⁵ Tahsin Paşa, *Abdülhamit Yıldız Hatıraları*, İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaplığı, 1931, s. 53. Tahsin Paşa’ya göre imparatorun bizzat ziyareti Sultan Abdülhamid üzerinde büyük bir etki yapmıştır. İmparatorun; “Bağdat hattı imtiyazının Almanlara verilmesinin pek ziyade hüsnü tesir hasıl edeceğini ve iki devlet arasındaki münasebatı sarsılmaz bir hale getireceğini ve bu suretle Almanlar Türkiye’nin mukadderatı siyasetinde alakadar olarak Türk ordusunun tensiki ve takviyesi Almanya için bir lüzum teşkil edeceğini” söylemesi. Sultan Abdülhamid’i ikna etmiştir.

³⁶ “.....Bağdad hattının hem ticaret ve hem de askerlik nokta-yı nazarınca faydalı olmasına dikkat ve şimendifer güzergahı olmaması hasebiyle şubeler yapmak lazım gelen mahaller var ise onlara da atf-ı nazar-ı ehemmiyet olunmak muktazi idüğünden buralarının esna-yı müzakere derpiş edilmesi...”
BOA-YEE, Dosya No: 4, Vesika No: 51.

³⁷ Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, s. 88.

tehlikeli ve meşakkatli yolculuk bu sayede 8-10 güne kadar düşecektir. Bu da hem hac yolculuğun kolaylaştıracak ve hem de hacca gelecek insan sayısını artıracaktır. Askeri açıdan; herhangi bir ihtiyaç anında bölgeye asker ve mühimmat sevkiyatı ciddi bir şekilde kolaylaşacaktır. Ve hepsinden önemlisi siyasal açıdan; hem padişahın halife unvanı önemli bir saygınlık kazanacak ve hem de bölgede özellikle İngilizlerin Osmanlı hilafetine karşı Vehhabi iktidarının kurulması yönündeki çabalara bir darbe vurulacaktır.³⁸ Ama şüphesiz bunların en önemlisi; hat sayesinde Osmanlı coğrafyasındaki müslüman tebaa arasında kurulacak ulaşım ağı ve bu ağın yaratacağı birliktelik duygusudur.

Hicaz demiryolunun inşası konusunda; 1880 yılında Maarif Nazırı Hasan Fehmi Paşa, 1884 ve 1892 yıllarında Hicaz Vali ve Kumandanı Osman Nuri Paşa, 1891 yılında Cidde Evkaf Müdürü Ahmet İzzet Efendi gibi devlet adamlarınca padişaha teklif ve projeler sunulmuş, Anadolu üzerinden geçecek böyle bir yolun İstanbul'u hem Anadolu'ya ve hem de kutsal topraklara bağlayacağından çok önemli siyasal sonuçlar doğuracağı üzerinde durmuşlardır.³⁹

1 Eylül 1900 tarihinde yapılan resmi bir törenle fiilen başlayan proje inşaatı süresince tüm İslam coğrafyasında çok yoğun bir yardım kampanyası yapılmıştır. Bu kampanyalar sonucu tüm hat maliyetinin yaklaşık üçte birlik bölümü doğrudan bu bağışlarla kalan kısmı ise vergi ve diğer gelirlerle temin edilmiştir. Vergi ve diğer gelirler arasında; resmi evrak ve kağıtlar bastırarak satışa sunma, ilmühaber adı altında iane pulları satılması, Yemen ve Trablusgarb gibi ülkelerde tedavülden kaldırılacak riyallerin İstanbul'a getirilerek mecdiyelerle değiştirilmesi ve bu elde edilen karın proje fonuna devredilmesi, çeşitli isimlerle yeni vergi ve harçların konulması, kartpostal ve cüzdanlar çıkarılıp satılması, bazı maden işletme imtiyazlarının Hicaz

³⁸ Sait Öztürk, "Hicaz Demiryolu", *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Paneli (II)*, İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2000, s. 146.

³⁹ Ufuk Gülsoy, "Gerçekleşen Bir Rüya: Hicaz Demiryolu", *Yeni Türkiye Dergisi* 701 *Osmanlı Özel Sayısı II*, Mart-Nisan 2000, Yıl: 6, Sayı: 32, s.: 322.

demiryolu Komisyon-u Alisine verilmesi, kurban derilerinin satışından elde edilen paraların fona bırakılması gibi projeye özgü yeni kaynaklar vardır.⁴⁰

Hicaz demiryolları; tamamen ümitsizliğe kapılmış genelde tüm İslam coğrafyası ve özelde müslüman Osmanlı tebaasının kendilerine güvenlerini kazanmaları açısından önemli bir sınav olmuş; Avrupa ülke ve müteşebbislerinin tamamlanmasını imkansız olarak gördükleri⁴¹ Hicaz demiryolunun tamamlanması için tüm dünya müslümanları arasında eşi görülmemiş bir kampanya ve destek süreci başlamıştır. Şüphesiz II. Abdülhamid bu hattın yapılmasına çok önem vermiştir. Ama Sultanın hattı bu kadar önemsemesi her şeyden önce siyasal amaçlarla açıklanabilecek bir unsurdur. Demiryolu inşası sürecinde dünya müslümanları arasında ekonomik değeri belki çok yüksek olmayan yardım kampanyaları bir nebze de olsa Sultan'ın bu siyasal amaçlarının gerçekleştiğinin belirtisidir. Genel olarak II. Abdülhamid'in bir anlamda yürüttüğü psikolojik savaş ve bunun başta Hicaz demiryolları olmak üzere önemli araçları sayesinde; sultan, saltanatının ilk yıllarında Türk ve müslüman toplumu üzerinde hakim olan ümitsizlik ve karamsarlık bir nebze de olsa kırıldı ve yeni bir umut ve beklenti yaratıldı. Müslümanların hem Osmanlı hanedanı ve hükümetine ve hem de kendilerine olan güvenlerinin kısmen de olsa yeniden tesis olunmasına vesile oldu.⁴²

Sonuçta dönemin önemli bir politika malzemesi olan demiryolu inşası problemi; Abdülhamid döneminin en tartışmalı ıslahat alanlarından birini teşkil eder. Hatların imtiyazlarının verilmesindeki tercihler dış politikada önemli bir tercih alanını oluşturduğu gibi özellikle, hatların güzergahının tayini de iç politika da tercihlerin yönünü göstermesi açısından ilginçtir. Sultanın müslüman dünyasındaki etkinlik aracı olarak Bağdat ve Hicaz demiryollarının inşası kadar, tüm Anadolu'yu bir uçtan diğer uca dolaşacak bir hattın inşası da önemli bir tercihtir. İslam dininin bir politika aracı olarak kullanılma amacı dışarıda tutulduğunda demiryolu inşasının Anadolu'da

⁴⁰ Gülsoy, s.: 324.

⁴¹ Koloğlu; hattın finansman sorunu nedeniyle Batılı ülkelerin inşa sürecinin olumsuzlukla noktalanaacağı yönündeki iddialarını zikreder. Orhan Koloğlu, "Hicaz Demiryolu Amacı, Finansmanı, Sonucu", s. 311-314.

⁴² Stephen Duguid, "The Politics of Unity: Hamidan Policy in Eastern Anatolia", *Middle Eastern Studies*, Vol: 9, 1973, s. 140.

yoğunlaştığını söylemek abartılı bir yorum olmayacaktır. Nitekim bu dönemde yapılan demiryollarının dağılımı şu şekildedir. 1882-1908 yılları arasında inşa edilen toplam demiryolu hattının; % 47.3'lük bir oranı (2350 km) Suriye ve Hicaz bölgesinde, % 37'lik bir kısmı (1838 km) Anadolu'da ve sadece %15.7'lik bir kısmı (799 km) Rumeli bölgesindedir. Oysa Ali ve Fuad Paşalar döneminde inşa olunan toplam demiryolu hattının % 85.8 (1469 km) gibi yüksek oranda bir kısmı Rumeli yöresindedir.⁴³

II. DEVLET DENETİMİNDE SERBESTÇE İLETİŞİM

II. Mahmut'a gelinceye değin devlet, mesajlarını vatandaşlarına iletmek konusunda ciddi bir kurumsal ve örgütlü desteğe sahip değildi. Bu amacını gerçekleştirmede; bazen fermanlar çıkarmak ve bunları tellallar vasıtasıyla halka ilan etmek gibi yöntemler kullanmakta; bazen ise halkı etkileyebilecek imam, vaiz ve şeyh gibi dini karakterli kişi ve tekke gibi kurumlardan yararlanmaktaydı. Fakat Batıda modern devletin iletişim araçları olarak ortaya çıkan basın, telgraf, posta örgütleri vb araçların Osmanlı idarecilerinin dikkatlerini çekmesiyle bu geleneksel kurumsal olmayan, düzensiz yapı yavaş yavaş terk edilir. Bu araçlar ve bu araçlarla gelen kurumsal yapı hem Tanzimat'la başlayan merkeziyetçiliğin önemli araçları olarak ve hem de Batılılaşma sürecinin unsurları olarak Osmanlı toplumuna transfer edilmeye ve siyasal amaçların gerçekleşme araçları olarak kullanılmaya başlanır.

Yapmak istediği şeyleri halka anlatabilmenin önemini, Yeniçeri ocağının kaldırılması sırasında fark eden Sultan II. Mahmut; kamuoyunu bilgilendirmek için yeni yöntemler üzerinde durma yolunu tercih ederek, Batıdaki bu araçları Osmanlı toplumuna yerleştirmeye başlar. Bu sebeple dikkate alınan ilk araç; "devletin lisansı" olabilecek; yapılmak istenen şeyleri halka anlatacak, halkı bilinçlendirecek ve devlet ideolojisi çerçevesinde kamuoyu oluşturmaya yardımcı olacak bir unsur olarak gazeteyi seçer ve Osmanlı tarihinde bir ilk olmak üzere Takvim-i Vekayi gazetesini çıkarır. Sultanın, gazetenin çıkarılmasına ve yaygınlaştırılmasına ne kadar önem

⁴³ Engin Deniz Akarlı, *The Problems of External Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics Under Abdulhamid II (1876-1909): Origins and Solutions*, Yayınlanmamış PhD Tezi, Princeton University, 1976, s. 62.

verdiğini gazetenin tüm halka ulaştırılması konusunda imamları görevli kılmasından anlamak mümkündür.⁴⁴ Sultanın bu konudaki çabaları aynı derecede önemle olmak üzere özellikle telgraf ve posta başta olmak üzere diğer alanlarda da devam eder. Bu araçlar hızla yaygınlaştırmaya başlanır.

II. Mahmut'un merkezileşme amacının bir yöntemi olarak başlatılan bu girişimler daha sonra Tanzimat yöneticilerinin ve özellikle II. Abdülhamid'in üzerinde önemle durduğu ve yaygınlaştırmaya çalıştığı konular olmuştur.

A. TELGRAF

Merkezileşmiş geniş bir yapı için şüphesiz en önemli araçlardan birisi etkin ve hızlı bir iletişimdir. Telgraf da bu anlamda, 19. yüzyıl merkezi devletleri için önemli bir araçtır. Telgrafın Osmanlı merkezîyetçiliği için kullanımı konusunda, Sir Charles Eliot 1900 yılında yayımlanmış bir kitabında; telgraf ağının Osmanlı devleti tarafından hızlı bir yaygınlaştırma sürecine girmesini katı merkezîyetçi bir devletin çabası olarak görür ve şu değerlendirmeleri yapar: "Türkler demiryolunu az sevmelerine karşılık, telgrafın büyük müşterileridirler; çünkü telgraf, kendi memurlarını kontrol etmek isteyen bir despot için en güçlü alettir. Artık bir vilayeti bir valinin takdirine terk etmek ve arzuya değer görüldüğü zaman başı kesilmek üzere merkeze geleceğine güvenmek zorunluluğu yoktur. Telgrafla vali oradan oraya koşturulabilir, ne yapmakta olduğu tespit edilebilir, takdir edilebilir, geri çağrılabilir, onun hakkında rapor vermeleri için maiyetine talimat verilebilir ve genel olarak bütün gerçek yetkilerinden yoksun bırakılabilir."⁴⁵ Benzer bir yorumu bir Fransız telgraf mühendisi yapar. Mühendis anılarında dönemin Türkiye'sinin yol ve demiryollarının gidemediği yerlere kadar telgraf hatlarını geren ilk ülke olarak tanımlıyor.⁴⁶

Fakat özellikle telgraf konusundaki gelişmeler salt merkezîyetçi amaçlarla açıklanamaz. Şüphesiz devletin merkezden halkı ve yerel idarecileri yönlendirmek

⁴⁴ Nesimi Yazıcı, "Posta Nezaretinin Kuruluşu", *Çağın Yakalayan Osmanlı Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, (Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul : IRCICA Yay., 1995, s. 30-31.

⁴⁵ Sir Charles Elliot, *Turkey in Europe, 1900*, adlı eserden aktaran: Lewis, s. 185.

⁴⁶ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara : Bilgi Yayınevi, 1973, s. 302.

isteği birincil amaçtır. Yalnız bunun yanında, iletişim alanında halka kolaylıklar sunma, iç ve dış güvenlik için yararlanma gibi amaçlar da telgraf ağının yaygınlaştırılmaya çalışılmasının önemli nedenlerindendir.

Telgraf sisteminin merkezi idare ile taşra arasındaki iletişimi sağlama ve merkezin direktiflerini hızlı bir şekilde taşraya ulaştırmanın önemini açıklaması açısından Evliya Çelebi'nin şu anekdotu anlamlıdır. Evliya Çelebi 17. yüzyılda Şam'dan İstanbul'a hiç uyumadan at sırtında 10 günde ulaştığını anlatır. Aynı şekilde İstanbul-Akka 12 gün, Van-İstanbul 13 gün sürer. Amiral Slade'ye göre 19. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'dan Bağdat'a acele mesaj ulaştırmak bir Tatar'ın iki haftasını almaktadır. Oysa bu şehirler arasındaki telgraf bağlantısı bir ya da iki günden fazla sürmüyordu.⁴⁷

Telgraf konusunda çağının tüm gelişmelerini yakın takibe alan Osmanlı idarecileri, önce 1839 yılında bizzat telgrafın mucidi Morse'un ortağı tarafından, ardından 1847 yılında bir Amerikalı olan Smith tarafından gerçekleştirilmeye çalışılan çeşitli girişimleri desteklemiştir. Ama ilk telgraf hattının ancak Kırım harbi esnasında başarılabilmiş ve 1855 yılında Osmanlı telgraf idaresi kurulabilmiştir.⁴⁸

Avrupa'da ilk telgrafın kullanılmasından sadece 10 yıl sonra yani 1855 yılında Osmanlı Devleti de kendi telgraf ağını kurmaya başladı. Aradan 10 yıl geçtiğinde yani 1865 yıllarına gelindiğinde ülkede sadece bir kaç yüz km demiryolu varken, 13.750 km yol ve 28 bin km telgraf ağı bulunuyordu.⁴⁹ Lewis telgraf ağının yaygınlaşmasını II. Mahmut'un başlattığı merkeziyetçi reformların güçlenmesi olarak yorumlamanın doğru olduğunu belirtir.⁵⁰ Telgraf konusundaki ısrar aynı şekilde Sultan II. Abdülhamid devrinde de artarak devam etmiştir. Gerçekten de, 1882'den 1904'e gelinceye değin telgraf hatları 23.380 km'den 49.716 km'ye, gönderilen telgraf sayısı 1 milyondan üç milyona ve elde edilen gelir de 39 milyon kuruştan 89 milyon kuruşa

⁴⁷ Koloğlu, "Yeni Haberleşme ve Ulaşım Tekniklerinin Osmanlı Toplumunu Etkileyişi", s. 603.4

⁴⁸ Mustafa Kaçar, "Osmanlı Telgraf İşletmesi", *Çağın Yakalayan Osmanlı Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, (Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul : IRCICA Yay., 1995, s. 46.

⁴⁹ Koloğlu, "Yeni Haberleşme ve Ulaşım Tekniklerinin Osmanlı Toplumunu Etkileyişi", s. 603.

⁵⁰ Lewis, s. 96.

yükselmiştir.⁵¹ Bu artış hem telgraf ağının genişlemesi açısından, hem yaygın olarak kullanılması açısından ve hem de ekonomik getirisi açısından önemlidir. Sultan II. Abdülhamid bir taraftan mevcut telgraf ağını genişletirken diğer taraftan daha köklü bir girişimde bulunarak telgrafla ilgili personelin yetiştirilmesi sorununa el atmıştır.

Telgraf ağının bir iletişim aracı olmaktan çok merkeziyetçiliği güçlendirme aracı olarak kullanıldığı II. Abdülhamid devrinde; Yıldız'da bir telgraf bürosu kurularak tüm telgraf haberleşmesinin merkezi haline getirilmiştir. Anılan hareket tarzı, Yıldız'a yani otoritenin merkezine merkeziyetçiliğini mutlaklaştırmak için önemli hizmetler sunmuştur. Telgraf idaresinin Yıldız Sarayı'nda kurularak yönetilmesi, vatandaşlar arasında; doğrunun padişaha iletildiği zannından duyulan rahatlık, en üst makama ulaşabilme memnuniyeti, şikayetlerin İstanbul bürokrasisinde kaybolma endişesinin ortadan kalkması, kötü niyetli yöneticilerin az da olsa çekinmeye başlamaları gibi önemli faydalar hasıl etmiştir. Saraya doğrudan bu şekilde ulaşabilmenin sonucu olarak; telgraflardan gelen şikayetlerle suiistimali görülen yöneticilerin görevden alınmaları, şikayet konusu vergiler konusunda yeni düzenlemeler yapılması, maaş alamayan memurların şikayet sonucu amaçlarına ulaşabilmeleri gibi vatandaşların sorunlarının doğrudan çözümüne yönelik katkılar sağlamıştır. Özellikle II. Abdülhamid'in son sekiz yılında halk kitlelerinin telgrafhaneleri işgal edip doğrudan Yıldız'a bağlanma ve sorunlarını doğrudan saraya ve padişaha iletme istekleri çok görülmüştür.⁵²

Telgraf sadece yönetime ulaşmanın bir aracı olmakla kalmamıştır. İletişim gelişmesini ekonomik çıkar aracı olarak kullananlar da çıkmıştır. Özellikle Ermeni tüccar ve sarraf arasında hızlı iletişimden kaynaklanan ekonomik çalkantılardan yararlanarak rant elde eden bir grubu da ortaya çıkarmıştır. Aynı şekilde iletişimde temin edilen hızlanma sonucu, merkezin izni olmaksızın yerel otorite kurmuş bir kısım eşrafın çıkarlarına da darbe vurmuştur. Siyasal ve ekonomik çıkarları zedelenen ve

⁵¹ Shaw, s. 281.

⁵² Koloğlu, "Yeni Haberleşme ve Ulaşım Tekniklerinin Osmanlı Toplumunu Etkileyişi", s. 605. II. Meşrutiyetin ilanında Jön Türklerin mesajlarını yoğun bir şekilde sultana telgrafla ulaştırarak sonuca vardıkları hatırlanmalıdır.

tehlikeye düşen bu gruplar; merkezle haberleşmeyi kolaylaştıracak gelişmeleri engellemeye çalışmışlardır. Telgraf direklerinin yıkılması, tellerin yakılması, izolator fincanların kırılması, postaların çalınması gibi olaylarla karşılaşmıştır.⁵³ Mesela 1867’de Amasra eşrafı kendi dünyaları üzerinde Bolu’daki mutasarrıfın denetim kurmasını engellemek için telgraf direklerini kırmış ve yol inşaatını engellemeye çalışmıştır.⁵⁴ Benzer tepkileri aynı tür amaçlarla Bedeviler de Hicaz demiryoluna yönelik olarak tepki gösterdiler.

B. POSTA

Şüphesiz merkeziyetçi ve mutlak bir devletin en önemli örgütlerinden birisi posta örgütüdür. Daha genel anlamda, haberleşme ve iletişimi de içine alan bir taşımacılık sektörüdür. Klasik dönemde devlet haberleşme sorununu ulak teşkilatı adı verilen örgüt içinde ulak ya da tatar adındaki atlı postacılarla çözmekteydi. Fakat 1840 yılına değin ulaklar aracılığıyla posta hizmetlerinden sadece devlet yararlanabilmekteydi. Halk ancak, ülke içinde Fransa, İngiltere, Almanya ve hatta Yunanistan gibi oldukça etkin ve yaygın çalışan yabancı devletlerin posta örgütlerinden yararlanabilmekteydi. Sultan II. Mahmut merkezileşme siyaseti doğrultusunda, devletin kontrol ve tekelinde bir haberleşme politikasının oluşturularak bir posta örgütünün kurulması yönünde karar aldı ve 1840 yılında halkın da postalarını taşıyan Posta Nezareti kuruldu.⁵⁵

İmparatorluğun büyük merkezlerini birbirine bağlayan ilk posta örgütünün kuruluşu ile ilgili olarak Sultan Abdülmecid’in bir Hatt-ı Hümayun’da şu ifadeler var: “Nizâm-ı mülk-ü hümayunumun istihsali emniyeti ve irat tedariki vacibeden olduğuna ve Dersaadetimden taşraya gönderilen ve taşradan Dersaadetime gönderilen mekatip kimden geldiği malum olmamak mülabesiyle tahrirat maddesinde fesat tekevvün ve zuhur ettiğine binaen bu madde dahi yoluna konulmak üzere hatır-ı hümayunuma şu vechile hutur eğer ki memalik-i sairede cari olduğu misillü tarik-i devlet-i âliyemde kârgüzar bir kimesne hüsn-ü tabir ile bu hususu nazır-ı nasp ve bir münasib mahal

⁵³ Koloğlu, aynı makale, s. 604-606.

⁵⁴ Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüz Yılı, s. 134.

⁵⁵ Nesimi Yazıcı, “Posta Nezaretinin Kuruluşu”, s. 33.

tahsis olunarak tarafından Anadolu ve Rumeli'nin münasib mahallerine adamlar ikame edib fimaabad hiç kimse hodbehod mektub göndermeyib gerek ehl-i islam ve gerek reaya ve efrenc taifeleri gönderecekleri mektub ve emanetleri nazıra götürüb sebt-i defter olunarak her bir mahalle muvakkaten tatar ihracile mahallerine gönderib...”⁵⁶

Devletin bu konuda tekel olduğunu iddia etmesine rağmen, ülkenin dışarı ile haberleşmesini temin ettiğini belirten yabancı posta örgütleri varlığını devam ettirmiştir.⁵⁷ Yabancı posta örgütlerinin usulsüz rekabeti, konsolosluklar aracılığıyla kaçakçılık işlerine karışmaları gibi nedenlerle 1871 yılında yayınlanan Posta Nizamnamesi posta nakliyatında hükümetin tekeli ve bağımsızlığını vurgulayarak, hiç bir ülke postasına ayrıcalık tanınmayacağını belirtir. Bu tarihten sonra posta örgütü konusunda oldukça kışkırtıcı davranan Osmanlı idarecileri yabancı ülkelere ülke içinde taşımacılık ve haberleşme hizmetlerinde bulunma hakkı vermemiştir.⁵⁸ Özellikle Sultan II. Abdülhamid bu konuya özel bir dikkat verir. Yabancılar ülke içindeki posta işletmeciliğinde etkin bir konumda olmasının siyaseten “mazarr” bir durum olduğunu ve olumsuz sonuçlar ortaya çıkardığını düşünen Sultan⁵⁹; ilk olarak Hariciye Nezaretinden “ecnebi postaların lağvı için sefaretler nezdinde girişimde bulunmasını” istemiştir.⁶⁰ Daha sonra ise, posta işletme hakkının kendisinden önceki düzenlemelerde de açıkça gösterildiği üzere devlete ait bir hak olduğunu ve bu nedenle yabancı postaların lağvının gerektiği yönünde uygulamada bulunuyor.⁶¹ Önce bu konuda bir komisyon oluşturulmuştur. Sultan bu komisyondan “memâlik-i şâhânedeki ecnebi postahanelerinin” “muhafaza-yı hukuk-u devlete” ne tür etkilerinin bulunduğunu araştırılmasını istemiştir.⁶² Komisyon Sultanın iradesi doğrultusunda çalışmalarını tamamyayıp ecnebi postaların devlet için ne tür “mazar” durumlar ortaya çıkardığını bir rapor olarak hazırlamıştır.⁶³ Komisyon kararından sonra; ilk iş olarak, “posta

⁵⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. V, s. 160-161.

⁵⁷ Nesimi Yazıcı, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Haberleşme Kurumu”, *Yeni Türkiye Dergisi* 701 *Osmanlı Özel Sayısı II*, Mart-Nisan 2000, Yıl: 6, Sayı: 32, s.: 318.

⁵⁸ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüz Yılı*, s. 134.

⁵⁹ BOA-YEE, Dosya No: 112, Vesika No: 10.

⁶⁰ BOA-YEE, Dosya No: 49, Vesika No: 10.

⁶¹ BOA-YEE, Dosya No: 50, Vesika No: 97.

⁶² BOA-İrade Hus., 2 S 1314, Genel No: 97, Hususi No: 5.

⁶³ BOA-YA Hus., Dosya No: 265, Vesika No: 100.

işlerinin ecnebi postalarının yerine kaim olacak surette tanzim ve ıslahıyla hüsn-ü idaresini temin etmek için muktedir bir zatın işbaşına getirilmesi”ni kararlaştırıyor.⁶⁴ Ardından ise, ecnebi postalarının kapatılmasının temin olunması yönünde girişimlerde bulunulur. Önce yabancı posta vapurlarının limanlar haricinde indirme ve bindirme yapmamaları gibi kapatılmayı kolaylaştırıcı şekil şartları gündeme getirilmiş⁶⁵, ardından yeni yabancı posta örgütü tesisi konusundaki talepler kesin bir dille geri çevrilmiştir⁶⁶. Son adım olarak ise, Sultan tarafından yabancı posta örgütlerinin lağv edilerek yerlerine Devlet-i Aliye postalarının tanzim ve ıslahına ilişkin girişimlerde bulunulması istenmiştir.⁶⁷ Bu şekilde hem yabancı posta örgütlerinin devlet ideolojisi aleyhine ve zararlı faaliyetlerinin önüne geçilmiş ve hem de yerli bir posta örgütünün temelleri sağlamlaştırılmıştır. Bu yeni yaklaşım biçimi aynı zamanda dönemin genel politikası ile uyumludur.

III. SANSÜRLE GELEN ÖZGÜR BASIN

Modern çağlarda, siyasal iktidarların en güçlü aracının kitle iletişim ve basın olduğu sıkça tekrarlanan bir yargıdır.⁶⁸ Günümüzde görüntülü medyanın, bu anlamdaki önemi yadsınamaz. 19. yüzyıl ise, bilhassa gazete başta olmak üzere basılı yayınların ideolojik olarak yoğun bir kullanım alanına sahip olmuştur. Hem siyasal iktidarların bir anlamda resmi ideolojilerinin yerleştirilmesi açısından ve hem de dönemin başat niteliklerinden emperyalist amaçlar açısından önemli bir araç olarak basılı araçlardan yararlanılır. Aynı şekilde ulus devletlerini oluşturmak isteyen toplulukların da ulusal bütünlük temini için yoğun bir biçimde kullanılmıştır⁶⁹. Basın

⁶⁴ BOA-YA Hus., Dosya No: 216, Vesika No: 90.

⁶⁵ BOA-İrade-i Hususiye, 10 CA 1320 Genel No: 505 Hususi No: 24

⁶⁶ Örneğin; İngiltere’nin Selanik’de (BOA-İrade-i Hususiye, 29 Z 1317 Genel No: 945 Hususi No: 43 ve 2 M 1318 Genel no: 1 Hususi No: 1) ve İtalyanların Draca’da (BOA-İrade-i Hususiye, 27 M 1320 Genel No:123 Hususi No 98) açmak istedikleri postahane kesin bir dille reddedilmiş ve açılmasına izin verilmemiştir.

⁶⁷ Örnekler için bakınız: BOA-İrade-i Hususiye, 24 ZA 1317 Genel No: 850 Hususi No: 31; 5 Z 1318 Genel No: 671 Hususi No: 7; 7 S 1320 Genel No: 170 Hususi No: 22; 14 S 1320 Genel No: 193 Hususi No: 117; 12 CA 1320 Genel No: 505 Hususi No: 24.

⁶⁸ Bu konuda değişik makaleler için bakınız: Mehmet Küçük, *Medya İktidar İdeoloji*, Ankara: Ark Yayınları, 1999.

⁶⁹ Karl W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality*, New York: John Wiley and Sons, 1953, 4. Bölüm.

yayın organlarının bu anlamda Osmanlı devletinde kullanımı ancak; 19. yüzyıl ortalarından itibaren karşımıza çıkar. Matbaanın ülkeye getirilmesi ve ardından yaygın bir biçimde kullanımının temini ancak bu tarihten itibaren mümkün olabilmektedir.

Osmanlı coğrafyası üzerinde ilk Türkçe gazete, Mısır'da çıkarılan Vakâyi-i Mısıriyye adlı gazetedir. 1828 yılında çıkarılan bu gazete Türkçe-Arapça'dır. İstanbul'da bizzat devlet tarafından çıkarılan ilk gazete ise Takvim-i Vekayi' Gazetesidir. Bu gazete devletin sözcüsü niteliğinde⁷⁰ 1831 yılında çıkarılmış olup; Türkçe gazetedir ve İslam dünyasında, kamuoyu önünde açıkça öz eleştiri yapıp yenilgileri tartışan bir gazetedir. Takvim-i Vekayi ile devlet tebaasıyla gazete aracılığıyla ilişki kurmaya başlamıştır⁷¹. Ayrıca gazeteye; toplumu yeniliklere açma, alıştırma bir anlamda öncülük yapma rolü biçilmiştir. Örneğin Tanzimat Fermanı için kamuoyunu hazırlamıştır. Bu anlamda; dünyadaki değişmeye, yenileşmeye uymanın gerekliliği; sınırlı da olsa bir meşveret sistemine geçme isteği; insan haklarının, eşitlik ve adalet ilkelerinin ayrımsız uygulanması; islamın devlet yönetimindeki üstünlüğünü reddetmeden, Hristiyan-Müslüman eşitliğini kabul; Avrupa devletlerini düşman değil, dost devletler diye anmak; Avrupa'nın emperyalist yanına hiçbir eleştiri yöneltmeyerek, aynen kabulü anlayışını yerleştirmek gibi görevleri yerine getirdiği söylenebilir.⁷²

Takvim-i Vakayi'den kısa bir süre sonra bu kez yarı özel bir girişim ürünü olmak üzere Ceride-i Havadis adıyla yeni bir gazete daha çıkarılmaya

⁷⁰ Gazetenin amacının, halkın devlet işlerini sağdan soldan duyduğu şeylerle yorumlamasını engelleyerek, doğrudan devletçe bilgilendirilmesi ve yönlendirilmesi olduğu ilgili layihada şu cümlelerle açıklanır: "Lakin vekayi-i kevnîye vukuu zamanında neşr ve ilan olunmayub da esbab-ı hakikiyesi mektum kaldığı surette insanın tabiatı 'el mer ü adüvvün lima cehilehü' kaidesince hakikat ve aslını bilmediği şeye dahl ve itiraz etmek üzere mecbul olmağla zuhur bulan mesalih-i dahiliye ve hariciye-i Devlet-i Aliye'ye ve tebdilat-ı menasibâ vesair hallü akde erkan-ı devletin hayal ve hatırına gelmemiş muamma beyti gibi dürlü dürlü manalar virirler". Nesimi Yazıcı, "Tanzimat Dönemi Basını Konusunda Bir Değerlendirme", *Tanzimatın Yüzellinci Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu* Ankara: 31 Ekim-3 Kasım 1989, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 58.

⁷¹ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Hil Yayın, 1995, s. 40.

⁷² Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 1983, s. 71.

başlanır.⁷³ Bir taraftan halkı bilinçlendirmeye çalışan bu gazeteler diğer taraftan Tanzimat idarecilerinin yetişmesi için bir okul görevi de görmüştür. Takvim-i Vekayi'nin tam olarak işlevini yerine getirememesi üzerine vilayetlerde çıkmaya başlayan vilayet gazeteleri ve merkezdeki 'ulusal' gazeteler hem halkı ve hem de yerel ve merkezi idarecileri devlet işleri hakkında bilgilendiren bir eğitim kurumu işlevini görmüşlerdir.⁷⁴ Bizzat devlet tarafından ya da devlet destekli olarak çıkarılan bu gazeteler dışında, tam olarak devletten bağımsız faaliyet gösteren ilk gazete ise, sadece haber değil aynı zamanda bir fikir gazetesi de olan Tercüman-ı Ahval'dir.

Türkçe ve Osmanlı tebaalarının dilleriyle yayınlanan gazeteler; kamuoyu nezdinde ciddi bir etkinlik yaratmaya başlamalarını müteakip, değişik siyasal ve ideolojik amaçlar için kullanılmaya başlandı. Bu da beraberinde devlet adamları için basına yönelik yasal düzenlemeler yapılması gerekliliği uyandırdı. 1854-1857 yılları arasında basında özellikle Avrupa gazetelerinden yapılan çeviriler, istenmeyen yayınlar gibi konular değişik iradeler ile düzenlemeye çalışılmıştır. 1857 yılında ise, Matbaa Nizamnamesi çıkarılmış ve hem bir anlamda sansür niteliğinde olmak üzere; yapılan yayınların kontrolü temin edilmiş ve hem de basına ilişkin bir düzenleme yapılmıştır. Asıl düzenleme ise, kısa adı Matbuat Nizamnamesi olan "Dersaadet'de ve Memalik-i

⁷³ Ceride-i Havadis, özel bir gazete gibi değerlendirmek aslında çok doğru bir değerlendirme olarak kabul edilmeyebilir. Her ne kadar gazetenin sahibinin devlet değil de bir İngiliz olan Churchill olması gazeteyi özel statüsünde değerlendirme imkanı verir gibi olsa da; gazetenin, yayın hayatı boyunca sürekli ve düzenli devlet yardımları ile ayakta durabilmesi ve bu yardımları bizzat kapanma tehdidiyle devletten alması onun özel niteliğine darbe vurur. Aslında bu durum daha sonraları da sıklıkla kullanılacak olan bir yolun, devletin bir anlamda gazete ve gazetecileri para ile kullanması gibi bir geleneğin de başlangıcını teşkil eder. Nesimi Yazıcı, s. 59-61.

⁷⁴ Ali Suavi Muhbir'deki bir yazısında gazetenin bu işlevine dikkat çeker: "Bir devlet ve milletin ihyası gazetelerle olur... Gazeteler devlet ve milletin umur-u dahiliyesini ve meşalih-i vakiasını ve cenciblerin niyet ve adet ve esrar ve tedariklerini yazıp neşreder bu cihetle vuku bulan ve zuhur edecek olan hallerle herkes aşına olup ona göre hareket eder. Güzel edepler ve iyi haller ve devlet ve millet hakkında memurların icra ettikleri kanuna uygun hizmetler basılır. Bundan herkes ders alır ve ferahlanır. Ve çirkin huylar ve fena haller ve devlet ve millet hakkında hıyanetlikler takbih için beyan olunur. Herkes bundan teneffür eder ve gayret alır.... Hükümetin tembihleri ve ulema ve hükemanın nasihleri ve herkese lazım olan satılık şeyler ve gösterilecek marifetler ve hünerler gazetelere ilan olunur... Ve şeriatın ve devletçe muteber olan kanunun hukuka dokunmak şartıyla politikadan yani tedbiri mülk ve idare-i hükümetten dahi bahs olunup hükümet ve milletçe nice mütalaalar ve re'ylar ihtar kılınır. Hemşeriler anlıyormusunuz gazete ne güzel mekteptir? O mektepte ne güzel ilimler okunuyor. Ve orada okuyanlar ne güzel uyanıyor." Ali Suavi, "Gazete", Muhbir, 27 Şevval 1283, sayı: 28'den nakleden; İsmail Doğan, *İletişim ve Yabancılaşma*, Ankara: İmaj Yayıncılık, 1997, s. 156-157.

Şahane'de Tab' ve Neşr Olunan Her Nevi Gazete ve Evrak-ı Havadis-i Mülkiye ve Politikkiye Tab' ve Neşri Hakkında Nizamname" ile 1864 yılında getirilmiştir. 1909 yılına değin yürürlükte kalmış olan Nizamname, gazete çıkarmanın şekil ve şartları, müracaat mercileri, gazete ve gazetecilerin görevlerini yaparken dikkat etmeleri gereken ve suç sayılan hususlarla bu suçlara yönelik cezaları düzenler.⁷⁵

1876 Kanun-i Esasisi 12. maddesinde, "Matbuat kanun dairesinde serbesttir." hükmünü getirir. Fakat Rus savaşı sırasında basında hükümete yönelik olarak yer alan acımasız eleştiriler ve savaşın gidişatı ile ilgili istenmeyen haberlerin yayınlanması gibi bir dizi sebepten dolayı parlamento gazetelere yeni yasaklamalar getiren düzenlemeler yapmıştır. İlginçtir; Abdülhamid basına sıkı bir markaj ve ceza rejimi getiren bu düzenlemeleri onaylamamıştır.⁷⁶ Ama, parlamentoyu dağıtmasını müteakip Yıldız merkezli sıkı bir takip rejimi başlatmıştır.

Sultan Abdülhamid dönemine gelinceye değin bir yığın gazete yayın hayatına atılmış, bu gazeteler dil tartışmalarından devletin geri kalma sebeplerine, modernleşme çabalarından Avrupa ülkelerinin tavırlarına değin bir dizi alanda hem halkı bilgilendirmeye çalışmış ve hem de değişik tartışmalar yapmışlardır. Sultan Abdülhamid dönemi ile birlikte tüm alanlarda olduğu gibi basın alanında da bir yakın takip devresi başlamıştır. Tüm mutlak hükümdarlar gibi Abdülhamid de kendi iradesi hilafına yayın yapan kuruluşlara müsaade etmemeyi tercih etmiştir. Bu reformcu bir Sultan için kaçınılmaz bir durumdur. Tıpkı dönemin Avrupa'daki önemli devlet adamları; Metternich ve Bismarck ya da Tanzimat'ın önemli devlet adamlarından Ali Paşa gibi mutlak, otoriter ve sansürcü bir tavır sergilemiştir.⁷⁷ Nitekim Sultan Abdülhamid saltanatta bulunduğu yıllarda bir çok gazeteye belli sürelerle kapatmadan süresiz kapatmaya ve gazete sahipleriyle makale yazarlarını sürgüne göndermeye

⁷⁵ Yazıcı, s. 76.

⁷⁶ Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 1983, s. 86.

⁷⁷ Örneğin Tanzimat'ın önemli devlet adamlarından Ali Paşa gazetelerin yayınlarının ve eleştirilerinin keskinleştiğini, artık gazete yazılarında kullanılan dil ve yolun iyileştirme ve düzeltme amacından uzaklaşıp; ülkenin genel çıkarlarına aykırı yönlerde uzandığı ve çok kere devletin temeline bile dil uzatmaya kadar vardığını belirterek; basının denetlenmesi gerekliliğini dile getirir. Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", s. 81.

değın bir dizi cezalar vermiştir. Fakat bu cezaları ileri sürerek Padişah'ın basına ve basının yaygınlaşmasına karşı olduğu gibi bir sonucu çıkarmak çok yanlış olur.

Tam tersine II. Abdülhamid devrinde yayınlanan gazete ve dergiler, gerek muhteva ve gerekse teknik olarak bir düzelmeye doğru gitmiş, daha sonraları tirajın artması neticesinde imparatorluk içerisinde bir düzenli okuyucu kitlesi oluşmuştur.⁷⁸ Aynı şekilde kitap konusunda da hem baskı tekniğı ve hem de nicelik olarak II. Abdülhamid dönemi bir "altın dönem"dir.⁷⁹ Ayrıca yine bu dönemde basın resmi devlet ideolojisinin yerleştirilmesi için önemli bir araç olarak keşfedilmiştir. Bir anlamda ulusal basın denebilecek gazeteler yanında yerel olarak vilayetlerde basılan ve dağıtılan etkin bir yerel basından da söz etmek mümkün. Özellikle Vilayet Gazeteleri, vilayetelere ilişkin yasal düzenlemeler, merkezin taşraya ilişkin karar ve mesajlarının etkin ve yaygın bir şekilde vatandaşlara ulaştırılması ve Türk dilinin yaygınlaştırılması açılarından önemli bir araç niteliğindedir.⁸⁰ Yine aynı şekilde; Sultan Abdülhamid, basının illere yayılması, tarım ve doğal kaynaklar gibi konulardan siyasal konulara değın her alanda halkı bilinçlendirmeye çalışmasını ama tüm bunları yaparken Sarayın bilgisi ve izni dışına çıkmamasını arzu etmekteydi.⁸¹ Padişah bunu temin etmek için gazete ve gazetecilere resmi ödenek ya da muhtelif zamanlarda para ve hediye vermek gibi yolları kullanmakta idi. Bunlara bir örnek olmak üzere gazetelere verilen aylık

⁷⁸ David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, İstanbul: Fener Yayınları, 1998, s. 23. Dönemin; ilk on yılı olan 1879-1887 arasında İstanbul'da yılda ortalama 9-10 yeni gazete ve dergi yayın hayatına başlamıştır. Kalan dönemde yani 1888-1908 arasında ise; bu ortalama bire kadar düşer. Abdülhamid döneminin tamamında, normal zamanlarda 12-15 bin tiraj yapan, olağanüstü zamanlarda ise 30 bine kadar çıkan gazeteler vardır. Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basını: İçeriğı ve Rejimi", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 1983, s. 87.

⁷⁹ Muammer Göçmen, *İsviçre'de Jön Türk Basını ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri*, İstanbul: Kitabevi Yayıncılık, 1995, s. 69.

⁸⁰ Bülent Varlık, "Yerel Basının Öncüsü: Vilayet Gazeteleri", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 1983, s. 101. 1864 Vilayet Nizamnamesini müteakip yeniden yapılandırılmaya çalışılan vilayet merkezlerinde, birer matbaa kurulması geleneğı başlamıştır. Bu matbaalarda önceleri olağan kırtasiyecilik işleri, salnamalar ve takrirlerin, dini, edebi ve bilimsel eserlerin basımı gibi işler yapılmıştır. Daha sonra ise, bu matbaalarda merkezi otoritenin temsilcisi idareciler tarafından yerel vilayet gazeteleri çıkarılmaya başlanmıştır. Bülent Varlık, a.g.e., s. 99.

⁸¹ Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basını: İçeriğı ve Rejimi", s. 87.

tahsisatlar sunulabilir. Meşru zeminde yayın yapan gazetelerin bir anlamda yayın hayatlarını devam ettirmelerine yardımcı olacak resmi tahsisatlar verilmektedir.⁸²

Mutlak hükümdarlar ya da müstebit sultanların sansür uygulamasını eleştirmenin doğru olup olmadığı da farklı bir tartışma konusudur. Amacına ulaşmak, arzuladığı reformları yapabilmek için bunları kendi görüş açısından halka sunmak bir müstebit için doğal bir durumdur. Dönemin iç ve dış basınının bir anlamda özgür kaldığında sultana nasıl saldırdığı ve ne türden suçlamalar yaptığı, halkı nasıl yanlış yönlendirdiği dikkate alınırsa Abdülhamid'in bu çabası daha iyi okunabilir.

Sultan, basına sansür uyguladığını gizlemez, bunun yerine sansürü ne için uyguladığını anlatmayı tercih eder. Hatıralarında bu sorunun yanıtı hakkında şunları söyler: “Bizde sansür elzemdir, mevcudiyetini tenkit edenler yanılmaktadırlar. Bizdeki müesseseleri, Garptekiler gibi mütalaa etmiye imkan yoktur. Belki orada kültürün daha yaygın olması sebebiyle matbuatın tenkitleri tabii karşılanabilir. Fakat bizde henüz halk çok bilgisiz, çok saftır. Tebaamıza çocuk muamalesi etmeye mecburuz; hakikaten de büyük çocuklardan farkları yoktur. Ebeveyn veya mürebbi nasıl gençliğin eline zararlı neşriyatın geçmemesine dikkat ederse, bizim hükümet de halkın fikrini zehirleyecek her şeyi, halktan uzak tutmaya çalışmalıdır.”⁸³ O sansür uygulamasının “İslam, saltanat, devletin kanun ve nizamı aleyhinde olan, ahlakı ifsad eden neşriyatın men'i için elzem” bir uygulama olduğu inancındadır.⁸⁴ Sultan devleti ve yurttaşları muzır böceklerden koruyucu bir görevi kendisine hareket saiki olarak alır. Ve Sultan devlete ve kamuoyuna yönelik bu tür bir korumaanlayışının en serbest rejimlerden en katı rejimlere değin her devlette bulunduğu inanmaktadır. Hatta cumhuriyetle yönetilen memleketlerde dahi “âdab” ve “ahlâk-ı umumi”nin korunması

⁸² Örneğin; Sabah gazetesine verilmekte olan tahsisat miktarı için, BOA-İrade Dah., 6.L.1317- Genel No: 2193, Hususi No: 4; BOA-İrade Hus., 16 CA 1319 Genel No: 293 Hususi No: 17, BOA-İrade Hus., 15 M 1320 Genel No: 1027 Hususi No: 22, Saadet Gazetesi tahsisatı için; BOA-İrade Hus., 21 B 1322 Genel No: 836 Hususi No: 89, BOA-İrade Hus., 24 B 1322 Genel No: 846 Hususi No: 107, BOA-İrade Hus., 21 N 1322 Genel No: 1044 Hususi No: 93, haftalık resimli Malumat Gazetesi tahsisatı için BOA-İrade Hus., 15 M 1320 Genel No: 56 Hususi No: 54 ve İkdam gazetesine verilmekte olan tahsisat için, BOA- İrade Dah., 28.M.1317- Genel No: 118, Hususi No: 119.

⁸³ Siyasi Hatıratım, Sultan Abdülhamid, s. 85.

⁸⁴ BOA-YEE, Dosya No: 5, Vesika No: 98.

ve yurttaşların devlete “sadâkat ve rabitasını” temin edecek yayınlara izin verilir. Bu amaçlara uygun olmayan basına ise sansür uygulanması gayet doğaldır.⁸⁵

II. Abdülhamid, basına uyguladığı sansürü bir yanlış olarak değil bilakis bir başarı olarak değerlendirir. O, devletin içinde bulunduğu durum açısından sansürü elzem görmüş ve uygulamıştır. Sultan’ın bu sansürünü, devletin başına gelen şeylerin otuz yıl gecikmesi ve Osmanlı toplumu için bir dinginlik ve olgunluk temini dönemi olarak değerlendiren yorumlar da mevcuttur.⁸⁶

Burada bir parantez açılarak dönemin basının tam anlamıyla temsil etmese dahi, Anadolu’da yayınlanan ve dağıtılan bir broşürden bazı pasajlar alıntılanmak, sansürlenene eleştirileri değerlendirmek açısından yerinde olacaktır. II. Abdülhamit’in son yıllarında, özellikle Jön Türkler tarafından çıkarılan bir çok yayında; Sultana yönelik olarak eleştiri boyutunun çok ötesinde hakaret derecesinde değerlendirmeler yer alır. Bu yayınlarda; Sultanın öldürülmesi gerektiği şeklindeki fetvalardan dine ve dini kitaplara zarar verdiğine değin bir dizi “eleştiri” mevcuttur. Bu “eleştirilerden” bazıları şöyle sıralanabilir: “Allah bin türlü belanı versin. Yüzüne senin alem tükürsün. Boğazın mezbahalarda kesilsin. Başın dibeklerde ezilsin. Kazıklara kakılsın, çengellere çekilesin..... Sen zalim cahilsin. İnsan kasabı bir sefilsin.”⁸⁷ Aynı broşürde “eleştirilere devam ediliyor: “Sen Sultan değil bir kara yılanın kuyruğun kesilmez başın ezilir. Şahı cihan değil sarı çıyansın. Kolların budanmaz, kökün kazılır... bizi senin gibi bunakların zulmü istibdadı yıpratdı.”⁸⁸ Broşürü kaleme alan irade; İstanbul insanını padişahı “tanrı yerine koyup ona tapmakla” itham ettikten sonra ise, Anadolu insanını devleti yöneten sultana karşı açıkça isyana teşvik etmek şeklindeki “eleştiri” hakkını ve cesaretini de kendinde bulur: “ Ağalar Tanrının dediği olur! Alını yazılan gelir. Tanrı bunun canını almadıkça, herifin sırtı teneşire gelmedikçe ülke selamet bulmaz, Türkler de rahat olmaz...”⁸⁹

⁸⁵ Aynı belge; BOA-YEE, Dosya No: 5, Vesika No: 98.

⁸⁶ Orhan Koloğlu, “II. Abdülhamid’in Basın Karşısındaki Açmazı”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 1983, s. 82.

⁸⁷ *Türk Sözü Anadolu Ağzı* adlı broşür, tarih ve yer yok, s. 22.

⁸⁸ Aynı broşür, s. 48.

⁸⁹ Aynı broşür, s. 35.

Sultan'ın sansür girişimi salt Osmanlı gazeteleri için değildir. Aynı uygulama yurt dışında bulunan Osmanlı tebaasının yayınları ve dış basın için de geçerlidir. Sultan'a göre kendilerine Jön Türk adını takıp devlet aleyhihe neşriyatta bulunan Osmanlılarca yurt dışında çıkarılan yayınlar da tehlikelidir ve yurda sokulmamalıdır.⁹⁰ Bu gazetelerin yurda sokulmalarının yasaklanması kadar ilginç bir tedbir de; sırf benzer işlevdeki gazetelerin çıkarılmasının engellemesine yönelik bir tedbir olarak "Memâlik-i Şahaneden matbuat hurufatı"nın çıkarılması yasaklanmıştır.⁹¹

Özellikle Avrupa ülkelerinde yayınlanan gazete ve dergilerde Osmanlı devleti ve onun takip ettiği politika ilgili tüm haberler, çıkarılan yayınlar izlenmekte, bunlardan devletin, İslam dininin ve Sultan'ın şahsı aleyhinde olanların yurda girişleri yasaklanmaktadır. Bu çerçevede en az 600 yayının takip edildiği bilinmektedir⁹². Bu yayınlardan etkili olanların yazarları, yöneticileri veya sahipleri Saray'a çağrılmakta doğrudan Sultan tarafından bilgilendirilmekte, çeşitli hediyeler, rütbeler, nişanlar ya da doğrudan kendilerine para ödenerek devlet ve sultan aleyhine yayın yapmaları engellenmeye çalışılmaktadır.⁹³ Bunlar arasında özellikle para ödenerek çeşitli yazarların devlet lehinde yazı yazmaları, en azından aleyhte yazı yazmamalarını temin etmek en yaygın uygulamadır.⁹⁴ Bu durum bir çok yerli ve yabancı için kısa yoldan para kazanma ve geçim kaynağı olmuş, önce insafsız eleştiriler içeren yayınlar yapılmış, sonra da bir anlamda Sultan'ın zaafından yararlanılarak bu gayretler aynı düzeyde "padişahım çok yaşa"

⁹⁰ Örneğin Mısır'da "tab' olunub Paris'de Ahmet Rıza Bey mel'un" tarafından yayınlanan Şura-yı Ümmet adlı "hezeyannamenin duhul ve intişarına ve eyadi-i nâsâ geçmesinin engellenmesi" örneğinde olduğu gibi. Bakınız; BOA-İrade Hus., 14 S 1320 Genel No: 197 Hususi No: 41, 19 S 1320 Genel No: 62 Hususi No: 222, 16 S 1320 Genel No: 204 Hususi No: 115, 21 R 1320 Genel No: 442 Hususi No: 51.

⁹¹ BOA-İrade Hus., 12 C 1315 Genel No: 618 Hususi No: 34.

⁹² Göçmen, s. 89.

⁹³ Bu tür uygulamalara bir örnek, devlet aleyhindeki yayınları üzerine Daily Telegraph gazetesi muhabiri saraya çağrılmış ve muhabirin oğluna bir at hediye edilmiştir. Orhan Koloğlu, *Avrupa'nın Kışkacında Abdülhamit*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1998, s. 66.

⁹⁴ Bu uygulamanın yaygınlığı ve örnekleri için bakınız: Koloğlu, *Avrupa'nın Kışkacında Abdülhamit*, s. 271-286; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi c. VIII*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, s. 414.

naralarına⁹⁵ ya da başarılı bir padişah imajı yaratma çabalarına dönüşmüştür.⁹⁶ Sultan bu konuda zafiyet gösterdiğini ve gereğinden fazla önemseddiğini de hatıralarında belirtir. “Hakiki bir kabustan kurtulmuş bulunuyorum. Senelerdir kurbanı olduğum şantajın değersizliğini nihayet anladım....Ecnebi gazetelerinde bana ve siyasetime dair yazılan yazılara lüzumundan fazla kıymet verdim. Bizde olup bitenler hakkında doğru fikir sahibi olan gazete sayısının bu kadar az oluşu gariptir. Mamafih muhabirlerin sahne arkasında oynananları öğrenebilmelerinin çok güç olduğu da bir hakikatdir. Onlar ancak yalan ve iftira menbaı olan Beyoğlundan malumat edinebilmektedirler.”⁹⁷

Aslında, amaç kamuoyunu yönlendirmek, genel politikaya muhalif bilgilendirmeleri engellemektir. Bu anlamdaki sansür salt gazeteye değil başta tiyatro olmak üzere tüm entelektüel etkinlikler sıkı bir takip altındadır.⁹⁸ Amaçlanan şey; halkın genel politikalar dışında bilgilendirilmesini ve yönlendirilmesini önlemektir. Bu açıdan, II. Abdülhamid Osmanlı padişahları içinde en şanssız olanlarından birisidir. Örneğin, aynı perspektiften bakıldığında IV.Murat’ın kahvehaneleri kapatması ile II. Abdülhamid’in basın ve yayın alanında uyguladığı sansür arasında amaç yönünden hiç bir fark yoktur. Her iki uygulamanın da amacı, kamuoyunu devlet politikası yönünde bilgilendirmek, aksi yorumların oluşmasını engellemektir. Aynı şekilde II. Mahmut’dan çok daha masum, kanuna uyan bir padişah olduğu halde Osmanlı tarihinin despot padişahı olarak anılır.⁹⁹

⁹⁵ Sabuncuzade Luis Alberi, *Sultan II. Abdülhamid’in Hal Tercümesi*, (Yayına Hazırlayan: Mahir Aydın), İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997, s. 18. Eseri yayına hazırlayan Doç. Dr. Mahir Aydın, bu eserin bahsedilen türden bir eser olduğunu, yazarının önce değişik gazete ve yayınlarda Sultan Abdülhamid’e ağır eleştiriler yönelttiğini, Sultan’ın kendisine yardımda bulunmaya başlamasından sonra bu övgü dolu eseri kaleme aldığını belirtir.

⁹⁶ Bu çerçevede bir örnek olmak üzere; 1891 yılında Figaro’da Emil de Bury imzası ile yayınlanan bir makalede Abdülhamid’in saltanatının 15 yılı değerlendirilmekte ve “doğulu hükümdarın bilgeliği sayesinde” imparatorluğu ıslah ettiği ve modernleştirdiği övgü dolu sözlerle anlatılmaktadır. Bakınız: Koloğlu, *Avrupa’nın Kısacasında Abdülhamit*, s. 293.

⁹⁷ Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, s. 160.

⁹⁸ Örneğin bütün tiyatro eserlerinin temsil edildiği ortamlarda, “bu piyeslerin tetkiki ve bunların temsiliinde hazır bulunarak uygunsuz bir hal ve hareketin bulunup bulunmadığını” kontrol etmek üzere görevli sansür elemanları vardır. BOA-YA Hus., Dosya No: 256, Vesika No: 72.

⁹⁹ Ortaylı, s. 80.

IV. DÖNEMİN SONU: DEVLETİN KONTROLÜNDEKİ YURTTAŞ

Ulaşım ve iletişim kanallarının gelişimi, halkı resmi ideoloji ya da devlet politikası etrafında şekillendirmeyi amaçlayan toplum mühendisliğinin önemli araçlarındandır. Tanzimat döneminin sonlarından ve özellikle de Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışından itibaren Osmanlı modernleşme sürecinde yasal düzenlemeler ya da tepeden inme politikalar yerine halkı "bilinçlendirme" ve "biçimlendirme" şeklinde kendini gösteren kültürel bir toplum mühendisliği çabası dikkat çeker. Bu "biçimlendirme"; kara ve demiryolları aracılığıyla halkı kontrol etme, iletişim kanalları aracılığıyla halka ulaşma ve basın yayın araçlarıyla halkı belli yönlerde şekillendirme görünümündedir.

Özellikle Sultan II. Abdülhamid devrinde, reformların bu anlamda, halka yönelik görünümü önemlidir. Ülke çapında telgraf başta olmak üzere mühim bir iletişim atağı başlatılmıştır. Telgraf sayesinde, hem merkez taşra ile olan ilişkilerinde daha kısa ve etkili bir iletişim kurma imkanına sahip olmuş ve hem de halk araçları olmaksızın devlete hatta doğrudan padişaha ulaşabilme olanağına kavuşmuştur. Bu merkezi devletin kurulması açısından önemli bir girişimdir.

Yine aynı şekilde, kara ve demir yollarının yapımında göze çarpan önemli orandaki artış ve yoğunlaşma da; merkezle taşra arasındaki iletişim ağının kurulması ve güçlendirilmesi açısından önemli ve yararlı sonuçlar doğurmuştur. İlk defa olmak üzere; Nafia Nezaretinden, "bütün vilayetleri ve mutasarrıflıkları, hudud ve yollarile göstermek üzere" bir Memalik-i Şahane haritasının çizilmesi istenmiş ve bu harita çizilerek Sultana takdim edilmiştir.¹⁰⁰ Bu araçlar, iletişim kopukluğunu gidermenin yanında, aynı zamanda halkın ekonomik alanda önemli ihtiyaçlarını gidermeye yarayan araçlar da olmuşlardır. Ulaşım sisteminin hantallığı yüzünden ekonomik değeri düşük olan ve ülke içine yayılamayan bir çok ürün geçim kaynağı olarak önem kazanmıştır. Böylesi bir gelişme aynı zamanda devletin vergi gelirlerini de artırıcı bir rol oynamıştır.

¹⁰⁰ BOA-YA Hus., Dosya No: 268, Vesika No: 32.

Kara ve demiryolu ağının hızla genişlemesinin ardından ekonomik anlamda etkilerinin görülmeye başlandığı 1889 yılından itibaren 1911 yılına değin, ülkenin bütününde toplanan aşar miktarında, yüzde 63 oranında artış görülür. Bu oran demiryolu hattının geçtiği bölgelerde ise, yüzde 114'tür. Bu gelişmeler, bir yandan ulaşımın kolay ve ucuz hale gelmesinin katkısı ile halkın gelir durumunda önemli iyileşmeler sebep olurken, diğer yandan da vergi toplamakla görevli devlet memurlarının görevlerini yapacakları bölgelere ulaşımı ve görevlerini başarıyla yerine getirmelerinde önemli kolaylıklar sağlamış, bu sayede devletin vergi gelirlerinde ciddi artışlar söz konusu olmuştur.¹⁰¹

Dönemin önemli bir aracı da basındır. Sultan II. Abdülhamid dönemi basını üzerinde çokça konuşulan bir konudur. Özellikle basın üzerinde uygulanan sansür tartışmaların odak noktalarındandır. Gerçekten de bu dönem basın açısından “acımasız” bir sansür uygulamasına sahne olmuştur. Fakat bu tartışmaların hemen hiçbirinde dönemin genel politikaları açısından sansürün gerekliliği yönüne değinilmemiştir. Özgürlükler açısından sansür uygulaması üzerinde tartışma kabul edilmeyecek derecede önemlidir. Diğer taraftan mutlak ve müstebid bir hükümdar olarak değerlendirilen bir padişahın da basını serbest ve özgür bırakması gibi bir ihtimal de düşünülemez. Çünkü basın ve özellikle de halkın dilinden yayın yapan bir basın bu türden bir idare için önemli bir araçtır. Toplumu istenilen şekilde bilgilendirmek amacıyla yola çıkan bir hükümet yapısı ister istemez basını bu amaçları açısından birincil derecede önemli bir araç olarak kullanacaktır. Nitekim Sultan II. Abdülhamid de bu yolu “akıllıca” kullanmış ve basına “acımasız” bir sansür uygulamıştır. Lewis, dönemin basınına yönelik bu sansür uygulamasını “iğdiş” ya da “hadım” edilme olarak tanımlar, fakat buna rağmen basının, sayılarını ve okuyucu kitlesini artırmakla modernleşme sürecine katkıda bulunduğunu belirtir.¹⁰²

¹⁰¹ Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye Kitap: 2 Tanzimattan I. Dünya Savaşına*, (Türkçesi: Babür Kuzucu), İstanbul: Belge Yayınları, 1987, s.341.

¹⁰² Lewis, s. 186. Aslında bu tanımlama Abdülhamid döneminin son yıllarında İstanbul'da bulunan bir politikacı ve aynı zamanda Fransız milliyetçisi olan Paul Fesch'e aittir. Fesch eserinde Osmanlı basını için hadım ya da iğdiş edilme tanımlarını kullanır ve Osmanlı gazetecilerine acıdığını dile getirir. Paul Fesch, *Abdülhamid'in Son Günlerinde İstanbul*, (Çev.: Erol Üyepazarcı), İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret Yayınları, 1999, s. 50.

Yurt içinde ve yurt dışında devletin halkına ulaştırmak istediği mesajları engelleyen yahut aksine sonuçlara neden olacak yayın organları ve bu yayınları yapanlara yönelik ciddi bir takip süreci karşımıza çıkar. Bir çok gazete kapanma durumu ile karşı karşıya kalmış, bir çok gazeteci sürgün ile cezalandırılmıştır. Bunların yanı sıra yabancı gazeteler de benzer şekilde takip edilmiş¹⁰³, bu gazetelerin aleyhte neşriyatının önlenerek, devlet lehine neşriyatta bulunmalarının temin olunmasına çalışılmıştır.¹⁰⁴ Hem yurt içinde ve hem de yurt dışında devlet aleyhine yazı yazan bir çok kalem ehline yönelik olarak cezalandırma dışında bir başka uygulama da “hizmetlerinin satın alınması”dır. Bu uygulama sayesinde devlet aleyhine yayınları durdurabileceği yanılgısına düşen saray, önemli bir kaynak harcamasında bulunmuştur. Bu harcamadan sonuç alınmadığını belirtmek de doğru değildir. Ülke içinde ve özellikle Avrupa’da önemli sayıda kalem ehli yazar bu anlamda “hizmetlerini devlet lehine” satmışlardır. Sultan bizzat kendi hatıralarında bu alandaki kaynak aktarımının aşırıya vardığını ve yeterince yararlı olamadığı gibi, bir anlamda devletin bazı yazarlara haksız kazanç sağladığını da ekler.

Tüm bunlara rağmen; basın, hem ülkenin merkezinden, hem taşradaki vilayet merkezlerinden ve hem de sınırlı derecede de olsa Avrupa’dan devletin siyasal amaçları doğrultusunda yayın yapması yönünde “başarılı” çalışmalar yapılmıştır. Sansür benzeri araçlar aracılığıyla da devletin temel siyaseti oluşturulmaya çalışılmış ve hem de kendi vatandaşlarına ve Avrupa kamuoyuna “merkezin arzuladığı” biçimde ulaştırılmaya çalışılmıştır.

¹⁰³ Bu konuda oluşturulan Matbuat-ı Ecnebiye Kalemi’nin yaptığı çalışmaların bir özeti için bakınız: BOA-YA Hus., Dosya No: 186, Vesika No: 35.

¹⁰⁴ Sadaret makamının; devlet aleyhinde neşriyatta bulunan Times ve diğer bazı İngiliz gazetelerinin lehde neşriyatta bulunulmasının temin olunmasına yönelik bir yazısı örnek olarak sunulabilir. BOA-YA Hus., Dosya No. 181, Vesika No: 63.

BEŞİNCİ BÖLÜM

MODERN ULUS DEVLETİN EN ÖNEMLİ ARAÇLARINDAN BÜROKRASİ VE 19. YÜZYIL OSMANLI DEVLETİ

Batı'da feodal örgütlenmenin yıkılmasını takip eden süreçte, ortaya çıkmaya başlayan modern devletin en temel niteliklerinden birisi; "kendisini oluşturan topluluğu gitgide daha fazla idare eden, biçimlendiren ve hatta yeniden yaratan" bir yapı olmasıdır.¹ Yeni devlet yapısının; bu amacını gerçekleştirmek için kullandığı önemli araçlardan birisi; feodal yapıdaki feodal bey, derebeyi ve prens gibi yurttaşlarla devlet arasındaki ara idareci konumunda katmanların yerine ikame ettiği ve tamamen kendi inisiyatifinde olan bürokrasi ve bürokratların nüfuz ve iktidarındır.² "İcad ettiği" bu yeni yapı; modern devlet için hem bir meşruluk kaynağı ve hem de yönettiği insanları kontrol etme, yönlendirme ve belirleme aracıdır. Ve bu yönüyle bürokrasi, toplum mühendisliği amacını güden modernizmin doğurduğu örgütsel yapılanmaların en işlevseli ve önemlisidir ve aynı zamanda modernizmin en teknik yardımcısıdır.³ Weber, bürokrasiyi, güç ilişkilerini 'toplumsallaştırmaya' yarayan birinci derecede önemli bir iktidar aracı olarak görür. Bürokrasiyle siyasal iktidarın sahiplerinin ayrıcalıklarının devam ederken toplumun siyasal iktidara bağımlılığı önemli ölçüde arttırıldığını belirtir. Çünkü ona göre, "bürokratizasyonun tamamlandığı yerlerde neredeyse hiç sarsılmayacak bir iktidar ilişkisi kurulmuş demektir."⁴

Bürokrasiyle merkezi iktidar; eğitimden yerel yönetimlere ve hukukdan ticarete değin her alanda tüm toplum içerisine yerleştirdiği ajanları yani bürokratları aracılığıyla; en lokal ve özel alanları dahi düzenleyebilme yetkinliğine ulaşır, topluma

¹ Christopher Pierson, *Modern Devlet*, (Çev.: Dilek Hattatoğlu), İstanbul: Çiviyazıları Yayıncılık, 2000, s. 96.

² Ludwig von Mises, *Bürokrasi*, (Çev.: Feridun Ergin), Liberte Yayınları, Ankara, 2000, s. 16; Franz Oppenheimer, *Devlet*, (Çev.: Alaeddin Şenel-Yavuz Sabuncu), İstanbul: Kaynak Yayınları, 1984, s. 188-192.

³ Maurice Duverger, a.g.e., s.186. Duverger burada modern devletin kendisine en çok hizmet sunan örgüt olarak bürokrasiden yararlandığını belirtir ve bürokrasiyi; "son derece güçlü merkezi otoriteye bağlı, atanmış ve katmanlaşmış memurlardan oluşan, görev ve usullerin normalleştirilmesi" biçiminde tanımlar.

⁴ Max Weber, *Economy and Society*, (Eds.: Gunther Roth- Clause Wittich), University of California Press, California, 1978, s.987.

kendi meşruiyet ilkeselliği içerisinde nüfuz etme ve onu kontrol altına alma imkanını sahip olur. Alanlarında uzmanlaşarak toplum içinde yerleşen bürokratlar aracılığıyla siyasal iktidar, bütün günlük yaşam kalıplarını kendi meşruiyet kalıplarına uymak üzere biçimlendirme imkanı edinir.

Modern devlet ve onun merkezi yöneticileri başta kendi bürokratları olmak üzere tüm toplumdan kurulu düzene sadakat ve bağlılıklarını muhafaza etmelerini ister. Bunun temini için ilk adım ise; bizzat bürokratların tüm maddi ve manevi varlıklarıyla işlerine kendilerini adamaları ve parçası bulundukları mekanizmanın zarar görmesini engellemeye, kendilerine bu imkanı sağlayan siyasal otoritenin sürekliliğini temine çalışmalarını ister. Bu yüzden bürokrasinin özü, siyasal iktidara mutlak sadakattir.⁵ İyi işleyen bir bürokrasi; bütün görevlilerin yasal olarak köleleştirildikleri bir yapıdır.⁶ Sadık bürokratlar yani kanunlara bağlı memurlar; modern devletin siyasal iktidarının karar ya da emirlerini sorgusuz yerine getirme memurudur ve siyasal iktidar ancak böyle bir teşkilatlanma ile, günlük hayatın bütün boyutları sevk ve idare edilebilir.⁷

Böylesine açık bir biçimde sadık ve itaatkar bir bürokrat sınıfının bürokrasi aracılığı ile devlet, mevcut rejimin ve egemen sınıfın egemenlik statüsünün korunarak kendi siyasal iktidarını meşrulaştırmayı, toplumun karmaşık öğelerini bütünleştirerek toplumu her düzeyde homojenleştirmeyi ve hiç kimsenin içinden çıkamayacağı, başka bir alana kaçamayacağı bir ağ olarak toplumu şekillendirmeyi başarır.⁸ Çünkü güçlü ve etkin bir bürokratik yapı; ferdin yaşama, çalışma ve dinlenme haklarını resmi makamlar emrine terkettiği totaliter yapıdır. Böyle bir yapı içinde vatandaş; hükümetin tasvib etmediği şeylerden hiçbirini yapma özgürlüğüne sahip olmayan disiplinli bir işçi ordusu ya da bir hapisane mahkumu haline gelir.⁹

⁵ Carl J. Friedrich--Zbigniew K. Brezinski, *Totaliter Diktatörlük ve Otokrasi*, s.173.

⁶ Max Weber, a.g.e, s.968.

⁷ Max Weber, *The Theory of Social and Economic Organization*, Oxford U.P., 1947, s.335.

⁸ John B. Thomson, "What is Bureaucracy?", *The Political Forms of Modern Society: Bureaucracy, Democracy, Totalitarianism*, (Ed: John B. Thomson), Cambridge: Polity Press, 1986, s.92.

⁹ Ludwig von Mises, *Bürokrasi*, s. 17.

Özellikle 19. yüzyılda modern devletin önemli araçlarından birisi niteliğine bürünen bürokrasi; daha önce Osmanlı geleneğinde mevcut bir yapının yeniden hayata geçirilmesi olarak da adlandırılacak biçimde modernleşme süreci ile dikkat çeker. Bu süreç ise, bürokraside Tanzimat dönemi ile başlar.

I. OSMANLI BÜROKRASİSİ VE MODERNLEŞME

Avrupa’da modern devletle oluşan bu bürokratik yapı aslında Osmanlı toplumu için hiç de yabancı olmayan bir durumdur. Geleneksel Osmanlı bürokrasisi zaten Weber’in deyimiyle; mirasa dayanan padişah kökenli bir bürokrasidir.¹⁰ Meşruiyeti temsil eden hükümdar; otoritesini ülke geneline dağılmış biri askeri ve diğeri sivil memurlardan oluşan patrimonyal bir bürokrat kesimi aracılığıyla sağlar. Ülke geneline dağılmış olan bu bürokrat sınıfı tamamen sultana bağlıdır.¹¹ Ve sistemin yürümesi bürokratların ülkenin tümünde stratejik güçlere tamamen egemen olmasına bağlıdır. 19. yüzyılın hemen başında taşra ayanları ile padişah arasında imza olunan Sened-i İttifak Osmanlı’nın bu patrimonyal yapısını sekteye uğratmıştır. Taşrada güçlenen yerel eşraf ve ayanlar Sultan’la pazarlık yapacak bir güce ulaştıklarını hissettirirler. Patrimonyal yapıdaki itibar kaybının ilk sinyali olan bu işaret II. Mahmut’un merkeziyetçi ve despotik uygulamaları ile kısmen giderilir. Fakat Tanzimat dönemi denen dönemde ise; bu kez yasalarla düzenlenmiş yetkileri haiz ve Sultan’a değil devlete köle bürokratlar bu yapıda yeni bir delik açmayı başarmışlardır.¹² Yeniden hükümdar merkezli patrimonyal bürokratik yapıya dönüşüm ise; Sultan II. Abdülhamid ile söz konusu olabilmıştır. Sultan II. Abdülhamid bir anlamda Batı’daki “modern devletlerin” bürokrasiyi siyasal iktidara bağlı bir meşruluk aracı olarak gören yapıyı, Osmanlı geleneğine uygun bir formda transfer etmiştir. Kendisinden önceki Tanzimat idarecilerinin kurdukları yapıyı Yıldız merkezli bir istibdad aracı olarak kullanacak yapısal değişimi temin etmiştir.

¹⁰ Max Weber, a.g.e, s. 229.

¹¹ Şerif Mardin, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, (Der: Mümtaz’er Türköne-Tuncay Önder), İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s. 209.

¹² Mardin, a.g.e., s. 280.

II. TANZİMAT BÜROKRASİSİ VE BÜROKRAT DESPOTİZMİNE DÖNÜŞEN MERKEZİYETÇİLİK

Devletin yükselme döneminde ve güçlü padişahların işbaşında bulunduğu zamanlarda bürokrasi, siyasal olarak güçlü olan bu padişahlara bağlı ve siyasal sistemin etkin bir aracı olmuştur.¹³ Fakat hem devletin tüm kurumları içine düştüğü yozlaşma ve hem de devletin gücünü elinde tutmakta yeterince etkin davranamayan padişahlar nedeniyle, ortaya çıkan boşluğu doldurmak üzere farklı zamanlarda değişik güç odakları ortaya çıkmıştır. Bu güç odağı önce, 19. yüzyılın hemen başında otoriteyi ele geçiren ve yerel bazda güçlü olan ayanlar; daha sonra ise Tanzimat'ın meydana getirdiği bürokratik yapı olmuştur.

Merkez dışında yeni güç odaklarının açıklanmasında bir argüman olarak; 19. yüzyıl öncesinde Osmanlı devletinin sınırlar genişledikçe, imparatorluğa bağlı bölgelerde karşılaştıkları yerel toplumsal kurum ve törelere yasallık tanıyarak ve etnik, dinsel ve bölgesel özelliklere yönelik ve merkezsel olmayan bir uzlaşma sistemini pekiştirerek, çok fazla müdahalede bulunmadan başetmeleri sunulabilir. İdareciler herhangi bir müdahalede bulunmama halinin işe yaradığını gördüklerinde ise kapsamlı bir bütünleşmeye girişmediler. Bu merkez ve çevrenin birbirleriyle çok gevşek bağlar içinde, hatta birbirinden kopuk iki ayrı dünya şeklinde ortaya çıkması sonucunu doğurmuştur.¹⁴ Bu ayrılık merkezin taşra üzerindeki belirleyicilik ve etkisini de zamanla azaltmış, buna bağlı olarak merkezin boşluğunu dolduracak yerel güçlerin doğmasına zemin hazırlamıştır.

Osmanlı modernleşme çabalarının miladı olarak kabul edilen önemli girişimlerden birisi olan Sened-i İttifak bu kopukluğun bir göstergesi olarak ortaya çıkmıştır. Merkezin ve ona bağlı olarak patrimonya bürokratik örgütün “stratejik güçlere” yani yerel eşrafâ karşı güç kaybetmesi sonucunda Osmanlı Magna Carta’sı

¹³ Metin Heper, “The Political Role of Bureaucracy in the Ottoman Turkish State: Some Observations from the Perspective of Comparative Public Administration Theory”, *Turkish Public Administration Annual*, No: 1, Yıl: 1974, s. 59.

¹⁴ Şerif Mardin, “Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri”, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992, s. 39.

olarak da nitelenen, monarşik yapıya karşı merkez dışı güçlerin kendilerini koruma hakkını elde ettikleri bu ittifak metni gerçekleşmiştir.

Sened-i İttifak denen bu metin; öncelikle askeri problemleri çözme amacıyla işe başlayan III. Selim'in toplumsal ve yönetsel yapıyı da düzenleme amaçlı reform girişimlerinin Kabakçı Mustafa Paşa olayı sonrasında "hall" edilerek; onu tahttan indiren olayların Ruscuk Ayan'ından Alemdar Mustafa Paşa önderliğindeki "taşra eliti derebeyler"¹⁵ tarafından II. Mahmut'un tahta ve ayanların önderi Alemdar Mustafa Paşa'nın sadaret makamına getirilmesi olaylarının sonucunda vuku bulmuştur. II. Mahmut kendisini tahta çıkaran Ayanlarla; onların padişah otoritesine ortak oluşunu içeren daha doğrusu Ayanların merkezi otoriteye kendi varlıklarını resmen kabul ettirmeleri anlamına gelen bir "ittifak" metni imzaladılar. Bu metin, taşranın bir padişahı "hall" edip yeni bir padişahı saltanat makamına getirecek ve hemen akabinde merkezle pazarlığa oturacak gücü kendilerinde bulmaları açısından önemlidir. Sened-i İttifak, padişahın gücüne, onun emirlerinin uygulayıcısı ve taşra ayanının temsilcisi olarak sadrazamı ortak kılar.¹⁶ Anayasal bir metin, hatta padişah tarafından çıkarılmış bir kanun dahi olmayıp, tarafların birbirlerine karşı taahhütlerini içeren şer'i bir vesika¹⁷ niteliğindeki metin bu güç paylaşımını yazılı hale getirmesi açısından ilginçtir. Doğrudan bir güç paylaşımı olarak kabul edilmese dahi, görünüşte ve kısa bir uygulama süresine sahip olmuş olmasına rağmen padişah otoritesini sınırlayan ilk belgedir ve iktidar dışındaki bir kuruma, ayanlara, iktidarın keyfi işlerine karşı çıkmak için en azından bir çeşit "direnme" hakkının tanındığı bir belgedir.¹⁸ Bununla taşra ve

¹⁵ Bu tanımlama Lewis'e ait. Bkz. Bernard Lewis, *Modern Türkiyenin Doğuşu* (Çev: Metin Kıratlı), Ankara : Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996. s. 76.

¹⁶ Suna Kili-Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1985. Metin şu hususları içerir: Padişahın otoritesi devletin temel dayanağıdır ve bu otoriteye karşı gelinirse buna elbirliği ile engel olunacaktır. Düzenli bir ordunun kurulmasına karşı olanlara yine elbirliği ile engel olunacaktır. Devlet gelirlerinin toplanması, korunması ve padişah emirlerinin yerine getirilmesine karşı gelenlere engel olunacaktır. Padişahın emirlerinin uygulayıcısı olarak sadrazamın emirlerine karşı gelenlere de engel olunacaktır. Hanedanlar, padişahın otoritesini teminde birlik olacaklar ve devletçe kendilerine yönelik herhangi bir saldırı olursa bu saldırıyı birlikte engelleyecekler, devlet merkezinde herhangi bir olay çıkarsa hanedanlar herhangi bir izin almaksızın merkeze yürüyüp kargaşayı bastırıp suçluları cezalandırma yetkisine sahiptirler. Her hanedan kendi bölgesinde güvenliği ve vergi adaletini sağlayacaklardır. s. 3-7

¹⁷ Rıfat Önsoy, "Sened-i İttifak ve Türk Demokrasi Tarihindeki Yeri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, s. 27.

¹⁸ Mümtaz Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, İstanbul: Gerçek Yayınları, 1987, s. 27.

yerel güçler merkezi otorite üzerinde söz sahibi olabilme hakkını elde ederken, merkezi otoritenin yegane temsilcisi padişahın güç kaybını da göstermektedir.

Ayanların göreve getirdiği Sultan II. Mahmut'un Alemdar'ı tasfiye edip padişahın otoritesindeki mutlaklığı yeniden tesis etme girişimleri onun halefleri tarafından takip edilememiştir. Nispeten yeniden tesis olunan padişah otoritesi bu kez de Tanzimat dönemiyle birlikte bürokratlar tarafından kontrol ve paylaşım altına alınmıştır. "Memlekette modern devlet anlayışını ve idare prensiplerini ilk defa hakkile sokan devrimci, büyük vatansever Koca Reşit Paşa"¹⁹ tarafından hazırlanan ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu adıyla anayasacılık hareketinde önemli bir belge olarak tarihe geçen bir fermanla başlayan Tanzimat dönemi, Osmanlı modernleşme sürecinde önemli bir dönüm noktasıdır. Fermanın hazırlayıcısı Mustafa Reşid Paşa'nın asıl düşüncesi ise; padişahın keyfi yönetiminin bir hukuk devleti ile sınırlandırıldığı ve devleti kurtarmanın yegane çaresi olarak gördüğü "On système immuablement établi" (değişmez esaslara dayalı bir sistem) kurmaktır. Ferman, "..kavanin-i şeri'ye tahtında idare olunmayan memalikin payidar olamayacağı vazıhattan..." cümlesi ile ülkede kanunların gerektiği gibi yürümediği gerçeğini dile getirip, bu eksikliği gidermeyi amaçlayan bir belge görünümündedir.

Böyle bir amaçla yola çıkan Tanzimat idarecileri, önce devletin ihtiyacı olduğunu düşündükleri alanlarda yasal düzenlemeler yapmakla işe başlarlar. Ciddi bir yasa yapım süreci dikkat çeker. Tanzimat idarecileri bir yandan bu yasal düzenlemeleri gündeme getirirken diğer taraftan Sened-i İttifak'la ayanlarca başarılan, fakat II. Mahmut'la yeniden tesis olunan padişah otoritesini bu kez bürokratlar lehine kırmak için çaba sarf ederler.

Tanzimat idarecileri bu anlamda, II. Mahmut döneminde bürokratların iş güvenliğini teminat altına almayı amaçlayan düzenlemeleri memurlar üzerinde bir üstünlük temin etmeye yarayan araçlar olarak kullanmayı tercih ederler. Sultan II. Mahmut; Avrupa'nın herhangi bir devletinde rastlanacak genel modele göre bir

¹⁹ Halil İnalcık, "Türkiye'de Cumhuriyet Fikrinin Gelişme Safhaları", *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı: 25 Kasım 1964, s. 11.

merkeziyetçilik gerçekleştirmeye çalışarak; Avrupa örneğindeki bakanlıklar karşılığı yeni ofisler ihdas etmek, devlet bürokrasisini şubelere ayırmak, memurlara maaş vermek ve hazinenin gelir ve giderlerini bir elden yapıp mali kontrolü kurmak diye özetlenebilecek bir dizi yenilikler yapmıştır.²⁰ Bunlara ilave olarak, Tanzimatçılar; bir bürokrasi sınıfı yaratmayı amaçladılar. Daha önceki dönemlerde üst düzey bürokratların kendi kaynaklarından ihtiyaçlarını karşılayarak birlikte çalıştıkları kapıkulu statüsünü taşıyan orta ve alt düzey bürokratlar yerine; istihdam şartları, tayin, terfi, maaş, ödüllendirme ve cezalandırılmaları yasal düzenlemelerle belirlenmiş yeni bir memur bürokrat kalıbı ortaya çıktı. Aynı şekilde daha önce üst düzey bürokratların konaklarında görülen kamu işleri; kamusal binaların kurulmasıyla yeni bir döneme girdi. Devlet bir anlamda hükümet konakları, mahkeme binaları, okullar ve karakollarla yeni bir kurumsallaşma sürecine girdi. Fakat tüm bu olumlu adımların beraberinde merkezdeki üst düzey bürokrasinin ciddi bir kontrol ve yönlendirme süreci ile sonuçlandı. Merkeziyetçilik; tüm sorunların ancak merkezden atanan bürokratlarca çözüme kavuşturulabileceği inancıyla; İstanbul'daki dilenciler için bir "dilenciler kethüdası" atanacak derecede gülünç boyutlara ulaşmıştır.²¹ Tüm bürokrasi örgütü merkezdeki üst düzey büroklara bağımlı kılan muazzam bir yapı oluşturuldu.

Kendilerine amaç olarak; merkezdeki bürokrasiyi güçlendirip, taşradaki bürokratları sadrazam başkanlığındaki merkezi hükümetin kontrolü altına sokmayı seçen Tanzimat idarecilerinin bu tavırlarının ardında, salt sultana değil aynı zamanda taşrada otoriteyi ele geçirmek isteyen derebeylerine yönelik engelleme arzusu da vardır. 19. Yüzyılın daha başından beri sürekli ön planda olan merkezi güçlü ve etkin kılma uğraşı; özellikle taşradaki güçlü ayanlara karşı bir mücadele halini almıştır.²² Nitekim; taşra idaresinde vilayet idaresinde eyaletlerin fiziki sınırları daraltılarak yeni vilayet merkezli bir örgütlenme getiren bir dizi reform; taşrada otoriteyi ellerinde bulundurmaya devam eden ayanlar ya da nüfuz gruplarını sindirme bu amaç göz önünde bulundurularak gerçekleştirilmiştir. Bu mantığa göre; vilayetlerin sınırları

²⁰ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Hil Yayın, 1994, s. 110.

²¹ Ortaylı, s. 129-131.

²² Metin Heper, "Osmanlı Siyasal Hayatında Merkez-Kenar İlişkisi", *Toplum ve Bilim Dergisi*, Sayı: 9-10, Yıl: 1980, s.: 18.

daraltılarak gelir ve nüfusu az yeni birimler haline dönüştürmek merkezin hem yerel eşraf üzerinde ve hem de merkezin görevlendirdiği vali üzerinde kontrolü kolaylaştıracaktır.

Tanzimat idarecileri, salt yerel güç odakları olan derebeylerinin değil kendi atadığı valileri de merkeze sürekli bağımlı kılacak bir yapı kurma amacındadır. Bu amaçla merkezin taşradaki temsilcisi olan valinin, merkezin isteği ötesinde güçlenmesini engelleyici yasal düzenlemeler getirilerek valinin gücü de önemli ölçüde yeni ihdas olunan makamlarla paylaştırılmıştır²³. Bunun dışında, taşradaki bürokratları üzerinde yoğun bir kontrol ve denetim mekanizması kurarak, onların merkezi otorite ve vatandaştan bağımsız birer güç odağı olmasını engelledi. Fakat Tanzimat bürokratları hükümetin; bu kontrol mekanizmasını yaşamın bütün alanlarını içerisine alacak şekilde genişletti ve sanayiden eğitime ve ticarete değin hayatın tüm alanında belirleyici olma arzusunu içeren bir “bürokrat despotizmi” kurdu²⁴.

Tanzimat sonrası kurulan ve Tanzimat idarecilerinin başında olduğu bu aydın bürokrat merkeziyetçiliğinin ya da iktidarının temel nedenleri: II. Mahmud’dan sonra iş başına gelen padişahların iktidarlarını kurabilme yeteneğine sahip olamamaları ve Tanzimatla yüksek memurlara yasal olarak getirilen memuriyet sürelerini emniyet altına alan düzenlemelerin etkisidir.²⁵ Bu nedenlerle dönemin padişahları; Abdülmecid (1839-1861), Abdülaziz (1861-1876) ve V. Murad (1876) selefleri II. Mahmud ve III. Selim gibi padişahlara gerçek halef olamamışlar, iktidarlarını tam olarak kuramamışlar. Bunun yerine Mustafa Reşit Paşa ve onun yetiştirmeleri Ali Paşa ve Fuat Paşa’larla bunların yetiştirmeleri Mütercim Mehmet Rüşdü Paşa ve Yusuf Kamil Paşa gibi bürokratlar devlet idaresine hakim olmuşlar ve uygulamada birlikte çalıştıkları padişahlardan daha fazla iktidar sahibi olmuşlardır. Bu bürokrat paşalar, hükümetin işlerini ellerinde bulundurmakta ve padişahı ve onun makamını kendi otoritelerini benimsetmek için bir meşruluk aracı olarak kullanmaktadırlar. Ali Paşa’nın 1871’de

²³ Ortaylı, s. 137.

²⁴ Stanford J. Shaw, “19. Yüzyıl Osmanlı Reformcularının Amaç ve Başarılarının Bazı Yönleri”, *Ortadoğu’da Modernleşme*, s. 50.

²⁵ Carter V. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform Bâbîâli 1789-1922*, (Çev.: Latif Boyacı-İzzet Akyol), İstanbul: İz Yayıncılık, 1994, s. 129-130.

ölümü bu kuşağın etkinliğini yitirmesine, Sultan II. Abdülhamid döneminin başlaması ise, padişahların yeniden ve etkin bir biçimde iktidarı ele almaları ile sonuçlanmıştır. Yeni Sultan; idarenin tüm iplerini ve tabi bu arada “aydın bürokrat despotizmi” olarak nitelenen yapıyı da doğrudan kendi denetim ve yönetimine alacak bir otorite örneği sergileyecektir.

III. BÜROKRAT DESPOTİZMİNDEN YILDIZ İSTİBDADINA: SULTAN II. ABDÜLHAMİD

Tanzimat idarecilerinin, padişahı devre dışı bırakıp bir anlamda sembolik ve meşruluk temin edici bir kurum olarak görerek bürokrat otoritesine dayanan bir düzen kurdukları, padişahları bir anlamda pasifize etmeyi başardıkları ya da pasif padişahlarla çalıştıkları bir gerçekliktir. Sivil bürokratların kurdukları bu otoriter yapı, gücünün farkında olan ve bu gücü kullanmayı becerebilen bir padişahın tahta geçmesiyle bir anda tersyüz oldu. Sultan II. Abdülhamid, Tanzimat idarecilerinin kurdukları merkeze aşırı derecede bağlı bürokratik örgütü kısa sürede kendi siyasal iktidarını, Yıldız sarayından idare olunan bir istibdad idaresine dönüştürecek şekilde kullanmayı başardı. Sultan II. Abdülhamid’in oluşturduğu bu yapının, despotik ve merkeziyetçi bir yapı olduğu su götürmez bir gerçektir. Ancak; Abdülhamid’in seleflerinden II. Mahmud, kendisinden önceki Tanzimat bürokratları ile çağdaşları Bismark ve Rus Çarı düşünüldüğünde merkeziyetçiliğin ve despotluğun hem Osmanlı’da ve hem de 19. yüzyıl sonunda tüm dünyada uygulanan ve salt II. Abdülhamid’e özgü olmayan bir yapı olduğu anlaşılır.

Kendisine despotluk yakıştırması yapılan Sultan II. Abdülhamid yanlış veya doğru, Tanzimat’la gelen birçok değişikliği kuvvetlendirmek ve devamını sağlamakta tek yolun, 1856’dan sonra içine sürüklendiği otokratik, merkezileşmiş, diktatöryan bir yönetimin uygulanması olduğuna inanıyordu.²⁶ Daha açıkçası Tanzimat bürokratlarının kurmayı kısmen başardıkları diktatöryan yapıyı, kendisine bağlayıp, Yıldız sarayından

²⁶ Stanford J. Shaw, “19. Yüzyıl Osmanlı Reformcularının Amaç ve Başarılarının Bazı Yönleri”, *Ortadoğu’da Modernleşme*, s. 54.

yönetilen güçlü bir merkezi otorite tesis etmeyi amaçlıyordu. Tanzimat idarecileri ise, Sultan'ın bu amacına ulaşması için ona uygun bir zemin hazırlamışlardı.

A. BÜROKRASİDE YILDIZ'A BAĞLILIK

Tanzimat dönemi idarecilerinin kurdukları bürokratik ve merkezi yapı; 19. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Osmanlı tarihinde görülmemiş bir güce ulaşmayı başardı. Bu yapı, önce, Sultan Abdülaziz'i hall' etmeye, ardından Abdülhamid'in ağabeyi Murat Efendi'yi V. Murat adıyla saltanat makamına getirmeye muvaffak oldu. Aynı güç, yeni Padişahın, baskılara ancak 93 gün dayanabilmesi ve akıl hastası olması üzerine bu kez tüm bu olayları köşesinden izleyen veliaht Abdülhamid Efendi'yi saltanat makamına oturttu. Devletin memurlarının ulaştığı bu gücü şaşkınlıkla izleyen yeni Sultan, daha tahta oturmazdan evvel bürokratların bu gücünün mutlaka dizginlenmesi gerekliliğine inanıyordu. Ama şahit olduğu olaylar, zaten evhamlı bir karaktere²⁷ sahip olan yeni Padişah'ın bu vehminin tüm devlet politikalarını etkileyecek derecede artmasına neden olmuştur. Sultan'ın bir devlet adamı için önemli bir tehlike olarak kabul edilecek düzeydeki bu vehmi dönemin özellikle iç politika alanındaki tüm alanlarında belirleyici olmuştur.

Tanzimat bürokratlarının, rahatlıkla saltanat değişikliği yapacak düzeydeki bu olağan üstü gücü; Sultan Abdülhamid'e merkezdeki güçlü bürokratlara güvenmemesi için yeterli gerekçeleri sunmuş oldu. Sultan Abdülhamid'in istibdadının merkezini Yıldız'a taşımasına ve bir anlamda üst düzey bürokratları pasifize ederek tüm devlet adamlarını doğrudan belirmeye kadar uzanan Yıldız merkezçiliğe ulaşmasını en iyi

²⁷ Tahsin Paşa Hatıralarında; Sultan'ın doğuştan evhamlı bir karaktere sahip olduğu konusuna geniş yer ayırır. Daha çocukluklarında Murad'ın kardeşe Abdülhamid'in bu evhamlı karakterini alay konusu yaptığı bilgisini aktarır. Paşa'ya göre Sultan'ın bu vehmi özellikle veliahd şehzade olmasından sonra bir hayli artmış ve tahta geçmesinden sonra ise, adeta doruğa ulaşmıştır. Paşa; Sultan'ın sürekli öldürüleceği düşüncesi ile hareket ettiğini belirtir. Buna, Sultan Hamid'in bu vehminden dolayı su içtiği sürahinin kilerci Hüseyin Efendi tarafından ağzı mühürlü olarak bir çanta içinde muhafaza olunduğuna benzer örnekler verir. Tahsin Paşa, *Abdülhamit Yıldız Hatıraları*, İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaplığı, 1931, s. 13-14. Tahsin Paşa eserinde, Abdülhamid'in en çok çalıştığı sadrazamı olan Sait Paşa'nın Sultan' "fersah fersah geçen" evhamına dikkat çeker. Said Paşa'nın evhamı bürokraside ve halk arasında darb-ı mesel olacak boyuta ulaşmıştır. Tahsin Paşa'ya göre bu evham karakteri dönemin en yetkin iki idarecisinin birbirini "aşlamak suretiyle artan bir hastalık" şeklinde gelişmiştir. Aynı eser, s. 27-28.

açıklayan unsurlar bu gerekçede gizlidir. Bir anlamda bürokrasinin bu karşı konulamaz aşırı gücü, güçsüzleştirilmesi için zemin hazırlamıştır.

Sultan Abdülhamid, politikasını bürokrasinin bu gerçek etkinliğini kırmak üzerine kurdu. Bürokrasi ile ilgili düzenleme ve reorganizasyonu en iyi açıklayabilecek neden budur. Bu dönemde bir taraftan rasyonel-yasal bir düzenin zahiri biçimlerinin oluşturulmasına yönelik önemli adımlar atılırken; diğer taraftan kanuna itaat değil, kanunun üzerinde bulunan egemen idareye itaati öne çıkaran sadık bir bürokrasi sınıfı oluşturmak amaçlanmıştır.²⁸

Bu güvensizlikle birlikte Sultan Abdülhamid'in bürokrasiyi pasifize etmesinin ikinci bir nedeni olarak da; bürokratları padişah-halk arasında bir duvar olarak görmesi gelir.

1. “Hall’ Olayına Karşı Devlet Adamına Güvenilmez”

Modern devletlerde bürokrasi yürütmeyi elinde bulunduran gücün; emrinde ve bilgisi dahilinde çalışan yardımcılar durumundadır. Sultan II. Abdülhamid tahta çıktığında payitaht merkezinde bulunan ve taşradaki bürokrasi yönetmekle görevli üst düzey bürokratlar; Sultan’a yardımcı olmak yerine, tıpkı onun selefleri olan padişahlara yaptıkları gibi, onu pasifize ederek onun yetkilerini kullanıyor olmayı tercih etmişlerdi. Bu amaçlarına ulaşmak için ise, özellikle sarayda padişahı kontrollerinde tutmayı sağlayacak geniş bir entrika ağı örmüş durumda idiler. Sultan bu durumu hatıralarında insanlara güvenmeme, evhamlı davranma, insanlardan kaçma ve münzevi bir hayat yaşama suçlamasına yanıt olarak sunar. Ona göre tahta çıktığında etrafında; “entrikalarla ağlarının içinde sultanı hapsedmek isteyen insanlar” vardı ve Sultan’a göre bu insanlara karşı kurnazca hareket etmek gerekiyordu.²⁹ Daha tahta çıkmadan şahit olduğu olaylardan hareketle ulaştığı bürokrasiyi etkisiz bırakma amacını, bu bürokrat grubun kullandığı yöntemleri yani aynı entrika ve kontrol politikasını kullanarak; bu gruba yönelik olarak hareket geçti.

²⁸ Carter V. Findley, s. 194.

²⁹ Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1999, s. 155.

Hatıralarında, Midhad Paşa'dan bahsederken, onun valilik konusunda gösterdiği başarıları takdir ettiğini ama kendisinin de hall' olayına karışmış bir bürokrati bir tehdit unsuru olarak görevde tutamayacağını açıkça belirtir. Sultan'a göre; "Hükümdarların hiç biri hall' işine karışmış bir adam i'timad edemez. Velev hükümdar-ı mahlu' hasm-ı canı olsun. Ve dünyada hiçbir ihtilalci görülmemiştir ki yıkmakda gösterdiği muvaffakiyeti yapmak hususunda gösterebilmiş olsun."³⁰ Buradaki tespitler ciddi ilginç ve önemlidir. Sultan'ın kendi döneminde bürokratlarla kurduğu ilişkiyi özetleyen bir niteliktedir. Yeniden yapılandırmaya çalıştığı devlet için yıkmakta hünerli olan bürokratlara ihtiyacı olmadığını açıkça dile getirir.

Sultan, hile ve entrikadan uzak yani devlete, millete ve en önemlisi padişaha sadık yeni bürokratlara ihtiyaç duymaktaydı. Sadakat ilkesi tüm niteliklerin önüne geçen genel bir şart hükmünü aldı. Gerek hatıralarında ve gerekse muhtıra benzeri belgelerde devlet işlerinde hiç bir endişe duymadan kendilerine güvenebileceği bürokratların eksikliğinden sıklıkla şikayetde bulunur. Örneğin kendisinden önceki dönemlerin önemli bürokratları Mustafa Reşit, Ali ve Fuat Paşa gibi yetenekli ve basiretli bürokratlara sahip olamamasını anılarında bir eksiklik olarak vurgular. Yine benzer şekilde kendi yaptıkları ile Japon İmparatoru Mikado'nun yaptıklarının kıyaslanmasını da yanlış bulur. Çünkü Sultan; Mikado'nun etrafında topladığı yetenekli ve sadık elemanlara kendisinin sahip olamadığı inancındadır.³¹ Sultan'a göre bu eksiklik tüm idareyi Yıldız'da toplamak için önemli bir nedendir.³²

Sadakatine güvendiği bürokratlara ise hayatlarının sonuna kadar sahip çıkmıştır. Örneğin devlet işlerinde yeteneği olmamasına rağmen sadık ve güvenilir olup hiç bir entrikaya bulaşmamış bazı bürokratlar Sultan tarafından görevlerinde tutulmuşlardır. Halil Rifat Paşa bunlardan bir tanesidir ve Sultan Abdülhamid'in ölünceye değin görevden almadan sadaret makamında tuttuğu tek sadrazamdır.³³ Aynı

³⁰ Hatırat-ı Sultan Abdülhamid-i Sani, Vedat Örfi Beyin riyaseti edebiyesinde olarak Utarid Mecmuasında Bir Kısım Salahiyet ve Müsade-i Mahsusa Üzerine Tefrika Edilmiştir, İstanbul: Cihan Kitabhanesi, 1338-1340, s. 17.

³¹ Hatırat-ı Sultan Abdülhamid-i Sani, s. 45.

³² Mehmet Hocaoglu, Abdülhamit Han'ın Muhtıraları Belgeler, İstanbul: Selekte Yayıncılık, 1989, s. 13.

³³ Tahsin Paşa, s. 48.

şekilde Said ve Kamil Paşa'lar devlet işlerindeki yeteneklerinden ziyade Sultan tarafından iyi tanınmalarından ve sadakatlerine olan inancından dolayı uzun süreler sadaret makamında bulunmuşlardır.

2. Yolsuzluk Ve Rüşvet Gibi Hastalıklar Yüzünden Güvensizlik

Sultan'ın bürokratlarına güvenmeme konusundaki önemli bir gerekçesi de; devletin varlığını sürdüreceği konusundaki inançlarını kaybeden bazı devlet adamlarına yönelik olarak, kendi geleceklerini güvence altına almak amacıyla rüşvet almak ve yolsuzluk yapma ithamıdır. "Pek ziyade şayan-ı teessüf olan ahvalden biri de, erkan ve rical-i devletten pek çoğunun Cenab-ı Malik'ül Mülk ile kıyamessa'a kemal-i şan ve şevketle payidar buyursun Devlet-i aliye-i Osmaniye'nin bekasından nevmid olmaları cihetiyle, devletin istikbalini asla düşünmeyip kendi zamanlarını hoş geçirmek ve bunlardan fitraten mâil-i suisti'mal olanların ne koparsak kârdır deyü envâ'-i iirtikâbât il bir yandan Hazine-i devleti ve diğer cihetten ahali ve memleketi tahrip eyleme tarik-i nâ hemvârına sâlik olmaları maddesidir..."³⁴

Sultan'ın devletin geleceğinden ümidini kesip kendi geleceğini kurtarmak niyetiyle bu tür hareketlere girişmekle itham ettiği devlet adamları; maaşları mukabili görmekte oldukları devlet işlerinden ayrıca bir gelir elde etmenin değişik yollarını bulmuşlar, devletin menfaatleri yerine kendi menfaatlerini temin etmeye tercih etmeye başlamışlardı. Özellikle yüksek bürokratların rüşvet almaları adeta vaka-yi adiyeden bir hak niteliğini almıştı. Sultan, bu durumdan şikayetini şu sözlerle dile getirir: "... En ziyade kemâl olgunluk ve malûmatları ile şöhretyâb olmuş zevat-ı muhteremenin ellerine bırakıp onlar ne dedilerse kabul etmiş ve bunlar memleketi imâr edeceğiz deyü bir çok istikrazlar akd etmişler ve bu borçlanmaların hîn-i akdinde yüzde şu kadarını keselerine atmışlar. İki milyona yakın tüfek mübayaâ olunur iken her devlette bir mübayaâ vukî bulduğu takdirde serkârda bulunanların yüzde bir mikdar temettûu meşrûdur deyü cennetmekân Abdülaziz Han hazretlerinden müsâde bile alarak yüzde

³⁴ BOA-YEE, Dosya No: 4, Vesika No: 26. Bu belge; devletin içinde bulunduğu durumun temel eksikliği olarak devletin tüm politikalarını yönlendirecek bir genel siyaset çizgisinin olmamasını, reform çabalarının birbirinden bağımsız günü kurtarma amaçlı girişimler olarak yapıldığı üzerinde durmaktadır. Çalışmanın sonunda bu belgenin transkribe edilmiş metni sunulmaktadır.

bire mezûniyet istihsâl eylediği halde yüzde yarım da fazla almış...³⁵ Sultan bu durumun devletin varlığını tehlikeye düşürecek önemli bir eksiklik olarak görür ve bu serzenişinin hemen ardından; “Cenâb-ı Hakk’a şükür olunur ki Devlet-i Aliyye bu gün bir devlettir.” cümlesini sarf ederek bu tür suiistimallerin kısmen de olsa önlendiğini belirtir.

Bilhassa önemli bürokratik görevleri nedeniyle padişaha yakın durumdaki devlet adamları, konumlarının kendilerini sağladığı etkinliği maddi çıkara dönüştürme hastalığına tutulmuş bir durumdadır. Bu durum padişahın bürokratlarına güvenmeme nedenlerinden birisidir. Sultan’ın bu nedenle güvenmediği devlet adamları; rüşvetle Osmanlı devletinin rakipleri olan özellikle Avrupa devletleri ve Rusya gibi devletlerce kendi çıkarlarına uygun politikalar izlenmesini temin etmek, bu yolda politika takip edilmesi konusunda padişah nezdinde lobicilik yapmak ve devlet işleri ile ilgili gizli bilgiler almak amaçlı olarak rüşvetle bu devletlere bağlanmış durumdadırlar. Her bir devlet yöneticisi çıkar temin ettiği ülke lehine padişah nezdinde lobicilik faaliyetinde bulunmaktaydı.³⁶ Sultan hatıralarında bunlardan bir tanesi olarak Hüseyin Avni Paşa’nın adını verir. Sultan’a göre Hüseyin Avni Paşa, İngilizler lehine çalışan bir devlet adamıdır.³⁷ Bu gruptaki idarecilere bir diğer örnek olarak Damat Mahmut Paşanın ismi anılır. Paşa; Bağdat demiryolu imtiyazının İngilizlere verilmesi yönünde bir çok girişimde bulunmuş, bu amacını gerçekleştirmek için Padişaha layihalar sunmuştur³⁸. Sultan’a göre artık bu gruptaki devlet adamlarından yararlı hizmetler beklemek beyhudedir. Bunların devlet işlerinden ve özellikle de devlet sırlarından el çektilmesi gereklidir. Özellikle ülke içindeki önemli demiryolu imtiyazlarının verilmesinde, imtiyaz talebindeki büyük devletler devlet adamlarını kullanmak amacıyla önemli girişimlerde bulunmuşlardır.

Sultan devlet adamları ve bürokratları sadece yabancı ülkelerden rüşvet almakla değil aynı zamanda kendi vatandaşlarından da rüşvet almakla itham eder.

³⁵ A. Alaaddin Çetin-Ramazan Yıldız, *Devlet ve Memleket Görüşlerim*, İstanbul: Çığır Yayınları, 1976, s. 293.

³⁶ Cezmi Eraslan, *Doğruları ve Yanlışlarıyla Sultan II. Abdülhamid*, İstanbul: Nesil Yayıncılık, 1996, s. 12.

³⁷ *Hatrat-ı Sultan Abdülhamid-i Sani*, s. 30.

³⁸ BOA-YEE, Dosya No: 84, Vesika No: 39 ve 40.

Sultan; resmi ve yasal bahşış müessesesinin memurlarca kötüye kullanıldığı, tamamen rüşvet ve küçük paralara tamah etme şeklinde algılandığını ve bunun da hem padişah nezdinde ve hem de vatandaş nezdinde memurların itibarını düşürdüğüne inanmaktadır.³⁹ Ayrıca “irtikap ve irtisaya alışık bazı memurların varlığı devlet ve memlekete maddi-manevi bir çok zararları mucip” olarak kabul eder. Ayrıca bu tür davranışların mevcut olması, ülke dışında devletin prestiji açısından da olumsuz etkiler meydana getirmektedir.⁴⁰

Sultan’a göre, bürokratlar arasındaki bu tür eksikliklerin ve kusurların önemli bir nedeni kendisinden önceki idarecilerin personel alımındaki yanlış politikalarıdır. Sultan’a göre selefi olan idareciler; işe göre memur alımı politikası yerine memura göre iş arama politikası gütmek yanlışlığına düşerek, takip olunan bu yanlış politika da memur sayısını ihtiyacın kat kat üstüne çıkarmış, sonuçta da memurlar arasında rüşvet alma, entrikalar çevirme ve ajanlık yapma gibi zararlı alışkanlıkların yayılmasına neden olunmuştur.

Nitekim 18. yüzyılın sonunda Kalemîye adı verilen bürokraside çalışan personel sayısı 1000-1500 kişi iken; Abdülhamid’in idaresine gelinceye değin bu sayı 50.000 ile 100.000 arası bir rakama ulaşmıştır.⁴¹ Sultan Hatıralar’ında bu duruma şu cümlelerle değinir: “Bedbahtlığımız, pek çok sayıda avare memur ve zabite sahip oluşumuzdandır. Bu beyler, işbirliği yapmak üzere celbettiğim yüksek dereceli insanlar olsun, nazarı dikkatimi çeken ve yetiştirmek üzere seçtiklerimi olsun beğenmezler, budala bulurlar. Buna mukabil bu memleketi kendilerinden başka kimsenin kurtaramayacağına inanmışlardır ve kendi fikirlerinin doğruluğunu ispat edebilmek için, ajanlık etmeğe, entrika çevirmeğe başlarlar. Bu da fayda temin etmez ise, padişahlarına hakaret ve iftira etmekte tereddüd etmezler.”⁴²

Ortaya çıkan bu durumun giderilmesi için her şeyden önce, gereğinden fazla memur istihdamı önlenip; memur alınmadan önce hakkında gerekli araştırmalar yapılarak “kötü ahlak ve hainliğe istidadı” olanların alımlarının engellenmesi ve bu tür

³⁹ Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1999, s. 80.

⁴⁰ Hocaoglu, s. 115.

⁴¹ Carter V. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform Bâbıâli 1789-1922*, (Çev.: Latif Boyacı-İzzet Akyol) İstanbul: İz Yayıncılık, 1994, s. 143.

⁴² Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1999, s. 160.

istidadı olan memurların “cesaretlerinin kırılması ve yok edilmesi için” idare tarafından “gayet esaslı ve sağlam bir yol tutulması lazımdır”.⁴³ Tahsin Paşa, Padişah’ın bu konu ile çok ciddi olarak ilgilendiğini özellikle belirtir. “Sultan Hamid her meseleyi öğrenmek ister, her şeyi sorar, herkesin ahvalini istinkah eder, tayinleri iradei seniyyeye mütevakkıf olan her memurun tercemei hal varakasını okutturur ve bazan bunlardan birinin muhtevası nazarı dikkat celbeder ise o memurun tayini iradesini vermezdi.”⁴⁴

Sultan’ın bu konudaki bir başka önlemi de, devlet hizmetine talip olan memurların göreve başlarken devlete ve millete sadakat ve bağlılık yemini yapmalarını şart koşmak olmuştur. Memurların göreve başlarken yemin ederek başlamaları hususundaki belgede bu uygulamanın daha önce, Sultan Abdülhamid’in amcası Abdülmecid döneminde Gülhane Hattı Hümayunu ile uygulamaya konulduğu ama; sonraları bu uygulama sonraları “ehemmiyet verilmeyib bütün bütün terk ve ihmal olunmuşdu”. Fakat şimdi geline nokta; “ahkam-ı şeriyyenin kaza ve siyaset cihetlerinden her ikisinin de hamisi” olan padişah; “küçük büyük tefrik olunmaksızın, zaptiye neferinden gümrük kapıcısına varıncaya kadar askeriye ve mülkiye ve ilmiye sınıflarından bilcümle memurine.... usul-ü tahlif üzere” görevlerinin icrası şart koşulmuştur.⁴⁵ 1903 yılında, getirilen bu düzenlemeye göre artık, göreve başlayan her bir memur; “halifeye sadakatten ayrılmayacağına, verilen vazifeleri ve emniyeti suiistimal etmeyeceğine dair yemin ettirilerek” göreve başlayacaktır.⁴⁶ Bu uygulama, tabii olarak “sunuf-u ilmiye ve askeriye ve mülkiyeden bilcümle memurin-i saltanat-ı seniyyenin kable subüt-i töhme tahlif etmeleri meşru olur mu” sorusuna Şeyhülislamın “Olur” cevabını vermesiyle yürürlüğe konmuştur⁴⁷.

⁴³ BOA-YEE, Dosya No: 4, Vesika No: 31.

⁴⁴ Tahsin Paşa, Abdülhamit Yıldız Hatıraları, İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaplığı, 1931, s. 25.

⁴⁵ BOA-YEE, Dosya No: 78, Vesika No: 69.

⁴⁶ Cezmi Eraslan, Doğruları ve Yanlışlarıyla Sultan II. Abdülhamid, İstanbul: Nesil Yayıncılık, 1996, s. 69; BOA-YEE, Dosya: 4, Vesika: 31. Anılan yemin metni şu şekildedir: “Memuriyetimin usul ve furuunun icrasında vechen minel vücuh hıyanet etmeyeceğime ve bu yolda tahkikan ve tevilen bizzat veya bilvasıta hiçbir vechle irtişa ve bir kimseden irtikab etmeyeceğime ve din ve devletime ve metbuu müfchhamım şevketlü mehabetlü Sultan Fazi Abdülhamid-i Sani efendim hazretlerine asla hıyanet etmeyeceğime ve daima sıdk u istikamette hizmetten ve din ve devletimin menafiini cansiperane muhafazadan çekinmeyeceğime vallahi.” BBO-YEE, Dosya No: 78, Vesika No: 69.

⁴⁷ BOA-YEE, Dosya No: 78, Vesika No: 69.

3. Padişah ile Halk Arasında Köprü Değil Engel Olmaları Nedeniyle Bürokrata Güvensizlik

Ardarda gelen iki hall' olayından sonra tahta geçen Sultan'ın haklı ya da haksız ilk hissedeceği şeyin etrafındaki kişilere bir güvensizlik olacağı şüphesizdir. Tahtta geçirdiği ömrünün tamamında bu güven şüphesini yaşamış ve çevresindekilere de yaşatmış olan Padişah; saltanatının başlangıcında çevresindeki bu güvensizliği halk ile doğrudan ilişki kurarak yenmeye çalışmıştır. Her konumdaki halkın en küçük sorununu dahi bir şekilde Yıldız'a taşıması Sultan'ın hoşgördüğü ve hatta arzuladığı bir durumdur.⁴⁸ Bu anlamda, halkla arasındaki ilişkiyi kesintiye uğratan her kişi ya da kurum Padişah'a göre kendisine düşman ve halkın iyiliğini istemeyen aracıdır. Bu yüzden kendisine güvenilmez bir konumdadır.

Padişahın halk ile doğrudan iletişime geçmek istemesinin bir başka açıklaması bürokratlara birer "aracı" gözü ile bakıp, onları salt kendi menfaatlerini düşünen bir sınıf olarak değerlendirmesidir. Ona göre sistemin işleyebilmesinin birinci koşulu olarak; bu aracılara verilmiş olan yetkilerin geri alınması ve onların yetkisizleştirilmeleri gerekliliğine inanmaktaydı. Aracıların devre dışı bırakılması için ise, ister sadrazam ister vezir ve isterse vali olsun rutin işler dışında tüm kararların alınmasında padişaha danışmaları gereği vurgulanmakta ve bu daha atama aşamasında görevlilere iletilmektedir. Sistemin işleyebilmesinin ikinci koşulu olarak ise; padişahın işin niteliği icabı dahi olsa kendisine iletilmeyen tüm bilgilere sahip olması idi. Padişah kurduğu sistem sayesinde Babıaliye gelen bilgilerden de fazlasını elde etme imkanına sahip olmuştu. Ayrıca öncelikle Babıaliye gelen bütün bilgilerin birer kopyasının da mutlaka Yıldız'a gönderilmesi gerekmekteydi. Zamanla bununla yetinilmeyerek

⁴⁸ Aslında bu anlamda doğrudan iletişim; halkla beraber bürokrasideki en küçük bir memurdan ordudaki en sıradan ere değin her konumdaki vatandaş için mümkündür. Buna ilişkin örnekler olmak üzere Yıldız'a ulaşan şu talepler sıralanabilir. Örneğin; İkinci Nişancı Taburundan Bolulu Mehmet isimli bir er memleketindeki nişanlısının başka biriyle evlendirilme girişiminin önlenmesini Sultan'dan istemiş ve Sultan erin bu talebi ile bizzat ilgilenmiş ve bu izdivacı engellemiştir. (BOA-İrade Hus., 16 R 1319, Genel No: 238, Hususi No: 44) Benzer bir örnek; Süvari Ertuğrul Alayının Birinci Bölüğü efradından Kütahyalı Volinin memleketindeki eşine nâmus-şikâne iftirada bulunan Mehmed hakkındaki şikayeti ile Sultan yine bizzat ilgilenmiş ve iftiracı hakkında kanuni işlem yapılmasını temin etmiştir. (BOA-İrade Hus., 16 R 1319, Genel No: 240, Hususi No: 46) Bu iki olaya benzer örneklerle Hususi İradeler arasında sıklıkla karşılaşılır. Sultan bu türden taleplerin kendisine gelmesini halkla doğrudan iletişim yolu olarak algılar.

valilerden, elçilerden ve diğer görevlilerden doğrudan haberler ve raporlar istenmeye başlanmıştır.⁴⁹ Gerçekten de jurnalcılık adı verilen ve başlangıçta aradaki aracılara güvensizlikten kaynaklanan ve salt doğru haber alma amacına yönelik jurnalcılık, zamanla tüm devlet işlerinde birbirini çekememe nedeniyle entrika ve ihbar aracına dönüşmüştür. Mutlak bir otorite oluşturmuş olan Sultan'ın bürokratları avucunun içine almasına neden olan bir istibdad idaresi kurulmasının en önemli aracı olmuştur.

Aracı olarak nitelendirdiği bürokratların devletin politikalarını halka yeterince anlamlı bir biçimde ulaştıramadığı ve ıslahat teşebbüslerinin bu nedenle toplumsal destek görmediğine inanır. Bu konudaki inanç ve düşüncelerini Tercüman-ı Hakikat'in 6. sayısında (6.7.1878) şu şekilde dile getirtir: "Tercüman-ı Şark yazıyor ki, bütün felaketler ıslahat konusundaki lakaydiden ileri geliyor. Sultanlar fermanlar çıkardı ama rical yapmadı. Demek anlaşıyoruz, suç ricalde, ıslahatı yapamadılar. (...) Emirlerin yüzde onu yapılsa ıslahat gerçekleşirdi. (...) Şehzadelik zamanını öyle zevk safa ve safahat ve israf ile geçirmeyerek vatan ve milletin selameti esbabını düşünmekle geçirmiş olan Sultan Abdülhamid (tarafından...) şimdi herkes tecrübe olunuyor, olunacak işleri yapacak rical arıyor." Yine tercüman-ı Hakikat'n bir başka nüshasında; "Padişah ister, halk ister, aradaki çıkarıcı istemez (...) Bu zaman öyle akıllı bir kaç kişinin keyfine milyonlarca halkın tabi olacakları zaman değildir. Bu zaman öyle bir yüce padişahı bir kaç kişinin entrikaları arasında bizar olup güçsüzlüğünü itiraf ederek bir köşeye çekileceği zaman değildir. Bu zaman öyle bir zamandır ki akıllara hayret verecek ve cihanı ağlatarak güldürüp veyahut güldürerek ağlatacak olan bütün kötülüklerin esrarı ortaya çıktığı ve padişah ile uyrukları arasında doğrudan doğruya kanunun aracılık etmekte bulunmuş olduğu zamandır. Ve böyle zamanda kanun sorumluluğu hükmüne tabi olarak çalışmağa söz verenler millet hizmetkarlığında kalıp, ecdatları zamanında olduğu gibi bir istirahat köşesinde efendilik etmek isteyenlere ne padişahın ne de halkın ihtiyacı kalmayacaktır."⁵⁰

İdarecilerin bu tavırları; 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda tüm tebaanın bir devlet çatısı altında bütünleştirilememesi şeklinde özetlenebilecek önemli bir sorunu ortaya çıkarmıştır. İmparatorluğu tebaası müslüman ve gayrimüslim gruplar

⁴⁹ Orhan Koloğlu, *Abdülhamit Gerçeği*, s. 342.

⁵⁰ Orhan Koloğlu, *Abdülhamit Gerçeği*, s. 339-340.

olarak “birbirinden ayrı ögeler” şeklindedir. Siyasal sisteme anlamlı bir katılımın sağlanamamış olması yüzyılın en önemli sorunudur.⁵¹ Sultan bu birlikteliğin sağlanamamasının nedeni olarak devletin temel politikalarını tebaaya ulaştırarak konumdaki ara idarecileri görür.

Sultan’a göre bu ara idareciler devlet politikalarını halka benimsetmek hususunda yeterince etkin davranamamışlardır. Bu gerçekten hareket eden Sultan II. Abdülhamid, en azından müslüman tebaa arasında halkı birleştirme amacına yönelmiştir. Panislâmizm politikası bu çerçevede okunmalıdır. Sultan kesinlikle dünya müslümanlarını bir devlet çatısı altında birleştirmek gibi bir amacı içermez, aksine islamın sağlayacağı birliktelik düşüncesi imparatorluk tebaası arasında tek bir devlet ve bu devlet içinde birlik düşüncesini içerir.⁵² Sir William Ramsay, Abdülhamid’in panislamizm siyasetini, bu anlamda bütün müslümanları birleştirme hayali yerine halkını İslami-imparatorluk düşüncesi çevresinde birleştirmek için bir çeşit ön-ulusalcılık kurmak amacıyla harcanan bir çaba olarak görür. Sir William Ramsay Abdülhamid dönemine değin imparatorluk halkının konumunu şu cümlelerle özetler: “En yakın zamanlara kadar, Küçük Asya’nın karmakarışık halkı, aşiretleri ve ırklarıyla adlandırılmaktan tamı tamına memnun gibi görünmekteydi. Türkmen ya da Avşar olmaktan memnurluk duymaktaydı ve bildiğim kadarıyla bağlı olduğu bir ulus ya da imparatorluk Birliğini düşünmüyordu; bundan ötürü İmparatorluğun birliğini dile getirecek genel bir ad yoktu... Anadolu’da bir imparatorluk adının geniş ölçüde benimsenmesi, onun döneminin belirgin özelliğidir. Ülkedeki bir çok göçebe ve yarı-göçebe aşireti Sultana bağlayan ilintiler zayıftı; öte yandan bütün Hıristiyanlar, Museviler ve resmi din dışı inançları olan Müslümanların bazıları, İmparatorluk Türklerine özgü adla kendilerini adlandırmak istemiyorlardı, ya da böyle bir adları yoktu.”⁵³ Bu tespitin farkında olan Sultan, öncelikle padişah-halk diyalogunun iyi

⁵¹ Şerif Mardin, “Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri”, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992, s. 47.

⁵² Bakınız; Kemal Karpat, “Pan-İslamizm ve II. Abdülhamid : Bir Yanlış Görüşün Düzeltilmesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Haziran 1997, s. 13-37; Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği Siyaseti*, İstanbul : Ötüken Neşriyat, 1995.

⁵³ W.M. Ramsay, “The Intermixture of Races in Asia Minor: Some of its Causes and Effects”, *Proceedings of the British Academy (1915-1916)*, s. 409’dan aktaran; Şerif Mardin, “Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri”, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992, s. 49-50.

kurulması üzerine yoğunlaştı. Bu amaç için din önemli bir araç olarak kullanılmıştır. Bir başka önemli araç; yine din referanslı bir araç olmak üzere dergah ve tarikatlardır. Sultan, bir çok tarikat liderini onore etmiş; özellikle Mevlevi, Kadiri, Rufai ve Halveti gibi yaygın tarikatlara maddi yardımlarda bulunmuş, dergahlarını onartmış, yeni dergahlar yaptırmalarına yardımcı olmuştur.⁵⁴

Bu anlamda padişah-halk diyalogunda önemli bir diğer yol ise, padişahın halktan uzak protokoller bir kişilik olmak yerine halk arasında, halkla iç içe bir kişilik olmayı tercih etmesidir. Saltanatının ilk yıllarında bu amaç başarılı bir biçimde gerçekleştirilmiştir. Hatta cülüsünü müteakib ilk Ramazanda Ayasofya camiine gidip, camide cemaate mahsus yerlerde, halkla iç içe oturmuş, namazını kılmış ve namazdan sonra yine bu camide Rüşdi ve Midhad Paşalar ile görüşmüş idi. Bunu takip eden günlerde de Padişah sık sık halk arasında bulunmaya ve halkla beraber oturmaya özen göstermiş, halkla beraber namaz kılmış, herkesin kendisini görmesini temin etmiştir.⁵⁵ Tahta çıkışının on beşinci gününde Serasker kapısına gidip komutan ve subaylarla birlikte akşam yemeği yemiş, dört gün sonra donanma askerlerini ziyaret etti ve onlarla yemek yemiştir. İki hafta sonra Meşihata giderek ulema ile iftar yaptı. Bakanlarını saraya davet ederek mabeyn paşa ve beyleriyle hepsine ziyafet çekti. Rusya savaşı dolayısıyla askeri Haydarpaşa hastanesindeki yaralıları ziyaret ederek onlara atiyeler dağıttı.⁵⁶ Yine bu çerçeveden olmak üzere, Sultan bizzat kendi kaynaklarından, muhtaç kişi ve ailelere kendi servetinden yüklü miktarda yardımlar yapmış, yardım kampanyalarına sürekli ve yüksek meblağlarla iştirak etmiştir.⁵⁷ Bu şekilde hem halkla ve hem de idarecilerle barışık bir görünüm sergilemiştir. Bu, hareket özellikle 19. yüzyıl için padişah-halk ilişkisi açısından önemli bir değişimdir. Sultan'ın bürokratlar karşısında kendisine yeni meşruluk ve popülerite araması şeklinde okunabilecek bu davranış önemli bir tavır değişikliğidir.

Sonuçta, padişah devlet politikalarının tebaaya etkin ve verimli bir biçimde ulaştığına yönelik kuşkusunun kaynağı olarak ara yöneticiler durumundaki bürokratları

⁵⁴ Cezmi Eraslan, *Doğruları ve Yanlışlarıyla Sultan II. Abdülhamid*, İstanbul: Nesil Yayıncılık, 1996, s. 70-77.

⁵⁵ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1982, s. 1277.

⁵⁶ Niyazi Berkes, *Türkiyede Çağdaşlaşma*, Ankara : Bilgi Yayınları, 1973, s. 303.

⁵⁷ Cezmi Eraslan, *Doğruları ve Yanlışlarıyla Sultan II. Abdülhamid*, s. 72.

görmüş bu eksikliği gidermek devlet-vatandaş ilişkisini sağlam temelli olarak kurmak için; islami değer ve kavramlara yakın ilgi göstermek ve halka yakın olmak politikalarını birer araç olarak kullanmıştır.

B. GÜÇSÜZ BİR BÜROKRATİK YAPI KURMA YA DA BÜROKRASIYI GÜÇSÜZ KILMA GAYRETİ

Sultan Abdülhamid'in saltanat makamına geldiği 1876 yılına değin, bilhassa da Âli Paşa'nın ölümüne kadar olan zamanda Tanzimat idarecilerinin padişahlar üzerinde ve dolayısıyla tüm devlet yönetiminde mutlak bir egemenlikleri söz konusudur. Özellikle Abdülhamid'in son üç selefi adeta sembolik padişahlar konumunda idi. Örneğin Âli Paşa sadrazamlıklarını yaptığı padişahları çok ciddi olarak etkilemekte ve adeta kontrolü altında tutmaktadır. Salt hükümetle ilgili işlemlerde etkin olmakla kalmayıp saraydaki en küçük hizmetçi atamalarına değin her alanda padişahı etkileyecek gücü elinde bulundurarak ve yine aynı şekilde bürokratlarının saray ile olan bağlantılarını da sadece ve zorunlu olarak kendisi aracılığıyla kurmalarını sağlayacak bir düzen kurmuş idi.⁵⁸ Bu şekilde Padişah tüm devlet işlerini kendisi aracılığı ile yapmakta ve tüm devlet işlerinde tek başına yetkili bir görünüm çizmektedir.

Sultan Abdülhamid; bürokratların Padişah ile kurdukları bu ilişkiye tanık olduktan sonra, tahta geçtiğinde devleti kurtarmanın yegane yolu olarak, bürokratların bu mutlak otoritesini parçalamaktan geçtiği düşüncesinde idi. Sultan bu konudaki görüşlerini kaleme aldırıldığı bir eserde; B.Brunswick'e şu cümleyi yazdırtmıştır: "Eğer Osmanlı imparatorluğu bir gelecek umuyorsa her şeyden önce Sultan yönetici grubun diktatörlüğünü parçalamalıdır."⁵⁹ Bu düşünceden hareket eden Sultan'ın başlangıçtaki tüm amacı bürokrasinin bu gücünü parçalamak olmuştur.

Sultan, gücü ele geçirdiğinde Tanzimat idarecilerinin mutlak otoritesini mumla aratacak bir otokrat yapı kurmuştur. Bütün devlet işlerinde tek başına etkin ve yegane karar sahibinin kendisi olduğu bir düzen. Bu düzen içinde rutin işler haricinde

⁵⁸ Carter V. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform Bâbîâli 1789-1922*, (Çev.: Latif Boyacı-İzzet Akyol) İstanbul: İz Yayıncılık, 1994, s. 144.

⁵⁹ Orhan Koloğlu, *Abdülhamit Gerçeği*, s. 339.

sadrazamın dahi hemen hiç bir etkinliği yoktur. Öyle ki, gelineen noktada sadrazamlar sahildeki hamalların dahi kendilerinden daha rahat ve özgür olduklarını düşünmekte, kendilerinin “babı âlîde bostan korkuluğu hükmü”nde bulunduklarına inanmaktadırlar. Tüm devlet işleri saraydan yönetilir bir hal almış, “elçiler siyasi meselelerin hal ü faslı için seraya gider, seraydan sefarethanelere memurlar izam ve müzakerata kıyam olunurdu”, sadrazamlar ve hariciye nazırları dış politika ile ilgili mevzularda çoğu kez müzakerelerden haberdar dahi olamazlardı. Aynı şekilde yapılan atama ve azillerin de nedenlerini bilmez bir konumda idiler.⁶⁰

Sait Paşa; Hatırat’ında, sık sık Sultan II. Abdülhamid döneminde ne sadrazamın, ne nazırların ve ne de yüksek dereceli memurların en ufak bir inisiyatif kullanma haklarının bulunmadığını belirtir. Bu makamlara tamamen padişahın kendi arzu ve isteğine yönelik atamalar yapıldığını vurgular.⁶¹ Yine aynı eserinde Sait Paşa, Abdülhamid döneminde sadrazamların bir icra memuru mesabesinden öteye yetki kullanamadığını da sıkça vurgular.⁶² Gerçekten de Sultan Abdülhamid, hatıralarında bu açıkça kabul eder. Ona göre kimin sadrazam ya da nazır olduğunun hiç bir önemi yoktur. Kurulan yapı, taşradaki memurların ilgili nezaretlerle değil doğrudan sarayla yani mabeyn katipliği ile diyalogu gerekli kılmaktaydı. Çünkü asıl sadrazam ya da tüm nazırlar, Yıldız’da ikamet etmekte olan padişahın bizzat kendisidir. Aynı şekilde sadrazam değişikliklerinde kendi deyimiyle “kıyametler kopmasını” da anlamsız bulur.⁶³

Abdülhamid’in oluşturduğu bu merkezi yapı, sadece mutlak gücün el değiştirmesi ya da asıl kullanıcıya iadesinden ibarettir. Kısa bir süre için de olsa Tanzimat bürokratları bu yapıyı ellerine geçirmişler, mutlak otoritenin kullanılmasına çok uygun bir yapı kurmuşlar ve kendilerini pasifize eden bir padişah ise bu yapıyı en az onlar kadar etkin bir biçimde kullanmıştır. Sultan bu yapının kurulmasında kendisine en çok yardımcı olanın da bizzat kendi sadrazamı Said Paşa olduğunu

⁶⁰ İnal, s. 1547.

⁶¹ Said Paşa, *Hatırat*, İstanbul: Dersaadet Sabah Matbaası, 1328, c. 1 s. 14-16 ve c. 2 s. 242-246.

⁶² Said Paşa, a.g.e., c. 1, s. 15.

⁶³ Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, s. 84.

belirtir. Sultan'a göre Said Paşa, bu politikanın hem mucidi ve hem de aynı zamanda en büyük kurbanı olmuştur.⁶⁴

1. Sürekli Bir Kontrol

Sultan merkezdeki bürokrasiyi bu şekilde hakimiyeti altına aldıktan sonra taşra bürokrasisine de yoğun bir denetim ve kontrol uyguladı. Bu amacıyla yollar, demiryolları ve telgraf ağları; Sultan'a, bugünün dev iletişim sistemleriyle aynı işlev ve biçimde yardımcı oldular. Bu kurumlar; bir taraftan taşradaki Osmanlı şehirlerinde hayatı canlandırıp insanların birbirleriyle kaynaşmasına vesile olurken, diğer yandan hükümetteki memurların İstanbul'daki en üst seviye idarecilerinin kontrolüne girmeleri süreci hızlandırdı.⁶⁵

II. Abdülhamid'in, bürokratlar kendine bağımlı kılma politikasında Sultan'ın geliştirdiği her biri kendine özgü maaş ve ücret sistemi⁶⁶, jurnalcılık, memur sicillerine ilişkin yasal düzenlemelerle yeni oluşturulan taşra idarecilerine yönelik müfettişlik sistemi önemli araçlar oldular.

a) *Jurnal Mekanizması*

Sultan II. Abdülhamid, bürokratların bu olağan dışı gücünü kırma amaçlı politikasında, en etkin bir biçimde kullandığı araçlardan birisi jurnal mekanizmasıdır. Bir anlamda devlet içinde bir istihbarat örgütü niteliğindedir. Ama otokrat ya da müstebid bir idarenin elinde bu araç masum bir istihbarat aracı olmanın çok ötesinde tüm idareyi yönlendirmek ve kendisine bağımlı kılmak şeklinde ortaya çıkmıştır. Jurnal mekanizması Sultan Abdülhamid'e oturduğu yerden ülkenin en uzak kentindeki olayları karşıt grupların ağzından izlemek olanağını sunmaktadır. Tahsin Paşa; Sultan'ın, kendisine gelen jurnallerin bir çoğunu okumadığını, bu mekanizmayı bir

⁶⁴ Carter V. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform Bâbıâli 1789-1922*, (Çev.: Latif Boyacı-İzzet Akyol) İstanbul: İz Yayıncılık, 1994, s. 195.

⁶⁵ Stanford J. Shaw, "19. Yüzyıl Osmanlı Reformcularının Amaç ve Başarılarının Bazı Yönleri", *Ortadoğu'da Modernleşme*, s. 58.

⁶⁶ Geliştirilen maaş sistemi dışında özellikle bayramlarda ve dini günlerde asker ve memurlara fazladan ikramiye kabilinden ödemeler yapılması bu anlamda değerlendirilmelidir. Örnek olmak üzere; BOA-YA Hus., Dosya No: 192, Vesika No: 101 ve Dosya No: 194/2, Vesika No: 77.

korkutma ve kontrol aracı olarak kullandığını hatıralarında dile getirir.⁶⁷ Bunlar arasında yalan yanlış jurnallerin bulunduğunu da kabul eder. Fakat yalan da olsa, bir jurnalcıyı cezalandırmanın bütün haber alma örgütünü ürkütmek ve kaynaklarını kaybetmek anlamına geleceğini anlamıştı. Bu yüzden yalan jurnal verdiği için cezalandırılmış kişi örneği hiç gösterilmemiştir.⁶⁸ Sultan'ın kurduğu bu örgüt Tahsin Paşa'nın deyimiyle "ta sarayın kapısından başlayıp memleketin her tarafına yayılmış" durumda idi.⁶⁹

Ayrıca jurnal mekanizmasının geldiği noktada kötüye kullanımlarının bulunduğunu ve bunun da olumsuz bir durum arz ettiğini de kabul eder. Fakat Sultan'a göre bundan vazgeçmenin de imkanı yoktur. "Dünyanın hiçbir yerinde entrikanın bizde olduğu kadar feci olabileceğini zannetmiyorum. Fakat, kendine ehemmiyet payı çıkarmak isteyen gayretkeşlerin yazdığı mübalağalı raporları, diğerlerinden ayırmasını biliyorum." diyerek kendisine gelen jurnalleri doğru ya da yanlış ayırabildiğini dile getirir.⁷⁰

Bürokratları kendisine bağımlı kılma ve otoritelerini etkisizleştirme konusunda Sultan'ın bir diğer aracı; kendisine özgü olarak geliştirdiği maaş ve ücret sistemidir. Sultan; Said Paşa'nın da hatıralarında belirttiği gibi bir kere öncelikli olarak memur maaşlarının zamanında ödenmesi konusunda önemli adımlar attı. Said Paşa hatıratında kendi döneminin icraatlarını anlatırken bu durumu şu şekilde belirtiyor: "Ay bittiği gibi maaşların tamamen ve bila istisna te'diyesi kaide ittihaz edildi. Memurin-i mülkiyeye mahsus bir tekaüd sandığı tesis edildi."⁷¹ Maaşların zamanında ödenmesi memurların büyük çoğunluğunun güç dengesinde Sultan'ın tarafında yer almasını teminde büyük katkı sağlamıştır. Çünkü Sultan; "para ve menfaat vasıtasile celbi kuluba muvaffak

⁶⁷ Tahsin Paşa, s. 26.

⁶⁸ Orhan Koloğlu, Abdülhamit Gerçeği, s. 345.

⁶⁹ Tahsin Paşa, s. 11.

⁷⁰ Sultan Abdülhamid, Siyasi Hatıratım, s. 159.

⁷¹ İnal, s. 1234. Gerçekten de döneme ilişkin arşiv belgelerinde Sultan'ın maaşların zamanında ödenmesi konusundaki hassasiyetinin örneklerine sıklıkla rastlanır. Sultan bürokratlarından; çalışanların maaşlarının zamanında ödenmesini istemiş ve bunu takip de etmiştir. (Örnekler için bakınız: BOA-İrade Hus.: 6 R 1316 Genel No: 417 Hususi No: 59; 14 L 1320 Genel No: 777 Hususi No: 28; BOA-İrade Hus.: 6 S 1320, Genel No: 162, Hususi No: 15. Ayrıca yine aynı amaçlarla bayram benzeri özel günlerde unumi ikramiye türü ödemeler yapılmasını temin etmiştir. Bir örnek olarak: BOA-İrade Hus.: 25 M 1316, Genel No: 108, Hususi No: 86.

olabileceğini” ve “her vicdanın para ile satın alınabileceğini hiç olmazsa yumuşatılabileceğini ve herhalde insanların menfaat sayesinde isticlab olunabileceğini” düşünmekteydi. Bu düşünceyle; sadrazam, şeyhülislam, serasker benzeri önemli memurlara kendi kesesinden hususi maaşlar vermekteydi.⁷²

Bunlara ilave olarak, devletin içinde bulunduğu ekonomik durum da, memuru “cömertliğinden dolayı Sultan’a yakın olmaya” itmekteydi. Bu anlamda Abdülhamid hem ekonomik durumun kötülüğünü ve hem de maaş sisteminin çarpık yanlarını kendi hedeflerine ulaşmak amacıyla kullanmıştır. Kendisine yakın bulduğu kişilere paye ve rütbelere dağıtarak maaşlarının artmasını temin etmek bu anlamdaki araçlardan bir tanesidir.⁷³ Ayrıca sadrazamlar dahil bir çok üst düzey yöneticiye her ay kendi kesesinden ek ödenek vererek bunların kendisine sürekli bağlı tutmayı hedeflemiştir.⁷⁴ Sonuçta, kendi siyasal amaçlarını gerçekleştirmek için iyi ya da kötü ama başarılı sonuçlar veren bir maaş ve ücret sistemi oluşturmuştur.

b) *Kontrolün Yasal Boyutu*

Sultan II. Abdülhamid’in kurduğu kontrol mekanizması bir taraftan maaş ve ücret sisteminde olduğu gibi bir anlamda kayırma düzeni görünümü arz ederken diğer taraftan memurların görevleriyle ilgili yasal düzenleme ve teftiş boyutu da oluşturulur. Bu düzenlemeler, memurların göreve atama ve azillerinden sicillerinin tutulmasına değin geniş bir alanı içine alır. Dönemin en belirleyici politikası sadakati ispatlanmış ve sicili sağlam olan kişilerin memurluk görevlerine atanması şeklinde özetlenebilir. Bu anlamda “memur intihabına dikkat ve itina olunması” dönemin en belirleyici ilkesidir.⁷⁵

Memurlar üzerindeki kontrole ilişkin ilk düzenlemelerden birisi, memurların sicillerinin kaydedildiği bir birimin oluşturulmasıdır. Sicill-i Ahval Müdüriyeti adıyla kurulan bu komisyon ilk defa olarak Ahmet Cevdet Paşa’nın 1877 yılında Dahiliye Nazırlığı görevinde iken gündeme gelmiştir. Cevdet Paşa, Tezahir’de nazır olur olmaz

⁷² Tahsin Paşa, s. 12 ve 42.

⁷³ Carter V. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform Bâbîâli 1789-1922*, (Çev.: Latif Boyacı-İzzet Akyol) İstanbul: İz Yayıncılık, 1994, s. 201.

⁷⁴ Orhan Koloğlu, *Abdülhamit Gerçeği*, s. 350.

⁷⁵ BOA-İrade Hus., 7.L.1320, Genel No: 907, Hususi No: 21.

derhal mülkiye memurlarının tercüme-i hallerini kayd etmek üzere bir sicill-i ahlak defteri tanzim eylediğini ve evvela mutasarrıf ve kaymakamların tercüme-i hallerini bu deftere kayd ettirmeye başladığını belirtir.⁷⁶ Paşa'nın bu girişimiyle devlet memurlarının kayıtlarını tutulması yönünde ilk ciddi adım atılmış ve girişim Abdülhamid döneminde bürokrasinin kontrolü için ciddi bir mekanizma olarak işlev görmüştür. Kurum 1896 yılında; kurum memurların hem sicil kayıtlarını ve hem de atama ve terfi işlemlerini kontrol eden merkezi bir daire olmak üzere Memurin-i Mülkiye Komisyonu halini aldı. Yeni komisyon aynı zamanda müfettiş raporlarına dayanarak memurların muhakemesi ile ilgili konularda da yetki sahibi olacak ve Padişah'ın sivil bürokrasideki atama ve terfi mekanizması üzerinde hakimiyet sağlaması rolünü temin edecek şekilde düzenlenmiştir.

Memurların sicil, atama ve terfilerini takip etmekle görevli merkezi bir örgütün kurulması kuşkusuz bir devlet için gayet normal ve aynı zamanda gerekli bir konudur. Bu anlamda, bürokratik örgütü yerleşmiş bir devletin çalışanlarına ilişkin bilgileri içerecek bir dosyalama sisteminin bulunması değil bulunmaması eleştirilmesi gereken bir durumdur. Fakat böylesi bir kurumun Abdülhamid tarafından kurulması mutlak otoritenin kurumsallaşmasına katkıda bulunacak bir yenilik olarak yorumlanmaktadır. Gerçekten de Sultan bu kurumu jurnal mekanizması ile birlikte memurların işlerindeki yeterlik ve sadakatlerini takip ederek, kendine bağımlı bir bürokrasi temini için kullanmıştır. Bu konuda meydana getirilen yeni yasal düzenlemelerin de katkısı olmuştur.

Memurların çalışma alanlarına ve personel sicillerine ilişkin kurulan sistemin işleyişini yürütmek anlamında ise; 1879 ve 1887 yıllarında olmak üzere iki önemli yeni yasal düzenleme çarpar. Bu düzenlemelerle memurlar; birincisi irade-i seniyye ile göreve atanan vekaletler, meclis veya mahkeme reislikleri veya daire müdürlükleri gibi mevkileri elinde bulunduran sahib-i rey ve ikincisi de diğer tüm mülki memurlar olmak üzere iki sınıfa ayrılmıştır. Özellikle ilk sınıftan olan memurların sicili çok ciddi olarak tutulmuştur. Bu gruptaki memurların sicilleri gerekli işlemler yapıldıktan sonra bizzat

⁷⁶ Ahmet Cevdet Paşa, Tezakir 40, Ankara : Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, s. 169.

Sicill-i Ahval Komisyonuna gönderilirdi. İkinci gruptaki memurların sicilleri ise, ilgili vekaletlerde ya da valiliklerde kaydedilirdi.⁷⁷

Ayrıca bu düzenlemelerde dikkat çeken bir diğer husus, bu kayıtların tutulmasında gösterilen hassasiyettir. Nizamname; bu kayıtların tutulduğu defterlerin her bir sahifesinin mühürlü olmasını ve yazılan terceme-i hal üzerinde kesinlikle hiçbir silinti, kazıntı düzeltme olmayacak ve yetkili memurlarca kontrol edilip imzalanması gibi hususları ayrıntılı olarak ve özellikle vurgular⁷⁸. Sicill-i Ahval Komisyonunun kuruluş ve görevlerinin belirlendiği düzenlemede, kurumun görevi şu şekilde tanımlanır: “Sicilli-i Ahval dairesinin vazife-i mahsusası devlet-i aliye-i kaffe-i şubayı mevcude-i idaresine mensub bilcümle sunuf-i memurin ve ketebe ve müstahdemin-i sairenin usul-ü terceme-i ahval-i zatiyelerile sair vukuat-ı meşrua ve resmilerini müteselsilen zabt ve tahrir ve kayd ve tescil...”⁷⁹ Kurumdan beklenen şey açıkça tüm devlet çalışanlarının bir anlamda devlete sadakatlerinin kontrolüdür. Çünkü, burada tutulan kayıtlar, daha sonraki tüm terfi, tayin ve atama işlemlerine esas olacak bir niteliktedir⁸⁰.

Komisyonun tutacağı kaydın örneğinin gösterildiği bir diğer belgede bu kayıta ilgili memurun nüfus bilgileri yanında; mezun olduğu okullar, bulunduğu memuriyetler, bu memuriyetlerde hangi tarihler arasında ve ne kadarlık bir süre zarfında çalıştığı, kendisine ne kadar maaş ödendiği, hangi nişan ve ünvanlara sahip olduğu ve bunları ne gibi sebeplerden dolayı aldığı, bulunduğu görevlerde hakkında herhangi bir soruşturma açılıp açılmadığı ve eğer açıldıysa bu soruşturmaların nasıl sonuçlandığı gibi detaylı bilgileri içeren sorulara cevaplar aranmakta ve en sonunda ilgili evrakı dolduran kişinin yorumu istenmektedir.⁸¹ Komisyondan çok açık olarak tüm devlet çalışanlarının bir dosyasının tutulması istenmektedir. Bu türden bir sicil kaydı daha önce hiç bir zaman olmamıştı. Nizamnamenin amaçladığı sicil kayıt işlemleri gerçekten de büyük bir ciddiyetle uygulanmış ve önemli memurları ilgili önemli bir biyografik bilgi külliyatı oluşturulmuştur.

⁷⁷ BOA-YEE, Dosya No: 113, Vesika No: 15.

⁷⁸ BOA-YEE, Dosya No: 113, Vesika No: 17.

⁷⁹ BOA-YEE, Dosya No: 113, Vesika No: 14.

⁸⁰ BOA-YEE, Dosya No: 113, Vesika No: 15.

⁸¹ BOA-YEE, Dosya No: 113, Vesika No: 17.

Memurlarla ilgili olarak, 8 Kanunievvel 1313 tarihini taşıyan bir başka önemli düzenleme daha dikkat çeker. Bu düzenleme, özellikle atama, tayin, terfi ve azil gibi hususları düzenler. Düzenleme ile, doğrudan padişah tarafından seçilip atanan ve yine doğrudan padişaha bağlı bir Memurin-i Mülkiye Komisyonu teşkil olunmuştur. Oluşturulan komisyon; “hazreti padişaha ve devlet-i aliyelerine sadakatle hizmet edeceklerine ve kimsenin hatır ve gönlüne bakmayarak ahkam-ı kavanin ve nizamata tamamilе tevfi kan hareketle onlardan asla inhiraf etmeyeceklerine” dair yemin ederek görev yapan altı kişiden müteşekkildir. Temel görevi; “intihab nasb ve azilleri” düşünülen memurların, “sicil kayıtlarına müracaatla kanunen ve kaideten istihdamına mani esbab” olup olmadığını araştırıp sonucunu “doğrudan doğruya veya makam-ı sadaretin arz ve isti’zanile” padişaha sunmaktır. Düzenlemeye göre bu komisyona müracaat etmeksizin hiç bir memurun istihdamı mümkün değildir. Komisyon, kurulan kontrol mekanizmasının dozajını hayli artıracak önemli işlevlerle donatılmıştır. Bunlardan bir tanesi, memurların sicil kayıtlarının her üç ayda bir alt komisyonlardan gelen kayıtların güncellenerek yenilenmesidir. Bir başka ilginç hüküm de yargılanmasına veya azillerine karar verilen memurlarla ilgilidir. Komisyonun teşkiline ilişkin nizamnamenin on üçüncü maddesi önce “Esbab-ı mucibesi sahih olmadıkça hiç bir memurun azli caiz olamaz” genel hükmünü getirdikten sonra hemen akabinde, “esbab-ı siyasiye ve icab-ı hal ve maslahata göre infisal edenler müstesna olmak üzere” kaydı konularak alınan karar aleyhinde şikayet yolunu açık tutar.⁸² Hüküm idareye açıkça siyasal nedenlerle, hiç bir şikayet ve hak arama mercii bırakmaksızın muhakeme ve azil yetkisi vermektedir.

Yine aynı şekilde hem bürokrasinin kontrol altında tutulmasını kolaylaştırmak ve hem de modern bürokratik bir devletin gereği şeklinde yorumlanabilecek bir başka düzenleme yine daha önce benzeri görülmemiş olan ve sivil memurların terfi ve emeklilik hallerini düzenleyen; Memurin-i Mülkiye Terakki ve Tekaüd Kararnamesidir. İki bölümden oluşan kararnamenin birinci bölümü; memurların işlerini nasıl yürüteceği, sicillerin nasıl tutulacağı ve atamasına karar verilenlerin hakkındaki belgelerin nasıl hazırlanacağı, atama için gerekli olan niteliklerin neler olduğu, adayın sicil temizliğinin

⁸² BOA-YA Res., Dosya No: 84, Vesika No: 17.

neyi ifade ettiği, mesleğin gerektirdiği niteliklerin neler olduğu, tahsil ve hizmet sürelerinin neler olduğu gibi ayrıntıların düzenlendiği memurların tayin ve terfi şartlarını belirler. Kararnamenin ikinci bölümü ise; modern anlamda bir emeklilik sandığının oluşturulması ile ilgili düzenlemeler getirir. Bu bölümde; sivil bürokraside otuz yıl görev yapmış herhangi bir kişinin belli bir zaman hesabıyla maaşı üzerinden yüzde beş kesintiyle temin edilen bir maaşla emekli olunmasını ve memur maaşlarının belli bir düzene konmasına ilişkin düzenlemeler mevcuttur.⁸³

Nihayette II. Abdülhamid döneminde, gerek yasal düzenleme anlamında ve gerekse kurumsal anlamda getirilen yeniliklerle; genel hatlarıyla rasyonel ve modern bir personel sistemi politikası benimsenmiş ve bu yönde önemli adımlar atılmıştır.⁸⁴ Fakat bu düzenlemelerin II. Abdülhamid döneminde yapılması; düzenlemelerin modern bürokratik yönünden ziyade, merkeze yani saltanata doğrudan bağlı ve bağımlı bir bürokratik yapının kurulması şeklinde yorumlana gelmiştir.

Dönemin önemli sayılabilecek bir başka yeniliği başta yüksek dereceli memurlar olmak üzere, bürokrasi için getirilen teftiş sistemidir. Sultan; memurların kanunlar çerçevesinde özgür olduklarını ama, bu özgürlüğün sınırlarının yine devlet tarafından belirlenmesi gereğine inanır. Sultan; her ülkenin kendine özgü bir hukuk ve yönetim sistemi geliştirebileceğini, kimi ülkelerin yetkiyi merkezde toplayan bir merkezi idare ve kimi ülkenin de merkezle taşra arasında yetki paylaşımını öngören tevsi-i idare sistemine göre idare edilebileceğini belirtir. Bunu belirttikten sonra hangi usul tercih olunursa olsun mutlaka bir denetimin söz konusu olması gerektiğine değinir. “En serbest memlekette bile, bu misillü hatalarda bulunan memurun muaheze olundukları halde, burada geçiştirilip hataların tashihiyle iktifa olunmaktadır. Bunlara itiraz buyuruldukta Bab-ı alinin nüfuzu yoktur. Müfredat-ı umurla iştigal buyuruluyor.”⁸⁵

Sultan Osmanlı devletinde hem merkezde ve hem de taşrada bu türden bir denetimi gerçekteşirecek bir düzenin eksikliğini gidermek üzere önce valilerin ıslahat

⁸³ Carter V. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform Bâbıâli 1789-1922*, (Çev.: Latif Boyacı-İzzet Akyol) İstanbul: İz Yayıncılık, 1994, s. 231-234.

⁸⁴ Carter V. Findley, s. 243.

⁸⁵ BOA-YEE, Dosya No: 4, Vesika No: 29.

ve yasal düzenlemeleri sorumlu oldukları bölgelerde uygulamalarının denetlenmesi konusu üzerinde durur. Bu konudaki denetim işlerini yerine getirmek üzere vilayet müfettişliklerinin oluşturulmasını temin eder.⁸⁶ “Devletçe tayin olunacak bir vilayetten bede’ ile müfettiş veya komser namı ile bir memurun izamına lüzum gösteriliyor. Devletçe lüzum görüldüğü derecede kendi yedlerine verilecek talimat mucibince kavânin ve nizamatta bazı tadilat icrası mukarrer olup teflişin esası valilerin icra olunacak tadilat ve teşkilatda hadd-i meşru’u tecavüz ve hukuk-ı devleti tehlikeye ilka ve nüfusu nisbetinde muamele edip etmediklerine ve hukuk-u islâmın vikayesine ve Tayin buyurulacak memurun evvel emirde millet-i islamiyeye muhabbet-i kalbiyesi ve makam-ı hilafete ve metbuuna samimi muhabbet ve hürmet-i mahsusası olmak lazım gelmekle.....”⁸⁷

Aynı belgede devamla Sultan, Yıldız’dan yapılmakta olan bu uygulamaların bir istibdat olarak değil en demokratik ülkelerde bile bulunması tabii olan bu kontrol mekanizması olarak algılanması gereği üzerinde durarak bir anlamda bir meşruiyet kaygısı güder. Yapılan işlerin Bab-ı ali’nin suçladığı gibi istibdat uygulaması değil devlet işlerinin daha etkin ve daha verimli olarak yerine getirilmesine yönelik olduğunu açıklamak gereği duyar. “... Bab-ı ali hüsn-ü idare olunduğunu arzu etmez mi ki, bu hallerin nüfuzuna dokunduğunu söylüyor.....iktidarsızlığı yahûd harekât-ı nâ-lâyıkası sebebiyle bir memurun bir mahalle tayin veya becayışı hakkında beyan-ı mütalaa buyurulmak istibdat mıdır?”⁸⁸

Bir başka belgede bu anlamda değişik bir sorun ve bu soruna yönelik yeni bir uygulama ile karşılaşılır. Sultan; Ermeni cemaatinin bir meclis-i umumi toplamaları haberi üzerine, bu meclisin oluşturulmasına ruhsatın ne zaman, kim tarafından ve ne tür gerekçelerle verildiğini sadaret makamına sorar, fakat sadareten net bir cevap alamaz.⁸⁹ Oysa Sultan’a göre böylesi önemli mevzulardaki devlet karar ve işlemleri gerekçeleriyle beraber arşivlenmesinin sonraki idarecilere önemli bir kolaylık sağlayacağı ve hem de devletin politikasında tutarlılık sağlanmasına hizmet edeceğine

⁸⁶ Mehmet Hocaoglu, Abdülhamit Han’ın Muhtıraları: Belgeler, İstanbul: Selekte Yayıncılık, 1989, s. 235; BOA-YEE, Dosya No: 4, Vesika No: 36.

⁸⁷ BOA-YEE, Dosya No: 4, Vesika No: 36.

⁸⁸ BOA-YEE, Dosya: 4, Vesika: 29.

⁸⁹ Hocaoglu, s. 181.

inanır. Bundan hareketle bu tür önemli işlerin Yıldız'dan ve tek bir elden takip olunmasının yararlı olacağı düşüncesini açıklar. İşlerin bu şekilde görülmesiyle daha düzenli bir yapıya kavuştuğu belirtilir. Sadarete de "Acaba işler bu yolda tutulmayıp da, taht-ı inzibatta tutulması mı makam-ı sadareti hükümsüz bırakıyor. Ve devleti müşkil hale getiriyor." ithamını yapar.⁹⁰ Sultan, işlerin Yıldız'dan yürütülmesinin bu anlamda hem devlet işlerine ilişkin kararların tek bir merkezde toplanması ve hem de işlerin daha etkin yürütülmesi açısından kolaylıklar sağlayacağı açıklamasını yapar. Döneminde, hem devlet işlerinin arşivlenmesi ve hem de bu arşivlerde ayrıca kimi istatistiki verilerin toplanmasına öncülük etmiştir ve bu konuda düzenlemeler yapmıştır.⁹¹

2. Sadıklarla Gelen İstikrar

Sultan II. Abdülhamid kendisine hem sadakat anlamında ve hem de atama ve azil anlamında tamamen bağlı bir bürokratik yapı kurma amacıyla olduğunu sıkça ortaya koymuştur. Sultan'ın bu konudaki eğilimi, ıslahatlar girişimlerinin sonuçsuz kalmasının memurların yeterince sadık davranmamasından kaynaklandığı ve ıslahat girişimlerinden amaçlanan sonuçların doğabilmesinin ve "İdare-i devlet ve hükümetin taht-ı intizam ve emniyetde cereyanı ve ma'muriyet ve emniyet-i memleketin devam ve terakkisinin kavanin ve nizamat ve ahkam-ı evamir ta'limatın vesait-i icrası"nın yegane şartının memurların sadık olanlardan seçilmesi ve sadık olmalarının sağlanmasıdır⁹². Bu öncülden hareket eden siyasal otorite; öncelikli hedef olarak sadakatlerini ispat etmiş devlet adamlarını göreve getirmekte bulur. İkinci adım ise, mevcut devlet adamlarının sadıkane bir şekilde hizmet etmelerinin temin edilmesidir. Bu anlamda padişahı özellikle kendisine sadıklardan seçmeye çalıştığı en önemli bürokrat sadrazamdır. Sultanın sadaret makamına yönelik atamaları ilginç özellikler arz eder.

Tahta çıktığı ilk günden itibaren Sultan, hall' olaylarındaki etkin konumundan dolayı, Bab-ı Âli bürokratları ve özellikle de sadrazam adeta sultanı yönlendirmek ve

⁹⁰ BOA-YEE, Dosya No: 4, Vesika No: 29.

⁹¹ Carter V. Findley, s. 241.

⁹² BOA-Ya Res., Dosya No: 84, Vesika No: 17.

yönetmek isteğini taşıdığı düşüncesini taşımakta; başta sadrazam olmak üzere tüm bürokratların bu arzularının dizginlenip, onlara Sultan'a bağlı bir memur olduklarının hissettirilmesi gerekliliğine inanmakta idi. Sultan'ın bu düşüncesi daha saltanatın hemen başlarında, onu saltanat makamına getiren bürokratlarca da hissedilmiştir. Ardarda iki hall' olayını gerçekleştiren bürokrat kitlesinin başında sadrazam olarak bulunan Rüşdü Paşa ile, çiçeği burnunda padişah II. Abdülhamid arasında henüz cülusun ikinci günü geçen bir diyalog bu ilişkinin geleceği açısından önemli ipuçları vermektedir. Cülusun ikinci günü, huzura kabulünü isteyen Sadrazam Rüşdü Paşa'ya Sultan "istirahat etsün, beklesün, yemek yesün" şeklinde haber göndermiş, bu haber sadrazamı çok şaşırtmıştır. Biraz sonra Sultan, Paşa'nın yanına varmış ve kendisine "camiye gidiyorum, geleyim de görüşelim" diyerek onu daha da şaşırtmıştır. Paşa, çevresindekilere bu olayı anlatırken; "Evlad hata etdik. Bu adem garib. Sultan Abdülazizin hall'i sırasında ben Hüseyin Avni Paşaya ihtar etdim. İş fena olur dedim, dinlemedi. Sultan Murad öyle oldu, bunu iclasa mecbur olduk. Şimdi kendi kendine iş görmeye kalkıştı. Dün gece Zarifiyi çağırılmış, umur-i maliyeye dair müzakereye girişmiş, sefirler celbediyor, söyleşiyor. Daha cülusun birinci günü böyle sonra ne olacak." şeklinde ifadelerde bulunmuştur.⁹³ Sultan daha tahta geçer geçmez, bürokrasinin başındaki sadrazama oluşturmak istediği yapının mesajını ulaştırmış, maliyecilerle ve elçilerle görüşmeler yaparak devletin durum hakkında malumat sahibi olmak istemiştir. Sultan'ın halefi olan sultanları bir anlamda kontrollerinde tutan, padişahlarca görevden alınabilmek bir yana onların korkulu rüyası⁹⁴ konumunda olan bürokratlarca şaşkınlıkla karşılanmıştır.

Yüksek bürokrasiyi asıl şaşırtan şey; Sultan'ın devlet işlerindeki tavrı her türlü devlet işinin bizzat kendi iradesi dahilinde gerçekleşmesi şeklindeki iradesidir. "Velîyyinimet-i bînimetimiz pâdişah-ı dekâyik-i iktinah padişah efendimiz hazretleri

⁹³ İnal, s. 116.

⁹⁴ Örneğin Sultan Abdülaziz; Âli Paşa'nın sadrazamlığı sırasında; saraydaki yakın çevresine paşadan memnun olmadığını ama onu görevden alacak gücü kendisinde bulamadığını sıkça dile getirmiştir. Hatta "Allah şu ademi başımdan kaldırsın" diye dua ettiği bile iddia olunur. Ayrıca Âli Paşa'nın 1871 yılındaki ölümü üzerine çok sevindiği ve "işte şimdi serbest oldum" dediği rivayet olunur. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1982, s. 27-28.

dâima devlet-i aliyyelerinin selâmet-i hâliyye ve istikbaliyyesi için he şeyi etrafı ile düşünmek ve vukûat ve ahvâl-i âlemi nazar-ı tedkîk ve mûlahazadan dûr tutmamak meslek-i âli-i hümayânlarının...” cümlesi Sultan’ın bu konudaki tavrını ortaya koymaktadır.⁹⁵

Sultan’ın sadarete yönelik bu tavrı, Kanun-i Esasi görüşmelerinde de devam eder. II. Abdülhamid tahta geçinceye değin, sadrazamın padişahın mutlak vekili olduğu şeklinde bir gelenek oluşmuş, bu geleneğe uygun olarak Mithat Paşa bunun anayasal bir netliğe kavuşması için Kanun-i Esasi metnine konmasını, sadrazamın mutlak vekil olarak diğer nazırları ataması benzeri önemli yetkilerin anayasal güvenceye kavuşmasını arzulamıştır.⁹⁶ Fakat Sultan, Kanun-i Esasi metninin hazırlanmasında, anayasayı hazırlayan bürokratların bu konudaki hazırlıklarına sürekli müdahalelerde bulunarak, sadaretin görev ve yetkililerinin azaltılması yönündeki iradesine uygun hareket etmiştir. Eğer Sultan Abdülhamid’in bu müdahaleleri olmasaydı, anayasayı hazırlayan kişiler, şüphesiz Tanzimat bürokrasi zihniyetinin devamı niteliğinde Bab-ı Ali’nin yetkilerini geliştirip, geniş bir idari yetkiyle donanmış ve diğer vekilleri seçme yetkisini sahip bir başvekil niteliğini

⁹⁵ BOA-YEE, Dosya: 4, Vesika: 51. Aynı belgede Sultan, Avrupa devletlerinin devlet-i aliyyeye yönelik ıslahat önerilerine de ironik bir dille değinir ve bu devletlere, önerdikleri yönetim şekillerini önce kendi hakimiyetindeki bölgelerde uygulamalarını salık verir. Sultan’a göre Avrupa ülkelerinin gayri müslim Osmanlı tebaasının devlet görevlerine alınması, parlamentoya temsilci olarak sokulmasını tavsiye etmek Avrupa devletlerinin kendi sömürgelerinde uygulamaktan çekindikleri yönetim ilkeleridir ve bu tür talepler ötesi abes bir taleplerdir: “Cenab-ı hakka kasem buyurulur ki, böyle hareket etmek, kendi kafamızı kendi elimizle kesmek demektir. Bulgaristan’ın hali gözümüzün önünde duruyor. Oradaki müslümanlar ne için Bulgarların nail oldukları imtiyazlara nail ve mühim hizmetlerde müstahdem ve nüfuz nisbetinde Sobranya’ya mebus olamıyorlar. Vc işidildiğine göre, orada kalanlar ve müslümanlar başlarına kalpak ve elbise-i askeriye ile mükellef ve her türlü hidemat-ı süfliyye istihdam olunmakta imişler. İşte bu müslümanlık ve Hristiyanlık noktası olduğunu unutmamalıyız... Hindistan’ın fethinden bu kadar sene geçtiği halde müslümandan vali, mutasarrıf, kaymakam var mıdır? Ahalinin ceblerinde altın meskûkât kalmış mıdır? Hatta nefislerini müdafaa için ellerinde Avrupa silahlarından silah bulunmakta mıdır? İngiltere parlamentosu gibi cesim bir parlamentoda şu iki seneye gelinceye kadar mecusi bir mebusdan başka şu kadar milyon halkın hukukunu hiç olmazsa bir sözle müdafaa etmek için bir Hindli mebus var mıdır? Hayvan gibi bunların mal vemülk ve vücudlarından istifade etmekten başka hükûmat ne yapıyor?” Bundan hareketle Sultan; Avrupa ülkelerinin Osmanlı devletine yönelik ıslahat taleplerinin masum olmadığı sonucuna ulaşır.

⁹⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 268.

vereceklerdi.⁹⁷ Fakat Sultan'ın müdahaleleri sonucu, anayasal metinde sadrazamın böylesi yetkilere sahip olması engellenmiştir.

Sultan'ın sadaret makamına yönelik yetkisizleştirme hedefi, ilerleyen yıllarda sonuç vermiş; atama ve azillerin saraydan yönlendirilmesi, dış ilişkilerin saraya çağrılan elçiler ve sefarethanelere saraydan gönderilen memurlar aracılığıyla yürütülmesi, ekonomik kararların doğrudan sarayın inisiyatifine alınması ile sadaret makamını işgal eden sadrazamlar, saraydan tebliğ olunan kararların esbabı mucibesini çok kere bilmeyen “bostan korkuluğu” hükmüne getirilmişlerdir.⁹⁸ Şüphesiz sadrazamlar geldikleri durumdan şikayetçidirler ama, bu şikayetlerini dile getirmek cesaretini de çoğu kez kendilerinde bulamazlar. 1903-1908 yılları arasında beş yıl sadrazamlık yapan Ferid Paşa'nın sadareti dönemindeki durumunu anlatmak üzere “rıhtımdaki sırık hamallarına gıpta ediyorum” demesine neden olacak bir duruma getirmiştir.⁹⁹ Gelinen noktada, sadaret makamının yetkileri ile birlikte kullandığı bütçe ve maiyetindeki memur sayısı da azaltılmıştır. Bu dönemde özellikle sadrazamın maiyetindeki memur sayısında ciddi bir azalma olmuştur.¹⁰⁰ Sultan'ın sadarete yönelik; denetim altında bulundurma ve güvendiği adamlarla çalışma politikası bir anlamda amacını aşmış ve bir tek adam politikası durumuna gelmiştir.

Sultan; bir taraftan sadaret makamının görev ve yetkilerini sınırlarken, diğer taraftan bu göreve getirdiği kişilerde şeksiz şüphesiz bir saltanat sadakati arama politikası güder. Tüm bürokratlar için aranan bu özellik, sadrazamlar için en önemli tercih sebebidir. Göreve getirdiği tüm sadrazamlarda sadakat ilkesini diğer tüm özelliklerden önde tutmuştur.¹⁰¹ İlginçtir Sultan; Midhad Paşa'ya yönelik kaleme aldırıldığı sadaret tevcihi layihasında sadakatten bahsetmez. Bunun yerine; devletin içinde bulunduğu durumun böyle bir kararı gerektirdiğinden bahsedilir. “ehemmiyeti

⁹⁷ Carter V. Findley, s. 203.

⁹⁸ İnal, s. 1547. Said Paşa'da hatıralarında bu duruma sıkça vurgu yapar. Çeşitli örnek olaylar anlatır. Kendisinden 1500 kuruş maaş talep eden ve kendisinin bu talebi reddetmesi üzerine doğrudan Sultan'ın ilgili kişinin talebi kabul etmesi, döneminde görevden alınan Ankara valisinin ne için görevden alındığını bilmemesi gibi örnekler verir. Said Paşa, *Hatırat*, c. 2, s. 102.

⁹⁹ İnal, s. 1604.

¹⁰⁰ Carter V. Findley, s. 206.

¹⁰¹ Recai Galip Okandan, *Amme Hukukumuzun Ana Hatları*, İstanbul : İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1957, s. 221.

muhtac-ı tarif olmayan mesalih-i hazıra-i devletin yolile görölmesi ve devleti aliyemizin hukuk ve menafi-i meşruasının enzar-ı umumiyede isbatıyla mesail-i mevcudeye bir hüsn-ü netice verilmesi ve umur-u maliyece devam eden müşkilatın tadiline çalışılması hususlarında olan amalimiz, bir yed-i iktidare tevdi-i idareye lüzum gösterib sizin sıfat-ı matlube ve müstakime-yi cami olmanıza binaen mesned-i sadaret uhdenize...”¹⁰² Bu tür bir ifade tarzı Abdülhamid devrinde başka bir sadrazam atamasında kullanılmamıştır. Sonraki atamaların tamamına yakınında ısrarla saltanata sadakat ilkesi vurgulanmıştır. Örneğin, İbrahim Ethem Paşa’ya görev tevdi edildiğini bildiren layihada, Paşa’nın “emniyeti haiz” bulunduğu dikkat çekilir. Ahmed Arifi Paşa’ya “sizin mücerreb olunan istikamet ve sadakat ve dirayetiniz cihetile”, Mehmet Kadri Paşa’nın bu makama tayini ile ilgili layihada ise “sadakatinize binaen” ifadesi kullanılmıştır. Said Paşa’nın sadaret makamına üçüncü defa getirildiğini belirten layihada “derkar olan sadakatinize”, dördüncüsünde “mesai-i sadıkanız”, beşincisinde “müşahade olunan sadakatinize” ifadeleri yer alır.¹⁰³ Bu ifadelerin kullanılması, hem seçilen kişilerin geçmişleri ile ilgilidir ve hem de daha önemlisi kendilerine görevini yaparken dikkat edeceği asıl hususun hatırlatılması açısından mesaj vermesi açısından önemlidir. Sultan, bir anlamda geçmişte sadakatini test etme imkanı bulduğu devlet adamlarına yeni işlerini yine aynı sadakatle yapmalarını istemektedir.

Bu konuda ilginç bir örnek; Said Paşa’nın altıncı defa sadarete getirilmesinde yaşanmıştır. Sultan, Paşa’nın sadakat konusunda yeterince dikkatli davranmadığına ilişkin veriler elde etmiş olmalı ki, kendisini bu defa göreve getirirken sadakatle görev yapacağına ilişkin bir yemin metni imzalatmıştır. Yemin metni şöyledir: “Atebei ulyayı hazreti hilafet penahilerine maruzi abdi memlûkdur. Zatı şevket simatı hazreti hilafet penahilerine ve devleti aliyyelerine halen ve istikbalen sadakatle hizmet edeceğimi,

¹⁰² İnal, s. 341.

¹⁰³ Aslında benzer ifadeler Abdülhamid’in göreve getirdiği tüm sadrazamlar için kullanılmıştır. Said Paşanın ikinci sadaret layihasında; “devleti aliyemiz hakkında hüsnü netice verilmesi sadakat ve revviyeti müsellemedenize tevdi kılınmıştır”, Abdürrahman Nuruddin Paşa’ya “der kar olan ehliyet ve sadakatinize mebni”, Mehmed Kadri Paşa’ya “hizmet-i nezdimizde mücerreb olan ehliyet ve sadakatinize binaen”, Mehmed Kamil Paşa’ya ikinci sadaretinde; “derkar olan tecrübe ve dirayet ve sadakatinize binaen”, üçüncü sadaretinde, “mesnedi sadaret mücerreb olan sadakat ve ehliyetinize binaen”, Ahmed Cevad Paşa’ya; “sadakat ve ehliyeti müsellemedenize mebni”, Halil Rıfat Paşaya; “derkar olan sadakat ve ehliyetinize binaen”, Mehmed Ferid Paşaya; “nezdimizde malum olan istikamet ve sadakat ve dirayetiniz cihetile” ifadeleri özenle kullanılmıştır.

hizmeti sadaret hakkında şeref vaki olan emrû fermanı hümayunu hazreti cihan banilerine kasem billah ile arz ederim. Katibei ahvalde emrû ferman hazreti veliyyülemri velihsan efendimiz hazretlerindir. Kulları Said”¹⁰⁴ Bu ilginç ve örneği olmayan bir uygulamadır.

Saltanatının ilk yıllarında çok sık sadrazam değiştiren Sultan, bu şekilde saltanata sadakat açısından devlet adamlarını tanıma sürecini tamamladıktan sonra, sadaret makamında görev değişikliği sayısını ciddi oranda azaltmış ve bir anlamda bu makamda bir istikrar temin etmiştir. Aralık 1882’ye kadar yani saltanatının ilk 6 yıllık bölümünde, 16 kez sadrazam değişikliği yapmıştır. Bu dönem sadrazamları içinde, bir hafta (Mehmed Rüşdü Paşa’nın 1878 yılındaki beşinci sadrazamlığı gibi) hatta 2 günlük (Ahmet Vefik Paşa’nın 1883 yılında ikinci kez sadrazamlığı gibi) sadrazamlar da mevcuttur. Fakat, özellikle kendisine sadık bürokratları keşfetmesinden ya da tanınmasından sonra, bu tür görev değişiklikleri çok az olmuştur.¹⁰⁵ Nitekim, 1883 yılında Mehmed Said Paşa’nın sadrazamlığından itibaren son ayından itibaren 26 yıllık süre zarfında, sadece altı değişik sadrazamla (Mehmed Said Paşa, Mehmed Kamil Paşa, Rıza Paşa, Ahmed Cevad Paşa, Halil Rifat Paşa ve Mehmed Ferid Paşa) çalışmış, bu şahıslar arasında sadrazamlık görevi 13 kez el değiştirmiştir. Sultan Abdülhamid, dönemindeki bu sadrazam değişikliklerini selefleri ile kıyaslar ve kendisinin daha az sadrazam değişikliği yaptığını ve istikrarlı davrandığını belirtir.¹⁰⁶

Sultan’ın değişik zamanlarda olmakla beraber en uzun süre birlikte çalıştığı sadrazamı, Sait Paşa’dır. İlginçtir, Sultan Abdülhamid ile Said Paşa’nın karakterleri özellikle evhamlılıkları açısından birbirine çok benzer. Sultan’ın Said Paşa’yı bu kadar sıklıkla göreve getirmesi ve uzun süre birlikte çalışmasının sebebinin bu karakter benzeşmesi olduğu düşünülebilir. Paşa tıpkı Sultan Abdülhamid’in vehmine benzer bir

¹⁰⁴ BOA-YEE, Dosya No: 83, Vesika: 4.

¹⁰⁵ Sadaret görevlendirmesi konusundaki bu değişimin takibini kolaylaştırması açısından yararlı olacağı düşüncesiyle, döneme ilişkin sadaret değişikliklerini belirten kronolojik bir liste ekte sunulmuştur.

¹⁰⁶ Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1999, s. 84. Sultan burada kendisinin yaptığı sadrazam değişiklikleri ile ilgili ilginç bir duruma da dikkat çeker ve bu değişikliklerin bazen Avrupa ülkelerini teskin etmek için bir araç olarak kullandığını ve örneğin Kamil Paşa’yı İngiltere’yi sakinleştirmek için sadrazamlığa getirdiğini belirtir.

şekilde; öldürölme korkusundan evinde bazen karyolanın altında yattığı, saraya bir arıza yazdıktan sonra zarfin içine bir şey karışmış olma evhamı ve azledilme korkusuyla sık sık zarfı açıp içine baktığı, bir konuda kesin bir karar veremeyib muhtelif şıklar ortaya koyub herkesin zihnini karıştırdığı ve sorumluluktan kaçtığı şeklinde örnekler verilir. Bunun farkında olan Sultan; örneğin Paşa İngiliz sefarethanesine sığındığında hakkında yapılan hain suçlamalarına karşı çıkarak “o hain değil vehhamdır” yorumunu yapmıştır.¹⁰⁷ Sultan, kendi hatıralarında Said Paşa ile ilgili bir başka ilginç değerlendirmede daha bulunur. Paşa’nın sık sık sadaret makamına gelişini açıklamaya yardımcı bir başka değerlendirme olarak algılanabilir: “ Said Paşa gerek sadriazam ve gerek ma’zul iken istişare ettiğim zamanlarda kat’i bir rey dermeyen etmez idi. Mesuliyetden, efkar-ı umumiyyeden, tarihten ve bunlar kadar da benden korkardı.”¹⁰⁸

Sultan’ın belli bir tanıma sürecinden sonra istikrar kazandırdığı önemli bir bürokratik makam da sistem içinde en fazla yetki sahibi olan bürokratlardan birisi olan Dahiliye Nezaretidir. 1890’lı yıllara değin vilayet ve valiler üzerinde “parça buçuk bir otoriteye sahip” olan Dahiliye Nazırı, 1895’den sonra Mehmet Memduh Paşa’nın nazırlığı döneminde tamamen padişaha bağlı bir otorite haline dönüştürülmüştür.¹⁰⁹ Bu tarihten sonra, Sultan, dahiliye nazırı ile de aralarında bir bağlılık ilişkisi oluşturmuş ve bir anlamda onu da devre dışı bırakmıştır. Bu makama da sürekli kendisine bağlı, sadık ve bu sadakati her fırsatta gösterecek kişileri getirmiştir. 1895-1908 yılları arasında sadece bir tek dahiliye nazırı yani sadece Mehmet Memduh Paşa ile çalışmış olması bu görev için de belli bir güven temin olunduktan sonra istikrarın korunduğu şeklinde yorumlanabilir. Aynı istikrar Hariciye Nezareti için de geçerlidir. 1885-1908 yılları arasında sadece iki kişi Hariciye Nazırlığı (1885-1895 Kürt Said Paşa ve 1895-1908 Ahmet Tevfik Paşa) görevlerinde bulunmuştur.

¹⁰⁷ İnal, s. 1132-1133.

¹⁰⁸ Sultan Abdülhamid, *Hatırat-ı Sultan Abdülhamid-i Sani, Vedad Örfi beyin Riyaseti Edebiyesinde Olarak Utarid Mecmuasında Bir Kısım Selahiyet ve Müsade-i Mahsusa Üzerine Tefrika Edilmiştir*, İstanbul : Cihan Kitabhansı, 1338-1345, s. 29.

¹⁰⁹ Carter V. Findley, s. 212.

Aslında sadakat bu dönemde salt üst düzey bürokratlar için değil tüm memurini devlet için aranan bir şart niteliğini almıştır. Sultan; sadarete hitaben yazdırdığı bir tezkerede başta valiler olmak üzere tüm üst düzey memurların atanmasında, “dindarlık, vazife şınaslık ve padişah ve memlekete sadakat” ölçütlerinin aranmasını ister.¹¹⁰ Sultan’ın memurlarında aranmasını arzuladığı bu üç koşul dönemin genel politikasını yansıtmaları açısından önemlidir. Yine bu dönemde sultan; memuriyete başlayan her bir Osmanlı tebaasından şu yemini yapmasını istemektedir. “Memuriyetimin usul ve furuunun icrasında vechen minel vücuh hıyanet etmeyeceğime ve bu yolda tahkikan ve tevilen bizzat veya bilvasıta hiçbir vechle irtışa ve bir kimseden irtikab etmeyeceğime ve din ve devletime ve metbuu müfehhamım şevketlü mehabetlü Sultan Fazi Abdülhamid-i Sani efendim hazretlerine asla hıyanet etmeyeceğime ve daima sıdk u istikamette hizmetten ve din ve devletimin menafini cansiperane muhafazadan çekinmeyeceğime vallahi.”¹¹¹ Bu yemin uygulaması Osmanlı tarihinde ilk örnektir. Ve dönemin genel politikası açısından çok önemli ve açıklayıcı bir rol icra etmektedir.

¹¹⁰ BOA-YEE, Dosya No: 5, Vesika No: 107.

¹¹¹ BBO-YEE, Dosya No: 78, Vesika No: 69.

“Mal der Hindistan
Akıl der Frengistan
Haşmet der Âlî Osman”
(Bir Osmanlı Atasözü)

ALTINCI BÖLÜM

MODERN DEVLET, SİYASAL SEMBOLLER

VE KAMUSAL İHTİŞAM

Weber meşruluk tipolojisinde modern devletlerin en önemli meşruluk unsuru olarak hukukilik üzerinde durur. Beetham bu hukuksal kuralların; hem yönetenler ve hem de yönetilenler tarafından paylaşılan ortak değer ve inançlarca belirlendiğini ve yönetilenlerin bu ortak değerler etrafında iktidara onaylama yoluyla bir destek verdiği açıklamasını ekler.¹ Meşruluğun bir sorun olması da noktada ortaya çıkar; bu ortak değer alanı nasıl yaratılacaktır. Ya da bu ortak inanç ve kural alanını açıldığını düşünen iktidarlar ne tür çözümlere başvuracaktır. Bu çözümlerden önemli bir tanesi eğitimidir. Siyasal iktidar eğitim kurumlarını denetim altında bulundurup yönlendirerek bu ortak alanı yeniden tanımlama şansına sahiptir. Bir başka önemli araç; resmi dil tanımlaması yapmaktır. Bu tanımlama ile yöneten siyasal iktidar yönetilenle arasındaki ortak değer ve inanç alanının daralmasını engeller. Ulaşım ve iletişim alanındaki gelişmelerle ve siyasal iktidarın ve rejimin resmi ajanları bürokratları yönetenle doğrudan iletişime geçirmek de bu anlamda önemli bir araçtır. Bu ortak değer ve inanç alanının hem oluşturulmasını ve hem de oluşturulduktan sonra sıkça tekrarlanarak muhafazasını temin eden önemli bir diğer araç ise; sembollerdir. Törenler, bayrak, marş, nüfus ve kimlik belgesi, sloganlar, dini ve milli unvan ve lakapların kullanılması gibi araçlar hem bu ortak değer alanını inşa olunması ve hem de dolayısıyla meşruluğun temini için önemli sembolik araçlardır.² Bir siyasal sistemin toplum için var olan en iyi sistem olduğu inancının oluşturulması şeklinde tanımlanabilecek olan meşruluk; bu basit, ama sembolik ve simgesel açıdan değerli olan araçlara da müracaatı da önemli görür.

¹ David Beetham, *The Legitimation of Power*, London: Macmillan, 1991, s. 15-16.

² David I. Kertzer, *Ritual, Politics and Power*, London: Yale University Press, 1988, s. 43.

I. DEVLETİN DEVAMININ TEMİNİ İÇİN YARARLANILAN SİMGESEL ARAÇLAR

Osmanlının son döneminde asıl problemin, dönemin Avrupa'sında tüm devletler için olduğu gibi, bir meşruluk sorunu olduğu kabul edilebilir. Sorunun özü; devletin meşruluk temellerinin giderek zayıflaması, devletle tebaası arasındaki bağın giderek zayıfladığının hissedilmesidir. Aslında 19. yüzyıl Habermas'ın "meşruluk krizi" olarak tanımladığı durumun Avrupa başkentlerinde en yoğun bir biçimde söz konusu olduğu bir dönemdir. Tüm Avrupa devletleri bu sorunu aşma yolu olarak sembolizme, törenselliğe, devletlerin resmi efsanelerinin vurgulanmasına, nişan, bayrak, müzik gibi duygusal öğelere olağanüstü bir önem atfetmeyi görmüşlerdir.³ II. Abdülhamid dönemi genel nitelikleri itibarıyla tüm Avrupa devletlerini etkileyen bu krize ve krizi aşma çabalarına ayak uydurma dönemidir. Anılan dönemde; henüz kurulmakta olan Avrupa modern ulus devletlerinin meşruluk kriterleri ve sorunun çözümünde kullandıkları araçlar imparatorluk coğrafyasının şartlarına uygun formlarda taklit edilir. Bu çerçevede meşruluk, devlet imajı, halife gibi kavramlar başat kavramlar olarak ortaya çıkar. Sultanın birincil amacı devleti kurtarmaktır ve bu amaç için her türlü aracın kullanılabilmesine inanmaktadır⁴. İşte bu öncüllerden hareket eden Sultan; bir anlamda dönemin moda krizi olan bu akıma ayak uydurarak, imparatorluğun kendi toplumsal yapısı içinde önemli yere sahip sembolik araçları hem devleti kurtarmak ve hem bu moda akımın gereği kamusal ihtişamın bir göstergesi olmak üzere kullanmıştır.

Aslında Sultan II. Abdülhamid dönemi bir anlamda bu sembolik araçların önemli birer araç olarak kullanılacağına mesajlarıyla başlar. 1876 Kanun-i Esasisi 1, 2, 3, 4, maddelerinde bu araçlara vurgu yaparak başlar. Birinci maddede; "Devlet-i Osmaniye memalik ve kıtaat-ı hazırayı ve eyalat-ı mümtazeyi muhtevi ve yekvücut olmakla hiçbir sebeple tefrik kabul etmez." hükmü yer alır. İkinci madde ise devletin

³ Selim Deringil, "Legitimacy Structures in the Ottoman State: The Reign of Abdulhamid II (1876-1909)", *International Journal of Middle East Studies*, Vol.: 23, Yılı: 1991, s. 346.

⁴ Engin Deniz Akarlı, *The Problems of External Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics Under Abdulhamid II (1876-1909): Origins and Solutions*, Yayınlanmamış PhD Tezi, Princeton University, 1976, s. 61.

başkentinin İstanbul olduğunu belirtir. Üçüncü maddede; “saltanat-ı seniyye” ve “hilafet-i islamiye”nin “sülale-i Ali Osmandan usul-ü kadimesi vechile ekber evlada ait” olduğunu düzenler. Bir sonraki madde ise; padişahın halife sıfatıyla “dini islamın hamisi ve bilcümle tebaa-yı Osmaniyenin hükümdar ve padişahı” olduğuna işaret eder. anayasa metnindeki bu maddelerin hukuksal değeri yanında sembolik değeri de çok önemlidir.

İzleyen yıllarda; Kanun-i Esasinin uygulamadaki bir anayasa metni olmayıp, askıya alınmasına rağmen başta salnameler olmak üzere bir çok resmi belgede tekrarlanması ancak böyle bir amaçla açıklanabilir.

Bu anlamda en önemli araç şüphesiz ki; hem rakip diğer devletlerle aralarındaki alamet-i farika ve hem de imparatorluk coğrafyası içinde en yaygın meşruluk unsuru olan islam dini ve hilafet kurumudur. Bunun dışında; Sultan II. Abdülhamid bilhassa geleneksel değeri olan; selamlık, bayram, kandil, sürre alayları, kılıç alayı, cülus, elçi kabülü, sefere çıkış ve dönüş, sünnet düğünü gibi törenlere özel bir önem ve ihtimam gösterir.⁵

A. EN ÖNEMLİ SİMGESEL ARAÇ OLARAK DİN VE HİLAFET

1. Devletin Kurtarılması Ve Devamının Temininde Meşruluk Sağlayıcı Bir Form Olarak Dinden Yararlanma

Din ve devlet ilişkileri tarih boyunca sürekli bir mücadelenin yansıması olarak dikkatleri üzerine çekmiştir. Tarihin belli dönemlerinde din devlet üzerinde egemenliğini kurarak, devleti yönlendirmiş; bazı dönemlerde ise devlet total bir biçimde toplumsal hayatın tüm bölümlerinde olduğu gibi din alanında da egemen olmuş ve dini etkisi altında bulundurmıştır⁶. Dinden en bağımsız rejimler dahi dinin toplum üzerindeki işlevselliğini kullanmayı önemli bir araç olarak görmüşlerdir. Modern devlet de dini bu anlamda önemli bir araç olarak değerlendirir.

⁵ Mimar Türkkahraman, *Türkiye’de Siyasal Sosyalleşme ve Siyasal Sembolizm*, İstanbul: Birey Yayıncılık, 2000, s. 123.

⁶ Nur Vergin, “Din ve Devlet İlişkileri: Düşüncenin “Bitmeyen Senfonisi””, *Türkiye Günlüğü*, sayı: 29, Temmuz-Ağustos 1994, s. 7-8.

Osmanlı devletinde din devlet ilişkilerinin yorumu da önemli bir tartışma konusu olagelmıştır. Resmi belgelerde devletin dininin İslam olduğunu belirtilmesi, kanunların İslam dinine uyularak düzenlenmesi, devletin amacının şeriata uymak ve şeriatı uygulamak olduğu gibi örneklerinden hareket Osmanlı devleti bir şer'i devlet ve teokrasi olarak nitelenir.⁷ Buna karşın; devlet ve toplum hayatındaki kuralların konmasında ön plana çıkan "örfi sultani" kavramı, uygulamada sıklıkla karşılaşılan "şer'i maslahat değildir, ululem ne ise öyle olsa.." şeklindeki ulema fetvası ve uygulamada şer'i hükümlerden çok dünyevi otorite tarafından konan kuralların hakim olduğu gerçeğinden hareketle ise devletin şer'i olarak nitelendirilmesi hayli zorlaşır.⁸ Bu düzenlemelerde sıkça açıkça İslami kurallara aykırı hükümlere de rastlanır.⁹

Bu iki karşıt yoruma ek bir üçüncü yorum ise; devletin sürekli olarak dini öncelediği ve üstü kapalı olarak da olsa bir araç olarak kullanmış olduğu yorumu düşünülebilir. Devlet işlerinin yürütülmesinde kullanılan; "hikmet-i hükümet", "maslahat icabı", "nizam-ı alem" gibi ibareler siyasi otoriteyi şer'i hükümlerin önüne çıkaran unsurlar bu yorumun yapılmasını kolaylaştıran unsurlardır. Bu türden yoruma önemli bir delil de kardeş katlinin dinen caiz olmamasına rağmen¹⁰, bizzat sultan tarafından kardeşin katledilmesi "nizam-ı alem" fetvası ile açıklanabiliyor. Senetlere pul yapıştırılmasının dinen caiz olup olmadığına yönelik bir tartışmada Ebubekir Ratıb Efendi'nin "her maslahatın vech-i şer'isi bittaharri bulunabilir" sözleri; "hikmet-i hükümet"e uygun olarak her maslahatın şer'i dayanağının bulunabilir olduğunu, önemli

⁷ İlhan Arsel, *Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1994, s. 17-18

⁸ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı Teşkilat ve Müesseselerinin Şer'iliği Mesclesi", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1945, c. XI, sayı: 3-4, s. 203-204 ve İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayın, İstanbul, 1995, s. 156.

⁹ Örneğin Ceza Hukuku alanında İslami kurallarla açıkça çelişen düzenlemeler için bakınız: Coşkun Üçok, "Osmanlı Kanunnamelerinde İslam CezaHukukuna Aykırı Hükümler I", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c. III sayı: 1, yıl: 1946, s. 124-146; "Osmanlı Kanunnamelerinde İslam CezaHukukuna Aykırı Hükümler II", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c. III sayı: 2-3-4, yıl: 1946, s. 365-383; "Osmanlı Kanunnamelerinde İslam CezaHukukuna Aykırı Hükümler III", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c. IV sayı: 1-4, yıl: 1947, s. 48-73.

¹⁰ Osmanlı'da kardeşlerin idamı, daha doğrusu sırf taht için rakip teşkil eden hanedan üyelerinin idamı sadece İslam hukukundan bir ayrılma değil aynı zamanda Osmanlı'daki hakimiyet telakkisinin İslam'la beraber diğer bir ayağını oluşturan eski Türk ananesinden de bir kopuştur. Halil İnalcık, "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. XIV Mart 1958, No: 1, s. 91

olanın "hikmet-i hükümet" olduğunu gösteren bir örnektir.¹¹ Fakat devlette yapılan bütün yasalaştırma hareketlerinde şeriata mutlaka atıf yapılır. Örneğin Kanuni Sultan Süleyman'ın "Kanunname"si şu cümle ile başlar: "Kanunname-i Sultanidir ki şer'i şerife muvaffakat mukarrer olup halkın muteber olan kavanin ve mesailindendir."¹² Sonuçta Osmanlı devleti; anılan kavramlar etrafında geliştirilen örfi hukuk düzenlemeleri ile şeriatı içeren; ama onu aynı zamanda aşan bir hukuk düzeni getirmiştir. Ve Osmanlı Devleti'nde şer'i hukuk; kamunun sınırlarını çizen bir form olarak değil, siyasi iktidara meşruiyet veren bir kaynak, toplumu "yerli yerinde" tutmak için moral bir destek olmak konumundadır.¹³ Din hem siyasal iktidar ve hem de muhalif fikir ve tezler savunanlar için sürekli müracaat olunan bir meşruluk formu olarak karşımıza çıkar.

Sultan II. Abdülhamit bir taraftan dinin Osmanlı geleneğindeki bu konumunu çok iyi analiz etmiş; diğer taraftan da çağdaşı devletlerde nasıl kullanıldığını çok iyi gözlemlemiştir. Dönemin önemli güçleri olma yolundaki ülkelerinden özellikle Rus Çarları ve Japon İmparatoru farklı yoğunluklarda olmak üzere din olgusunu bir imparatorluk ideolojisi yaratmak ve bunu sürdürmenin bir aracı olarak kullanmışlardır. Sultan II. Abdülhamid de hem iç politika ve hem de dış örneklerden hareketle dinin bu niteliğinden yararlanmayı amaçlamıştır.¹⁴ Aslında dinin özellikle bu niteliklerinden yararlanmayı amaçlayan bu yeni tarz politika dönemin önemli vasıflarından olan Panislamizm ya da İttihad-ı İslam adıyla anılan politikayla da örtüşür. Berkes; Sultan'ın panislamizm politikasını bu anlamda ne panslavizme karşı bir politika ve ne de tüm dünya müslümanlarını birleştirmek amacı olan bir politika olmadığı; bilakis çağın gereklerine uygun realist bir politika olarak değerlendirir.¹⁵ Bu politika içerde; şeyh, mürid, alim gibi kanaat önderlerine ve onlar aracılığıyla tüm müslümanlara; dışarıda ise diğer devletlere yönelik politik mesajlar içeren bir durum arz eder. Din artık, hem bir meşruluk formu ve hem de önemli bir "modern" politika aracıdır.

¹¹ Mümtaz'er Türköne, *Modernleşme Laiklik Demokrasi*, Ark Yayınevi, Ankara, 1994, s. 152

¹² Muzaffer Sencer, *Dinin Türk Toplumuna Etkileri*, May Yayınları, İstanbul, 1974, s. 186.

¹³ Mümtaz'er Türköne, *Osmanlı Modernleşmesinin Kökleri*, Yeni Şafak Kitaplığı, İst., 1995, s. 39.

¹⁴ Selim Deringil, *The Well Protected Domains Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909*, London : I.B Tauris, 1998, s. 17.

¹⁵ Niyazi Berkes, *Türkiyede Çağdaşlaşma*, s. 356.

Dönemin tarihçilerinden Osman Nuri de Sultan Abdülhamid'in bu yönüne şu cümlelerle vurgular: "Vakıa muhafaza-i taht-ı saltanat için kütüb-ü diniye-yi yakdırmaktan ictinab etmezdi, fakat hilafetin nüfuz-u ulubesinden istifade etmeyi de bir dürlü nazar-ı dikkatden dür bulundurmazdı. Türkiyede 17-18 milyon İslam var idi. Halbuki buna Hindistanda, Çinde, Cavada, Mısırdı, Tunus ve Cezayirde, Sudanda 300 milyon İslam vardı. Abdülhamid bütün İslamların muhabbetini celbetmek için buralara me'murlar gönderir, kendisinin vatanında ta'kib iylediği istibdad politikasından haberdar olmayan muhitler içinde nüfuz-u hilafetden istifade etmek arzu iderdi."¹⁶ Gerçekten de İmparatorluk coğrafyası içindeki müslüman nüfusun çokluğu ve uluslararası politikada tüm müslümanların halifesi olmanın getirdiği önemli ağırlık Abdülhamit'in bu politikasının hareket noktalarından olmuştur. Sultan'ın bu konudaki bir başka önemli mesajı; Cemaleddin Afgani'ye hitaben kaleme aldırıldığı tahmin olunan bir belgeden okunabilir. Sultan, burada bizzat kendi hatıralarında güvenmediği ve becerisine inanmadığını belirttiği Afganiye "İslam mezhepleri arasındaki ihtilafların giderilmesi" görevini verir¹⁷. Bu Sultan'ın biraz aşağıda belirtileceği üzere, hilafetin uluslararası alanda sembolik olmanın ötesinde bir gücü ifade etmediğine inanmasına rağmen ısrarla halife ünvanını kullanmasına benzer bir mesajdır. Kalkacağına inanmadığını düşündüğü ihtilaflar konusunda, bu konuda ciddi girişimler bulunmayacağını bildiği ve fakat hem yabancı ve hem de müslüman bir çok devletlerce tanınan bir kişiye, Afgani'ye görev vermiştir.

Padişahın; iç ve dış politikada müslüman tebaa üzerinde meşruluk, güven ve prestij temin etmenin aracı olarak kullandığı en önemli unsur hilafettir. İslam toplumunun din ve devlet işlerinin yürütülmesi için peygambere halef olarak kabul edilmiş bir müessese olan halifelğin¹⁸; kurum olarak I. Selim'in Mısır'ı fethinden sonra Osmanlı padişahlarına geçtiği kabul olunur. Aslında Osmanlı padişahlarının I. Selim'den daha önce 14. yüzyıl sonlarında bu ünvanın sıklıkla olmasa dahi kullanıldığı

¹⁶ Osman Nuri, Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı, Hayat-ı Hususiye ve Siyasiyesi, İstanbul: Kütübhan-e İslam ve Askeri İbrahim Hilmi, 1327, s. 718-719.

¹⁷ BOA-YEE, Dosya No: 3, Vesika No: 58.

¹⁸ İmam Ebu'l Hasan El Maverdi, El Ahkamü's Sultaniyye, (Çev.: Ali Şafak), İstanbul: Bedir Yayınevi, 1976, s. 5.

bilinir.¹⁹ Ayrıca II. Mehmet'in Kanunnamesinin dîbaçesinde olduğu gibi bu ünvanı kullandığı bilinir.²⁰ Yani, I. Selim'de yeni olan şey halife ünvanının kullanımı değil makamı simgeleyen sembolik araçlar olan; Hz. Peygamberin hırkası kutsal emanetleri tasarrufu altına alması ve Hadimül Haremeyn-ş Şerifeyn ünvanını kullanmasıdır.²¹ Bu araçlardan hareketle ünvanın kullanımının Osmanlı sultanlarına ait olduğu tezi 19. yüzyılda da önemli bir meşruluk aracı olarak vurgulanacaktır. Fakat özellikle 1774 Küçük Kaynarca antlaşması ile "müslümanların halifesi" ünvanının padişahlar tarafından özellikle bir dış politika aracı olarak kullanımı yoğunlaşmıştır.²² Bilhassa 18. yüzyılın sonlarına kadar; halife ünvanının kullanılmamasının ya da yoğun olarak kullanılmamasının önemli nedenlerinden birisi hilafet kurumunun nisbi olarak önemini kaybetmesidir. Bir başka önemli neden de; Osmanlı padişahının yeni bir ünvana gereksinim duymaksızın hükmünü yürütebilmesidir. Nitekim, bu bir anlamda kendine yeterlik döneminin bitmesini müteakip Osmanlı padişahı yeniden halife ünvanını kullanma gereğini hissetmiştir.²³ Ki bilhassa imparatorluğun 19. yüzyılın başlarından itibaren bu ünvanı kullanma yoğunluğu artar.

Halife ünvanının siyasal amaçlarla yoğun bir şekilde kullanımı; 1876 yılında Sultan II. Abdülhamit'in tahta geçişi ile başlar. Sultan; önce tartışmalı bir konu olan Sultan Selim'in halifeliği Mısır'dan Osmanlı'ya geçişine ilişkin söylenti şeklindeki bilgilerin, konuya ilişkin törensel ifadelerle kadar ayrıntılı tarihsel ve dini bilgiler içeren propaganda unsurlarının ortaya konulmasını sağladı. Ardından yine ilk defa olmak üzere 1876 Kanun-i Esasisinde bu ünvanı Osmanlı Sultan ve padişahı ünvanları ile

¹⁹ Arnold J. Toynbee, 1920'lerde Türkiye Hilafetin İlgası, (Türkçesi: Hasan Aktas), İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2000, s. 47.

²⁰ Halil İnalçık, II. Mehmed, İslam Ansiklopedisi, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1978, s. 514.

²¹ Halil İnalçık, "Osmanlı Padişahı", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, c. XIII Aralık 1958, No: 4, s. 70

²² Toynbee, ünvanın kullanımının bu şekilde sıklaşmasını üç gelişmeye bağlar: Birinci olarak; müslüman nüfusu barındıran eski Osmanlı eyaletlerinin mütemadiyen Batılı hükümetlerin hakimiyetine geçmesi. İkincisi; dünya genelindeki müslüman güçlerin birbiri ardına inkırazı ve yerlerini Batılı güçlere bırakması. Üçüncüsü ise; İslam aleminde yeni bir dayanışma ruhunun ve ve bu ruhu pratik bir şekilde ifade etmek için yeni bir arzusunun doğmasıdır. Toynbee, a.g.e., s. 49.

²³ Mümtaz'er Türköne, Siyasal İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu, İstanbul : İletişim Yayınları, 1994, s. 174.

birlikte kullanmıştır.²⁴ Kanun-i Esasi'deki bu kullanım iç politikada önemli bir geçiş noktasını teşkil eder. Bu adımı müteakip; Osmanlı hilafetinin meşruluğuna ilişkin teorik ve pratik delillerin tartışılması dönemi başlar.

Özellikle 19. yüzyılın ortalarına değin, Osmanlı hilafeti konusunda ciddi bir yaklaşım sergilemeyen ve hatta kendi kontrollerindeki medreselerde, hilafetin Kureyş'e ait olduğuna delil olarak kabul edilen hadisleri içeren hadis kitaplarını tartışmasız okutan ulema da artık tam tersine Osmanlı hilafetinin meşruluğuna yönelik teorik argümanlar arama telaşına kapılır.²⁵

Ulemanın bu alandaki bir diğer çabası ise; içerde Tanzimat'ın müsavat ilkesi ile gündeme gelen ve 1876 Kanun-i Esasi'sinin 4. maddesinde de tekrarlanan "Zat-ı Hazreti Padişahi hasbelhilafe dini islamın hamisi ve bilcümle teba-yı Osmaniye'nin hükümdar ve padişahıdır." şeklindeki ve dış politikada 1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasından kaynaklanan Osmanlı halifesinin dünya müslümanlarının ruhani önderi olduğu şeklindeki hükümlerin doğal bir sonucu olarak hilafetin Batıdaki papalık benzeri salt ruhani otoriteyi içeren bir kurum olduğuna yönelik iddiaları çürütmektir. Osmanlı aydını ve uleması "ruhani ve cismani otorite" ayrımının İslam terminolojisinde yerinin olmadığı, "makam-ı hilafetin patriklik ve hahambaşılık gibi sadece ruhani işlere müdahaleden" ibaret olmayıp "hükümet-i cismaniye ve riyaset-i ruhaniyeyi cem' etmiş" olduğundan hareketle bu eleştirilere yanıt vermeye çalışır.²⁶

Aynı çaba resmi devlet belgelerine de yansır. Devlet adamları, özellikle İngiltere'nin yaydığı Osmanlı hilafetinin gayri meşru olduğuna ve hilafetin salt ruhani bir otorite içerdiğine ilişkin tezlere cevap verme uğraşındadırlar. Konuya ilişkin cevaplar içeren belgelerde İngilterenin bu tezlerine karşılık olarak; "Sultan Abdülhamid Han hazretleri meşru ve yegane halife-i müslimindir." tezi

²⁴ Kanun-i Esasi'nin 4. maddesi şu şekildedir: "Zat-ı Hazreti Padişahi hasbelhilafe dini islamın hamisi ve bilcümle teba-yı Osmaniye'nin hükümdar ve padişahıdır.".

²⁵ Türköne, *Siyasal İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, s. 177.

²⁶ Türköne, a.g.e, s. 181-185.

savunulur.²⁷ Halifenin salt ruhani bir otoriteye sahip olduğu konusunda özellikle Avrupa basınında çıkan ve padişahın halifelik yönünün Avrupadaki gibi papa konumunda yalnız ruhani kuvveti haiz olması gerektiğine yönelik eleştirilere Matbuat Kalemi aracılığıyla verilen yanıtlarda ise; bunun hem dinen ve hem de siyaseten mümkün olmadığı tezi işlenmiştir.²⁸ Benzer bir tartışma alanı halifenin Kureyşten olması hususudur. Özellikle Kureyş kökenli Arap devlet ve kabile önderlerinin halifelik iddialarına yanıt vermek de ciddi bir tartışma noktasıdır. Bunlardan en önemlilerinden birisi, halifelik iddiasında bulunan ve Kureyş kökenli müslüman önderlerle girilen tartışmadır.²⁹

Bunlar benzeri tartışma ve uygulamalarla Padişah; hem iç politika aracı olarak ve hem de önemli bir dış politika unsuru olarak bu ünvanına sahip çıkmış ve korumaya yönelik gerekli tedbirleri almaya çalışmıştır. Böylece halifelik ünvanı, hem daha önce olmadığı kadar çok sahiplenilmiş ve hem de önemli bir politika unsuru niteliğine bürünmüştür.

Sultan Abdülhamit'in müslümanlara yönelik mesaj, müslümanlar nezdinde prestijini artırıcı unsur olarak üzerinde durduğu bir diğer konu; özellikle Avrupa ülkelerinde islam dinini, müslümanları ve Hz. Peygamberi alaya alan küçük düşürücü piyes ve tiyatroların sahne almalarını engellemeye çalışmaktır.³⁰ Örneğin, Londra'da

²⁷ Belge şu cümlelerle devam eder: "Emanet-i mübareke-yi Hazreti-i Risaletpenahi nezd-i Hümayun-u Hazret-i Hilfetpenahide mahfuzdur. Zat-ı şevketsemaat-i hazret-i mülükane mahall-i mübareke-i islamiyenin padişahı olub sair ünvanları miyanında Haremeyn-i Şerifeynin mahfuz ve müdaf-i ünvan-ı celilini haizdirler. Hükümdaran-ı islamiyenin en ziyade sahib-i kuvvet ve miknetidirler. Esbab-ı meşruha olmasa bile evsaf-ı hasail-i celile-i hümayunları hasebile hilafet-i İslamiye kendilerine raci olmak lazım gelir. Zira İslam nokta-yı nazarından muhakeme olunur ise şurası derkardır ki eger hilafet-i Kübra-yı İslamiye memalik-i şahaneleri kıtaa-ı selaseye mümted olan zat-ı Şevketsemaat-i Hazreti Padişahiye aid olmayubda serseri bir şeyhinde veya Necara, Afgan, Fas gibi küçük bir emirde olmuş olsa itibar ve mer'iyetini zayi' etmiş olur idi." BOA-YA Hus, Dosya No: 214, Vesika no: 63, 2 Mayıs 1888.

²⁸ BOA-YA Hus., Dosya No: 186, Vesika No: 75.

²⁹ Bu tartışmalara örnek olmak üzere Abdülhamit ile halifeli iddiasındaki Fas sultanı arasındaki yazışma için bakınız: Gökhan Çetinsaya, *II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında İslam Birliği Hareketi (1876-1878)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1988, s. 189.

³⁰ Bu konuda ayrıntılı bir değerlendirme ve sıralama için bakınız: Ziyad Ebuzziya, *II. Abdülhamidin Dini ve Milli Konulardaki Hassasiyeti: Fransa, İngiltere ve İtalyada Oynanmasını Yasaklattığı Piyeler, V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Tebliğler*, İstanbul, 1988, s. 327-367.

“Hazreti Peygamber” namıyla bir tiyatro oyununun oynanmasına engel olunmuştur.³¹ Yine aynı şekilde; Paris’te Hazreti Muhammed hakkında kötü imaj çizen bir tiyatro oyunu bizzat Sultan’ın devreye girmesi ile sahnelenmesi önlenmiştir. Padişah; “piyesin temsilinden sarf-ı nazar edilmesi hususunda büyük gayretler sarf eden Fransa cumhur reisine bir nişan verilmesini” uygun bulur.³²

Sultan Abdülhamit tarafından dini unsurların siyasal bir araç olarak kullanılmasına yönelik bir başka husus; hatıralarında en büyük hayali olarak bahsettiği Hicaz demiryollarıdır.³³ Bu demiryolu hattı; müslümanlar arasında irtibatı temin edecek ve hem de sultanın devletin bekasının şartı olarak gördüğü müslümanlar arasında bir ittifak fikrinin önemli bir aracı olarak işlev görecektir. Demiryolunun inşası konusunda yapılan tartışmalarda ve devlet adamlarınca padişaha sunulan teklif ve projelerde, İstanbul’u hem Anadolu’ya ve hem de kutsal topraklara bağlayacak hattın çok önemli siyasal sonuçlar doğuracağı üzerinde durulmuştur.³⁴ Hattın inşasına başlanması ve inşaat sırasında ekonomik zorlukları yenmek için müslümanlar arasında düzenlenen yardım kampanyaları Sultan’ın bu fikrinin haklılığını otaya koymuştur. Hicaz demiryollarının yapımı; tamamen ümitsizliğe kapılmış genelde müslümanlar arasında önemli bir birliktelik sağlamanın yanında; müslümanların genel olarak birbirlerine ve özel olarak da İstanbul’daki Osmanlı halifesine olan güven ve itimatlarının sağlamlaşmasına sebep olmuştur³⁵.

2. . *Devletin Halkla Yakınlaşmasını Temin Edici Bir Araç Olarak Dinden Yararlanma*

Sultan II. Abdülhamid’in dinin bu elverişli konumundan yararlanmak amaçlı politikasının bir diğer boyutu imparatorluk içinde; dindarlara, dini tarikat ve önderlere yönelik olarak takındığı babacan ve yardımsever tutumdur. Sultan bizzat kendi servetinden,

³¹ BOA-YEE, Dosya No: 51, Vesika No: 113.

³² BOA-YA Hus., Dosya No: 235, Vesika No: 11.

³³ Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, s. 88.

³⁴ Ufuk Gülsoy, “Gerçekleşen Bir Rüya: Hicaz Demiryolu”, *Yeni Türkiye Dergisi* 701 *Osmanlı Özel Sayısı II*, Mart-Nisan 2000, Yıl: 6, Sayı: 32, s.: 322.

³⁵ Stephen Duguid, “The Politics of Unity: Hamidan Policy in Eastern Anatolia”, *Middle Eastern Studies*, Vol: 9, 1973, s. 140.

muhtaç durumdaki dindar kişi ve ailelere yüklü miktarda yardımlar yapmış, yardım kampanyalarına sürekli iştirak etmiş, tahta çıkışının ilk yıllarında halk arasında sıklıkla bulunmaya, camilerde halk arasında namaz kılmaya özen göstermiştir. Tanzimat sonrasında çok ihmal edilmiş olan cami yaptırma ve tamir çalışmalarına yoğunluk kazandırmış, dini kitapların basım ve yayımına ağırlık verilmesini özendirmiş, din adamlarına ve özellikle de imamlara ayrı bir önem vermiştir.³⁶ Yine aynı amaçla olmak üzere başta Mevlevi, Kadiri, Rukai ve Halveti gibi yaygın tarikatlar olmak üzere bir çok dini “kamuoyu merkezlerine” maddi yardımlarda bulunmuş, dergahlarını onartmış, yeni dergahlar yaptırmalarına yardımcı olmuştur.³⁷ Bilhassa; Arapların yoğunlukla yaşadığı bölgelerde Şeyhlerle kurulan bu türden diyalog sayesinde, bu şeyhler Sultan II. Abdülhamit’in resmi ideologları haline gelmişlerdir.³⁸

Sultan’ın dini halk ile arasında bir köprü konumunda değerlendirmesinin bir başka örneği olarak, her fırsatta halka dini hassasiyetlerle ilgili olarak yaptığı çağrı ve uygulamalar anılabilir. Şeyhülislam, ulema ve imamlar gibi dini görevi ve yönlendiriciliği bulunan kamu görevlilerinin mevcudiyetine rağmen Sultan’ın, bir dini lider gibi halkı uyarması ancak bu şekilde açıklanabilir. Örneğin; “Ramazan-ı Şerif müslüman kadınların tesettüre daha fazla itina göstermelerini ister.”³⁹ Bir başka iradede, Ramazan ayında tüm müslümanların dini görevlerini yerine getirmek konusunda daha hassas davranmalarını⁴⁰ ve dine aykırı hal ve hareketlerden sakınmalarını⁴¹ ister. Fakat ilginçtir; Sultan bir taraftan halktan dini görevlerine karşı hassasiyet isterken diğer taraftan; Ramazan dolayısıyla mesailerine geç gelip erken giden memurları bu davranışlarının devlet işlerinin sağlıklı yürümesi konusunda doğru olmadığı konusunda

³⁶ Cezmi Eraslan, *Doğruları ve Yanlışlarıyla Sultan II. Abdülhamid*, İstanbul: Nesil Yayıncılık, 1996, s. 70-77.

³⁷ Bir örnek olmak üzere; Şazeli dergahı ve dergah müezzini efendiye 1000 kuruş yardım yapılmasına ilişkin irade için bakınız: BOA-İrade Hus., 26.S.1317, Genel No: 168, Hususi No: 81.

³⁸ Selim Deringil, “Legitimacy Structures in the Ottoman State: The Reign of Abdulhamid II (1876-1909)”, *International Journal of The Middle East Studies*, 23 (1991), s. 347.

³⁹ BOA-İrade Hus., 28.Ş.1322, Genel No: 972, Hususi No: 88.

⁴⁰ BOA-İrade Hus., 30.Ş.1322, Genel No: 975, Hususi No: 94.

⁴¹ BOA-İrade Hus., 30.Ş.1322, Genel No: 981, Hususi No: 99.

da uyarma gereği hisseder.⁴² Bu örnekler, Sultan'ın din de dahil olmak üzere tüm araçları halkla doğrudan iletişim kurmak amacıyla kullanabildiğini göstermesi açısından önemlidir.

Sultan Abdülhamit'in bu gayesi salt müslümanlar arasında değildir. Aynı zamanda gayri müslim topluluklar arasında da benzer tavır ve davranışlarda bulunur. Örneğin; Büyükdere'deki Katolik Ermeni Kilisesi'ne tuğranın asılmasını onaylar. Yine benzer bir örnek; 16 Mart 1884'de Üsküp Katolik Başpiskoposu'nun, başpiskoposluğun konutunda imparatorluk tuğrasının bulunması yönündeki isteğini "Tuğra-yı Garra-yı Hümayun"un "lütuf ve inayeti"nden "diğer rüesa-yı ruhaniyenin dahi hissedar olması" gerekçesiyle memnuniyetle kabul ettiğini bildirir.⁴³ Yine benzer nitelikte bir örnek olmak üzere, gayri müslim tebaaya ulaşmak için önemli araçlar olan Bizans geçmişini simgeleyen ünvanların kullanılması hususlarında oldukça hasis davranır. Rus Çarı Alexander III'ün Bizans varisi ve Üçüncü Roma ünvanını kullanmasını kaygıyla karşılar. İstanbul'da üzerinde Rus Çarı ile Bizans İmparatorunun yanyana resimlerinin bulunduğu figürler ve levhalar müsadere edilir.⁴⁴ Aynı dönemlerde; Rus Çarı'nın, Çar olarak Sezar, İstanbul'u Tsarigrad şeklinde ve Moskovayı da Üçüncü Roma olarak değerlendirdiği düşünüldüğünde bu tedbirin amacı daha iyi olarak anlaşılabilir.⁴⁵ Sultan, kendi adının yüceliğini temin edici her türlü ünvanın kullanılmasını arzulamakta ya da en azından düşmanı tarafından kullanımının engellenmesini istemektedir.

Sonuçta, Sultan kendisini Müslümanların halifesi olmaktan önce bir Osmanlı sultanı olarak tanımlar ve devleti dinden daha önemli kabul eder.⁴⁶ Aynı zamanda,

⁴² BOA-İrade Hus., 27 Ş 1316, Genel No: 926, Hususi No: 53. Belgede şu ifadeler yer verilmektedir: "Ramazan-ı Şerif münasebitile ekser devair-i devletde ve hususile de adliyyede memurların mevki'i memuriyetlerine geç gelüb erken gitmek ve adeta nim ta'til iştigal eylemek gibi bir meslek ihtiyar eyledikleri vaki' olub ve bu ise mesalihin matlub-u ali olan hüsn ve sür'at temşiiini lüzumile mütenasib ve binaenaleyh rıza-yı hümayuna muvafık olmadığından..." bu tür hareketlerden kaçınılırak, Ramazan dolayısıyla hiçbir rehavet göstermeksizin mesai saatlerine riayet edilmesi istenmektedir.

⁴³ BOA- YA Hus., Genel: 306, Hususi No: 46 12 Safer 1312-16 Mart 1894.

⁴⁴ Selim Deringil, *The Well Protected Domains Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909*, s. 33-34.

⁴⁵ Eric Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı 1875-1914*, (Türkçesi: Vedat Aslan), Ankara: Dost Kitabevi, 1999, s. 25.

⁴⁶ Akarlı, s. 61.

devletin devamını sağlayacak yegane yol olan imparatorluk dahilindeki bütün müslümanların Osmanlı hilafet ve saltanatına bağlanması⁴⁷ temin edecek tek araç olarak dini görür. Özellikle de halifelik kurumuna Anadolu ve Arap vilayetlerinde devletin etkinliğini kurmak ve sürdürmenin diplomatik yollarla teminin mümkün kılacak bir işlev yükler.⁴⁸ Sultan II. Abdülhamid; saltanatı döneminde din ve halifelik kurumlarının bu şekilde kullanması neticesinde, Tanzimat ricalinin yoksun olduğu bir meşruiyete hem de oldukça yeni bir hareket tarzı içinde sahip olabilmıştır⁴⁹. Saltanat süresince devletin kurtarılması amaçlanmış ve bu amacı temin etmek için vatandaşla padişahı arasında yeni bir bağ ve hem de müslüman vatandaşlar arasında bir dayanışma ve birlik yaratmanın gerekliliği vurgulanmıştır.⁵⁰ Bunda göreceli olarak başarılı da olunmuştur. Müslüman halk arasında yeni bir dayanışma ve sosyal örgütlenmenin ortaya çıkması sağlanmış ve modern anlamda bir ulus kavramının en azından temelleri de atılmıştır.⁵¹ Bu süreçte, devlet başkanı ve halife imajına ısrarla vurgu yapılmıştır. Anılan araçların bu kullanımı, aslında Abdülhamit'in saltanat sürdüğü yıllarda özellikle Avrupada henüz kurumsallaşma aşamasındaki modern ulus devletlerin benzer araçları kullanma amaçları ile paralellik arzeder. Ortaylı, bundan hareketle olsa gerek uygulanan panislamizm politikasını bir imparatorluk milliyetçiliği olarak tanımlar.⁵²

Din ve hilafet vurgusu dış politikada ise; iki açıdan önemlidir. Birincisi, bütün dünya müslümanlarının manevi önderi halifenin başında bulunduğu devletin hala güçlü

⁴⁷ Ercüment Kuran, *Türkiyenin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, s. 85.

⁴⁸ Engin Deniz Akarlı, *The Problems of External Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics Under Abdulhamid II (1876-1909): Origins and Solutions*, Yayınlanmamış PhD Tezi, Princeton University, 1976, s. 51. Deringil bu amaçla; özellikle Arapların yoğunlukla yaşadığı bölgelerde Şeyhlerin Sultan'ın (II. Abdülhamit) resmi ideologları haline getirilişi kaydını düşer. Deringil, "Legitimacy Structures in the Ottoman State: The Reign of Abdulhamid II (1876-1909)", s. 347.

⁴⁹ Carter V. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform Bâbîâli 1789-1922*, (Çev.: Latif Boyacı-Izzet Akyol) İstanbul: İz Yayıncılık, 1994, s. 197.

⁵⁰ Kemal Karpat, "Pan-İslamizm ve II. Abdülhamid : Bir Yanlış Görüşün Düzeltilmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Haziran 1997, s. 28.

⁵¹ Karpat, s. 35.

⁵² İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1998, s. 174. Şerif Mardin de bu politikayı Hobsbawm'ın ön milli bağlar tanımlamasını andıran bir şekilde "ön-ulusalcı bir bağ oluşturmak" amacı olarak değerlendirir. Şerif Mardin, "Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", *Türk Modernleşmesi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992, s. 50.

olduğunun mesajını vermek. İkincisi ise; müslüman dominyonları olan Avrupa ülkeleri nezdinde istenildiği an kullanılabilecek verimli bir silaha sahip olmaktır. Her iki amaç için de hilafet ve dolayısıyla din adeta biçilmiş bir kaftandır. Bütün dünya müslümanlarını temsil eden bir Osmanlı halifesi olarak; hilafet makamının bu gücünden çekinen Avrupa ülkelerine karşı “Halifenin bir sözü bütün Müslümanları harekete geçirmeye yeter” tezini işler.⁵³ Fakat tüm bu politikaların tüm islam alemini bir bayrak ve devlet altında toplamak olarak yorumlanmasının mümkün olmadığı da açıktır.

B. SİMGESEL DEĞERİ OLAN BİR DİĞER ÖNEMLİ ARAÇ: TARİH

19. yüzyıl modern ulus devlet sürecinin doğuş şartlarında tarih vurgusu önemli bir ideolojik konuma sahiptir. Ulus devletlerini kurmak isteyen topluluklar tarihten iki biçimde yararlanırlar. Birincisi ortak geçmiş, ortak mutluluk ve hüznlerden oluşan ve siyasal amaçlı bir yöndür. Yani bir anlamda tarihin pozitif bir kullanımı söz konusudur.⁵⁴ İkincisi ise; Renan’ın üzerinde önemle durduğu ulusal bütünlük yaratma uğraşlarına zarar verecek olayları unutmama ve bunun yerine yanlışlardan oluşan bütünleştirici rolü yüksek bir tarih ortaya koymadır.⁵⁵ Tarihin bu şekilde yoğun bir ideolojik anlam yüklü araç olarak kullanımı 19. yüzyıl için oldukça yaygın bir durumdur. Osmanlı devletinde ise; Tanzimat dönemine ve özellikle de Sultan II. Abdülhamid’e gelinceye değin tarihin bu tür bir kullanımı dikkat çekmez. Sultan II. Abdülhamid döneminde tarihin hem ideolojik olarak birliktelik sağlayıcı yönü önem kazanır ve hem de eğitim kurumlarında müfredata çağın gereklerine uygun

⁵³ Cezmi Eraslan, *Doğruları ve Yanlışlarıyla Sultan II. Abdülhamid*, İstanbul: Nesil Yayıncılık, 1996, s. 66-67. Fakat diğer taraftan pratikte bu silahın Batılı ülkelere karşı kullanılan bir tehdidin ötesinde bir anlamı olmadığına şarkındadır. İslam halifesinin iki dudağı arasındaki cihad silahının; “ismi olubda cismi olmayan bir kuvvet” olarak tanımlar. Ayşe Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid*, Güven Yayınevi, İstanbul: 1960, s. 210. Aynı konuda islam birliği konusunun önemli bir dış politika aracı olmanın ötesinde çok anlamı olmadığına bir başka örneği de; vezirlerinden gelen halifenin gücünün gösterilmesi için islam alemleri önderlerinin İstanbul’a çağırılması önerisi Sultan Abdülhamit tarafından geri çevrilir. Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği Siyaseti*, İstanbul : Ötüken Neşriyat, 1995, s. 33.

⁵⁴ John Stuart Mill, “Nationality”, *Nationalism in Europe 1815 to The Present, A Reader*, (Ed.: Stuart Woolf), London : Routledge, 1996, s. 40.

⁵⁵ Ernest Renan, “What Is A Nation”, *Nationalism in Europe 1815 to The Present, A Reader*, (Ed.: Stuart Woolf), London : Routledge, 1996, 50. Renan burada, “Tarihin yanlış yazılması, bir millet olmanın parçasıdır” cümlesini de kullanır.

değerlendirilecek biçimde yerleştirilir. özellikle Osmanlı tarihi üzerinde ciddi bir yoğunlaşma dikkat çeker. İlköğretim düzeyinde, daha önce olmadığı kadar Osmanlı tarihi üzerinde durulur ve bunun temini için gerekli programlar yapılır.

Reform dönemini öncesinde Osmanlı tarihçiliği ya da tarih eğitimi konuları vakanüvis adı verilen tarih yazıcısının dünyaya bakış açısından temellenen ve içinde yaşanan ülkenin yaşadığı olayları anlatmakla görevli kişilerin kontrolündedir. Herhangi bir iç politika kaygısı güdülmezsizin, halihazırdaki yöneticilerin özellikle askeri ve siyasi hayatları ve başarılarının bir betimlemesi niteliğindedir.⁵⁶ Bir kaç istisnası dışında tarihçiler “nakilci, hikayeci ve tasvirici” bir niteliğe sahiptir⁵⁷. Tarih bilimi ya da tarih kaydı, 19. yüzyıla değin bu şekilde vakanüvislerin kontrolünde bir anlamda edebi bir kaygı içinde bu geleneği devam ettirilmiştir. Özellikle 19. yüzyıl ortalarından itibaren Avrupa’da tarih eğitiminin ve basılmış tarih kitaplarının edebi bir kaygı olmanın çok ötesinde, ulusal kimlik yaratmak ve güçlendirmek için ideolojik bir araç olarak kullanılması⁵⁸ Osmanlı idareci ve aydınlarının dikkatlerini çekmiştir. Bu farkına varışla birlikte; tarih yazımı ve okullarda verilen tarih programı artık belirli bir anlayışta politikacı, devlet adamı ve eğitimci yetiştirme ve halkı yönlendirme aracı olarak kullanılmaya başlar.⁵⁹

Sultan II. Abdülhamit dönemine gelindiğinde bu anlayış değişikliği kendisini bariz bir biçimde hissettirir ve genelde tarihe karşı özelde ise Türk tarihine karşı ilginin artmış olduğu dikkat çeker. Geleneksel tarih anlayışının ideolojiden bağımsız karakterinin yerini modern tarih anlayışının ideoloji yüklü tarih anlayışı almıştır⁶⁰ ve bu değişim geç de olsa Osmanlı devlet adamları ve tarihçileri üzerinde de etkisini

⁵⁶ İlber Ortaylı, “Osmanlı Tarih Yazıcılığının Evrimi Üstüne”, *Türkiye’de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi*, Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği, 1986, s. 423.

⁵⁷ Mükrimin Halil Yinanç, “Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik”, *Tanzimat*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2000, s. 574.

⁵⁸ Büşra Ersanlı Behar, *İktidar ve Tarih Türkiye’de “Resmî Tarih” Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, İstanbul : Afa Yayınları, 1992, s. 19.

⁵⁹ Behar, s. 51. Özellikle 1860 ve 1870’lerde Voltaire, Fenelon, Racine, Volney ve Victor Duruy gibi Fransız tarihçilerden yoğun çeviriler göze çarpar. Bu tarihçilerin özellikle ulusçu yönleri ile tarihin ideolojik bir kaynak olarak kullanımına yönelik vurguları Osmanlı tarihçileri üzerinde etkili olur. Örneğin Ahmet Cevdet Paşa’nın *Tarih-i Cevdet*’inde hem Michelet gibi romantik-ulusçu ve hem de Taine gibi pozitivist-ulusçu tarihçilerin etkisi dikkat çeker. Aynı şekilde NamıkKemal’in tarihçiliğinde de Guizot’un etkisi hissedilir. Behar, 53.

⁶⁰ İlber Ortaylı, *Gelenekten Geleceğe*, İstanbul: Ufuk Kitapları, 2001, s. 45.

göstermiştir. Bu anlayış değişikliği sonucunda önemli Türk tarihini de içeren popüler tarih eserleri ortaya çıkar. Ahmet Mithat'ın Tarih-i Osmani'si, Mustafa Nuri Paşa'nın Netayic-ül Vukuat'ı, Namık Kemal'in Evrak-ı Perişan'ı, Süleyman Paşa'nın Tarih-i Alem ve Necip Asım'ın Türk Tarihi gibi eserler bu yeni anlayışın ürünleridir.⁶¹ Eğitim kurumlarında İslamiyet ve Osmanlılar öncesi Türk tarihinden bahsedilmeye başlanmış, tarihle ilgilenenler arasında Türk tarihine ilişkin verilen eser sayısı artmıştır. II. Abdülhamit devrinde hazırlanan bütün ders kitaplarında Osmanlıların atalarının Ortaasya'daki Türk boylarından geldiği fikri işlenmiştir.⁶² Türk tarihinin ilk kısımlarına yönelik tartışma ve ilgi uyandıran ilk eser Süleyman Paşa'nın Tarih-i Alem isimli eseridir. Eser yazıldığı dönemin diğer tarih kitaplarından "Türk tarihinin ilkçağ kısımlarına çok sayfa ayrılmış olması" ile ayrılır. Süleyman Paşa'nın bu eseri ile birlikte dil ve içerik olarak aynı temaları kullandığı eserleri değişik eğitim seviyelerinde ders kitabı olarak okutulur.⁶³ Türk tarihine yönelik bilgilendirmede yoğunlaşması içerik açısından önemli bir farklılıktır.

İçerik ve müfredatındaki bu önemli değişiklik yanında bir diğer yenilik tarihin ve tarihi şahsiyetlerin iç politikada kullanılır hale gelmesidir. II. Abdülhamit kendisinden önceki modernleşme süreci idarecilerinin yaptığı gibi Osmanlı hanedanı etrafında bir Osmanlı kültürü yaratmak yerine daha önce bir örneği olmayan Osmanlı devleti oluşturma üzerine odaklandı. Bunun bir parçası olarak her yıl Osmanlı hanedanının kurucusu Osman Gazi'nin babası Ertuğrul Gazi türbesinde törenler organize etti. Söğüt'te Ertuğrul Gazi türbesini bir müze şekline getirdi. 1886'da

⁶¹ Behar, s. 56.

⁶² David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, (Tercüme: Zeki Doğan), İstanbul: Fener Yayınları, 1998. Kushner, s. 41. Kushner, bu düşüncesini şu eserlerle örnekendirir: Selim Sabit, *Muhtasar Tarih-i Osmani*, İstanbul, 1879; Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*, İstanbul, 1893; Ahmet Mithat Efendi, *Mufasssal Tarih-i Kurun-u Cedide*, İstanbul, 1887. İlk defa Ali Suavi tarafından 1867 yılında yazılan *Taharriyat-ı Suavi Ala Tarih-i Türk* isimli eserde işlenen bu tür tezler yeterince tartışma ve yankı yaratmamıştır. Suavi bu eserde ve Türklük ve Türk tarihi üzerine tezleri işlediği *Ulum*'da "Türk", "Türklerin Mesai-i Zihniyeleri", "Osmaniyanın Uluma Hizmeti" ve "Lisan ve Hatt-ı Türki" gibi yazılarında; "1. Türk ırkı askeri, medeni ve siyasi rolleri itibarıyla bütün ırklardan üstün ve eski bir ırktır. 2. Türk dili dünyanın en zengin ve mükemmel dilidir: Avrupa'nın en büyük dilleri bile Türk diline nisbetle geridir; 3. Türk ırkı dünya kültür tarihinde en büyük rolü oynamış ve bilhassa İslam kültürünü Trükler vücuda getirmişlerdir." tezlerini işler. İ.H. Danişmend, *Ali Suavi'nin Türkçülüğü*, CHP Genel Sekreterliği Neşriyatından, 1942, s. 24-25.

⁶³ Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1998, s. 48-50.

Ertuğrul Gazi türbesini inşa ettirdi. Ardından Osman Gazi ve diğerlerinin mezarlarını yaptırdı. Cami ve türbelerden oluşan bir kompleks haline getirdi. Aynı amaç için annesi, babası, kızı ve oğlu gibi yakınlarının yerine daha önceki atalarının adına cami yaptırmak şeklinde önemli bir yeniliğe imza attı. Örneğin sadece Çorlu'nun köylerinde II. Osman, I. Mustafa, I. Ahmed, IV. Mehmed, III. Murad, II. Selim, II. Beyazıd, I. Süleyman ve I. Selim'in adlarını taşıyan camiler inşa ettiriyor. Aynı şekilde Rodos'ta Ertuğrul Gazi ve Yıldırım Beyazıd adlarını taşıyan camiler inşa ettirmiştir.⁶⁴

**C. ULUS DEVLETİN VATANI OLARAK
DEĞERLENDİRİLEBİLECEK BİR COĞRAFYA OLARAK:
ANADOLU**

Modern ulus devletin en önemli tanım unsurlarından birisi de, vatan adı ile kutsal bir nitelik alan, üzerinde ulus devletin kurulduğu coğrafyadır. 19. Yüzyılın sonlarında Osmanlı devleti, ciddi toprak kayıplarına rağmen; hala çok geniş bir coğrafya üzerinde egemendir. Bu geniş coğrafya içinde imparatorluğun asli unsuru olan Müslüman Türklerin daha doğrusu Osmanlıların en yoğun olarak yaşadığı ise Asya-yı sağır de denen Anadoludur.⁶⁵ Uzun yıllar boyunca Osmanlı devletinin asli unsuru olarak, devleti başta asker temini olmak üzere her açıdan besleyen Anadolu, bu çabasının karşılığını tam olarak alamamış ve devlet yatırımlarından yeterince nasiplenememiştir. Osmanlı İmparatorluğunun yükselmesinde tarihsel bir rol oynamış olan bölge gözünü daha ziyade Batı da yeni fethedilen topraklara çevirmiş, bu bölgelere yatırım yapan imparatorluk tarafından ihmal edilmiştir. Uzun yıllar süren ihmal sonucunda bölge hem ekonomik ve hem de bayındırlık faaliyetleri açısından içler acısı bir duruma gelmiştir.

19. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde; kamuoyunda, basında, idareciler ve halk arasında yoğun bir Anadolu tartışması dikkat çeker. Anadolu üzerinde tartışma yoğunlaşmasının iç ve dış politikadan kaynaklanan değişik nedenleri vardır. Bu nedenlerden bir tanesi dışta Fransız İhtilalinin ve içte de büyük oranda onun etkisiyle

⁶⁴ Selim Deringil, *The Well Protected Domains Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909*, s. 31-32.

⁶⁵ Şemseddin Sami, *Anadolu, Kamus-i Türki, Dersaadet: İkdâm Matbaası*, 1317, s. 56.

ortaya çıkan Tanzimat döneminin etkisiyle vatan temasında görülen değişikliktir. Yeni ve modern devletler; siyasal ve ideolojik görüntünün yanında belirli bir toprak temeline dayanmakta ve ülke/vatan anlayışı üzerine yükselmektedirler. Eskinin yurtseverlik kavramı yerini ideolojiyle örülmüş ve uğrunda ölmek adeta kutsallaştırılmış bir coğrafi unsur halini almıştır.⁶⁶ Yeni yükselen modern ulus devletlerin vatan temasının, imparatorluk literatüründen önemli ölçüde farklılaşması da gayet doğal bir süreçtir.

Vatan temasındaki değişiklik vatan sevgisi, vatan muhabbeti gibi kavramların içeriğini de aynı oranda değiştirmiştir. Tanzimat ve sonrasındaki aydınların vatan ve vatan savunması kavramlarına yükledikleri yeni anlam vatanın silah ve asker anlamında savunulmasının çok ötesinde; bayındırlık, ekonomi, sosyal ve kültürel alanlarda kalkınmasına yönelik çaba harcanmasıdır. Özellikle 1870’li yıllardan itibaren vatan kavramı etrafındaki tartışmalarda bu ilginç tema değişikliği göze çarpar. Artık vatan sevgisi salt askeri ya da savunma amaçlı bir argüman olmaktan çıkıp, devletin önemli ideolojik aygıtlarından birisi olma sürecine girmiştir. Tartışmalarda savunma yanında; vatan denen toprak parçasının imar ve ıslahı da yer almaya başlar. “Vatana muhabbet meziyyat-ı insaniyenin en eşrefi ve vatana muhabbet levazım-ı hamiyetin en akdamıdır”⁶⁷ şeklinde başlayan tartışmalarda önceleri Rus savaşının da etkisiyle salt askeri ve savunma amaçlı hamasi tartışmalar yer alırken; zamanla bu tartışmalar vatan sevgisinin yalnız bu şekilde anlaşılmaması gerektiği noktasına ulaşır. “Vatana muhabbet etmek onun mamur olmasını, huzur ve asayişde bulunmasını efradından olduğu sekinesinin refah ve rahatla yaşamasını, ziraatca ticaretce sanayice ilerlemesini haricden bir şeye muhtac olmamasını ve bunun gibi hayırlı şeylerini istemek...”⁶⁸ gibi argümanların sıkça işlendiği tartışmalarda bu anlamda vatan sevgisi ile iman arasında bir paralellik kendiliğinden ortaya çıkar. “Netice Efendimiz vatani sevmek imandandır buyurmakla vatanın azimet-i kadrini isbata kafidir... vatanımızın tezayid-i saadet ve

⁶⁶ İsmail Coşkun, *Modern Devletin Doğuşu*, İstanbul: Der Yayınları, 1997, s.156.

⁶⁷ Basiret Gazetesi, “Vatan Muhabbeti”, No: 1660, 4 Teşrin-i Sani 1291.

⁶⁸ Basiret Gazetesi, “Muhabbet-i Vataniye”, No: 1843, 7 Haziran 1292.

saletini istedikçe sanatın dahi ilerlemesine sa'y etmeliyiz ki hakikat-i ebna-yı vatan olduğumuz sabit olsun. Bundan başka vatan dahilinde yollar köprüler yapmak..»⁶⁹

Teorik temelli bu tartışmaya yön veren önemli bir iç politika olayı 1872'de Anadolu'da meydana gelen kuraklıktır. Bu kuraklık ve sert geçen kışın getirdiği göç ve açlık bölgeye yönelik ilgi talepleri için önemli bir dönüm noktası teşkil eder. Zaten bayındırlık ve imar açısından yeterince nasiplenememiş bölgede bu doğal afet sonrasında; 1873-1875 yılları arasında; ölüm oranı nüfusun ortalama dörtte birini geçer. En önemli gelir ve geçim kaynağı hayvancılık olan bölgede aynı dönemde hayvan ölüm oranı ise onda dokuz gibi hayati bir rakama ulaşmıştır.⁷⁰ Yaşanan bu sıkıntı bir anda basında, halk arasında ve idarede bölgeye yönelik yoğun bir şekilde yardım ve ilgisizliğin ortaya konmasını konu alan şikayetlere rastlanır. Gazeteler Anadolu halkına yönelik yardım kampanyaları organize eder. Kampanyalarda bölgenin ilgisizliğine ve asli unsur olan bölge halkının "içler acısı" durumuna dikkat çekilir. Bölgede açlıktan ölen insan sayısının her geçen gün arttığından bahsedilir.⁷¹ "Ankara, Amasya ve Sivas taraflarındaki köylülerin ve aşiretlerin yiyecek ekmek bulamadıkları cihetle fevc fevc şehirlere dökülüb geldikleri" hatırlatılır.⁷² Bundan sonra ise; Anadolu öz kardeşler gibi olunduğu, askerlerin ve çalışanların büyük çoğunluğunun Anadolu insanından temin olunduğu ile ekonomik değer üretiminin çoğunun Anadolu'ca sağlandığı hususlarına vurgu yapılarak eğer yardım yapılmazsa "sağ kolun" kırılmış olacağı ifadesi kullanılır.⁷³ İlginin canlı tutulması için toplanan paraların, kimin neler bağışladığı gibi bilgiler her gün ayrıntılı olarak gazetelerde yer alır.⁷⁴

⁶⁹ Basiret Gazetesi, "Vatan", No: 949, 28 Mayıs 1289. Aynı içerikteki makalelere örnek olarak bknz: Basiret Gazetesi, "Vatan Hakkında Bir Makale" No: 1005- 4 Ağustos 1289, "Ebna-yı Vatan" No: 1815- 6 Mayıs 1292.

⁷⁰ Stefenos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye Kitap: 2 Tanzimattan I. Dünya Savaşına*, (Türkçesi: Babür Kuzucu), İstanbul: Belge Yayınları, s. 212.

⁷¹ Basiret Gazetesi, No: 1345, 26 Eylül 1290.

⁷² Basiret Gazetesi, No: 1219, 19 Nisan 1290.

⁷³ Basiret Gazetesi, No: 1342, 24 Şaban 1290.

⁷⁴ Bunun örnekleri; Basiret Gazetesi, No: 1244- 18 Mayıs 1290, No: 1255- 31 Mayıs 1290, No: 1258- 4 Haziran 1290, No: 1263 gazetesinin bu nüshalarında, toplanan yardımların her geçen gün arttığından bahisle halk yardım kampanyalarına teşvik ediliyor.

Anadolu'ya özel bir ihtimam gösterilmesinin ikinci nedeni yine Fransız devrimi ile ilgilidir. Devrim özellikle Osmanlı devleti içindeki azınlık topluluklar arasında kendisini hissettirmiş ve bu topluluklarda kendi ulusal devletlerini kurma yönünde çalışmaların doğmasına ya da yoğunlaşmasına neden olmuştur. Bilhassa Ermeni ve Rum milletlerinin Anadolu topraklarındaki bu çabaları Avrupa devletlerince de desteklenmesi Osmanlı açısından üzerinde durulması ve önlem alınması gereken bir sorun olarak algılanır. Azınlık uluslar arasındaki milliyetçi hareketler Osmanlı devlet açısından iki farklı tepki ile karşılanmıştır.

Bu tepkilerden birincisi; Osmanlı devlet adamları ve aydınları arasında azınlık milliyetçiliğine karşı Anadolu Türklüğüne yapılan vurgunun artmasıdır. Bu milliyetçilik hareketleri hem merkezi idarenin imar çalışmalarının belli bir programa uygun olarak yapılmaya başlamasını ve hem de Anadolu'da Türk milliyetçiliğinin yayılmasına yönelik entelektüel çabanın artmasına neden olmuştur. Bu entelektüel çaba sonucunda Anadolu'daki Türk unsuru kaba, cahil ve bilgisiz olarak niteleyen aydın kesiminin karşısına artık; Anadolu insanına ve Türklere güvenen ve onları savunan bir aydın kitlesinin çıkmasına neden olmuştur. Bu aydınlar kendilerini Anadolu kültürünün temsilcisi olarak görüyor, Türkçe'ye önem veriyor, Türkçe kelimelerle konuşuyor, hece vezni ile ve sade bir Türkçe ile şiirler yazıyor, zengin folkloru yaşatmaya çalışıyorlardı. Anadolu'da Türk karakterine ilk işaret eden kuşak olan bu aydın kesimi, özellikle İkdâm gazetesinde yayınladıkları makalelerde, Anadolu'nun bir Türk vatanı olduğu, imparatorluğun en güzel bölgesi ve aynı zamanda imparatorluğu ayakta tutan unsur olduğu temasını yoğun bir biçimde işlerler.⁷⁵

Osmanlı devleti içinde Türk unsurun, özellikle 18-19. yüzyıllara kadar devlet işlerine sınırlı ölçüde katıldıkları, İmparatorluğun esas unsuru diye bilinmesine rağmen, Türk adının kaba-köylü anlamında kullanıldığı ve ancak devletin asker ihtiyacının karşılanmasında önemli bir pay sahibi olduğu bilinen bir gerçektir. Bu tarihlere kadar, Osmanlı yazarları, Türk unsurunun idareye karıştırılmaması gerektiğini ısrarla

⁷⁵ David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, (Çev.:Zeki Doğan), Ankara: Fener Yayınları, 1998, s. 72-75.

belirtirler.⁷⁶ 18. yüzyıldan devlet içinde yeni bir yönetici sınıfın doğuş süreci başlayacak ve yönetimde büyük ölçüde egemen olacak olan Türk unsur ve Anadolu kültürü Enderun'dan yetişen devşirme gençlerin yerini alacak; yani Osmanlı siyaset anlayışında kaba Türk denen zümre 18. yüzyıldan itibaren kesinlikle devlet yönetiminde ağırlığını hissettirmeye başlayacaktır.⁷⁷ 19. Yüzyılın son dönemlerinde ise, artık hem idari yapıda ve hem de entelektüel uğraş alanında açık bir biçimde Türk unsuru hakim konuma gelecektir. Bir anlamda bu Türkleşme; beraberinde bir vatan kavramı olarak Anadolu'yu getirecek ve başlangıçta hangi düşüncelerle yola çıkılmış olursa olsun; Anadolu'da imparatorluğun adının yaygınlaşması II. Abdülhamid saltanatının en belirgin özelliği olacak⁷⁸ ve bu dönemde Anadolu artık Türk vatani olarak sembolleşecektir.⁷⁹

Azınlık ulusları arasındaki ayrılıkçı hareketlerin doğurduğu ikinci tepki ise; Anadolu'da yaşayan azınlıkların "içler acısı" durumları ile ilgilenmek isteyen Avrupa ülkelerinin Osmanlı devletine yönelik ıslahat amacına matuf önerilerine yönelik gösterilen tepkidir. Osmanlı devlet adamları bu önerileri ihtiyatlı bir biçimde değerlendirmiş ve iç işlerine bir müdahale olarak algılamışlardır. Gerçekten de devletin iç işlerine müdahale boyutuna varan bu "iyi niyetli ıslahat önerileri" özellikle Sultan II. Abdülhamid döneminin önemli sorunlarından birisi olmuştur. Bu müdahalenin de etkisiyle 19. yüzyılın son çeyreğinde Anadolu, önemli ıslahat teşebbüslerine sahne olmuştur.

İç ve dış siyasal ve sosyal gelişmelerin ortaya çıkardığı bu tür saiklerden hareket eden Tanzimat idarecileri Anadolu'ya özel bir önem verilmesinin gerekliliğine inanmışlardı. Fakat 1872 kurak yılına değin ciddi adımlar dikkat çekmez. Bilhassa Anadolu'daki kuraklık ve açlık ile ilgili haberler iç politikayı yakından takip eden Abdülhamid Efendi tarafından büyük bir ciddiyetle izlenmiştir. Tahta geçmeden önce bölgeye ilişkin bu yakın ilgisi Sultan olmasını müteakip bölgede ıslahat çabalarının

⁷⁶ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Hil Yayın, 1995, s. 54.

⁷⁷ Ortaylı, s. 61.

⁷⁸ Selim Deringil, "Abdülhamid Dönemi Osmanlı İmparatorluğunda Simgesel ve Törensel Doku: "Görünmeden Görünmek", *Toplum ve Bilim Dergisi*, Sayı: 62, Yıl: 1993, s. 41.

⁷⁹ Kushner, s. 74.

yoğunlaşmasını doğurmuştur. Kuraklığı takip eden dönemlerdeki ıslahat teşebbüsleri ise II. Abdülhamit dönemi ile çok önemli bir ivme kazanır.

Sultan II. Abdülhamid döneminde başta kara ve demiryolu olmak üzere, eğitim kurumları, hükümet binaları, kışlalar ve benzeri imar faaliyetlerinde Anadolu sürekli ön planda tutulur. Bu hassasiyetini Anadolu'da görevlendirdiği bürokratlarla özel olarak ilgilenererek de gösterir. Bölgede görevlendirmeyi düşündüğü devlet adamlarını özellikle seçmeye ve görev tevdi etmeye başlar. Bu görevlilere, Anadolu ile ilgili “yapacakları vazifenin hayati önemi haiz” olduğu ve eğer “hakkile yapmazlarsa devletin harab olması” ile sonuçlanabilecek bir dizi sorunu doğuracağını özellikle belirtir.⁸⁰ Sultan; “Anadolu’nun mamuriyeti ve ahalisinin refah ve saadetinin temin olunması”nın asıl amacı olduğu ama, buna şimdiye değin politikaca imkan bulunamadığı, “bundan böyle Anadolu’nun ıslahı için lüzum görülen her türlü tedbirin alınacağı”na yönelik söylemi sıklıkla yineler.⁸¹ Gerçekten de ciddi girişimlerde bulunulur. Özellikle Said Paşa’nın sadrazam bulunduğu yıllarda; imparatorluğu güçlü tutmanın yegane tedbirinin Anadolu’ya yatırımlar yapılması olduğu inancı hakim olmuş ve Anadolu sürekli özel bir ilgiye tabi tutulmuştur. Said Paşa, bu inançla olsa gerek, hatıralarında sadrazamlıkları döneminde özellikle eğitim kurumlarının yaptırılmasında Anadolu’ya özel bir ihtimam gösterdiğini belirtir.⁸²

Bu dönemde tüm ülke genelinde yapılan kara ve demiryolu ağının yüzde ellisinden fazlası Anadolu coğrafyası içindedir.⁸³ Hemen en ücra köşedeki köylere varıncaya değin elini ulaştırmış ve kara ya da demiryolu ağı döşemiştir. Aynı şekilde eğitim kurumları aracılığıyla da en küçük yerleşim birimlerine dahi ulaşmayı

⁸⁰ BOA-YEE, Dosya No: 4, Vesika No: 36.

⁸¹ BOA-YEE, Dosya No: 156, Vesika No: 21. Aynı konuda bir irade örneği için bakınız: BOA-İrade Hus.: 20 M. 1314, Genel No: 59, Hususi No: 54.

⁸² Ercümen Kuran, “Küçük Said Paşa (1840-1914) As a Turkish Modernist”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol: 1 (1970), s. 131.

⁸³ Engin Deniz Akarlı, *The Problems of External Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics Under Abdulhamid II (1876-1909): Origins and Solutions*, Yayınlanmamış PhD Tezi, Princeton University, 1976, s. 62.

amaçlamıştır. Basında Anadolu'ya yapılan ya da yapılmaya başlanan yatırımlardan sıklıkla bahsedilir.⁸⁴

Fakat, Anadolu ıslahatı özellikle Berlin Muahedenamesi'nden sonra Avrupalı devletlerin üzerinde durması nedeniyle de farklı bir boyut kazanır. Başta İngiltere olmak üzere bir çok Avrupa devleti Anadolu'da yapılması gereken ıslahatlar ve alınması gereken tedbirler hakkında detaylı raporlar sunup, bu raporlarda dile getirilen hususlarda devletin girişimde bulunmasını zorunlu gören tavırlar sergilerler. Avrupa devletlerinin bu tavrı iç politikada önemli bir meşruluk krizine neden olur. Devlet kendi yurttaşlarının lehinde bazı yenilikleri yabancı devletlerin önerileriyle yapıyor olmanın ezikliğini hisseder. Dönemin ideracileri bu ezikliği resmi kayıt ve belgelere yansıtırlar. Döneme ilişkin bir çok resmi kayıt ve belgede, Avrupa devletlerin istedikleri ıslahatların, bir çoğunun devletin zaten yapmayı arzuladığı fakat çeşitli nedenlerle geciktirmek zorunda kaldığı çalışmalar olduğu sıkça tekrarlanır.⁸⁵ Bu; aynı zamanda devletin yurttaşları nezdinde bir prestij kurtarma mücadelesidir.

Avrupa devletlerinin ıslahat öneri ya da zorlamalarından; imar ve ekonomik amaçlı olanlar büyük oranda devletçe de arzulanırken, idari yapıya yönelik reform talepleri ihtiyatla karşılanmıştır.⁸⁶ İdari yapıya ilişkin öneriler, kuşkucu bir şekilde iç politikaya müdahale ve yabancıların yönetimde söz sahibi olma amacına matuf olarak yorumlanmıştır.

Sonuçta II. Abdülhamid dönemi; hem dış ve hem de iç saiklerin yönlendirmesiyle Anadolu'nun bir Türk vatani olarak değerlendirildiği, bölge insanının

⁸⁴ Bu konuda bakınız: "Teşebbüsât-ı Nafia" Mizan, no: 47, 15 Mart 1888; "Anadolunun Müstakbelini Tahayyül", Tercüman-ı Hakikat, no: 3004, 24 Haziran 1888; "Anadolu Kızılbaşları" Tercüman-ı Hakikat, no: 3492, 28 Haziran 1890.

⁸⁵ Bir çok belgede, Berlin Muahedenamesi ve sonrasında bu devletlerin talepleri ile de örtüşecek ıslahat girişimleri yer alır. BOA-YA Hus., Dosya No: 194, Vesika No: 83; BOA-İrade-i Hususiye, 18.R.1314, Genel No: 313, Hususi No: 53.

⁸⁶ Örneğin; BOA-YA Res., Dosya No: 77, Vesika No: 67. Bu belgede Avrupa devletlerinin üzerinde önemle durduğu Hristiyan ahalinin yaşadığı bölgelerde bu milletleri temsilen bir vali muavini atanması arzusu ile örtüşecek bir biçimde; Anadolu'nun bazı bölgelerinde ortaya çıkan uygunsuz durumları yerinde teftişle görevlendirilen Müşir Şakir Paşaya bir Hristiyan muavin tayin olunduğundan bahs olunur. Paşa, hem bu uygunsuzlukları ve hem de yapılması lazım gelen ıslahatlar hususunda çalışmalar yapmakla görevlendirilmiştir.) İdari ve hukuki yapıya yönelik eleştiriler ise, devletin zaten iyi bir idari yapı ve adil bir düzen kurmayı amaçladığı bunun için çalıştığı vurgusu ile geçiştirilmeye çalışılmıştır. Benzer içerikli bazı belgeler için bakınız: BOA-YEE, Dosya No: 49, Vesika No: 95; Dosya No: 71, Vesika No: 19.

sorunlarıyla daha yakından ilgilenildiği, devlet yatırımlarının planlanmasında bölgeye öncelik verilmesi gibi olumlu sonuçların ortaya çıktığı bir dönem olmuştur.

II. MODERN DEVLETİN KONTROL ARACI OLARAK NÜFUS SAYIMLARI

Devlet ideolojisinin oluşum ve yerleşmesinde tüm yurttaşlarının ayrıntılı olarak istatistiksel verilerinin idareciler elinde olmasının önemi yadsınamaz. Bu anlamda; Anderson yeni devletlerin ulus inşa etme politikalarında istifade ettikleri en önemli araçlardan bir tanesinin nüfus sayımı olduğunu belirtir. Bu araçla yeni devlet; egemen olduğu coğrafyada yaşayan insanların yani yönetilen insanların doğasını tespit edip, devletin meşruluğunun temin edildiği üzerinde durur.⁸⁷ Anderson; özellikle henüz uluslaşma aşamasında bulunan ülkelerde yaptığı araştırmalarda; nüfus sayımları, harita ve müzenin birbiriyle içiçe geçerek, devletin kontrol ettiği ya da etmeyi düşündüğü halklara, bölgelere, dinlere, ürünlere, anıtlara ve benzeri her şeyi yönlendirebileceği araçlar olarak kullanıldığı sonucuna ulaşır.⁸⁸

Osmanlı devleti aslında nüfus sayımları konusunda başlangıçtan beri ciddi çalışmalar yapmıştır. Fakat bu çalışmalar; toprak esasına dayanan ve yeni fethedilen topraklarda yaşayan insanların ve elde edilen toprağın kaydının tutulması anlamında bir sayımdır. Toprak esasına dayanmayan ilk sayım; yeniçeri teşkilatının kalkmasından sonra yeni alınacak asker sayısı ve buna mukabil toplanacak cizye miktarı için askerlik yapacak çağdaki nüfusun bilinmesi gerekliliğinden hareketle 1831 yılında yapılmıştır. Bu sayım, din esasına göre yapılan, toprak vesilesi olmadan yapılan ilk sayımdır.⁸⁹ 1831 yılındaki bu sayım resmi açıklamalara göre, toprak değişikliklerinden ve yeni ortaya çıkan ekonomik durumlardan kaynaklanan vergi adaletsizliklerini ve ayrıcalıklarını düzeltmek amacı ile yapılmıştır. Aynı şekilde hükümet müslüman nüfus içinden askerlik için elverişliler hakkında karar vermek ve cizye vergisini yeniden

⁸⁷ Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökeni ve Yayılması*, (Çev.: İskender Savaşır), İstanbul: Metis Yayınları, 1993, s. 182.

⁸⁸ Anderson, s. 204.

⁸⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara, 1943, s. 22.

gözden geçirmeyi amaçlamıştır. Bu kelle vergisi; 15-60 yaş arasındaki gayri müslimlerden alınır ve iane-yi askeriye veya bedelat-ı askeriye olarak adlandırılır. askeri amaçlı olduğu için tutulan defterlerde “gizli” kaydı olan bu sayımda Hristiyanlar yaş gruplarına göre gruplara ayrılmışlardır. Alınacak cizye miktarı bu tasnife göre belirlenmiştir: “Ala” grubunda bulunanlardan 48 kuruş, “evsat” grubuna girenlerden 24 kuruş ve “edna” grubuna dahil olanlardan 12 kuruş cizye alınması uygun bulunmuştur.⁹⁰

1831 yılındaki bu sayımdan sonra benzer nitelikte nüfus sayımı girişimleri sürmüştür. Tanzimat Fermanı’nı mütekaip merkezde Ceride-i Nüfus Nezareti adı ile kurulan ve taşrada memur düzeyinde temsilcileri bulunan nüfus kayıtlarını tutmakla görevli kurum kısa sürede yaygınlaştı. Fakat yine aynı şekilde çok kısa bir süre içinde kaldırılmıştır. Bu kurumun kontrolünde yapılan nüfus sayımı girişimleri; modern anlamda bir nüfus istatistiği çabasından çok uzak ve tamamen askeri amaçlı olup, sayıma tabi tutulan tek zümre olan müslüman erkekler, askeri politika açısından muvazzaf, ihtiyat, redif ve mustahfiz olmak üzere dört zümre halinde sayıma tabi tutulmuştur.⁹¹ Tüm ülke çapında ilk genel sayım ise 1844 yılında yapılabilmektedir. Bu sayımda da esas; orduyu yeniden tanzim etmek ve asker alma usulüne yönelik yeni yöntemler geliştirmektir. Daha önceki girişimlerden iki önemli farklı niteliğe sahiptir. Bunlar; tüm Osmanlı ülkesini kapsamayı ve kadın-erkek ayrımı yapılmaksızın tüm halkı içine almasıdır.⁹²

Osmanlı devletinde Anderson’un kastettiği anlamda; hem modern ulus devletin bir aracı olarak ve hem de ülkenin istatistiksel bir profilinin çıkarılması amacıyla nüfus sayımlarının kullanılması ancak Sultan II. Abdülhamit dönemi ile başlamıştır. Özellikle azınlık halklarının belli bölgelerde nüfuslarını yüksek gösterme çabalarının da etkisiyle nüfus kayıtlarının tutularak en ücra köşedeki yurttaş dahi tespit ederek Devlet-i Aliye yurttaş olduğunu kendisine hissettirilmesi amaçlanmıştır. “Devlet-i Aliye’de bir kaç

⁹⁰ Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830-1914 Demographic and Social Characteristics*, s. 21.

⁹¹ Kemal Karpat, “Ottoman Population Records And The Census of 1881/82-1893”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol: 9 (1978), s. 241.

⁹² Bilal Eryılmaz, “Osmanlı Devletinde Nüfus Sayımları ve Nüfusun Yapısı”, *Türk İdare Dergisi*, Yıl: Eylül 1988, Sayı: 380, s. 73.

defa nüfus yazımına teşebbüs edilmiş ise de istenildiği şekilde yürütülemediği muhakkaktır.” şeklinde başlayan bir muhtıradan nüfus sayımının öneminden, çeşitli cemaatlerin kendilerini kalabalık göstermek açısından yaptığı hilelerden bahisle memleketin gerçekleri yansıtan bir nüfus sayımına ihtiyacı anlatılmaktadır.⁹³

Sultan; bu gerekçeler yanında kamu yatırımlarının planlanması açısından da nüfus sayımları ve ilgili istatistiklerin gerekliliğinin farkındadır. Hangi bölgelerde hangi tür yatırımların makul olacağı ve hangi yörelerin ne tür ihtiyaçlarının bulunduğuna ilişkin veriler bu anlamda çok yararlı olacaktır. Konu ile ilgili bir iradesinde şu cümleleri kullanır: “Bu münasebetle hangi memleket ahalisinin hangi san’atlarla ne dereceye kadar meşgul bulunduğunu ve binaenaleyh terakkiyat-ı mahall için hükümetce ne yolda tedabire ihtiyac olduğuna hakikât-i vechle itla-yı tamm hususile mülki, siyasi, mali bir çok fevâidi iktisab olacağına..”⁹⁴

Modern anlamda istatistik verileri oluşturmak ve buna göre devlet politikası tespit etmek anlamındaki nüfus sayımının ilk örneği ile ise, 19. yüzyılın son çeyreğinde karşılaşılır. Sultan II. Abdülhamit döneminde, özellikle Rus harbi sonucu ortaya çıkan nüfus değişiklikleri ve Avrupa devletlerinin Anadolu ıslahatı konusundaki ısrarlarında nüfus faktörünün öne plana çıkmasının da etkisiyle ciddi ve gerçekçi rakamaların elde edilmesi amaçlı nüfus sayımı yapılmasının gerekliliği ortaya çıktı.

1881 yılında Şura-yı Devlet, Sicill-i Nüfus Nizamnamesi adı ile bir düzenleme yaptı. Nüfus sayımını organize eden; düzenleme bütün valiliklerden 1293 tarihinden itibaren vilayetleri dahilinde ne kadar nüfus değişimi olduğunun tespitini istemektedir. Bunun yanında valiler ayrıca; valilerden mutasarrıf, kaymakam ve hatta nahiye müdirleri aracılığıyla; doğum ve ölümlere ilişkin rakamların, ölümlerin hangi hastalıklardan meydana geldiğinin, nüfusun müslim ve gayri müslim olarak nasıl

⁹³ Mehmet Hocaoglu, *Abdülhamit Han’ın Muhtıraları Belgeler*, İstanbul: Selekte Yayıncılık, 1989, s. 218-221.

⁹⁴ BOA-İrade Hus., 11 M 1321, Genel No: 53, Hususi No: 31. Yine aynı konuda; Tahrir-i nüfus muamelatının benzer yararları hakkındaki bir başka irade için; bak: BOA-İrade Hus., 13 M 1321, Genel No: 62, Hususi No: 34. Bir başka belgede de yine ancak istatistiki verilerin sağlıklı bir biçimde toplanması ile ancak memleket işlerinin “daha sahih ve mazbut” bir biçimde yürütülebileceği, böyle sağlam yapılan bir nüfus tahriri de ülkedeki tüm imar faaliyetlerinde asker alımlarına değin her türlü devlet işinin temeli olacaktır. BOA-YEE, Dosya No: 5, Vesika No: 130.

dağıldığının ayrıntılı olarak gösterildiği nüfus cedvelleri ve defterleri tanzim ederek Dersaadete Dahiliye Nezaretine posta ile göndermesini ister. Merkez bu konuda çok ciddi olduğunu evrakın, postalandığı anda telgraf aracılığıyla kendilerine haber verilmesini isteyerek de vurgular.⁹⁵ Devlet artık salt nüfus sayımı verileri ile yetinmeyerek bu verilerdeki değişikliklerin en kısa zamanda kendisine ulaştırılması görevi ile de bürokratlarını yükümlü kılar. Sadaret, vali, mutasarrıf ve kaymakamlardan nüfus sayımı yanında benzer bazı verilerin devlet politikalarının planlanmasında kullanılmak üzere hazırlanarak “istatistik mahiyetinde tutulan jurnallerin numunelerinin tabettirilerek” kendilerini gönderilmesini ister.⁹⁶

Bu nizamnamenin gerektirdiği bürokratik yapı da kısa sürede kaza düzeyinde kurularak nüfus sayımının yapılması çalışmaları başlatıldı. Ulaşım imkanlarının da elverişsizliği nedeniyle sayımın tam sonuçları ancak 1888-1889 yıllarında alınabilmiş ve 5 Safer 1311 (17 Ağustos 1893) tarihinde tam olarak ve basılmış bir biçimde Sadrazam Cevad Paşa tarafından padişaha sunulmuştur.⁹⁷ Sayım sonuçlarını padişaha sunan Sadrazam Cevad Paşa konu üzerinde hassasiyetle durmuş, salt nüfus sayımlarının sonuçlarının alınmasıyla iktifa etmeyip, vali, mutasarrıf ve kaymakamlardan bundan böyle istatistik mahiyetinde jurnaller tutulup bunların kaydedilip numunelerinin merkeze gönderilmesini istemiştir.⁹⁸

1881/82 nüfus sayımı ve kayıt işleminde; yol, demiryolu, köprü, okul ve benzeri imar faaliyetlerinin elverişli bir biçimde planlanması amacıyla müslim-gayri müslim ayrımı gözetilmeksizin bir nüfus sayımı yapılmıştır. Bu tarihte; vatandaşlardan ad, aile adı, baba adı, ikamet adresi, yaş, din, meslek, medeni hal gibi bilgilerin alınarak derlendiği bir sayım ve kayıt işlemi yapılmıştır.⁹⁹ Bu nüfus sayımını diğerlerinden ayıran önemli bir fark asker alma ve vergi toplama amaçlarından büyük ölçüde bağımsız, daha ziyade istatistik veriler elde etme ve ıslahat girişimlerini belli bir

⁹⁵ BOA-YEE, Dosya No: 147, Vesika No: 59.

⁹⁶ BOA-YA Hus., Dosya No: 270, Vesika No: 110.

⁹⁷ Kemal Karpat, “Ottoman Population Records And The Census of 1881/82-1893”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol: 9 (1978), s. 256.

⁹⁸ BOA-YA Hus., Dosya No: 270, Vesika No: 110.

⁹⁹ Kemal Karpat, “Ottoman Population Records And The Census of 1881/82-1893”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol: 9 (1978), s. 252.

programa oturtma amaçlı olmasıdır. Bir diğer önemli farklılık ise, bu sayım sonucunda tüm yurttaşlara; gayri menkul alım satımından memuriyete girişe her türlü resmi işlemde kullanılmak üzere verilen nüfus tezkeresidir. Daha sonra nüfus cüzdanı adını alan bu belge resmi kimlik kartı niteliğindedir.¹⁰⁰ Osmanlı devletinde, yurttaşlara ilk defa bu türden bir belge verilmiştir.¹⁰¹ Devletle resmi bağ kurulması açısından “tezkerenin” önemi büyüktür. Böylece bir çok yurttaş ilk defa olmak üzere devletle doğrudan bir bağ kurabilme “şansına” sahip olabilmıştır.

III. SEMBOLLERDE ARANAN MEŞRULUK YA DA “PLASTİK İHTİŞAMLA BOYUN EĞDİRME”¹⁰²

19. yüzyıl; tüm dünyada bütün devletlerin bir imaj yarışına girdikleri bir dönem olarak değerlendirilir. Bu dönemde başta Avrupanın büyük güçleri İngiltere, Almanya ve Fransa olmak üzere tüm devletler kendi ülkelerinin üstünlüklerini ispatlama amaçlı debdebe içerikli girişimlere istisnasız katılır ve böyle ortamları yaratırlar.¹⁰³ Aynı dönemlerde, Osmanlı devletinde de benzer sorun ve uygulamalar dikkat çeker. Sultan; iç politikada İlber Ortaylı’nın plastik semboller adını verdiği sembollerle hem yönetmekte olduğu halkın tüm katmanlarına 19. Yüzyılda hiçbir sultanın nüfuz edemediği kadar nüfuz etmeyi ve hem de meşruluğunu yeniden tesis etmeyi amaçlar. Dış politikada ise; benzer araçlarla devlet, hükümet, saltanat ve halifenin şan, şeref ve imajını olumlulaştırmayı; devletin modern ve hala güçlü olduğunu mesajını vermeyi amaçlar.

¹⁰⁰ Bilal Eryılmaz, a.g.m., s. 79.

¹⁰¹ Nüfus sayım sonunda tüm yurttaşlara verilen bu belgede normal nüfus bilgileri yanında; mensub olunan din de yazılıdır. 1320 tarihinden sonra nüfus tezkerelerinde gayri müslim tebaanın mensup olduğu dinle beraber kişinin mensubu bulunduğu cemaatin de yazılması istenmiştir. **BOA-İrade Hus., 8 B 1320 Genel No: 649 Hususi No: 9; 5 B 1320 Genel No: 693 Hususi No: 38.**

¹⁰² Selim Deringil, “Abdülhamid Dönemi Osmanlı İmparatorluğunda Simgesel ve Törenselleşen Doku: Görünmeden Görünmek”, **Toplum ve Bilim Dergisi**, sayı: 62, yıl: 1993, s. 42.

¹⁰³ David Cannadine, “Slender out of Court: Royal Spectacle and Pageantry in Modern Britain, c. 1820-1977”, s. 218’den aktaran; Selim Deringil, “II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Dış İlişkilerinde “İmaj” Saplantısı”, **Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri 27-29 Mayıs 1992 Bildiriler**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Yayını, 1994, s. 161.

İç politika açısından bu tür icraatlar özellikle hükümet binaları, kışlalar ve saat kuleleri gibi devletin simgesel araçlarının temsil edildiği binalar olarak karşımız çıkar. Anılan imar faaliyetlerinde devletin arması, padişahın tuğrası vs araçlar şehrin en merkezi ve en görkemli binalarına hak' edilirlerdi. Bu çabalar devletin vatandaşlarıyla vergi ve askerlik dışında doğrudan ve somut bağlar kurması anlamında çok önemlidir.

Özellikle Sultan Abdülhamit taşrada devleti temsil eden binaların yapımına özen gösterilmesini arzular. Ülkenin her bir tarafında inşa edilecek hükümet konaklarının "gerek tarz-ı inşaat ve gerekse etraflarına tamamen hakim olmaları cihetile hükümet-i Osmaniye'nin şan ve şerefine" layık surette inşasına¹⁰⁴ yönelik iradeler bu hususa ne kadar önem verildiğini açıkça gösterir. Nitekim taşrada küçük ilçelerde dahi yapılan ve hükümeti temsil eden binalara ilişkin bilgiler gazetelerde geniş yer bulur, bunların hükümetin ihtişamını temsil ettiği üzerinde durulur.¹⁰⁵ Kamu binalarında, devletin ihtişamını ifade edecek şekil ve inşa şartlarını ön planda tutmak bu anlamda devletin bir sembolik üstünlük simgesini düşünmeye başlaması açısından önemlidir. Bu amaçla bu binaların en dikkat çekici kısımlarına tuğra benzeri işaretlerin hak' edilmesi de bu amaçla birlikte yorumlanmalıdır.

Hükümet binalarının yanında ve en az onlar kadar ihtişam simgesi bir başka araç saat kuleleridir. Saat kuleleri, yapısı gereği yapıldığı yerleşim biriminin hemen tüm bölgelerinden rahatlıkla görülebilen binalar olması nedeniyle egemenlik sembolü işaretlerin yerleştirilebilecekleri en uygun araçlardandır. Osmanlı devletinde saat kulelerinin inşasına ilk olarak Kanuni döneminden sonra başlanmış ve 16. yüzyıl sonunda imparatorluk coğrafyası içindeki ilk saat kuleleri inşa olunmuştur. Fakat 19. yüzyıl sonlarına gelinceye değin bu konuda dikkat çekici bir ilerleme görülmez. Bilhassa Sultan Abdülhamit'in saltanatını müteakip imparatorluğun sınırları içinde ve özellikle de Anadolu'da hemen her yerleşim merkezinde bir saat kulesi inşa edildiği dikkat çeker. Bugün Anadolu sınırları içinde mevcut olan ve yıkılmış olan saat

¹⁰⁴ BOA-İrade Hus., 23 Ca 1312, Genel No: 1192, Hususi No: 93.

¹⁰⁵ Bu konuda bazı örnekler için; Takvim-i Vekayi Gazetesinin 17 Mart 1307 tarihli nüshasında Sivasın Divriği kazasında 35.377 kuruşa, 24 Mart 1307 tarihli nüshasında Zor Sancağının Tedare kazasında, 12 Teşrinisani 1307 tarihli nüshasında Amasyanın Köprü kazasında hükümetin şan ve şerefine uygun yeni hükümet binalarının inşa olunduğu haberleri yer alır.

kulelerinin tamamına yakını bu döneme aittir.¹⁰⁶ Sultan 25. cülus yıldönümüne tekabül eden 1901 yılında yayınladığı bir fermanda imparatorluk içinde saat kulelerinin Osmanlı devlet ve hükümetinin şanını ve şerefini simgeleyen saatt kulelerinin yapılması yönündeki arzusunu dile getirmiştir.¹⁰⁷ Dönemde yapılan tüm binalarda, köprü ve baraj gibi imar yapılarında mutlaka devletin haşmetine, şan ve şerefine ilişkin bir işaret söz konusudur. Şerif Mardin'in tanımlamasıyla dönemin en önemli özelliği olan Anadolu'nun en ücra köşelerine imparatorluğun adının yaygınlaştırılması¹⁰⁸ bu tür araçlarla mümkün olmuştur.

Bu türden devletin ve sultanın adını sembolleştiren uygulamalar sadece müslümanların çoğunlukta yaşadığı yerlerde değil, aynı zamanda gayri müslim tebaanın da rahatlıkla görebileceği alanlarda da söz konusu olmuştur. Söz gelimi; Sultan, Büyükdere'deki Katolik Ermeni Kilisesi'ne; bizzat Patrik Efendi'nin ifadesiyle "emsali olmadığı halde birinci olarak mezkur kiliseye"; "Şevketli, kudretli, Sultan Abdülhamid Han Hazretlerinin hengam-ı saltanatlarında inşa olunmuştur" ifadesinin asılmasını "memnuniyetle" onaylamıştır.¹⁰⁹ Yine aynı şekilde, 16 Mart 1884'de Üsküp Katolik Piskoposu'nun, Patrikhane binasına tuğrasının asılması talebine Sultan; "mukaddema cemaat-i muhtelif batrikhanelerine birer kıt'a Tuğra-yı Garra-yı Hümayun ihsan buyurulub şu lütuf ve inayet-i seniyyeden diğer rüesa-yı ruhaniyenin dahi hissedar olması muvafık-ı şan-ı olacağı" cevabıyla izin vermiştir.¹¹⁰ Sultan bu kararlarını bu tür uygulamalara alışık olmayan bazı üst düzey bürokratlarının muhafetine rağmen almıştır.

Sultan'ın adının yaygınlaştırılması ve yüceltilmesi amaçlı bir başka önemli iç politika uygulaması; resmi tören ve merasimlerde halk ve askerler tarafından

¹⁰⁶ Hakkı Acun, *Anadolu Saat Kuleleri*, Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1994, s. 5.

¹⁰⁷ Bu konuda özellikle Anadolu'nun hangi ilinde, hangi kasabasında saat kulelerinin ve bu eserlerin hangi tarihlerde ayrıntılı bilgiler için Acun'un eserine bakılabilir.

¹⁰⁸ Şerif Mardin, "Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", *Türkiyede Toplum ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992, s. 49.

¹⁰⁹ Selim Deringil, "Abdülhamid Dönemi Osmanlı İmparatorluğunda Simgesel ve Törensiz Doku: Görünmeden Görünmek", *Toplum ve Bilim Dergisi*, sayı: 62, yıl: 1993, s. 43. Benzer örnekler için ayrıca bakınız: Selim Deringil, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Geleniğin İcadı', 'Muhayyel Cemaat' ('Tasarımlanmış Topluluk') ve Panislamizm", *Toplum ve Bilim Dergisi*, Sayı: 55, Yıl: 1991, s. 47-64.

¹¹⁰ BOA-YA Hus., Genel No: 306, Hususi No: 46, 12 Safer 1312-16 Mart 1894.

“Padişahım Çok Yaşa” naralarının atılmasıdır. Aynı slogan, II. Mahmut’la başlayan kamu dairelerinde padişahın fotoğrafının asılması uygulamasının yerine yazılı olarak kamu binalarının duvarlarını da süslemiştir. Aslında bu slogan İngiltere ve Japonya gibi dönemin büyük güçlerinin idarecilerinin uygulamaları ile büyük benzerlik arzeder. Örneğin aynı dönemde; İngiltere halkı Kraliçesi’ne “Long Live the Queen!” ve Japon halkı da Kralı’na “Tenno Haika Banzai” şeklinde tempo tutularak slogan atılmaktadır ve bu slogan belli kamusal etkinliklerle sınırlıdır.¹¹¹

Sembolik açıdan önemli unsurlara verilen önemi gösteren bir başka önemli uygulama; selamlık alaylarıdır. Cuma günleri padişahın halkın ve misafirlerin önüne çıktığı, birlikte Cuma namazının kılındığı önemli bir tören olan selamlık alayının tüm içeriği detaylı bir biçimde belirlenir. Daha önceleri Sultanahmet, Eyüp ve Süleymaniye gibi büyük camilerde yapılan tören Yıldız Camiine alınır. Cuma namazından önce başlayan hazırlıklar sayesinde camiye giden yollara sağlı-sollu askerler dizilir. Mehter takımı, yol kenarlarını dolduran ve daha çok kadın ve çocuklardan oluşan halkın ve askerin duygularını coşturmak için çalışır. Askeri müzik ve tertemiz tören elbiseleri giymiş askerin çevrelediği alanda; resmi ve sivil protokol, varsa yabancı misafirler yerlerini aldıktan sonra padişah görülmesiyle; askerler ve halk “padişahım çok yaşa” sloganını atardı.¹¹² Törenin tüm gidişatının detaylı bir biçimde kurallara bağlanması, rejimin törene verdiği önemi göstermektedir.

Yapılan hükümet konağı, okul, kışla ve saat kulesi gibi binalarda mutlaka devleti temsil eden işaretlere rastlanır. Yerleşim yerlerinin en merkezi yerlerine ve en gösterişli binalar olarak yaptırılan hükümet konakları ve saat kuleleri hem varlıklarıyla ve hem de üzerilerine hak’ edilen tuğra ve Arma-yı Osmani gibi “imzalarla” devletin topluma o zamana kadar görülmemiş oranda nüfuz etmesine önemli ölçüde yardımcı olmuştur. Bu tür çabalar hem devletin hala güçlü olduğu mesajını halka vermekte ve hem de vatandaş ile devlet arasında somut ve görünen bir bağ ortaya çıkarmaktadır.

¹¹¹ Selim Deringil, *The Well Protected Domains Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909*, London : I.B Tauris, 1998, s. 22. Deringil aynı şekilde Anadolu’ya imparatorluğa ilişkin simgesel araçların yerleştirilmesi çabalarını da Rus Çarının efsaneler yardımıyla egemen Rus imparatoru ile halk arasında bir köprü kurmaya çalışmasına benzetir. s. 31.

¹¹² Mimar Türkkahraman, *Türkiye’de Siyasal Sosyalleşme ve Siyasal Sembolizm*, İstanbul: Birey Yayıncılık, 2000, s. 127.

Devlet ve Padişahın imajının iyi bir şekilde oluşturulması ve korunmasına yönelik çabalar aynı düzeyde dış politikada da kendisini hissettirir. Dış politikadaki çabalar iki yönlüdür: Önce Avrupa kamuoyunda Osmanlı padişahı için kullanılan “Doğu Despotizmi”, “Doğu Tiranlığı”, “Despot Sultan” “Kaba Türk” ve “Kızıl Sultan” gibi nitelendirmelerin kullanılmaması ve bundan kaynaklanan kötü imajın bertaraf edilmesi ve ikinci olarak da değişik yöntemlerle Avrupa kamuoyunda yeni ve olumlu bir imaj oluşturmak.

Bu çabalardan birincisi için en önemli araç Avrupa kamuoyunda değer yargılarının oluşması açısından önemi büyük olan gazete yazıları, tiyatro eserleri, sergi, gibi alanlarda Abdülhamit rejimi ciddi bir takip edilerek zararlarından emin olunmasıdır. Bir çok yabancı gazetenin yayınları, Hariciye Nezareti bünyesinde oluşturulan dış Matbuat Müdürlüğü olarak tanımlanabilecek bir birim tarafından bu amaçla takip edilerek taranmış ve bunların aleyhde neşriyatta bulunulmalarının önlenmesi ve lehde neşriyatlarının temin olunması amaçlanmıştır.¹¹³ Aynı şekilde bilhassa Avrupa’da sanat eserlerinin sergilendiği ve icra olunduğu mekanlar mümkün olduğunca ve yakından takip olunmaya çalışılmış; buralarda din, hilafet, padişah ve özellikle de devlet aleyhinde unsurlar içeren oyunların sergilenmesi engellenmeye çalışılmıştır.

Bu eserler büyük bir ciddiyetle ve sırf bu amaçla izlenirdi. İçeriğinde devlet ve din aleyhine temalar bulunanlar doğrudan Sultan’a jurnal edilirdi. Sultan bazen diplomatlar aracılığıyla ve bazen de Paris’te Hazreti Muhammed hakkında kötü imaj çizen bir tiyatro oyunu örneğinde olduğu gibi doğrudan kendisi ilgili devletin yöneticilerine haber göndererek bu durumun giderilmesini isterdi. Anılan bu örnekte Sultan’ın bizzat devreye girmesinden sonra oyunun sahnelenmesinin men’inin temin olunması üzerine “piyesin temsilinden sarf-ı nazar edilmesi hususunda büyük gayretler

¹¹³ Bu konuda oluşturulan Matbuat-ı Ecnebiye Kalemî’nin yaptığı çalışmaların bir özeti için bakınız: BOA-YA Hus., Dosya No: 186, Vesika No: 35. Bir örnek olmak üzere; devlet aleyhinde neşriyatta bulunan başta Times ve The Nineteenth Century olmak üzere bazı İngiliz yayın organlarının lehde neşriyatta bulunulmasının temin olunmasına yönelik bir sadaret tezkiresi sunulabilir. BOA-YA Hus., Dosya No. 181, Vesika No: 63.

sarfeden Fransa cumhur reisine bir nişan verilmesini” uygun bulunmuştur.¹¹⁴ Aynı şekilde Amsterdam’da harem ve sultan olgusu etrafında alaycı bir yaklaşım sergileyen ve küçük bir cafede sahnelenen bir sikeçin oynanmasının yasaklanması da bizzat Sultan tarafından takip olunmuştur.¹¹⁵

İmaj sorununun giderilmesi konusundaki ikinci adım ise; Osmanlı devletinin “iyi modern ve güçlü” olduğuna ilişkin yeni bir imaj oluşturmaktır. Bu amaca yönelik hiç bir fırsat Abdülhamit yönetimince kaçırılmamıştır. İlk çaba olarak değişik zamanlarda değişik ülkelere yapılan parasal yardımlardır. Ekonomik açıdan kendisi “muhtac-ı himmet bir dide” konumundaki Devlet-i Aliye, örneğin ağır bir orman yangını felaketi yaşayan Amerika Birleşik Devletleri’ne salt devletin onurunu yüceltmek için bir jest olmak üzere maddi yardım yapmıştır.¹¹⁶ Yine aynı amaçlı bir yardım uygulama olmak üzere 1905 Rus-Japon savaşından sonra, savaşın her iki tarafına da Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından Salib-i Ahmer Cemiyeti aracılığıyla sağlık harcamalarında kullanılmak üzere onbiser bin frank tutarında maddi yardımda bulunulmuştur.¹¹⁷

Abdülhamid idaresinin Osmanlı devleti hakkındaki “kötü” imajı iyiye tebdil etmek için kaçırmadığı diğer bir önemli fırsat uluslararası sergilerdir. Bu dönem Avrupa’sının önemli niteliklerinden birisi olan ve çok sık karşılaşılan sergiler; aynı zamanda devletlerin modernliklerini, zenginliklerini, doğal güzelliklerini sergiledikleri ve güçlerini sergiledikleri ortamlardır.¹¹⁸ Sultan II. Abdülhamid’in idaresi altındaki Osmanlı devleti bu sergileri imaj sorunun aşılması açısından önemli birer imkan olarak kabul etmiş ve değerlendirmeye çalışmıştır. İlk olarak 1900 yılında Paris’de¹¹⁹ ve

¹¹⁴ BOA-YA Hus., Dosya No: 235, Vesika No: 11. Benzer bir örnek Londra’da “Hazreti Peygamber” adlı bir tiyatro oyununun oynanmasına engel olunmasıdır. BOA-YEE, Dosya No: 51, Vesika No: 113.

¹¹⁵ Selim Deringil, *The Well Protected Domains Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909*, London : I.B Tauris, 1998, s. 142-143.

¹¹⁶ BOA-YA Hus., Dosya No: 309, Vesika No: 31.

¹¹⁷ BOA-YA Res., Dosya No: 129, Vesika No: 54.

¹¹⁸ Eric Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı 1875-1914*, (Çev.: Vedat Aslan), Ankara: Dost Kitabevi, 1999, s. 83.

¹¹⁹ Sultan bu sergilere devletin katılmasına cidden büyük bir önem verirdi. Bilhassa 1900 yılındaki Paris yapılan sergiye katılınması konusunda hiç bir masraftan kaçınılmayarak her türlü fedakarlığın yapılarak bu sergide devletin en iyi şekilde temsilini ister. Bak: BOA-İrade Hus., 20 B 1316, Genel No: 821, Hususi No: 53; 20 N 1316, Genel No: 927 Hususi No: 24 ve 23 L 1317, Genel No: 792, Hususi No: 41. Yine aynı amaçlı olmak üzere; sergide “hükümdaran-ı ecanebe” hediye olarak sunulmak üzere madalyalar yaptırılmasını da istemiştir. BOA-İrade Hus., 18 M 1317, Genel No: 54, Hususi No: 75.

1901’de Glasgow’da¹²⁰ “küşad olunan” sergilere katılınması konusunda hiç bir fedakarlık ve masraftan kaçınılmadan çalışmalar yapılmasını arzu eder. Sergilerle benzer bir şekilde devletin modernliğini göstermek amaçlı bir başka girişim de fotoğraf albümlerinin oluşturularak değişik merkezlerde sergilenmesidir. Osmanlı mülkünün doğal güzellikleri, tarihi zenginliği, modern gelişmişliği ve güçlülüğünü ortaya koyan bir fotoğraf albüm 1893 yılında Amerika’da Washington Kongre Kütüphanesinde ve 1894 yılında da Londra’da Britanya Müzesi Kütüphanesine gönderilmiştir. Benzer temalar içeren bir de pul koleksiyonu yine Amerika Kongre Kütüphanesine verilmiştir.¹²¹

Bu tür sergi benzeri organizasyonların imaj probleminin aşılması yanında değişik siyasal mesajların verilmesine imkan hazırladığı da vakidir. Bu tür işlevlere bir örnek; Kraliçe Viktorya’nın tahta geçişinin beşinci yıldönümü törenlerinin yapıldığı Londra’da vuku bulmuştur. İngiltere hükümetinin bu törene bağımsız bir devletmiş gibi Mısır’ı da davet etmesi Osmanlı idaresince hayretle karşılanmış ve törende Osmanlı’yı temsilen bulunan Musurus Paşa aracılığı ile durumun Osmanlı hükümetince hoş karşılanmadığı bizzat Lord Salisbury’ye ifade edilmiştir.¹²²

Osmanlı imparatorluğunun Batıda imajının en kötü olduğu bir dönemde tahta çıkan Sultan Abdülhamid’in bu kötü imajını silmek için önemli bir girişimi Deringil’in “medeni olduğunu göstermek”¹²³ amacıyla Papalığı resmen ve diplomatik olarak tanıyan bir iradesidir. Padişah bu iradesinde; “Tabiyet-i devlet-i aliyyede bulunan katolikler”le ilgili “müzakere ve müşavereye ihtiyaç gösterecek” konularda; Vatikan’da bir elçi bulundurmaya uygun görmüştür.¹²⁴ Bu kendisini İslamın ve müslümanların temsilcisi olarak gören halifenin ve katolik tebası olan bir padişahın hristiyan aleminin dini lideri olarak papayı resmen tanımasıdır. Aynı zamanda da kendi otoritesinin meşru ve yetkin olarak tanınmasına yönelik bir taleptir.

¹²⁰ BOA-İrade Hus., 6 Z 1316, Genel No: 1204, Hususi No: 14.

¹²¹ Selim Deringil, “II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Dış İlişkilerinde “İmaj” Saplantısı”, *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri 27-29 Mayıs 1992 Bildiriler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Yayını, 1994, s. 153.

¹²² Selim Deringil, *The Well Protected Domains Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909*, London : I.B Tauris, 1998, s. 144.

¹²³ Selim Deringil “II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Dış İlişkilerinde “İmaj” Saplantısı”, s. 153.

¹²⁴ BOA-İrade Hus., No: 16, 6 Zilkade 1315/ 30 Mart 1898.

II. Abdülhamid'in benzer amaçlı bir başka uygulaması; Avrupadaki siyasal yaşamı yakından takip ederek, iktidar değişikliklerinde, parlamento toplantılarının başladığı tarihlerde konuyla ilgili nutuklar irad etmesidir. Örneğin Alman Mebusan Meclisinin “küşadı münasebetile”¹²⁵ ve İngiltere Parlamentosunun “açılışıyla”¹²⁶ ve İngiltere’de Gladstone’nin iktidara gelmesi münasebetile¹²⁷ örneklerinde olduğu gibi bir anlamda kutlama ve başarı dileme içerikli mesajlar yayınlanmıştır.

Benzer bir şekilde imaj sıkıntısı yüzünden problem olarak ortaya çıkan bir diğer husus; oryantalist çalışmalardır. Oryantalistlerin çalışmalarının devlete ve dine bir saldırı niteliği taşıdığı saplantısına kapılan Osmanlı idarecileri bu tür çalışmaları engelleme uğraşına girmişlerdir.¹²⁸

Yüzyılın siyasal iktidarlarının en önemli problemlerinden olan imaj problemi Abdülhamit dönemi Osmanlı devletinde saplantı olarak nitelenecek boyutlara varmıştır. Avrupa’da Fransız devrimi sonrası ortaya çıkan yapı en acımasız sonuçlarını kuşkusuz imparatorluk yapısının sürdüren toplumlarda gösterecek ve yüzyılın “imparatorlukların can çektiği yüzyıl” olarak bilinmesine neden olacaktır. Bu can derindeki imparatorluklardan birisi olan Osmanlı ve onun sultanı II. Abdülhamit; hem iç politikada ve hem de dış politikada devletin ve onun padişahının hala güçlü olduğu, dimdik ayakta olduğu, modernleştiği ve “iyileştiği” mesajını vermeye çalışacaktır. Bunun yolu da içerde devlet imajının yaygınlaşması; dışarda ise bu imajın “iyileşmesi” gerekmektedir. Şüphesiz Sultan çağdaşı devletler gibi bu imaj ve meşruluk problemini hem iç ve hem de dış politika açısından aşmak için eline geçen fırsatları en iyi şekilde değerlendirmeye çalışmıştır.

¹²⁵ BOA-YA Hus., Dosya No: 185, Vesika No: 74.

¹²⁶ BOA-YA Hus., Dosya No: 189, Vesika No: 32.

¹²⁷ BOA-YA Hus., Dosya No: 189, Vesika No: 25.

¹²⁸ Selim Deringil, *The Well Protected Domains Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909*, London : I.B Tauris, 1998, s. 150.

SONUÇ

19. yüzyıl tüm Avrupa’da genel olarak modern ulus devletlerin popüler olduğu bir dönem olarak tanımlanabilir. Modern ulus devlet yapısı imparatorlukların çok uluslu yapıları yerine tek bir ulusun ya da başat bir ulusun hem belirleyici ve hem de eskiden olmadığı kadar belirlenen olduğu yapılardır. Yeni yapının en bariz niteliği bir toplum mühendisliği biçiminde yönettiği insanları kendi çizdiği yurttaşlık portresi içine yerleştirmek ve tanımlamayı amaçlamasıdır. Devlet; sahip olmak istediği yurttaş profilini çizip, bu profili yaratmak için mümkün olan tüm araçları meşru formda kullanarak bu amacını gerçekleştirmek gayesini güder. Bir anlamda sivil alana karşı kamusal alanın, özgürlüklere karşı modernliğin ya da istibdadın yoğun bir üstünlük döneminin başlangıcıdır. Devletin hegemonyasını bireyin özgürlüğü aleyhine alabildiğince genişlettiği bir dönemdir. Başta eğitim, ordu, bürokrasi, ulaşım ve basın olmak üzere tüm yeni ve eski araçlar siyasal iktidar için bir hegemonya aracı niteliğini almıştır.

Bu çalışma; devletin, yönettiği insanları belirleyici olma yönünün modern ulus devletlerin ortaya çıkışıyla başladığı öncülünden hareket ederek; bu yeni anlayışın Osmanlı’da ancak 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren bir amaç halini aldığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmada ortaya konmaya çalışılan bir diğer husus; yine aynı tarihlerden önce yani Sultan II. Abdülhamid saltanatı öncesi modernleşme girişimlerinin bu anlamda total bir amaç gütmeyeceği, birbirinden bağımsız ve birbirini tamamlayıcı olmayan bir anlamda günü kurtarmaya yönelik boyutunun; Osmanlının “müstebid” Sultanı’nın dikkatinden kaçmadığı ve Sultan’ın tüm yoğunluğunu eksikliğin giderilmesine yönelttiğidir. Çalışmada Sultan II. Abdülhamid’in bu yöndeki çabalarının bütünselliği ve amaçsallığı tartışılmış ve tıpkı çağdaşı modern ulus devletlerdeki sürecin bir benzeri olacak bir biçimde aynı araçların aynı amaç için kullanıldığı ortaya konmuştur. Sultan’ın bu çalışması bir anlamda; modern Türkiye Cumhuriyeti ve onun kurucu kadrosu için de önemli bir başlangıç noktası oluşturmuştur. Modern ulus devletin yurttaşı; her türlü ideolojik koşullandırma için hazırlanmış ve yeni kadrolara bu alanı işlemek imkanı sunulmuştur.

Sultan II. Abdülhamid'in bu çabalarında Fransız devrimi ve onun beraberinde getirdiği ulusalcı akımların imparatorluk coğrafyası içinde etkinliğini bertaraf etme düşüncesinin önemli bir ağırlık noktası işgal ettiği de yadsınamaz. Fakat bu çalışma; Sultan'ın bu çabalarını daha çok tebaası ile arasındaki bağın koptuğunu, tebaasının kendisinden her geçen gün uzaklaştığını ve artık merkezin yurttaşla arasındaki diyalogu kuracak ara kurumların ortadan kalktığını ya da en azından etkinliğinin azaldığını hisseden bir cihan hükümdarının bu bağları yeniden kurma telaş ve çabası olarak okumanın doğruluğunu savlamaktadır.

Sultan'ın temel eleştirilerinden birisi olan; son yüzyılda devletin genel bir politika eksikliği düşüncesi tüm girişimlerde ön planda olan bir kriterdir. Sultan selefleri de dahi olmak üzere yüzyılın idarecilerini; devlete, idarecilerin değişmesiyle değişmeyecek sabit bir politika üretememekle itham eder. Sultan'ın bu eleştirisi mevcut Osmanlı tarihlerinde; modernleşme girişimlerine ilişkin sunulan dağıntı tablonun da açıklaması olarak dikkate şayan bir tespittir. "...her devlet hal ve mevki'ine göre bir maksadda hizmet etmekte olup, bu da emr-i tabii olduğu ve maksad-ı asliye-i düvel tebeddül-ü eşhas ile tagayyür etmeyip serkara her kim gelecek olursa olsun yolsun o esasa hizmet etmek mecburiyetinde olarak fakat maksada vusul için selefin ihtiyar ve tasvib ettiği turuk ve vesaili halef icab-ı hal ve maslahata muvafık görmez ise, kendisince münasip gördüğü tariki ihtiyar eylediği halde Devlet-i aliyece muayyen ve mukarrer bir maksad ve meslek olmayıp her meselede serkarda bulunan zat kendi ictihadına göre hareket eylemekte ve adem-i halinde halef selefe ve selef halefe isnad-ı kusur ederek arada menafi-i mukaddese-i devlet rehin-i ziya' olmaktadır."¹ Sultan'a göre, "Devlet-i aliyyenin ma'lum ve muayyen bir meslek-i siyasisi olmaması ve erkân-ı rical-i devletten bir çoğunun bekay-ı devletten nevmid olarak günlerini günlerini gün etmek ve zamanlarını hoş geçirmek ve bunlardan bazılarının devlet ve memleketin harabına sebab-i müstakil olan tarik-i irtikaba sülük etmek gibi ahval-i Devlet-i aliyyenin istikbalini pek çok vahim göstermek" sonucunu doğurmuştur. Bunun çözümü ise, "sair devletler misillü Devlet-i aliyyenin dahi halen ve istikbalen menafi-i hakikiyesi neden ibaret olub buna vusul için nasıl meslek-i siyasi

¹ BOA-YEE, Dosya No: 4, Vesika No: 26.

ittihaz etmesi etmesi lazım geleceğinin, tebeddül-ü eşhas ile tagayyür etmeyecek ve ahlaf tarafından dahi hatt-ı hareket ittihaz edilecek suretde bir esas-ı metine müstenit olarak tayini”dir.² Sultan’a göre bunun çözümü; “devletce ittihaz olunması icab eden metin bir mesleğin tayini ve ba’dehü dahili ve harici politikayı tamamilе ona tatbik ve onu ihlal edecek cüz’i muameleden tevakki ve ihtiraz etmek”dir.³ Sultan tüm bu eleştirilerden hareketle; kendi siyasal ve kişisel anlayış ve karakteri doğrultusunda devlete genel bir politika tesbit etmiş ve uygulamaya çalışmıştır.

Sultan’ın devletin bu politika eksikliğinin giderilmesine yönelik eleştiri ve önerilerinde en az dönemin siyasal şartları kadar; aşırı evhamlı karakteri de etkindir. Sultan’ın; doğuştan sahip olduğu ve ardarda şahit olunan iki hall’ olayının da önemli bir katkı yaptığı bu karakter zaafiyeti onun ve politikaların tespiti açısından dönemin en büyük handikapı olmuştur.⁴ Bu zaafiyette önemli bir etken de Sultan’ın bu evhamlı halinin etrafındakilerce sürekli körüklenmesidir. İlginçtir en uzun süre birlikte çalıştığı ve görevde olmadığı dönemlerde dahi kendisinden fikir aldığı ender kişilerden birisi olan Sadrazam Sait Paşa da en az Sultan kadar evhamlı bir karaktere sahiptir.⁵ Dış politikada “sızıltı çıkarmadan ve çıbanbaşı koparmadan”⁶ hareket etmek şeklinde

² Aynı belge. Benzer biçimde devletin içinde bulunduğu kaosu devletin bir “siyasal mesleğinin” olmamasından kaynaklandığı ve yapılan reformların salt bu yüzden başarısız olduğu konusunun işlendiği belgeler için bak: BOA-YEE, Dosya No: 3, Vesika No: 18; Dosya No: 4, Vesika No: 28; Dosya No: 4, Vesika No: 29.

³ BOA-YEE, Dosya No: 4, Vesika No: 29.

⁴ Sultan’ın doğuştan bir özelliği olan bu karakter zaafiyetini kullanan etrafındakiler; “gerek şehzadeligi ve veliahtlığı ve gerekse padişahlığı zamanında etrafını kuşatan insanlar onu bu vehim yolunda tahrik ve teşvikten geri durmamışlar, ona daima vehmini kızıştıracak hadiseler göstermişler, her tarafta onun hayat ve saltanatına düşmanlar bulunduğunu söyleyerek saltanattan mahrumiyet ve ölüm tehlikeleriyle bu vehme olabildiğince vüsat vermişler ve hatta ortada hiçbir sebep ve vesile yokken onun vehmini körükleyecek hadiseler icat etmişler”dir. Etrafındakilerin bu körükleyici davranışlarının da etkisiyle Sultan bilhassa veliahtlığından itibaren bunalım derecesinde ciddi bir evham örneği sergilemiştir. Bilhassa; tahttan indirilme ve öldürülme evhamı onu “su içtiği sürahinin kilerci Hüseyin Efendi tarafından ağzı mühürlü olarak bir çanta içinde muhafaza olunması” derecesinde tedbir alacak bir noktaya kadar vardırırmıştır. Tahsin Paşa, Abdülhamit Yıldız Hatıraları, İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaplığı, 1931, s. 13 vd.

⁵ Tahsin Paşa; Sait Paşa’nın bu hususta padişahı “fersah fersah” geçmiş olduğunu belirtir. Tahsin Paşa’ya göre sadrazamın bu evhamlı karakteri; “darbimesel haline” gelip “menkibelere” konu olacak derecede bir hastalık halindedir. “ve bu hastalık aşılama suretile Hünkara telkin edilmiştir.” Tahsin Paşa, s. 27-28.

⁶ Tahsin Paşa, s. 151.

kendisini gösteren bu evhamlı politikanın iç politikadaki ürünü ise; tüm icraatların yabancı devletleri gücendirmeme amacı güdülerek gerçekleştirilmesidir.⁷

Sultan'ın iç politikadaki modernleşme girişimlerinin özü ise; adı konmamış bir biçimde modern devletin kendi ulusunu yaratması biçimindedir. Tıpkı çağdaşı modern ulus devletler gibi aynı araçlar aynı amaçlar için kullanılmıştır. Bu politikanın başarılı olup olmadığı bu çalışmanın irdelediği ve yanıt aradığı bir soru değildir. Çalışma; Sultan'ın, modern ulus devletlerin ya da Osmanlıyla benzer karakterdeki imparatorluk yapılarının ortak biçimde kullandıkları araçları aynen kullandığını ortaya koymayı amaçlar. bu yeni araçlar; devletin her alandaki belirleyiciliğini ortaya koyan; resmi dil, eğitim, bürokrasi, ulaşım ve iletişim alanları, din ve kamusal haşmeti ortaya koyan “plastik ihtişam sembolleri”dir.

Geleneksel imparatorlukların dil konusundaki tutumu; yönetenlerle yönetilenler arasında iletişim kopukluğunu sağlayacak ve koruyacak bir elit dil yaratmaktır. Osmanlı devleti de bu imparatorluk geleneğine uygun bir hareketle, egemen olduğu çok geniş coğrafi alan üzerinde hiç bir dönemde hiç bir toprak parçası ya da bölgesinde resmi ve zorunlu bir lisan kullanımı amacını gütmeyeceği gibi, devletin lisanı tahriri ile halkın konuştuğu dil arasındaki ayrımı kapatmak gibi bir problemi de kendine dert edinmemiştir. Fakat 19. yüzyıl bu anlamda önemli bir kırılma noktası olarak karşımıza çıkar. Hem geleneksel imparatorluk yapıları ve hem de onların bir çok bölgedeki varisleri modern ulus devletlerde lisan yurttaşlar arasında homojenlik temin edici bir araç olarak görülmeye başlanmış ve hem de devletle yurttaş arasında iletişimsizlikten belirleyen belirlenen ilişkisine bir geçiş söz konusu olmuştur.

Bu birleştirici unsur eksikliğine merkezin ve edebiyat çevrelerinin ağıdalı ve süslü bir dil kullanma merakı eklenince ortaya farklı dillerden konuşan devlet merkezi, edebiyatçılar ve onları en azından tam olarak anlamayan bir tebaa gibi ilginç bir

⁷ Sultan bu endişesini hatıralarında döneminin önemli bir unsuru olarak zikreder. Anadolunun küçük bir kasabasında yaptırılan bir karayondan daha genel ıslahat politikalarına değin her alanda Avruap devletlerinin engel olmak için bahaneler aradığından şikayetçi olur. *Hatırat-ı Sultan Abdülhamid-i Sani*, Vedad Örfi Beyin Riyaset-i Edebiyesinde Olarak Utarid Mecmuasında bir Kısmı Salahiyet ve Müsâde-i Mahsusa Üzerine Tefrik Edilmiştir, Sahibi ve Tabi'i: Cihan Kütübhanesi, İstanbul: Cihan Biraderler Matbaası, 1338-1340, s. 44.

kombinasyon oluşmuştur. Tebaayı devlet etrafında birleştiren yükselme dönemi değerlerinin yavaş yavaş ortadan kalkması ve üstüne üstlük yerel dilleri önemseyen ulusalcı akımların etkinliklerini hissettirmeye başlaması lisan konusundaki bu yapının olumsuz yönlerini gözler önüne sermiştir. 19. Yüzyılın başından itibaren bu eksikliğin giderilmesi yönünde tartışmalar gözlenmeye başlanır. Bu tartışmalar Tanzimat'ın ilanını takip eden yıllarda yoğunlaşmış ve Sultan II. Abdülhamit saltanatı döneminde ise doruğa çıkmıştır. Bu dönemde; resmi dil anlayışı ile ilgili hükümler anayasal bir düzenleme halini almışlardır. Sade, basit ve halkın anlayabileceği bir dilin kullanılması özendirilmiştir. Bunun en ciddi belirtisi herkesin anlayabileceği bir dille eserler veren Ahmet Midhad Efendi'nin Sultan nezdinde "çok tutulması"dır. Bir çok edebiyatçının aksine Ahmet Midhad Efendi bizzat Sultan tarafından kullandığı dil nedeniyle, devlet politikaları, ecnebi devletlerin devlet-i aliye hakkındaki art niyetleri ve ıslahatlar konularında görevlendirilmiştir.⁸

Sultan'ın politikasının ikinci sac ayağı eğitim sistemidir. Bu dönemde Osmanlı eğitim sisteminde beş ayrı dönüşümden söz etmek mümkündür. Bir kere; laikleşme olarak da algılayacağımız bir biçimde ulema tekelindeki medrese eğitim sisteminden merkezi devletin bürokratlarının kontrolündeki mekteplerle sembolize edilen yeni bir eğitim anlayışı söz konusudur. İkinci bir dönüşüm; okullarda Türkçe öğretme ve öğrenmenin bir zorunluluk olarak kabul edilmesidir. Bir diğer dönüşüm eksenini olarak ise; eğitilen nüfus sayısındaki artış gösterilebilir. Bu dönemde az sayıda üst düzey eğitim kurumları yerine mümkün olduğunca çok sayıda insana ulaşmayı mümkün kılan ilk öğretim düzeyindeki okullara önem verilmiştir. Elit bir azınlık yerine okuyup-yazabilen, hesap yapabilen ve devletin ulaştırmak istediği mesajı almaya hazır çok sayıda yurttaş yetiştirmek bu politika değişikliğinin amacı olarak kabul edilmelidir. Dönüşümün bir başka boyutu; Tanzimat ricalinin merkez ve merkeze yakın bölgelerde eğitim yayma politikası yerine okullaşmayı taşralara kaydırmayı düşünen bir zihniyet değişikliği söz konusu olmuştur. Son bir dönüşüm olarak ise; ders müfredatından okutulacak ders kitaplarına değin tüm eğitim sistemi üzerinde daha önce hiç bir dönemde görülmedik oranda uygulanan merkeziyetçilik politikasıdır. Sonuçta; yüzyılın

⁸ BOA- YEE, Dosya No: 4, Vesika No: 59.

başlarındaki Tanzimat reformlarından itibaren Osmanlı devlet adamlarının modernleşme misyonunun ayrılmaz bir parçası haline gelen eğitim; Hamidiye döneminde bütün eğitim “tıpkı diğer emperyal devletlerde olduğu gibi itaatkar bir nüfus yetiştirmeyi amaçlayan bir yapı kurulmasına odaklandı ve bu amacın en uygun gerçekleştirileceği ortam olan ilköğretim düzeyinde yoğunlaştırılmıştır.”⁹

Modern ulus devletin ulusunu oluşturmak amacıyla örtüşen bir başka icraat alanı ise; yine tıpkı çağdaşı devletlerde olduğu gibi ulaşım ve iletişim alanındaki teknolojik gelişmelerin halkı kontrol ve yönlendirme aracı olarak kullanılmasıdır. Bu çerçeveden olmak üzere; ülkenin hemen her tarafı demiryolu ağlarıyla öncelikle merkeze ve sonra kendi aralarında birbirlerine bağlanmış, demiryolunun ulaştırılması mümkün olmayan bölgeler ise karayolu ağı ile birleştirilmiştir. Aynı amaçlı bir başka önemli araç; tüm ülke genelinde hızla yaygınlaşan telgraf hattıdır.

Aynı kontrol sürecinin bir diğer aracı telgraf hattı ve sürekli bir kontrol altında tutulan basındır. Sultan hem bürokratlarına güvensizliğini bertaraf edecek bir biçimde tüm yurttaşların arzu ettiklerinde doğrudan Yıldız Sarayına ulaşabilecekleri bir telgraf sistemi kurmuş ve hem de bu şekilde her türlü bilgilendirme ve yönlendirmeyi kolay bir biçimde yapabileceği önemli bir araç kazanmıştır. Aynı bilgilendirme ve yönlendirme kontrolü en yoğun biçimiyle basın üzerinde de uygulanmış ve bu politikada “müstebid bir hakana yakışır bir başarı elde edilmiştir. Yurt içinde ve yurt dışında; devlet, saltanat, din, devletin takip ettiği politika aleyinde yayınlar sıkı bir sansür rejimi ile izlenmiş ve bertaraf etmenin yolları aranmıştır.

Halkı etkileme ve belirleme konusunda bir diğer önemli araç ise; İslam dinidir. Yönettiği insanların ezici çoğunluğunun müslüman olduğu bir yapıda müstebid bir Sultan’ın dini kullanmaması akıllıca bir davranış değildir. Daha henüz 1879 yılında; Said Paşa’nın Adliye Nazırı iken, Sultan II. Abdülhamid’e güçlü bir merkezi yapının kurulmasının gerekliliğini ve bu yapının kurulması için de İslam’ın kullanılması gerektiği yönünde öneriler içeren bir bir layiha sunduğu ve aynı yıl sadrazam olduğu

⁹ Selim Deringil, *The Well Protected Domains Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909*, London : I.B Tauris, 1998, s. 94.

Sultan'ın da "akıllıca" davranmayı tercih ettiğini gösterir.¹⁰ Bu çerçevede; halife ünvanının kullanımının yoğunlaşması, Hicaz demiryollarının inşası, tarikat liderleri ve şeyhlere saygıda kusur edilmemesi, tekkelerin ihtiyaçlarının giderilmesi, cami yapım ve onarımı üzerinde yeniden yoğunlaşılması, yurttaşların dini hassasiyetlere dikkat etmelerine yönelik bildiriler hepsi bu anlamda halka yakınlaşmayı amaçlayan girişimlerdir. Bu politikaları bu anlamda; panislamizm ya da İttihad-ı İslam amacı taşımaktan çok öte, iç politika araçları olarak değerlendirmek dönemin şartları açısından daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

Devletin topluma ve halka nüfuz etme çabasının bir görüntüsü de artık daha gösterişli yapılan kamusal binalardır. Şehirlerin merkezi yerlerine yapılan okul, kışla, saat kuleleri, ve hükümet binaları gibi devletin yaptırdığı binalar hem bulundukları konum itibarıyla ve hem de üzerilerine nakşolunan devletin ve padişahın ihtişamını içeren tuğra ve Arma-i Osmani'lerle bu amaca katkıda bulunmuşlardır. Bunlarla beraber köprü, tünel ve geçit gibi imar faaliyetleri Şerif Mardin'in "Anadolu'da imparatorluğunun adının yaygınlaşması Abdülhamid'in saltanatının belirgin özelliği" olarak değerlendirmesine sebep teşkil etmiştir.

Sultan bu şekilde halka ulaştıktan sonraki mesajı ise; kamusal ihtişam çağının gereğine uygun olarak; devletin hala eski gücü ve haşmetinde olduğudur. Aynı mesaj uluslararası arenada da verilmeye çalışılır. Sultan II. Abdülhamit dönemi Osmanlı hem içeride hem de dışarıda devlet imajına çok önem vermektedir. Dışarda özellikle basın yayın organları ciddi bir takibe tabi tutulur. Basında devletle ilgili çıkan haber ve yorumlar takib edilir. Bunlar arasında okuyucu kitlesi geniş ve ciddi olan gazetelere özel bir önem verilir. Yayınlar Hariciye Nezareti Dış Matbuat Müdürlüğü'nce taranarak; içeriklerinde devlet aleyhine yorumlar varsa bizzat devletin diplomatlarınca engellemeye ya da düzeltilmeye çalışılırdı. Aynı tür kaygıdan mütevellit bir başka takip de özellikle Avrupa sanat çevrelerinde sahnelenen tiyatro oyunları için geçerlidir. İçeriğinde devlet ve din aleyhine temalar bulunan sanat eserlerinin kendisine jurnal

¹⁰ Ercümen Kuran, "Küçük Said Paşa (1840-1914) As a Turkish Modernist", *International Journal of Middle East Studies*, Vol: 1 (1970), s. 125.

edilmesini müteakip; Sultan diplomatlar aracılığıyla bu temin olunamazsa doğrudan kendisi ilgili devletin yöneticilerine haber göndererek bu durumun giderilmesini isterdi. Aynı amaç için olmak üzere; savaş ve doğal afet gibi felaketlere maruz kalan ülkelere maddi yardımlarda bulunulmuş, yurt dışındaki sergilere katılım sağlanmış ve bu yolda hiç bir fedakarlıktan kaçınılmamış, diğer devletlerin önemli günlerinde resmi mesajlar iletilmiştir. Tüm bunlarla; Devlet-i âliye aleyhine mevcut kötü imaj giderilmeye çalışılmıştır.

Hamidiye rejiminin bu amaçlarına erişmek için izlediği yöntem ise; kendine özgü bir baskı rejimidir. Aslında baskı ve istibdad konusunda; selefleri IV. Murat (örneğin onun kahvehaneleri kapatması kadar büyük bir yasaklama faaliyetine hiç bir zaman girişmemiş) ve II. Mahmut kadar ya da kendisini tahttan indiren İttihat ve Terakki zihniyeti kadar yahut da aynı dönemin devlet adamları Almanya'da önce Bismarck, sonra II. Wilhelm; Rusya'da Çar II. Aleksandr ve II. Nikola'nın rejimleri kadar ileri gittiği kesinlikle iddia olunamaz. Fakat buna rağmen müstebid hakan nitelemesi kendisine yakıştırılmıştır. Gerçi bu ünvan İslam literatüründeki güçlü bir yönetime karşılık geldiği ve Batı'daki tiran kavramının karşılığı olmadığı dikkate alındığında belki Sultan'ın kendisinin de hoşlandığı ve politikasıyla da uyuşan bir yönü olduğu için göz yumduğu düşünülebilir.¹¹

Bütün bunların sonucunda; II. Abdülhamid dönemi devletin taşralara kadar sızdığı, Sultan ile uyruklar arasındaki bağılıkların doğrudan bir hale geldiği ve devletle onu temsil eden Sultan'ın vatandaşlar gözünde koruyucu bir baba rolüne kavuştuğu¹², rejimin asıl dayanağını yüksek ulema, bürokrasi ve ordudan ziyade halkta bulduğu bir

¹¹ İslam literatüründeki istibdat teriminin; güçlü ve doğru bir yönetimle özdeştir ve Latin literatüründeki dictator gibi güçlü bir yönetime karşılık gelmektedir. Batı'daki "tiran" kavramının İslam literatüründeki karşılığı ise zulum ya da zalim gibi kavramlardır ve kavramlar hall' fetvasında da dahi Sultan'ın aleyhinde kullanılmamış bunun yerine "müstebid" nitelemesi kullanılmıştır. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüz Yılı*, s. 235.

¹² Şerif Mardin, "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992, s. 56.

dönemdir¹³. Abdülhamid ise; Huntington'un deyimiyle despotizm eşliğinde Osmanlı modernleşme sürecini belli bir olgunlaşma sürecine oturtan bir devlet adamıdır.¹⁴

¹³ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara: Bilgi Yayınları, 1973, s. 304.

¹⁴ Samuel P. Huntington, *Political Order in Changing Societies*, New Haven and London: Yale University Press, 1968, s. 161.

KAYNAKÇA

ARSİV VESİKALARI

Yıldız Esas Evrakı
 Yıldız Esas Defterleri
 Yıldız Tasnifi Sadaret Hususi Maruzat Evrakı
 Yıldız Tasnifi Sadaret Resmi Maruzat Evrakı
 Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı
 Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Journaller
 Nafia İradeleri (1310 Sonrası)
 Dahiliye İradeleri (1310 Sonrası)
 Maarif İradeleri (1310 Sonrası)
 Hususi İradeler (1310 Sonrası)
 İradeler (1310 Öncesi)

BASILİ ESERLER

ABADAN, Yavuz. "Osmanlı İmparatorluğunda Anayasaya Geçiş Hareketleri",
 Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Derg., c. XIV, yıl: 1957, sayı:
 1-4, ss.: 3-40.

ABDURRAHMAN ŞEREF. Tarih Söyleşileri, (Sad.: Mübeccel Nami Duru),
 İstanbul, 1980.

ABDÜLHAMİT II. II. Abdülhamit Hanın Hatıra Defteri, İstanbul : Selek
 Yayınları, 1960.

ABELES, Marc. Devletin Antropolojisi, (Çev: Nazlı Ökten), İstanbul : Kesit Yay.,
 1998.

ABOU-EL-HAJ, Rifâ'at 'Ali. Formation of the Modern State The Ottoman
 Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries, New York : State
 University of New York Press, 1991.

ACAROĞLU, Türker. Sultan II. Abdülhamit Döneminde Dış Yayın
 Yasaklamaları, Ankara : Ulusal Kültür Ankara Üniversitesi Basımevi,
 1979.

- ACUN, Hakkı. **Anadolu Saat Kuleleri**, Ankara : Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 1994.
- ADANIR, Fikret. "Osmanlı İmparatorluğunda Ulusal Sorun ile Sosyalizmin Oluşması ve Gelişmesi: Makedonya Örneği", **Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876-1923**, (Der: Mete Tunçay-Eric Jan Zürcher), (Çev.: Mete Tunçay), ss. 33-72, İstanbul: İletişim Yay., 1995.
- AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali - KÖKER, Levent. **İmparatorluktan Tanrı Devletine**, Ankara : İmge Yayınları, 1990.
- AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali - KÖKER, Levent. **Tanrı Devletinden Kral-Devlete**, Ankara : İmge Yayınları, 1991.
- AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali - KÖKER, Levent- AKAL, Cemal Bali. **Kral Devlet Ya Da Ölümlü Tanrı**, Ankara : İmge Yayınları, 1994.
- AHMAD, Feroz. "Osmanlı İmparatorluğunun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm", **Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalizm ve Milliyetçilik**, (Der: Mete Tunçay-Eric Jan Zürcher), (Çev.: Mete Tunçay), ss. 13-32, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.
- AHMAD, Feroz. **Modern Türkiyenin Oluşumu**, (Çev.: Yavuz Alogan), İstanbul : Sarmal Yayınları, 1995.
- AHMET CEVDET PAŞA. **Tezakir**, (Yayına Hazırlayan: Cavid Baysun), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- AHMET LÜTFİ EFENDİ. **Vakanüvis Ahmet Lüti Efendi Tarihi 8 Cilt**, İstanbul : Yapı Kredi Yayınları, 1999.
- AHMET MİTHAT. **Üss-ü İnkilab**, İstanbul: Takvimhane-i Amire, 1295.
- AHMET RIZA BEY. **Ahmet Rıza Beyin Anıları**, (Hazırlayan: Bülent Demirbaş), İstanbul : Arba Yayınları, 1988.
- AHMET SAİP. **Abdülhamid'in Saltanatının İlk Günleri**, (Sad.: Ruhi Tufan), İstanbul: Erler Matbaası, 1983.
- AKAL, Cemal Bali. **Modern Düşüncenin Doğuşu**, İstanbul : Kesit Yayıncılık, 1996.
- AKAL, Cemal Bali. **Sivil Toplumun Tanrısı**, İstanbul : AFA Yayınları, 1990.

- AKARLI, Engin Deniz. "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun Avrupadaki Nüfusunun Irki ve Dini Bileşimi", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı: 59, Ağustos 1972, ss.: 17-22.
- AKARLI, Engin Deniz. **The Problems of External Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics Under Abdulhamid II (1876-1909): Origins and Solutions**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Princeton University, 1976.
- AKÇURA, Yusuf. **Türkçülüğün Tarihi**, İstanbul : Kaynak Yayınları, 1998
- AKÇURA, Yusuf. **Üç Tarz-ı Siyaset**, Ankara : Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- AKDAĞ, Mustafa. "Medreseli İsyanları", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, c. XI, sayı: 1-4, Ekim 1949-Temmuz 1950, ss. 361-387.
- AKIN, İlhan. **Kamu Hukuku**, İstanbul : Fakülteler Matbaası, 1974.
- AKŞİN, Sina. "Osmanlı Padişahlarının Toprak ve Hilafet Uğruna Verdikleri Ödünler", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, c.: XXIX, No: 3-4, sayı: Eylül Aralık 1974, ss.: 131-143.
- AKŞİN, Sina. "Siyasal Tarih 1600-1908", **Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908**, (Yön.: Sina Akşin), ss. 73-191, İstanbul : Cem Yayınevi, 1990.
- AKŞİN, Sina. **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İstanbul : Remzi Kitabevi, 1987
- AKŞİN, Sina. **Türkiyenin Yakın Tarihi**, Ankara : İmaj Yayınları, 1996.
- AKTEPE, Münir. "Osmanlı İmparatorluğunun Islahı Hakkında İngiltere Elçisi Layard'ın II. Abdülhamid'e Verdiği Rapor", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı: 22, Temmuz 1969, ss. 13-27.
- AKTEPE, Münir. "Türkiye'de Akademi Meselesi II. Abdülhamid'e Dil Akademisi Hakkında Sunulan Layiha", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Yıl: 1968, cilt: II, sayı: 8, ss.:22-28 ve sayı: 9, ss.: 26-37.
- AKTÜRE, Sevgi. "Osmanlı Devletinde Taşra Kentlerindeki Değişimler", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c. 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, ss. 891-903.
- AKYILDIZ, Ali. "Osmanlı Anadoluşunda İlk Demiryolu: İzmir-Aydın Hattı (1856-1866)", **Çağını Yaklayan Osmanlı Osmanlı Devletinde Modern**

- Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri**, (Ed.: Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul: IRCICA Yayınları, 1995, s. 249-271.
- AKYILDIZ, Ali. Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)**, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993.
- AKYÜZ, Vecdi. Hilafetin Saltanata Dönüşmesi**, İstanbul : Dergah Yayınları, 1991.
- AKYÜZ, Yahya. Türk Eğitim Tarihi**, Ankara : Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, 1989.
- ALDERSON, Anthony Dolphin. Bütün Yönleriyle Osmanlı Hanedanı**, (Çev.: Şefaattin Severcan), İstanbul : Yeni Şafak Yayınları, 1999.
- ALİ SAİD. Saray Hatıraları Sultan Abdülhamit Hanın Hayatı**, İstanbul : Cemiyet Kütüphanesi Münir Matbaası, 1338.
- ALTHUSSER, Louis. İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**, (Çev.: Yusuf Alp/ Mahmut Özışık), İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- ALTUĞ, Yılmaz. "Atatürk and The Building of A Modern Nation State"**, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c. III, sayı: 7, Kasım 1986, ss. 107-125.
- ANDERSON, Benedict. Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, İstanbul : Metis Yayınları, 1993.
- ANDERSON, James - HALL, Stuart. "Absolutism and The Ancestors"**, **The Rise of The Modern States**, (Ed.: James Anderson), Wheatsheaf Books, Great Britain, 1986, pp. 21-40.
- ANDERSON, James. "The Modernity of Modern State"**, **The Rise of The Modern States**, (Ed.: James Anderson), Wheatsheaf Books, Great Britain, 1986, pp. 1-20.
- ANTEL, Selahattin Celal. "Tanzimat Maarifi"**, **Tanzimat**, İstanbul : Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, s. 441-462.
- ARAI, Massami. Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği**, (Çeviren: Tansel Demirel, Redaksiyon: Yücel Demirel), İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- ARENDT, Hannah. "'Azınlıkların Ulusu' ve Devletsiz Halklar"**, **Uluslar ve Milliyetçilikler**, (Ed.: Jean Leca), İstanbul: Metis Yay., 1998, s. 127-129.

ARIBAŞ, Sebahattin. “Başlangıçtan II. Meşrutiyet’e Kadar Osmanlılarda Sıbyan Mektepleri (İlköğretim Okulları)”, **Yeni Türkiye Dergisi Osmanlı Özel Sayısı II**, Mart-Nisan 2000, Yıl: 6, Sayı: 32, ss.: 711-716.

ARIKAN, Zeki. “Tanzimattan Cumhuriyete Tarihçilik”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c. 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, ss. 1584-1594.

ARMAĞAN, Servet. “Memleketimizde İlk Parlamento Seçimleri”, **Kanun-i Esasinin 100. Yıl Armağanı**, Ankara : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1978, ss. 147-168.

ARNASON, Johann P.. Ulusçuluk, Küreselleşme ve Modernite, **Birikim Dergisi**, (Çev. Mehmet Küçük), sayı: 49, Mayıs 1993, ss. 34-51.

ATAY, Hüseyin. **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi**, İstanbul : Dergah Yayınları, 1993.

ATIF HÜSEYİN. **Sultan II. Abdülhamid’in 1325 Nisan 17 Tarihinden 1918 Şubat 11 Tarihine Kadar Hususi Doktorluğunu Yapan Dr. Atıf Hüseyin’in Merhum Sultana Ait Günlük Defterleri**, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümü 255 Numaralı Yazma Eser, Yayınlanmamış.

AVCI, Nazmi. **Türkiye’de Modernleşme Açısından Din Kültür Siyaset (1839-1960)**, İstanbul: Pınar Yayınları, 2000.

AYDIN, Suavi. **Kimlik Sorunu, Ulusallık ve Türk Kimliği**, Ankara : Öteki Yayınevi, 1999.

AYDIN, Suavi. **Modernleşme ve Milliyetçilik**, Ankara : Gündoğan Yayınları, 1993.

AYKAÇ, Burhan. **Kamu Bürokrasisi ve Türk Kamu Personel Yönetiminde Bürokratik Eğilimler**, Ankara, 1997.

AZRAK, Ali Ülkü. “Hammer’in Gözüyle Osmanlı İmparatorluğunda Yönetici Sınıflar”, **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi**, yıl: 1983, sayı: 1, ss. 7-18.

BALIBAR, Etienne. “The Nation Form: History and Ideology”, **Becoming National A Reader**, (Ed.: Geoff Eley and Ronald Grigor Suny), Oxford : Oxford University Press, 1996, pp. 132-149.

- BALIBAR, Etienne-WALLERSTEIN, Immanuel; **İrk-Ulus Sınıf Belirsiz Kimlikler**, (Çev.: Nazlı Ökten), İstanbul: Metis Yayınları, 1993.
- BALTACI, Cahid. "Osmanlı Eğitim Sistemi", **Osmanlı Ansiklopedisi Tarih/ Medeniyet/ Kültür**, c. 2, İstanbul : İz Yayıncılık, 1996, ss. 7-145.
- BANARLI, Nihat Sami. **Namık Kemal ve Türk-Osmanlı Milliyetçiliği**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Mezunları Cemiyeti Yayını, 1947.
- BANARLI, Nihat Sami. **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi Destanlar Devrinden Zamanımıza Kadar**, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1976.
- BASİRETÇİ ALİ EFENDİ. **İstanbulda Yarım Asırlık Vekayi-i Mühimme**, (Hazırlayan: Nuri Sağlam), İstanbul : Kitabevi Yayınları, 1997.
- BAYKAL, Bekir Sıtkı. "93 Meşrutiyeti", **Belleten**, Ankara, Yıl: 1942, sayı: 21-22, ss.: 45-83.
- BAYKAL, Bekir Sıtkı. **Mithat Paşa İdari Ve Siyasi Şahsiyeti**, Ankara : Ziraat Bankası 100. Kuruluş Yılı Yayını, 1964.
- BAYKARA, Tuncer. "II.Abdülhamid Devrinin Atatürk'ün Yetiştirdiği Ortam Olarak Tahlili Denemesi", **Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri 27-29 Mayıs 1992 Bildiriler**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Yayını, 1994, ss.:1-12 .
- BAYKARA, Tuncer. "Tanzimatda Şehir ve Belediye", **150. Yılında Tanzimat** (Yayına Haz.: Hakkı Dursun Yıldız), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992, ss. 277-288.
- BAYKARA, Tuncer. **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş**; Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, 1988.
- BEETHAM, David. "The Future of the Nation State", **The Idea of the Modern State**, (Ed.: G. McLennan-D. Held- S. Hall), Philadelphia : Open University Press, 1984, pp. 11-37.
- BEETHAM, David. **The Legitimation of Power**, London: Macmillan, 1991.
- BEHAR, Büşra Ersanlı. **İktidar ve Tarih Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)**, İstanbul : Afa Yayınları, 1992.

- BERKES, Niyazi. **200 Yıldır Neden Bocalıyoruz**, İstanbul : İstanbul Matbaası, 1965.
- BERKES, Niyazi. **Baticılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler**, İstanbul : Yön Yayınları, 1965.
- BERKES, Niyazi. **Türkiyede Çağdaşlaşma**, Ankara : Bilgi Yayınları, 1973.
- BİLDİRİ. **Türk Sözü Anadolu Ağzı**, tarih ve yer yok.
- BİLGEGİL, Kaya. **Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I: Yeni Osmanlılar**, Atatürk Ün. Yayınları, Ankara: Baylan Matbaası, 1976.
- BİLGEGİL, Kaya. **Yakınçağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerine Araştırmalar II: Müteferrik Makaleler**, Atatürk Ün. Yay., Ankara: Baylan Matb., 1976.
- BİLGEGİL, Kaya. **Ziya Paşa Üzerine Bir Araştırma**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara: Sevinç Matbaası, 1979.
- BİRAND, Kamiran. **Aydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimata Tesirleri**, Ankara : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1955.
- BOSTANCI, M.Naci. "Hikayesi Modernlikte Saklı Milliyetçilik", **Türk Yurdu Dergisi**, c. 19, Mart-Nisan-Mayıs 1999/ 139-140-141, ss. 286-292.
- BOZDAĞ, İsmet. **Sultan Abdülhamidin Hatıra Defteri**, İstanbul: Pınar Yay., 2000.
- BULUT, Faik. **İttihad ve Terakkide Milliyetçilik Din ve Kadın Tartışmaları**, İstanbul : Su Yayınları, 1999.
- CARR, Edward Hallett. **Milliyetçilik ve Sonrası**, (Çev.: Orhan Akın), İstanbul: İletişim Yayınları, 1990.
- CASSIER, Ernst. **Devlet Efsanesi**, (Çeviren: Necla Arat), İstanbul : Remzi Kitabevi, 1984.
- CEBESÖY, Ali Fuat. **Sınıf Arkadaşım Atatürk**, İstanbul: Temel Yayınları, 2000.
- CERASI, Maurice. **Osmanlı Kenti**, (Çev: Aslı Ataöv), İstanbul : Yapı Kredi Yayınları, 1999.
- CHEVALLIER, Jacques. **The Nation and its Fragments**, Princeton : Princeton University Press, 1986.
- CONNO, Walker. "The Nation and its Myth", **International Journal of Comparative Sociology**, c. 33, s. 1-2, 1992, pp.: 21-35.

- COPEAUX, Etienne. “Türk Kimlik Söyleminin Topografyası ve Kronografisi”, **Tarih Eğitimi ve Tarihte “Öteki” Sorunu Başlıklı II. Uluslararası Tarih Kongresi 8-10 Haziran 1995 Bildiri Metinleri**, İstanbul : Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, ss. 70-85.
- COPEAUX, Etienne. **Türk Tarih Tezinden Türk İslam Sentezine**, (Çev: Ali Berktaş), İstanbul : Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
- CUNNIGHAM, Allan. “Stratford Cuning ve Tanzimat”, **Yeni Toplum Dergisi**, (Çev.: İlyas Kılıçarslan), Sayı: 1 Mayıs/Haziran 1992, s. 95-102.
- ÇABUK, Vahid. **Osmanlı Siyasi Tarihinde Sultan II. Abdülhamit Han**, İstanbul : Emre Yayınları, 1997.
- ÇADIRCI, Musa. **Tanzimat Döneminde Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Ankara : Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.
- ÇAVDAR, Tevfik. **İttihat ve Terakki**, İstanbul : İletişim Yayınları, 1994.
- ÇAVDAR, Tevfik. **Türkiyenin Demokrasi Tarihi**, Ankara : İmge Yayınları, 1995.
- CELİK, Hüseyin. **Ali Suavi**, Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993.
- ÇETİN, A. Alaaddin-YILDIZ, Ramazan. **Devlet ve Memleket Görüşlerim**, İstanbul: Çığır Yayınları, 1976.
- ÇETİNSAYA, Gökhan. **II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında İslam Birliği Hareketi (1876-1878)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1988
- ÇETİNSAYA Gökhan. “Abdülhamidi Anlamak: 19 Yy Tarihçiliğine Bir Bakış”, **Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek Sempozyum Bildirileri**, İstanbul : Metis Yayınları, 1998, ss. 137-147.
- ÇETİNSAYA, Gökhan. “Çıban Başı Koparmamak: II. Abdülhamid Rejimine Yeniden Bakış”, **Türkiye Günlüğü Dergisi**, Kasım-Aralık 1999, s.: 58, ss.: 54-65.
- DANIŞMAN, Zuhuri. **Koçi Bey Risalesi**, İstanbul: Milli Eğitim Bak. Yay., 1997.
- DANIŞMEND, İsmail Hami. **Ali Suavinin Türkçülüğü**; CHP Genel Sekreterliği Neşriyatından, 1942.
- HADDAD, William W.. “Nationalism as an Ottoman Problem and the Ottoman Response”, **Nationalism in a Non-national State: The Dissolution of**

- the Ottoman Empire**, (Ed.: William W. Haddad- William Ochsenwald), Columbus: Ohio State University Press, 1977, pp.: 25-56..
- DAVISON, Roderic H.. "Osmanlı İmparatorluğu Hükümetinde Temsil İlkesinin Ortaya Çıkışı", **Ortadoğuda Modernleşme**, (Der.: William R. Polk- Richard L. Chambers), İstanbul : İnsan Yayınları, 1995, s. 133-155.
- DAVISON, Roderic H.. "Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century", **The American Historical Review**, LIX, July, 4, 1954, pp.: 844-864.
- DAVISON, Roderic H.. **Essays in Ottoman and Turkish History 1774-1923**, Texas : University of Texas Press, 1990.
- DAVISON, Roderic. **Osmanlı İmparatorluğunda Reform 1-2**, (Çev.: Osman Akınhay), Ankara : Papirüs Yayınları, 1997.
- DAVISON, Roderic. Osmanlı Türkiyesinde Batılı Eğitim, **Belleten**, (Çev.: Mehmet Seyitdanlıoğlu), c. LI, sayı: 200, Ağustos 1987, ss. : 1030-1044.
- DE WİNDİN, Catherine Wihtol. "Ulus ve Yurttaşlık: Hem Rakip Hem Ortak", **Uluslar ve Milliyetçilikler**, (Ed.: Jean Leca), İstanbul : Metis Yayınları, 1998, s. 39-49.
- DEFTERDAR SARI MEHMET PAŞA. **Zübde-i Vekayiat 3 Cilt**, İstanbul : Tercüman 1001 Temel Eser, 1977.
- DELANNOI, Gill. "Milliyetçilik ve İdeolojik Kataliz", **Uluslar ve Milliyetçilikler**, (Ed. Jean Leca), İstanbul : Metis Yayınları, 1998, s. 31-39.
- DERİNGİL, Selim. "Abdülhamid Dönemi Osmanlı İmparatorluğunda Simgesel ve Törenselleşme: Görünmeden Görünmek", **Toplum ve Bilim Dergisi**, sayı: 62, yıl: 1993, ss. 34-55.
- DERİNGİL, Selim. "Dış Politikada Süreklilik Sorunsalı: II. Abdülhamit ve İsmet İnönü", **Toplum ve Bilim Dergisi**, sayı: 28, yıl: 1985, s. 93-107.
- DERİNGİL, Selim. "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Dış İlişkilerinde "İmaj" Saplantısı", **Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri 27-29 Mayıs 1992 Bildiriler**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Yayını, 1994, ss.:149-162.

- DERİNGİL, Selim. "Legitimacy Structures in the Ottoman State: The Reign of Abdulhamid II (1876-1909)", **International Journal of The Middle East Studies**, v.: 23, y.: 1991, pp: 345-359.
- DERİNGİL, Selim; "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Geleneğin İcadı', 'Muhayyel Cemaat' ('Tasarımlanmış Topluluk') ve Panislamizm", **Toplum ve Bilim Dergisi**, sayı: 55, yıl: 1991, ss. 47-64.
- DERİNGİL, Selim. **The Well Protected Domains Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909**, London : I.B Tauris, 1998.
- DESCHAMPS, Hubert. **Sömürge İmparatorluklarının Çöküşü** (Çev.: Oktay Akbal), İstanbul : Kitapçılık Limited Ortaklığı Yayını, 1966.
- DEUTSCH, Karl W.. **Nationalism and Social Communication**, New York, 1953.
- DEVEREUX, Robert. **The First Ottoman Constitutional Period**, Baltimore : The John Hopkins Press, Baltimore, 1963.
- DİNÇER, Celal. "Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Anadolu'nun Bayındırlık İşlerine Dair Hazırladığı Layiha", **Belgelerle Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, c. V-VIII, sayı: 9-12, yıl: 1972, ss. 153-233.
- DOĞAN, İsmail. **İletişim ve Yabancılaşma**, Ankara: İmaj Yayıncılık, 1997.
- DÖLEN, Emre. "Darülfünun", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c. 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, ss. 476-478.
- DÖLEN, Emre. "Tanzimattan Cumhuriyete Bilim: Coğrafya ve Haritacılık", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c. 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, ss. 191-196.
- DUGUID, Stephen. "The Politics of Unity: Hamidan Policy in Eastern Anatolia", **Middle Eastern Studies**, Vol: 9, 1973, pp: 139-155.
- DURAN, Bünyamin. "Osmanlı Devletinin Son Döneminde Türkiyede Karayolu Ulaşımındaki Gelişmeler", **Çağını Yaklayan Osmanlı Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri**, (Ed.: Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul: IRCICA Yayınları, 1995, s. 483-490.
- DURSUN, Davut. **Din Bürokrasisi**, İstanbul : İşaret Yayınları, 1992.

- DURŞUN, Davut. **Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din**, İstanbul : İşaret Yay., 1989.
- EAGLETON, T.,- JAMESON, F.,- SAID, E.W.. **Milliyetçilik, Sömürgecilik ve Yazın**, İstanbul : Kabalci Yayınları, 1993.
- EBU ??? SAMİ. **Abdülhamid'in Kayguları**, İstanbul : Cemiyet Kitabhanesi, 1330.
- EBUZZİYA TEVFİK. **Yeni Osmanlılar Tarihi 3 Cilt**, İstanbul : Kervan Yay., 1973.
- EBUZZİYA TEVFİK. "Yine Islah-ı Huruf Davâsı", **Mecmua-yı Ebuzziya**, No: 42, 15 Rebiülevvel 1302/ 2 Ocak 1885.
- EBUZZİYA TEVFİK. "Islah-ı Huruf Meselesi", **Mecmua-yı Ebuzziya**, No: 43, 1 Rebiülahir 1302/ 18 Ocak 1885.
- ELLIOT, Henry; "The Death of Abdul Aziz and Turkish Reform", **The Nineteenth Century**, v.: XXIII, 1888, pp: 276-296.
- EMERSON, Rupert. **Sömürgelerin Uluslaşması**, (Çev.: Türkkaya Ataöv), Ankara : Türk Siyasi İlimler Derneği Yayını, 1965.
- ERASLAN, Cezmi. **II. Abdülhamid ve İslam Birliği Siyaseti**, İstanbul : Ötüken Neşriyat, 1995.
- ERASLAN, Cezmi. "II. Abdülhamit'in Hilafet Anlayışı", **Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri 27-29 Mayıs 1992 Bildiriler**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Yayını, 1994, ss.: 93-105.
- ERASLAN, Cezmi. **Doğruları ve Yanlılarıyla Sultan II. Abdülhamid**, İstanbul: Nesil Yayıncılık, 1996.
- ERGİN, Osman. **Türk Maarif Tarihi 5 cilt**, İstanbul : Eser Kültür Yayınları, 1977.
- ERGÜN, Mustafa. "Medreseden Mektebe Osmanlı Eğitim Sistemindeki Değişme", **Yeni Türkiye Dergisi Osmanlı Özel Sayısı II**, Mart-Nisan 2000, Yıl: 6, Sayı: 32, ss.: 735-753.
- ERKAL, Mustafa. "Millet-Milliyetçilik, Ulusçuluk ve Kültür Mozayigi", **Türk Yurdu Dergisi**, c. 19, Mart-Nisan-Mayıs 1999/ 139-140-141, ss. 277-285.
- ERÖZDEN, Ozan. **Nasyonalizm (Ulusçuluk)**, İstanbul : BDS Yayınları, 1996.
- ERÖZDEN, Ozan. **Ulus Devlet**, Ankara : Dost Kitabevi, 1997

- ERSANLI, Büşra - ÖZDOĞAN, Günay Göksu. "Ulus ve Ulusçuluk: Sanayileşme Sürecinde İktidara Geçen Kültür", **Toplum ve Bilim Dergisi**, sayı: 28, Kış 1985, ss. 175-184.
- ERYILMAZ, Bilal. "Osmanlı Devletinde Nüfus Sayımları ve Nüfusun Yapısı", **Türk İdare Dergisi**, Yıl: Eylül 1988, sayı: 380, ss. 69-91.
- ERYILMAZ, Bilal. **Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, İstanbul : Risale Yayınları, İstanbul, 1996.
- FATMA ALİYE HANIM. **Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı**, (Sad: Metin Hasırcı), İstanbul : Pınar Yayınları, 1994.
- FESCH, Paul. **Abdülhamid'in Son Günlerinde İstanbul**, (Çev.: Erol Üyepazarcı), İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret Yayınları, 1999.
- FINDIKOĞLU, Ziyaüddin Fahri. "Tanzimatta İctimai Hayat", **Tanzimat**, İstanbul : Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, ss. 619-659.
- FINDLEY, Carter V.. **Kalemiyeden Mülkiyeye**, (Çev.: Gül Çağalı Güven), İstanbul : Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- FINDLEY, Carter V.. **Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform. Bâbîâli (1789-1922)**, (Çev.: Latif Boyacı-İzzet Akyol), İstanbul : İz Yayınları, 1994.
- FISHMAN, Joshua. "Language and Nationalism", **Nationalism in Europe 1815 to The Present A Reader**, (Ed.: Stuart Woolf), London : Routledge, 1996, pp. 155-170.
- FİŞEK, Kurthan. **Yönetim**, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1979.
- FORTNA, Benjamin C.. "Education And Autobiography at The End of The Ottoman Empire", **Die Welt des Islams**, Mart 2001, Vol.: 41, Issue: 1, pp: 1-31.
- FOUCOULT, Michel. **Hapishanenin Doğuşu**, (Çev.: Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara: İmge Yayınları, 1992.
- FRANGOUAKI, Anna. "Tarih Ders Kitaplarında Ulusal "Ben" ve Ulusal "Öteki"', **Tarih Eğitimi ve Tarihte "Öteki" Sorunu Başlıklı II. Uluslararası Tarih Kongresi 8-10 Haziran 1995 Bildiri Metinleri**, İstanbul : Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, ss. 97-106.

- FUKUYAMA, Francis. "Comments on Nationalism and Democracy", **Nationalism Ethnic Conflict and Democracy**, (Ed.: Larry Diamond and Marc F. Plattner), Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1994, pp. 23-31.
- GELLNER, Ernest. **Uluslar ve Ulusçuluk**, Çev.: Büşra Ersanlı Behar-Günay Göksu Özdoğan, İstanbul : İnsan Yayınları, 1992.
- GENCER, Ali İhsan. "İlk Osmanlı Anayasasında Türkçenin Resmi Dil Olarak Kabulü Meselesi", **Kanun-i Esasinin 100. Yıl Armağanı**, Ankara : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1978, ss. 183-190.
- GÖÇEK, Fatma Müge. **Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü**, İstanbul : Ayraç Yayınları, 1999.
- GÖÇMEN, Muammer. **İsviçre'de Jön Türk Basını ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri**, İstanbul: Kitabevi Yayıncılık, 1995.
- GÖKSU-ÖZDOĞAN, Günay. "Türk Ulusçuluğu ve Türki Cumhuriyetler: Kuramsal ve Tarihsel Bir Yaklaşım", **Toplum ve Bilim Dergisi**, sayı: 62 Yıl: 1983, ss. 57-75.
- GÖKYAY, Orhan Şaik. **Katip Çelebi**, s. 237-248, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, t.y.
- GRENFIELD, Liah. **Nationalism : Five Roads to Modernity**, Mass.: Harvard University Press, 1994.
- GRILLO, R.D.. "Nation" and "State" in Europe : Anthropological Perspectives, New York : Academic Press, 1980.
- GUIBERNAU, Montserrat- REX, John. **The Ethnicity Reader: Nationalism, Multiculturalism, and Migration** Cambridge, UK : Polity Press ; Malden, MA : Blackwell Publishers, 1997.
- GUIBERNAU, Montserrat. **Milliyetçilikler 20. Yüzyılda Ulusal Devlet ve Milliyetçilikler**, (Çev. Neşe Nur Domaniç), İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1997.
- GÜLSOY, Ufuk. "Gerçekleşen Bir Rüya: Hicaz Demiryolu", **Yeni Türkiye Dergisi** 701 Osmanlı Özel Sayısı II, Mart-Nisan 2000, y.: 6, s.: 32, ss.: 322-327.

- GÜNAY, Ünver. "Ulus Devlet Din ve Küreselleşme", **Türk Yurdu Dergisi**, c. 19, Mart-Nisan-Mayıs 1999/ 139-140-141, ss. 399-405.
- GÜRSOY, Bedri. "Osmanlı İmparatorluğu mu Osmanlı Türk Devleti mi?", **Prof. Dr. Reşat Akman'a Armağan**, Ankara : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982, ss. 1-28.
- GÜVENÇ, Bozkurt. "Tarihi Perspektifte Kimlik Sorunu Özdeşimlerini Belirleyen Bazı Etkenler", **Tarih Eğitimi ve Tarihte "Öteki" Sorunu Başlıklı II. Uluslararası Tarih Kongresi 8-10 Haziran 1995 Bildiri Metinleri**, İstanbul : Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, ss. 23-31.
- HAAS, Ernst B. **Nationalism, Liberalism, and Progress**, Cornell University P.ress, 1997.
- HACI İBRAHİM. "Lisan-ı Osmani ve Belağa-ı Osnaniye Hakkında", **Tercüman-ı Hakikat**, No: 1136, 18 Mart 1298/ 30 Mart 1882.
- HACI İBRAHİM; "Bakiye-i İbret", **Tercüman-ı Hakikat**, No: 1257, 11 Ağustos 1298/ 22 Ağustos 1882.
- HACI İBRAHİM; "Taaccüb", **Tercüman-ı Hakikat**, No: 1246, 26 Temmuz 1298/ 7 Ağustos 1882.
- HADDAD, William W. "Nationalism in the Ottoman Empire", **Nationalism in a non-national State: The Dissolution of the Ottoman Empire**, (Ed.: William W. Haddad- William Ochsenwald), Columbus: Ohio State University Press, 1977, pp: 3-24.
- HALAÇOĞLU, Yusuf. "Klasik Dönemde Osmanlılarda Haberleşme ve Yol Sistemi", **Çağını Yaklayan Osmanlı Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri**, (Ed.: Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul : IRCICA Yay. 1995, s. 5-22.
- HANİOĞLU, Şükrü. **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük**, İstanbul : İletişim Yayınları, ty.
- HANİOĞLU, M. Şükrü. "Jön Türk Basını", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c. 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, ss. 844-856.
- HASAN AMCA. **Doğmayan Hürriyet**, İstanbul : Arba Yayınları, 1989.

- HATEMİ, Hüseyin. "19. Yüzyılda Medreseler", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c.2, İstanbul: İletişim Yay., 1985, ss.501-510.
- HAYES, Carlton J.H. **Nationalism: A Religion**, New York : Mac Millian, 1960
- HELD, David. "The Decline of The Nation State", **Becoming National A Reader**, (Ed.: Geoff Eley and Ronald Grigor Suny), Oxford : Oxford Un. Press, 1996, pp: 407-416.
- HEPER, Metin. "Osmanlı Siyasal Hayatında Merkez-Kenar İlişkisi", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 9-10, Yıl: 1980, ss: 3-35.
- HEPER, Metin; "Political Modernization As Reflected in Bureaucratic Change: The Turkish Bureaucracy and a 'Historical Bureaucratic Empire' Tradition", **International Journal of Middle East Studies**, Vol: 7, 1976, pp: 507-521.
- HEPER, Metin; "The Political Role of Bureaucracy in the Ottoman Turkish State: Some Observations from the Perspective of Comparative Public Administration Theory", **Turkish Public Administration Annual**, No: 1, Yıl: 1974, ss. 45-61.
- HEYD, Uriel. **Türk Ulusçuluğunun Temelleri**, (Çev.: Kadir Günay), Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979.
- HOBSBAWM, E.J. **1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik "Program, Mit ve Gerçeklik"**, (Çev.:Osman Akinhay), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993.
- HOBSBAWM, Eric. **İmparatorluk Çağı 1875-1914**, (Türkçesi: Vedat Aslan), Ankara: Dost Kitabevi, 1999.
- HOBSBAWM, Eric. "Program, Efsane, Gerçeklik", **Birikim Dergisi**, (Çev. Nilgün Tütal-Küçük), sayı: 45/46, Ocak-Şubat 1993, ss.:103-122.
- HOCAOĞLU, Mehmet. **Abdülhamit Han'ın Muhtıraları Belgeler**, İstanbul : Selekte Yayıncılık, 1989.
- HOURLANI, Albert. "Osmanlı Reformu ve Eşraf Politikaları", **Ortadoğuda Modernleşme**, (Der.: William R. Polk- Richard L. Chambers), İstanbul : İnsan Yayınları, 1995, ss. 61-101.

- HOURLANI, Albert. "The Ottoman Background of Modern Middle East", **The Ottoman State and Its Place in World History**, (Ed.: Kemal H. Karpat), Leiden : E. J. Brill, 1974, pp.: 61-79.
- HOURLANI, Albert. **The Emergency of Modern Middle East**, London : The Macmillan Press, 1983.
- HROCH, Miroslav. "From National Movement to the Fully-Formed Nation: The Nation Building Process in Europe", **Becoming National A Reader**, (Ed.: Geoff Eley and Ronald Grigor Suny), Oxford : Oxford Un. Press, 1996, pp: 60-77.
- HUNTINGTON, Samuel P. **Political Order in Changing Societies**; New Haven and London: Yale University Press, 1968.
- HÜSEYİN CAHİD. "Edebiyatda Terakkî", **Sabah Gazetesi**, No: 3142, 6 Ağustos 1314/ 18 Ağustos 1898.
- HÜSEYİN CAHİD. "Parlak Ta'birler", **Sabah Gazetesi**, No: 3149, 13 Ağustos 1314/ 25 Ağustos 1898.
- HÜSEYİN KAZIM KADRİ. **Balkanlardan Hicaza İmparatorluğun Tasfiyesi**, (Sad.:Kudret Büyükcoşkun), İstanbul : Pınar Yayınları, 1992.
- HÜSEYİN KAZIM KADRİ. **Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım**, (Haz.:İsmail Kara), İstanbul : İletişim Yayınları, 1991.
- HÜSEYİN KAZIM KADRİ. **Türkiyenin Çöküşü**, (Haz.:Yılmaz Daşcıoğlu), İstanbul : Hikmet Yayınları, 1992.
- ISSAWI, Charles. **Cross-Cultural Encounters And Conflicts**, Oxford: Oxford University Press, 1998.
- ITZKOWITZ, Norman. **Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek**, (Çev: İsmet Özel), İstanbul : Şule Yayınları, 1997.
- İBRAHİM HİLMİ. **Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı Hayat-ı Hususiye ve Siyasiye**; Dersaadet Matbaa-yı Hayriye, 1327.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin. "Darülfünun: Mefhum ve Müessese Olarak Sultan II. Abdülhamid Dönemine Kadar Gelişmesi", **Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri 27-29 Mayıs 1992 Bildiriler**, İstanbul: İstanbul

- Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Yayını, 1994, ss.:173-190.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin. “Osmanlı İmparatorluğunun Teknoloji Çağını Yakalama Gayretleri”, **Çağını Yaklayan Osmanlı Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri**, (Ed.: Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul : IRCICA Yay., 1995, ss. VII-XVI.
- İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal. **Son Sadrazamlar**, İstanbul : Dergah Yay., 1982.
- İNALCIK, Halil. “Osmanlı Padişahı”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, c. XVIII Aralık 1958, No: 4, ss. 68-79.
- İNALCIK, Halil. “Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usûlü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, c. XIV Mart 1958, No: 1, s. 69-94.
- İNAN, Afet. “Türk-Osmanlı Tarihinin Karakteristik Noktalarına Bir Bakış”, **Belleten**, Yıl: 1938, Sayı: 5-6, ss: 123-132.
- İNAN, M.Rauf. “Kanun-i Esasiden Önce ve Sonra Osmanlı Devletinde Eğitim Girişimleri”, **Kanun-i Esasinin 100. Yıl Armağanı**, Ankara : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1978, ss. 213-248.
- İRTEM, Süleyman Kani. **Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür Abdülhamid’e Verilen Journaller**, (Haz.: Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul: Temel Yayınları, 1999.
- İRTEM, Süleyman Kani. **Yıldız ve Jön Türkler İttihat Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi**, (Haz.: Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul: Temel Yay., 1999.
- İSLAMOĞLU-İNAN, Huri. “Mukyeseli Tarih Yazımı İçin Bir Öneri: Hukuk, Mülkiyet, Meşruiyet”, **Toplum ve Bilim Dergisi**, sayı: 62, Yaz-Güz 1983, ss.: 19-31.
- JAFFRELOT, Christophe. “Bazı Ulus Teorileri”, **Uluslar ve Milliyetçilikler**, (Ed.: Jean Leca), İstanbul : Metis Yayınları, 1998, ss. 54-69.
- JAMES, Paul. “**Nation Formation Towards a Theory of Abstract Community**”, London : SAGE Publications, 1996.

- KAÇAR, Mustafa. "Osmanlı Telgraf İşletmesi", **Çağını Yaklayan Osmanlı Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri**, (Ed.: Ekmeleddin İhsanoğlu) içinde, İstanbul : IRCICA Yay., 1995, ss. 45-121.
- KAMİL PAŞA. **Kamil Paşanın Anıları**, (Haz. Gül Çağalı-Güven), İstanbul : Arba Yayınları, 1991.
- KANSU, Aykut. **1908 Devrimi**, İstanbul : İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.
- KARA, İsmail. "İslamcılarla Türkçüler Arasında Bir Milliyetçilik Tartışması", **Tarih ve Toplum Dergisi**, sayı: 28, Nisan 1986, ss.: 48-55.
- KARA, İsmail. "Osmanlıcılarla Türkçüler Arasında Bir Milliyetçilik Tartışması", **Tarih ve Toplum Dergisi**, sayı: 30, Haziran 1986, ss.: 57-62.
- KARA, İsmail. "Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Metinler II Ey Ulema Bizim Gibi Konuş!", **Divan İlmi Araştırmalar Dergisi**, y.: 4, s.: 7, 1999/2, ss.: 65-134.
- KARA, İsmail. **İslamcılık Düşüncesi 3 Cilt**, İstanbul : Kitabevi Yayınları, 1997.
- KARAKAŞ, Mehmet. "İmparatorluktan Ulus Devlete Geçiş Sürecinde Türk Milliyetçiliğinin Gecikme Nedenleri", **Türk Yurdu Dergisi**, c. 19, Mart-Nisan-Mayıs 1999/ 139-140-141, ss.: 227-232.
- KARAKAŞ, Mehmet. "Tanzimat Sürecinde Eğitimde Modernleşme Hareketleri", **Yeni Türkiye Dergisi Osmanlı Özel Sayısı II**, Mart-Nisan 2000, Yıl: 6, Sayı: 32, ss.: 764-776.
- KARAKAŞ, Mehmet. **Türk Ulusçuluğunun İnşası**, Ankara: Vadi Yayınları, 2000.
- KARAL, Enver Ziya. "Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri", **Tanzimat**, İstanbul : Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, ss. 13-30.
- KARAL, Enver Ziya. "Tanzimattan Sonra Türk Dili Sorunu", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c. 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, ss.: 314-332.
- KARAL, Enver Ziya. **Osmanlı Tarihi**, Ankara : Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995
- KARAL, Enver Ziya. **Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu (Tarih Açısından Bir Açıklama)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1978.
- KARATEPE, Şükrü. **Osmanlı Siyasal Kurumları**, İstanbul : İşaret Yayınları, 1989.

- KARLIĞA, Bekir. **Tunuslu Hayrettin Paşa ve Tanzimat**, İstanbul : Balkan İlmi Araştırmalar Merkezi, 1995.
- KARPAT, Kemal. **Ottoman Population 1830-1914 Demographic and Social Characteristics**, Wisconsin : The University of Wisconsin Press, 1985.
- KARPAT, Kemal H. "The Stages of Ottoman History: A Structural Comparative Approach", **The Ottoman State and Its Place in World History**, (Ed.: Kemal H. Karpata), Leiden : E. J. Brill, 1974, pp.: 79-99.
- KARPAT, Kemal. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Rejimi, Sosyal Yapı ve Çağdaşlaşma", **Ortadoğu'da Modernleşme**, (Der.: William R. Polk-Richard L. Chambers), İstanbul : İnsan Yay., İstanbul, 1995, ss.: 101-131.
- KARPAT, Kemal. "Ottoman Population Records and The Census of 1881/82-1893", **International Journal of Middle East Studies**, Vol: 9, 1978, pp.: 237-274.
- KARPAT, Kemal; "Pan-İslamizm ve II. Abdülhamid : Bir Yanlış Görüşün Düzeltilmesi", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Haziran 1997, ss.: 13-37.
- KARPAT, Kemal. **Türk Demokrasi Tarihi**, İstanbul : AFA Yayınları, 1996.
- KAŞIKÇI, Osman. **İslam ve Osmanlı Hukukunda Mecelle**, İstanbul : OSAV, 1997.
- KAYNAR, Reşat. **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, Ankara : Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- KEDOURIE, Elie. **Avrupada Milliyetçilik**, (Çev.: M. Haluk Timurtaş), Milli Eğitim Basımevi: Ankara, 1971.
- KERTZER, David I. **Ritual, Politics and Power**, London: Yale University Press, 1988.
- KİLİ, Suna. "1876 Anayasasının Çağdaşlaşma Sorunları Açısından Değerlendirilmesi", **Kanun-i Esasinin 100. Yıl Armağanı**, Ankara : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1978, ss.:191-212.
- KOCABAŞ, Rezan. "Müzecilik Hareketi ve İlk Müze Okulunun Açılışı", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı: 21, Haziran 1969, ss.: 74-78.
- KOÇAK, Cemil. **Abdülhamidin Mirası**, İstanbul : Arba Yayınevi, 1990

- KODAMAN, Bayram- SAYDAM, Abdullah. "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi", 150. **Yılında Tanzimat**, (Haz.: Hakkı Dursun Yıldız), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992, ss.: 475-496.
- KODAMAN, Bayram. "Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Seyri", **Türk Yurdu Dergisi**, c. 19, Mart-Nisan-Mayıs 1999/ 139-140-141, ss.: 67-73.
- KODAMAN, Bayram. **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Ankara : Türk Tarih kurumu Yayınları, 1988.
- KODAMAN, Bayram. **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1987.
- KOHN, Hans. **The Idea of Nationalism A Study in Its Origins and Background**, New York: MacMillan, 1956.
- KOLOĞLU, Orhan. "Hicaz Demiryolu Amacı, Finansmanı, Sonucu", **Çağını Yaklayan Osmanlı Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri**, (Ed.: Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul: IRCICA Yay. 1995, ss.: 298-335.
- KOLOĞLU, Orhan. "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c. 1, İstanbul: İletişim Yay., 1985, ss.: 68-93.
- KOLOĞLU, Orhan. **Abdülhamid ve Masonlar**, İstanbul : Gür Yayınları, 1991.
- KOLOĞLU, Orhan. **Abdülhamit Gerçeği**, İstanbul : Gör Yayınları, 1987.
- KOLOĞLU, Orhan. **Avrupa'nın Kısacasında Abdülhamit**, İstanbul: İletişim Yay., 1998.
- KONGAR, Emre. **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984.
- KONGAR, Emre. **21. Yüzyılda Türkiye 2000'li Yıllarda Türkiyenin Toplumsal Yapısı**, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1999.
- KORAY, Enver. "Yeni Osmanlılar", **Belleten**, C. XLVII, Nisan 1983, sayı: 186, ss.: 563-582.
- KÖSOĞLU, Nevzat. "Milliyetçilik ve Türk Milliyetçiliği Fikrinin Doğuşu", **Türk Yurdu Dergisi**, c. 19, Mart-Nisan-Mayıs 1999/ 139-140-141, ss.: 309-327.

- KURAN, Ahmet Bedevi. **Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele**, İstanbul: Baha Matbaası, 1956.
- KURAN, Ercümen. "19. Yüzyılda Milliyetçiliğin Türk Eliti Üzerinde Etkisi", **Ortadoğuda Modernleşme**, (Der.: William R. Polk- Richard L. Chambers), İstanbul: İnsan Yayınları, 1995, ss.: 155-169.
- KURAN, Ercümen. "Küçük Said Paşa (1840-1914) As a Turkish Modernist", **International Journal of Middle East Studies**, Vol: 1 (1970), pp.: 124-132.
- KURAN, Ercümen. "Osmanlı İmparatorluğunda İslam Düşüncesinin Gelişmesi", **Türk Kültürü Dergisi**, Eylül-Ekim 1979, Yıl: XVII, s.: 275-281, ss.: 203-204.
- KURDAKUL, Necdet. **Tanzimat Dönemi Basınında Sosyo-Ekonomik Fikir Hareketleri**, Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997.
- KUSHNER, David. "Career Patterns Among The Ulema in The Late Nineteenth And Early Twentieth Centuries", **Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu Ankara: 31 Ekim- 3 Kasım 1989**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994, ss.:145-165.
- KUSHNER, David. **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu**, İstanbul: Fener Yayınları, 1998.
- KÜÇÜK, Cevdet. "II. Abdülhamit", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, 1988, c. 1, ss.: 216-224.
- KÜÇÜK, Cevdet. "II. Abdülhamid'in Dış Politikası", **Sultan II. Abdülhamid Dönemi Paneli (II)**, İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2000, içinde ss.: 82-115.
- LACOSTE, Yves. "Ulus ve Demokrasi Doğal Bir Çift mi?", **Uluslar ve Milliyetçilikler**, (Ed.: Jean Leca), İstanbul : Metis Yayınları, 1998, ss.: 49-54.
- LALOR, Bernard A. "Promotion Patterns of Ottoman Bureaucratic Statesmen From The Lale Devri Until The Tanzimat", **GD Avrasya Araştırmaları Dergisi**, sayı: 1, Yıl: 1972, ss.: 77-92.
- LECA, Jean. "Neden Söz Ediyoruz?", **Uluslar ve Milliyetçilikler**, (Ed.: Jean Leca), İstanbul : Metis Yayınları, 1998, ss.: 11-20.

- LEVEND, Agah Sırrı. "Türkçülük Türklük ve Milli Edebiyat", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı: 12, Şubat 1986, ss.: 29-38.
- LEVEND, Agah Sırrı. **Edebiyat Tarihi Dersleri: Tanzimat Edebiyatı**, İstanbul, 1943.
- LEVEND, Agah Sırrı. **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1972.
- LEVEND, Agah Sırrı. "Latin Harfleri Meselesi", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı: 9-10, Kasım-Aralık 1985, s. 26-30.
- LEWIS, Bernard. "Ali Pasha on Nationalism", **Middle Eastern Studies**, Vol: 10, January 1974, pp.: 77-79.
- LEWIS, Bernard. "History Writing and National Revival in Turkey", **Middle Eastern Affairs**, Vol.: IV, No: 6-7, June-July 1953, pp.: 218-227.
- LEWIS, Bernard. **Modern Türkiyenin Doğuşu** (Çev: Metin Kıratlı), Ankara : Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.
- LÜTFİ FİKRİ BEY. **Lütfi Fikri Beyin Günlüğü**, (Haz.: Yücel Demirel), İstanbul : Arba Yayınları, 1991.
- MAHMUT CELALETTİN PAŞA. **Mir'at-ı Hakikat**, İstanbul : Berekat Yay., 1983.
- MARDİN, Şerif. "Fransız Devriminin Osmanlı İmparatorluğu Üzerindeki Etkisi", **İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi**, Fransız Devriminin 200. Yıl Özel Sayısı, Sayı: 1-3, Yıl: 10, Sene: 1989, ss.: 57-76.
- MARDİN, Şerif. **Din ve İdeoloji**, İstanbul : İletişim Yayınları, 1993.
- MARDİN, Şerif. **Türk Modernleşmesi**, İstanbul : İletişim Yayınları, 1994
- MARDİN, Şerif. **Türkiye'de Din ve Siyaset**, İstanbul : İletişim Yayınları, 1993.
- MARDİN, Şerif. **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, (Çev: Mümtaz'er Türköne-Fahri Unan-İrfan Erdoğan), İstanbul : İletişim Yayınları, 1996.
- Marina Sakali Lady Marks. "Osmanlı-Rum Basınında Türk/Müslüman İmaji", **Tarih Eğitimi ve Tarihte "Öteki" Sorunu Başlıklı II. Uluslararası Tarih Kongresi 8-10 Haziran 1995 Bildiri Metinleri**, İstanbul : Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, ss.: 51-61.

- MCNEIL, William H. "The Ottoman Empire in World History", **The Ottoman State and Its Place in World History**, (Ed.: Kemal H. Karpat), Leiden : E. J. Brill, 1974, s. 34-47.
- MEHMEDOĞLU, Yurdagül. "Batılılaşma, Din Eğitimi ve Yakın Tarihimizde Temel Eğitim Olgusu", **Yeni Türkiye Dergisi Osmanlı Özel Sayısı II**, Mart-Nisan 2000, Yıl: 6, Sayı: 32, ss.: 777-786.
- MEHMET MEMDUH. **Tanzimattan Meşrutiyete 1-2**, (Yayına Hazırlayan: Ahmet Nezihi Galitekin), İstanbul : Nehir Yayınları, 1995.
- MEINECKE, Friedrich. **Cosmopolitanism and the National State**, Princeton: Princeton University Press, 1970.
- MEVLANZADE RIFAT BEY. **Mevlânâzade Rıfat Bey'in Anıları**, (Yayına Hazırlayan: Yücel Martı), İstanbul : Arma Yayınları, 1992.
- MEVLANZADE RIFAT. **31 Mart Bir İhtilalin Hikayesi**, (Sad.: Berire Ülgenci), İstanbul: Pınar Yayınları, 1996.
- MILL, John Stuart. "Nationality", **Nationalism in Europe 1815 to The Present, A Reader**, (Ed.: Stuart Woolf), London : Routledge, 1996, pp.: 40-48.
- MİTHAT PAŞA. "The Past, Present, and Future of Turkey", **Nineteenth Century**, III, 1878, pp.: 981-993.
- MİTHAT PAŞA. **Hayatım İbret Olsun**, İstanbul : Temel Yayınevi, 1997
- MİTHAT PAŞA. **Yıldız Mahkemesi ve Taif Zindanı**, İstanbul : Temel Yay., 1997.
- MORRIS, Cristopher W. **An Essay on the Modern State**, Cambridge : Cambridge University Press, 1998.
- MZALI, M.Salah -PIGNON, Jean. **Tunuslu Hayrettin Paşanın Hatıraları**, (Çev: Belma Aksun), İstanbul: Nehir Yayınları, 1997.
- NALBANT, Atilla. **Üniter Devlet**, İstanbul : Yapı Kredi Yayınları, 1997
- NAMIK KEMAL. "Lisan-ı Osmaninin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazatı Şamildir", **Tasvir-i Efkar**, No: 416-417, 16-17, Rebiülahir 1283.
- NAVARI, Cornelia. "The Origins of Nation State", **The Nation - State The Formation of Modern Politics**, (Ed.: Leonard Tivey), New York : St Martin's, 1981, pp.: 13-38.

- NODIA, Ghia. "Nationalism And Democracy", **Nationalism Ethnic Conflict and Democracy**, (Ed. by Larry Diamond and Marc F. Plattner), Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1994, pp.: 3-22.
- OCAK, Ahmet Yaşar. "II. Abdülhamid Dönemi İslamcılığının Tarihi Arka Planı: Klasik Dönem Osmanlı İslamına Genel Bir Bakış Denemesi", **Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri 27-29 Mayıs 1992 Bildiriler**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Yayını, 1994, ss.:107-123.
- OGAN, Aziz. "Arkeoloji Müzesi Nasıl Kuruldu?", **Hayat Tarih Mecmuası**, Yıl: 1980, No: 5, Sayı: 185, ss.: 71-74.
- OKANDAN, Recai Galip. **Amme Hukukumuzun Ana Hatları**, İstanbul : İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1957.
- OKTAY, Cemil. "Türkiye'de Yönetmelik Yayılma Olgusu ve Doğurduğu Sorunlar", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası Özel Sayı: 11, Prof. Dr. Cavit Orhan Tütengil Anısına Armağan**, İstanbul, 1984, ss.:180-191.
- ONGUNSU, A.H. "Abdülhamid II", **İslam Ansiklopedisi**, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1978, c. 1, ss.: 76-80.
- OPPENHEIMER, Franz. **Devlet**, (Çev.: Alaeddin Şenel-Yavuz Sabuncu), İstanbul: Kaynak Yayınları, 1984.
- ORKUN, Hüseyin Namık. **Türkçülüğün Tarihi**, İstanbul : Berkalp Kitabevi, 1944.
- ORTAYLI, İlber. "İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsili", **Kanun-i Esasinin 100. Yıl Armağanı**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara, 1978, ss.: 168-182.
- ORTAYLI, İlber. "Osmanlı Devletinde Laiklik Hareketleri Üzerine", **Prof. Dr. Ümit Yaşar Doğanay'ın Anısına Armağan**, İstanbul : İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları, 1982, ss.: 495-509.
- ORTAYLI, İlber. "Osmanlı İmparatorluğunda İdari Modernleşme ve Mahalli İdare Alanındaki Gelişmeler", **İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi**, Yıl: 3, Sayı: 1-3, 1982, ss.: 137-148.

- ORTAYLI, İlber. **“Osmanlı Tarih Yazıcılığının Evrimi Üstüne”**, **Türkiye’de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi**, Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği, 1986, ss.: 419-429.
- ORTAYLI, İlber. **“Türkiye’de Klasik Çağın Algılanması”**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, c. 51, Ocak-Aralık 1996, No:1-4, ss.: 371-380.
- ORTAYLI, İlber. **İmparatorluğun En Uzun Yüz Yılı**, İstanbul : Hil Yayın, 1994
- ORTAYLI, İlber. **Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu**, İstanbul : İletişim Yay., 1998.
- ORTAYLI, İlber. **Türk İdare Tarihi**, Ankara : TODAİE Yayınları, 1979.
- OSMAN NURİ. **Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı 3 cilt**, İstanbul: Kütüphane-i İslam ve Askeri İbrahim Hilmi, 1327.
- OSMANOĞLU, Ayşe. **Babam Sultan Abdülhamit**, İstanbul : Güven Yay., 1960.
- ÖĞÜN, Süleyman Seyfi. **“Türk Milliyetçiliğinde Hakim Millet Kodunun Dönüşümü”**, **Türkiye Günlüğü Dergisi**, s.: 50, Yıl: Mart-Nisan 1998, ss.: 17-37.
- ÖKE, Mim Kemal. **“II. Abdülhamid’i Anlamak”**, **Sultan II. Abdülhamid Dönemi Paneli (II)**, İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2000, içinde ss.: 7-19.
- ÖZ, Mehmet. **Osmanlı’da “Çözülme” ve Gelenekçi Yorumlar**, İstanbul: Dergah Yayınları, 1997.
- ÖZBARAN, Salih. **“Türkiye’de Tarih Eğitimi ve Ders Kitapları Üstüne Düşünceler”**, **Tarih Eğitimi ve Tarihte “Öteki” Sorunu Başlıklı II. Uluslararası Tarih Kongresi 8-10 Haziran 1995 Bildiri Metinleri**, İstanbul : Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, ss.: 61-70.
- ÖZÇELİK, Selçuk. **“İslam Hukukuna Göre Hükümdarın Hukuki Durumu”**, **Prof. Dr. Tahir Taner’e Armağan**, İstanbul : İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, 1956, ss.: 143-166.
- ÖZDEM, Ragıp. **“Tanzimattan Beri Yazı Dilimiz”**, **Tanzimat**, İstanbul : Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, ss.: 859-931.
- ÖZKIRIMLI, Atilla. **Türk Edebiyatı Ansiklopedisi**, İstanbul: Cem Yayınları, 1982.

- ÖZTÜRK, Cemil. "Tanzimat Devrinde Bir Devletçilik Teşebbüsü: Haydarpaşa-İzmit Demiryolu", **Çağını Yaklayan Osmanlı Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri**, (Ed.: Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul : IRCICA Yayınları, 1995, ss.: 271-297.
- ÖZTÜRK, Sait. "Hicaz Demiryolu", **Sultan II. Abdülhamid Dönemi Paneli (II)**, İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2000, içinde ss.: 139-162.
- ÖZYÜKSEL, Murat. **Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları**, İstanbul: Arba Yayınları, 1988.
- PETROSYAN, Yuriy Aşatoviç. "Türkiyenin Toplumsal-Politik Fikirlerinin Tarihinde 1860-70 Yıllarındaki Türk Meşrutiyetçilerinin Rolü", **VIII. Türk Tarih Kongresi 11-15 Ekim 1976 Ankara**, III. cilt, Ankara : Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983, ss.: 1777-1787.
- PETROSYAN, Yuriy Aşatoviç. **Sovyet Gözüyle Jön Türkler**, Ankara : Bilgi Yayınevi, 1974.
- PHILP, Mark. "Michel Foucault", **Çağdaş Temel Kuramlar**, (Ed.: Quentin Skinner), Ankara: Vadi Yayınları, 1991, ss.: 71-89.
- PIERSON, Christopher. **Modern Devlet**, (Çev.: Dilek Hattatoğlu), İstanbul: Çiviyazıları Yayıncılık, 2000.
- POULTON, Hough. **Silindir Şapka Bozkurt ve Hilal**, (Çev.: Yavuz Alogan) İstanbul : Sarmal Yayınları, 1999.
- RENAN, Ernest. "What Is A Nation", **Nationalism in Europe 1815 to The Present, A Reader**, (Ed.: Stuart Woolf), London : Routledge, 1996, pp.: 48-60.
- REŞİD EFENDİ. **Tarihin Unutulmuş Sahifeleri Sultan Aziz'in Şehadetine Asıl Sebep Ne İdi ve Rusya Müslümanlarının Açlık Hallerinden**, tarih ve yer yok.
- ROGAN, Eugene L.. "Aşiret Mektebi: Abdülhamid II's School For Tribes (1892-1907)", **International Journal of Middle East Studies**, Vol: 28, 1996, pp.: 83-107.

- RUSTOW, Dankwart A. “Ulusal Bir Devletin Kuruluşu”, **Bildiriler ve Tartışmalar Türkiye İş Bankası Uluslararası Atatürk Sempozyumu**, (Çev. Can Ünal), Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1983.
- SABUNCUZADE, Luis Alberi. **Sultan II. Abdülhamid’in Hal Tercümesi**, (Yayına Haz.: Mahir Aydın), İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997.
- SAİD HALİM PAŞA. **Buhranlarımız ve Son Eserleri**, (Haz.: Ertuğrul Düzdag), İstanbul : İz Yayıncılık, İstanbul, 1993.
- SAİD HALİM PAŞA. **İslam ve Batı Toplumlarında Siyasal Kurumlar**, (Haz: Ahmet Özalp), İstanbul : Pinar Yayınları, 1987.
- SAİD PAŞA. **Hatırat**, İstanbul: Dersaadet Sabah Matbaası, 1328.
- SAİD. “Teessüf”, **Tercüman-ı Hakikat**, No: 1247, 27 Temmuz 1298/ 8 Ağustos 1882.
- SAKAOĞLU, Necdet. “Eğitim Tartışmaları”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c. 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, ss.: 478-484.
- SALAHİ, Mehmed. **Girid Meselesi**, İstanbul : Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1967.
- SANDER, Oral. **Siyasi Tarih İlkçağlardan -1918’e**, Ankara : İmge Yayınları, 1993
- SANDER, Oral. **Siyasi Tarih**, Ankara : İmge Yayınları, 1993.
- SANTAMARIA, Yves. “Ulus Devlet: Bir Modelin Tarihi”, **Uluslar ve Milliyetçilikler**, (Ed.: Jean Leca), İstanbul : Metis Yay., 1998, ss.: 20-31.
- SARIKAYA, Yaşar. **Medreseler ve Modernleşme**, İstanbul : İz Yayıncılık, 1997.
- SARINAY, Yusuf. **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları (1912-1931)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1993.
- SAY, Ömer. **Milli Devlet Kültürü Türkiye Yansımaları**, İstanbul : Kaknüs Yay., 1998.
- SETON-WATSON, Hugh. “Milliyetçilik ve Çok Milletli İmparatorluklar”, **Belleten**, (Çev.: Dr. Y. T. Kurat), Yıl: Temmuz 1964, c.: XXVIII No: 111, ss.: 525-542.
- SETON-WATSON, Hugh. **Nations and States: an Inquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism**, Londra: Methuen, 1977.

- SHAW, Ezel Kural. "Tanzimat Provincial Reforms as Compared with European Models", **150. Yılında Tanzimat**, (Haz.: Hakkı Dursun Yıldız), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992, içinde ss.: 51-68.
- SHAW, Stanford J. "A Promise of Reform: Two complimentary Documents", **International Journal of Middle East Studies**, Vol: 4 (1973), pp.: 359-365.
- SHAW, Stanford J.-SHAW, Ezel Kural. **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye 2 Cilt**, (Çev.: Mehmet Harmanlı), İstanbul: E Yayınları, 2000.
- SHAW, Stanford Joy. "19. Yüzyıl Osmanlı Reformcularının Amaç ve Başarılarının Bazı Yönleri", **Ortadoğuda Modernleşme**, (Der.: William R. Polk-Richard L. Chambers), İstanbul : İnsan Yayınları, 1995, ss.: 45-59.
- SIRMA, İhsan Süreyya. **Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi**, İstanbul: Beyan Yayınları, 2000.
- SIYAVUŞGİL, Sabri Esat. "Ahmed Midhat", **İslam Ansiklopedisi**, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1978, c. 1, ss.: 184-187.
- SMITH, Anthony D. **Theories of Nationalism**, London: Gerald Duckworth, 1971.
- SMITH, Anthony D. "Ulusal Kimlik: Kültürel mi Siyasal mı?", **Toplum ve Bilim Dergisi**, (Çev.: Büşra Ersanlı Behar), sayı: 62, yıl: 1993, ss.: 171-183.
- SMITH, Anthony D. **Milli Kimlik**, (Çeviren: Bahadır Sina Şener), İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.
- SMITH, Anthony D. "The Origins of Nations", **Becoming National A Reader**, (Ed.: Geoff Eley and Ronald Grigor Suny), Oxford: Oxford University Press, 1996, pp.: 106-130.
- SMITH, Gordon. "A Future for the Nation State", **The Nation - State The Formation of Modern Politics**, (Ed.: Leonard Tivey), New York : St Martin's, 1981, pp.: 197-208.
- SULTAN ABDÜLHAMİD. **Hatırat-ı Sultan Abdülhamid-i Sani, Vedat Örfi beyin Riyaseti Edebiyesinde Olarak Utarid Mecmuasında Bir Kısım Selahiyet ve Müsade-i Mahsusa Üzerine Tefrika Edilmiştir**, İstanbul : Cihan Kitabhanesi, 1338-1345.

- SULTAN ABDÜLHAMİT. **Siyasi Hatıratım**, İstanbul : Dergah Yayınları, 1999.
- SUNGU, İhsan. “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar”, **Tanzimat**, İstanbul : Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, ss.: 777-857.
- ŞAKİR, Ziya. **Sultan Abdülhamid ve Mikado**, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1994.
- ŞEMSEDDİN SAMİ. “Edebiyat-ı Müstakbelemiz”, **Sabah Gazetesi**, No: 3343, 1 Mart 1315/ 13 Mart 1899.
- ŞEMSEDDİN SAMİ; “Elsine ve Ulum ve Fünun”, **Sabah Gazetesi**, No: 3301, 18 Kanunisanı 1314/ 30 Kanunisanı 1899.
- ŞEMSEDDİN SAMİ; “İfade-i Meram”, **Kamus-i Türki**, Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1317, ss.: 1-6.
- ŞEMSEDDİN SAMİ. “İmlamızın Islahı”, **Sabah Gazetesi**, No: 3167, 31 Ağustos 1314/ 12 Eylül 1898.
- ŞEMSEDDİN SAMİ. “Lisan ve Edebiyatımız”, **Sabah Gazetesi**, No: 3132, 27 Temmuz 1314/ 8 Ağustos 1898.
- ŞEMSEDDİN SAMİ. “Lisan-ı Edebimizin İntihabı”, **Sabah Gazetesi**, No: 3146, 10 Ağustos 1314/ 22 Ağustos 1898.
- ŞEMSEDDİN SAMİ. “Tarik-i Islah”, **Sabah Gazetesi**, No: 3139, 3 Ağustos 1314/ 15 Ağustos 1898.
- ŞEMSEDDİN SAMİ. “Türkçemizin Enva’ı”, **Sabah Gazetesi**, No: 3322, 8 Şubat 1314/ 20 Şubat 1899.
- ŞEMSEDDİN SAMİ. **Kamus-ul Alam Tarih ve Coğrafya Lügati, Türk Maddesi**, s. 1239-1242, İstanbul, Mehran Matbaası, 1308.
- ŞEMSEDDİN SAMİ. **Lisan**, (Haz.: İsmail Doğan), Ankara: Gündoğan Yay., 1997.
- ŞENEL, Alaeddin. **Siyasal Düşünceler Tarihi**, Ankara : Bilim ve Sanat Yay., 1996.
- TAGUIEFF, Pierre-Andre. “Milliyetçilikler ve Anti-Milliyetçilik”, **Uluslar ve Milliyetçilikler**, (Ed.: Jean Leca), İstanbul : Metis Yayınları, 1998, ss.: 106-114.
- TAHSİN PAŞA, (Esbak Mabeyn Başkatibi). **Abdülhamit Yıldız Hatıraları**, İstanbul : Muallim Ahmed Kitabhanesi, 1931.

- TANSEL, Fevziye Abdullah. "Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı: 9-10, Kasım-Aralık 1985, ss.: 16-23.
- TANSEL, Fevziye Abdullah. **Namık Kemal'in Mektupları**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1973.
- TARLAN, Ali Nihat. "Tanzimat Edebiyatında Müceddit", **Tanzimat**, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, ss.: 597-617.
- TEKELİ, İlhan - İLKİN, Selim. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ondokuzuncu Yüzyılda Araba Teknolojisinde ve Karayolu Yapımındaki Gelişmeler", **Çağını Yaklayan Osmanlı Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri**, (Ed.: Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul : IRCICA Yayınları, 1995, ss.: 395-440.
- TEKELİ, İlhan - İLKİN, Selim. **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.
- TEKELİ, İlhan. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c. 2, İstanbul : İletişim Yayınları, 1985, ss.: 456-475.
- TEMPERLEY, Harold. "British Policy Towards Parliament Rule and Constitutionalism in Turkey 1830-1914", **Cambridge Historical Journal**, IV, 2, 1933, pp.: 156-191.
- TEPEDENLİOĞLU, Nizamettin Nazif. **Sultan Abdülhümid ve Osmanlı İmparatorluğunda Komitacılar**, İstanbul : Toker Yayınları, 1992.
- TEZCAN, Mahmut Tezcan. **Eğitim Sosyolojisi**, Ankara: Yayınevi yok, 1997.
- THOMSON, John B. "What is Bureaucracy?", **The Political Forms of Modern Society: Bureaucracy, Democracy, Totalitarianism**, (Ed.: John B. Thomson), Cambridge: Polity Press, 1986.
- TILLY, Charles. "Reflections on the History of European State-Making", **The Formation of National States in Western Europe**, (Ed.: Charles Tilly) Princeton University Press, 1975.

- TİMUR, Taner. **Osmanlı Toplumsal Düzeni**, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1979.
- TOYNBEE, Arnold. "The Ottoman Empires Place in World History", **The Ottoman State and It's Place in World History**, (Ed.: Kemal H. Karpat), pp.: 15-28, Leiden : E. J. Brill, 1974.
- TOYNBEE, Arnold J. **1920'lerde Türkiye Hlifafetin İlgaşı**, (Türkçesi: Hasan Aktaş), İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2000.
- TUNAYA, Tarık Zafer. "Osmanlı Basını ve Kanun-i Esasi", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c. 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, ss.: 72-74.
- TUNAYA, Tarık Zafer. "Türkiyenin Siyasi Gelişme Seyri İçinde İkinci Jön Türk Hareketinin Fikri Esasları", **Prof. Dr. Tahir Taner'e Armağan**, İstanbul : İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, 1956, ss.: 167-188.
- TUNAYA, Tarık Zafer. **İslamcılık Akımı**, İstanbul : Simavi Yayınları, 1991.
- TUNÇAY, Mete. "İlk ve Orta Öğretimde Tarih", **Felsefe Kurumu Seminerleri**, Ankara : Felsefe Kurumu Yayını, 1977, ss.: 276-285.
- TUNÇAY, Mete. "Sonuç Yerine", **Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalizm ve Milliyetçilik**, (Der: Mete Tunçay-Eric Jan Zürcher), (Çev.: Mete Tunçay), İstanbul: İletişim Yayınları, 1995, ss.: 239-255.
- TUNUSLU HAYRETTİN PAŞA. **Akvam-ül Mesalik Fi Marifeti Ahval-ül Memalik**, (Müt: Ceride-i Askeriye Muharriri Abdurrahman Efendi), İstanbul : Elcevaib Matbaası, 1292.
- TURNER, Bryan S.. **Marx ve Oryantalizmin Sonu**, (Çev.: H. Çağatay Keskinok), İstanbul : Kaynak Yayınları, 2001.
- TÜTENGİL, Cavit Orhan. **Yeni Osmanlılardan Bu Yana İngiltere'de Türk Gazeteciliği**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayını, 1969.
- TÜRKAY, Cevdet. "Osmanlı İmparatorluğu Devlet Teşkilatından Örnekler", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, s. 60, yıl: 1972, ss.: 17-25.
- TÜRKAY, Cevdet. "Osmanlı İmparatorluğunda Arşiv", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Yıl: 1968, Sayı: 7, ss.: 44-47.

- TÜRKDOĞAN, Orhan. **Türk Tarihinin Sosyolojisi**, İstanbul : Turan Yay., 1996.
- TÜRKGELDİ, Fuat. “Memleketimizde İlk Seviyeli Mecmuayı Çıkartan Adam Münif Paşa”, **Hayat Tarih ve Edebiyat Mecmuası**, Yıl: 1980, No: 1, Sayı: 181, ss.: 18-23.
- TÜRKKAHRAMAN, Mimar. **Türkiye’de Siyasal Sosyalleşme ve Siyasal Sembolizm**, İstanbul: Birey Yayıncılık, 2000.
- TÜRKÖNE, Mümtaz’er. “Derin Devlet”, **Doğu-Batı Dergisi**, Yıl: 1, Sayı: 1, Kasım-Aralık 1997, ss.: 41-53.
- TÜRKÖNE, Mümtaz’er. **Siyasal İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu**, İstanbul : İletişim Yayınları, 1994.
- TÜZÜN, Süleyman. “Osmanlı Devletinde Dış Türkler Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Gelişmesi”, **Türk Yurdu Dergisi**, c. 19, Mart-Nisan-Mayıs 1999/ 139-140-141, ss.: 369-377.
- UBICINI, M.A. **Osmanlı’da Modernleşme Sancısı**, İstanbul : Timaş Yayınları, 1998
- UNAN, Fahri. “Osmanlılarda Medrese Eğitimi”, **Yeni Türkiye Dergisi Osmanlı Özel Sayısı II**, Mart-Nisan 2000, Yıl: 6, Sayı: 32, ss.: 685-697.
- UNAT, Faik Reşat. **İkinci Meşrutiyetin İlanı ve 31 Mart Hadisesi**, Ankara : Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- UNAT, Faik Reşit. **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1964.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı. **Midhat Paşa ve Taif Mahkumları**, Ankara : Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı. **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı**, Ankara : Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı. **Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı**, Ankara : Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı. **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı**, Ankara : Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- ÜÇÖK, Coşkun. “Osmanlı Kanunnamelerinde İslam Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler I-II-III”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, cilt: III, yıl:

- 1946 sayı: 1, ss.: 124-146; cilt: III, yıl: 1946, sayı: 2-3-4, ss.: 365-383; cilt: IV, yıl: 1947, sayı: 1-4, ss.: 48-73.
- ÜÇYİĞİT, Ekrem. "Okullarımızda Tarih Öğretimi", **Felsefe Kurum Seminerleri**, Ankara : Felsefe Kurumu Yayınları, 1977, ss.: 269-276.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya. "Tanzimattan Sonra Fikir Hareketleri", **Tanzimat**, İstanbul : Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, ss.: 757-775.
- VERGİN, Nur. "Din ve Devlet İlişkileri: Düşüncenin "Bitmeyen Senfonisi"", **Türkiye Günlüğü Dergisi**, sayı: 29, Temmuz-Ağustos 1994, ss.: 5-24.
- VON MISES, Ludwig. **Bürokrasi**, (Çev.: Feridun Ergin), Ankara: Liberte Yy, 2000.
- WEBER, Max. **Economy and Society**, (Eds.: Gunther Roth- Clause Wittich), University of California Press, California, 1978.
- WEBER, Max. **Sosyolji Yazılar**, (Çev.: Taha Parla), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993.
- WEBER, Max. **The Theory of Social and Economic Organization**, Oxford University Press, 1947.
- WELL, Claudie. "Marksizm ve Ulusal Sorun", **Uluslar ve Milliyetçilikler**, (Ed.: Jean Leca), İstanbul : Metis Yayınları, 1998, ss.: 153-156.
- WIBORG, Susanne. "Political And Cultural Nationalism In Education. The Ideas Of Rousseau And Herder Concerning National Education", **Comparative Education**, May 2000, Vol. 36 Issue 2, pp.: 235-244.
- WOOLF, Stuard. "Introduction", **Nationalism in Europe 1815 to The Present A Reader**, (Ed.: Stuart Woolf), London : Routledge, 1996, pp.: 1-39.
- YALCIN, Mustafa. **Jön Türklerin Serüveni**, İstanbul : İlke Yayınları, 1994.
- YALÇINKAYA, Alaeddin. **Sultan II. Abdülhamid Han'ın Notları**, İstanbul : Sebil Yayınları, 1996.
- YALTKAYA, M. Şerafettin. "Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler", **Tanzimat**, İstanbul : Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1999, ss.: 463-467.
- YASEMEE, F.A.K. **Ottoman Diplomacy Abdülhamid II and The Great Powers 1878-1888**, İstanbul: The Isis Press, 1996.

- YAZICI, Nesimi. "Posta Nezaretinin Kuruluşu", **Çağını Yaklayan Osmanlı Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri**, (Ed.: Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul : IRCICA Yay., 1995, ss.: 23-45.
- YAZICI, Nesimi. "Tanzimat Dönemi Basını Konusunda Bir Değerlendirme", **Tanzimatın Yüzellinci Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu Ankara: 31 Ekim-3 Kasım 1989**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, ss.: 55-84.
- YAZICI, Nesimi. "Tanzimat Dönemi Osmanlı Haberleşme Kurumu", **Yeni Türkiye Dergisi 701 Osmanlı Özel Sayısı II**, Mart-Nisan 2000, Yıl: 6, Sayı: 32, ss.: 314-321.
- YAZICI, Nesimi. "Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu", **150. Yılında Tanzimat**, (Haz.: Hakkı Dursun Yıldız), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992, içinde ss.: 139-210.
- YERASIMOS, Stefenos. **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye Kitap: 2 Tanzimattan I. Dünya Savaşına**, (Çev.: Babür Kuzucu), İstanbul: Belge Yay., 1987.
- YILDIZ, Aytekin. "Bürokrasi", **Sosyal Bilimler Ansiklopedisi**, İstanbul: Risale Yayınları, 1991, ss.: 189-193.
- YİNANÇ, Mükrimin Halil. "Tanzimattan Meşrutiyete Bizde Tarihçilik", **Tanzimat**, İstanbul : Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, ss.: 573-595.
- YÜCEL, Hasan Ali. **Türkiye'de Orta Öğretim**, İstanbul: Devlet Basımevi, 1938.
- ZİYA PAŞA. "Şiir ve İnşa", **Hürriyet (Londra)**, No: 11, 7 Eylül 1868.
- ZÜLFİKAR, Hamza. "Tanzimat'ın Getirdiği Yeniliklerin Türk Dilindeki Yankıları", **Tanzimat'ın 150.Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu Ankara: 31 Ekim-3Kasım 1989**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994, ss.:569-580.
- ZÜRCHER, Eric Jan. **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.

EKLER

EK: 1

Siyasi Bir Meslek Tutulması

Muhtac-ı beyan olmadığı üzere her devletin ya tevsi'i dâire-i memalik etmek ya gaib ettiği memâlik ve büldânı istirdad ile evvelki kudret ve kuvvetini yerine getirmek yahud tamamıyet-i mülkiyesini muhafaza ile iktifâ ederek fakat tevsi'i dâire-i ticâret için müstemlekât peydâ edüb teb'aasının tezâyüd-ü servet ve saadet haline çalışmak gibi bir maksad-ı aslisi bulunması ve bulunduğu hal ve mevki'e ve maksad-ı aslisine muvâfık kendisine bir meslek-i siyasi ittihaz ederek küçük büyük bilcümle mesâil-i vukuâtta o meslek dâiresinde hareket eylemesi tabiidir. Meselâ İngiltere devletinin maksad-ı aslisi tevsi'i dâire-i ticâret olub Hindistanı istilâ etmesi ve Kıbrıs cezâiresinin idare-i muvakkatasını der'uhde ve Mısır ı şgal eylemesi ve Afrika ve Amerikada bazı müstemlekât peydâ eylemeğe kalkışması heb bu maksâddan münbâis olduğu gibi Devlet-i âliyye zahiren gösterdiği âsâr-ı dostî ve muhâleset dâhi maksad-ı aslisine hizmet içündür.

Fransanın maksad ve meslek-i siyasisi de İngiltere devleti gibi esâsen tevsi'i dâire-i ticaretle iktisâb-ı servet ve saadet olub Asya ve Afrikada bazı müstemlekât edinmesi bu maksaddan ilerü geldiği ve netice-i mağlubiyeti olarak gâib eylediği Alsas Loren eyâletlerinin Almanyadan istirdâdı muhbe-yi netice-yi âmâli olarak bilcümle mesâisi bu makâsîdin istihsâline mâsruf bulunduğu meydandadır.

Almanya devleti ise semere-yi muzafferiyeti olan eyâlet-i mezkureyni Fransaya kapdırmamakla beraber bir zaman-ı müsâidde Rusya ve Avusturyanın eczâ-yı memâlikinden olan Alman ile meskun eyâletleri kabza-yı teshîrine almak ve kezâlik Afrikada bazı mahallere el atub tevsi'i ticaret için müstemlekât peydâ eylemek ve kuvve-i bahriyesini kuvve-i beriyyesiyle mütenâsib bir hal-i mükemmeline getürerek şan ve şevketini tezyîd etmek makasîdini ta'kib eylemekde olub hasm-ı kavîsi olan Fransaya karşı kendisi her meselede ortaya atılarak Avusturyayı ileri sürmek mesleğini iltizam eylemiştir.

Avusturyaya gelince Rusya ve Almanya gibi iki kuvvetli devlete karşı bir mevki-i müşkilde bulunmasile Almanya ile müttefikane hareket etmeği ehven-i şerreyn add ederek çünkü Alman ile meskun eyâletlerinin kendisine mal olamayub ergeç Almanya memâlikine iltihak edeceğini bildiği için telafi-i mâfât kabilinden olmak üzere bir vakt-i fırsatta Hersek ve Bosnayı katiyyen temellük ile beraber Selanike kadar inüb

belki İstanbulu bile ?????? kabza-yı teshîr edüb gâyet vâsî bir tarîk-i ticâret ve servete mâlik olmak maksadına hizmet eylemekdedir.

İtalya dahi yeni büyümeğe başlamış bir devlet olduğu için bittabi' tevsi'i dâire-i memâlik ile şan ve kudretini i'lâ emelinde olub ancak Avrupa kıt'asında bulunduğu daire dahilinde bu maksadını istihsâle imkân göremediğinden ve hususile Fransadan hiçbir vakitte emin olamadığından İngilterenin tervîc-i makasidine hizmetiyle devlet-i müşarûn ileyhanın müzâharetile Asya ve Afrikaca bazı müstemlekât peydâ ederek betahassus Trablusgarbı ele geçürmeği emel edinerek ve bir yandan dahi donanmasının nevâkısını ikmâl eyleyerek bu suretle nâil-i maksad mesleğine sâlik olmuştur.

Rusya devleti meşhur deli Petronun vasiyetnâmesi ahkâmını kendisine hatt-ı hareket ittihâz ederek Avrupa kıt'asında Islâv sâkin olan mahalleri kabza-yı teshîre alub bir büyük Islâv heyet-i ittihâdiyesi teşkil etmek ve Bahr-i siyah ve Sefîd boğazlarını dahi ele geçirüb bütün cihâna hükümfermâ olmak maksadını istihsâle pek çok çalışmış ve hatta yirmi yirmibeş senede bir Devlet-i âliyye ilân-ı harp etmesi dahi bu emelinin husulüne sedkeş-i mümâna'at olan Devlet-i âliyye ortadan kaldırmak arzundan münbâ'is bulunmuş ise de her muharebenin neticesinde istihsâl ettiği menfaat ihtiyâr eylediği fedâkârlığa tekâbül etmediğinden ve hususile muharebe-i ahîrede kendisi bu kadar can ve mal telef etmiş iken ettiği istifâde lâşey hükmünde olub bil'akis uzakdan seyirci olan devletlerin bâd-ı hava birer yer kapdığını ve hususile meydana çıkardığı Bulgaristanın kendüsine karşı nasıl bir meslek-i ni'met nâşinâsenâ ittihâz eylediğini gördüğü ve Hüdânegerde Payitaht-ı Saltanat-ı Seniyye diğer bir devlet eline geçer veyahud bîtaraf bir şehir halini iktisâb eyler ise kendüsince daha muzırr olacağını cezm ettiği için maksad-ı aslisinin istihsâlini uzun bir müddet beklemek lâzım gelse bile hulul-ü vakti merhununa tâ'lik ederek Devlet-i Aliye ile dâima münâsebât-ı dostânede bulunmak ve hatta Deli Petro vasiyetnâmesini bütün bütün unutturmak tarîkini iltîzam ile şâyed Payitaht-ı Saltanat-ı Seniyye üzerine taraf-ı âhardan kendüsünün def'ine muktedir olamayacağı suretde bir ta'aruz ve tecâvüz vuku gelecek olur ise o halde kendüsi de Anadoluya sarkarak ve Devlet-i İraniyye dahi ortadan kaldırarak Basraya kadar Asya kıt'asının kısm-ı küllisini yed-i zabtına geçürmek ve Hindistanı bu suretle tehdîd eylemek niyyetinde bulunmuştur.

Yunan devleti de tevsi'-i memleketle tezyîd-i kuvvet ve kudret için Yanya ve ve Manastır ve Selanik vilayetlerini ve hatta muktedir olabilür ise İstanbulu zapt etmek arzusunda ise de karşusunda Avusturya gibi kuvvetli bir rakib görüldüğü cihetle daha

ilerüsinden kat'ı ümîd ile evvel bâ evvel Yanya ve Serfice taraflarını ve defa'a-yı sâniyede Bahr-ı Sefidde bulunan Cezâir-i Şâhâneyi ele geçirmek mesleğini tutmuştur.

İşte her devlet hal ve mevki'ine göre bir maksada hizmet etmekde olub bu da emr-i tabîi olduğu ve maksad-ı asliye-i düvel tebeddül-ü eşhas ile tağayyür etmeyüb serkâra her kim gelecek olur ise olsun o esâsa hizmet etmek mecburiyetinde olarak fakat maksada vüsul için selevin ihtiyâr ve tasvîb etdiği turuk ve vesâili halef icâb-ı hâl ve maslahata muvâfık görmez ise kendüsence münâsib gördüğü tarîki ihtiyâr edebildiği halde Devlet-i âliyece öyle muayyen ve mukarrer bir maksad ve meslek olmayub her meselede serkârda bulunan zât kendi ictihâdına göre hareket eylemekde ve adem-i muvaffakiyet halinde halef selev ve selev halefe isnâd-ı kusur ederek arada menâfi-i mukaddese-i devlet rehîn-i zîyâ olmaktadır. Vâkiâ Devlet-i âliyede serkâra gelenler içinde menâfi-i hakikiye-i devlet ve memlekete vâkıf ve dirâyet ve hâmiyyetle muttasıf pek çok zevât bulunarak bunların i'la-yı şân-ı devlet ve i'mâr-ı memlekete hizmet eyledikleri derkâr isede araya tecrübesi noksan zatlar dahi girmiş olduğu ve çünkü devletce mâ'lum ve mukarrer bir siyasi meslek olmayub herkes kendi ictihadına göre hareket eylediği cihetle hüsn-ü hal uzun bir müddet devam ve takarrür edemiyerek az bir zaman içinde rehîn-i zevâl olagelmıştır. Hatta üç beş sene evvele gelinceye değin yakın zamanlarda bile serkâra gelen zevât içinde menfâ'at-i devlete pek mâ'kus noktalardan nazar edenler zuhur edüb ezan cümle Midhad Paşa taşralarca tevsî'i idare usûlünü menfâ'at-i devlete muvâfık zannederek bu usûlün tâmîmine mukaddeme olmak üzere Tuna vilâyetini teşkîl eylemiş ise de bir memlekette ekseriyet hangi millette ise tevsî-i idarenin fevaidinden en ziyâde o milletin hissemend olması tabîi olduğu cihetle vilâyet-i mezkurede inân-ı idare-i hükümet yed-i islamda olduğu halde yine Bulgarlar müstefid olarak bunun netice-i muzırması olmak üzere hitâm-ı muharebede vilâyet-i mezkure Bulgaristan nâmını almış ve ahali-i müslimden bir takımı hicret ve bir takımı esnâ-yı harb ve hicrette dâr-ı ahrete rihlet edüb elyevm orada bulunanların da yakın vakitte inkiraz bulacağı derkâr olmasile tevsî'i idâreden yalnız devletin değil ahali-i islamiyenin dahi mutazarrar ve hasar dide olduğu meydanda bulunmuştur. İşte Berlin Muahedenâmesinin Anadolu ve Rumeli vilayet-i Şahanesince icrâsını tavsiye eylediği ıslâhat dahi aynile bu neticeyi hasıl ederek kesretle Ermeni sâkîn olan Vilâyât-ı Şahanece Ermenilerin ve Rum nüfuzu ziyâde olan vilâyetlerce dahi Rumların menfâatine hizmet edeceği derkâr iken çünkü Devlet-i aliyenin hâl ve mevki'ine ve teba'asının âdât ve ahlâk ve emzicesine göre menfâati neden ibâret olduğu ve maksad

ve mesleği ne olmak ve buna vüsul için ne gibi turuk ve vesâile teşebbüs edilmek lazım geleceği muayyen ve ma'lum olmadığı cihetle ihtimalki bugün müstâhdem bulunan erkân ve ricâl-i devletin bu bâbdaki mütalâatına mürâcâat olursa muhtelif fikirler meydana çıkacağı belki misali meydanda iken menfaat-i devleti yine tevsî'i idâre cihetinde görenler zuhur edeceği müsteb'ad değildir.

Pek ziyâde şâyan-ı teessüf olan ahvâlden biri de erkân ve ricâl-i devletten pek çoğunun Cenab-ı Malik ül Mülk ilâkıyâmessâa kemâl-i şân ve şevketle payidâr buyursun Devlet-i âliye-i Osmaniye'nin bekâsından nevmîd olmaları cihetle devletin iistikbalini asla düşünmeyüb kendü zamanlarını hoş geçirmek ve bunlardan fitraten mâil-i su'îst'mâl olanların ne koparsak kârdır deyü envâ-i irtikâbât ile bir yandan Hazîne-i devleti ve diğer cihetten ahali ve memleketi tahrib eylemek tarîk-i nâ hemvârına sâlik olmaları maddesidir. Erkân ve ricâl-i devletden ekserinin bu fikirde bulunduğu ara sıra Avrupa matbuatının neşriyâtile dahi te'yîd eylemekde olub ezan cümle geçende tercümesi meşmul-ü muhata-i âli olan ???????? nâm gazetede münderîc makalede Dersaadete gelüb pek çok ekâbir ile görüşmüş olan bir ecnebinin mülakat ettiği zevatdan ekserinin hatta Mabeyn-i Hümayun-u Mülûkâne erkanından ba'zılarının bu fikr-i sakimde bulundukları hikâye olunmuşdu. Cenab-ı Hakkın Devlet-i âliye-i ihsan buyurduğu arâzi-i vâsia her türlü ıslah ve i'mâra kabil ve ahali-i memâlik-i şâhâne bilcümle ulum ve fûnun ve hiref ve sanayi'i ahz ve ve telâkki ile semere-i müktesebâtını mevki'i fiile ve icrâya koyabilmek isti'dâd ve ve iktidârını maa' ziyâdetin haiz olduğu ve Cenâb-ı hak bir gününü bin etsün veliyy-i nimet biminnetimiz şehriyâr-ı fâruk şîâr efendimiz hazretleri Devlet-i âliyelerinin i'tila-yı şân ve şevket ve Memâlik-i Şahane ve sunuf-u teba'a-yı mülûkânelerinin terakki-yi mâ'muriyet ve istikmâl-i esbâb-ı servet ve saâdetleri için gece gündüz terk-i hâb ve rahat buyurmakda oldukları halde ba'zı kütâh bünyânın böyle bir fikr-i sakime tâbiiyetleri sırf hamiyetsizlik eseri olub yoksa daha yakın vakitlerde eczâ-i Memâlik-i Mâhrusa-i Şâhânedan olduğu halde hükm-ü zaman ile kesb-i istiklâl eden ve ancak vilâyat-ı Şâhânedan birinin vüs'atinde bulunan Yunanistanın bugünkü günde hâlini kuvve-i beriyye ve bahriyeye mâlik bir devleti idâre ettiğini ve kezâlik muharebe-i zâile akâbinde nâil-i imtiyâz olan Tuna vilâyetinin Bulgarların yed-i idâresine geçtikden sonra oniki sene zarfında ne derece terakki ettiğini yine nazar-ı im'âna alan hâmiye ve gayretli bir Osmanlının böyle bir fikrin sâhibi olamayacağı derkâr ve bir kere bu fikir zâil olub da küçük büyük bilcümle me'murîn veliyyi ni'met biminnetimiz padişahımız efendimiz hazretlerinin gösterdikleri

eser-i gayretperverâne hamiyetküsterâneye iktizâen ciddi bir arzu-yu terakki ile sadıkâne ve müstakimâne ifâ-yı vezâif-i me'mureye nasbı nefis-i ihtimâm edecek olsa binâyetillâhi teâla Devlet-i âliye-i Osmaniye'nin evvelki kudret ve kuvvetini iktisâb ile elyevm Avrupa düvel-i muazzaması meyânında muhafaza buyurduğu mevki'î âlisini bir kat daha i'lâ edeceği bedihî ve aşîkârdır.

El-hâsıl Devlet-i âliyenin ma'lum ve muayyen bir meslek-i siyâsisi olmaması ve erkân-ı ricâ-li devletden bir çoğunun beka-yı devletden nevmîd olarak günlerini gün etmek ve zamanların hoş geçirmek ve bunlardan ba'zılarının devlet ve memleketin harabına sebep-i müstâkil olan tarik-i irtikâba sülûk etmek gibi ahvâl-i Devlet-i âliyenin istikbâlini pek vahîm göstermekde olduğu cihetle veliy-yi ni'met biminnetimiz şevketmeâb efendimiz Hazretleri bu hallerden ziyâdesiyle müteessir ve müteessif olduklarından sâir devletler misillü Devlet-i âliyenin dahi halen ve istikbâlen menâfi-i hakikiyesi neden ibâret olub buna vüsul için nasıl meslek-i siyasi ittihaz etmesi lazım geleceğinin tebeddül-ü eşhas ile tağayyür etmeyecek ve ahlâf tarafından dahi hatt-ı hareket ittihaz edilecek suretde bir esas-ı metîne müstenid olarak ta'yinine lüzum-u kavî görmekleriyle Encümen-i hassa-yı vükelâca arîz ve amîk müzakere-yi madde ile netice-yi hasılanın muvazzah ve müdellel olarak bâmazbata arz-ı atebe-yi ulyâ kılınması ve bu gibi esâslı maddelerde efkâr ve ârâca husul-ü ihtilâf melhuz olduğundan karar-ı müzakerede ittihad hasıl olamadığı halde re'y-i muhalifin dahi mazbataya derc edilmesi şerefsâdır olan emr ve irâde-yi hikmet ifade-i Hazreti Hilâfetpenâhî iktiza-yı âlisinden olmağla olbâbda.

BOA-YEE; Dosya No: 4, Vesika No: 26.

EK: 2**Memurlardan; Memuriyete Başlarken Yapmaları İstenen Yemin Metni**

“Memuriyetimin usûl ve fûruunun icrasında vechen minel vücuh hıyanet etmeyeceğime ve bu yolda tahkikan ve tevilen bizzat veya bilvasıta hiçbir vechle irtışa ve bir kimseden irtikab etmeyeceğime ve din ve devletime ve metbuu müfehhamım şevketlü mehabetlü Sultan Fazi Abdülhamid-i Sani efendim hazretlerine asla hıyanet etmeyeceğime ve daima sıdk u istikamette hizmetten ve din ve devletimin menafiini cansiperane muhafazadan çekinmeyeceğime vallahi.”

BBO-YEE; Dosya No: 78, Vesika No: 69.

EK: 3**Dönemin Sadrazam Değişikliklerine İlişkin Kronoloji**

- Mehmed Rüşdü Paşa (4); 1876 (17 R.Ahir 1293)-1876 (2 Zilhicce 1293)
- Ahmed Midhad Paşa (2); 1876 (3 Zilhicce 1293)-5 Şubat 1877 (21 Muharrem 1294)
- İbrahim Edhem Paşa; 1877 (22 Muharrem 1294)- 1878 (7 Muharrem 1295)
- Ahmed Hamdi Paşa; 1878 (7 Muharrem 1295)- 1878 (1 Safer 1295)
- Ahmed Vefik Paşa (1); 1878 (1 Safer 1295)- 1878 (15 Rebiülahir 1295)
- Mehmed Sadık Paşa; 1878 (15 Rebiülahir 1295)- 1878 (26 Cemaziyelevvel 1295) (33 gün)
- Mütercim M. Rüşdü Paşa (5); 1878 (26 C.Evvel 1295)- 1878 (3 C.Ahir 1295) (1 hafta)
- Mehmed Esad Safved Paşa; 1878 (4 Cemaziyelahir 1295)- 1878 (9 Zilhicce 1295)
- Tunuslu Hayreddin Paşa; 1878 (9 Zilhicce 1295)- 1879 (9 Şaban 1296)
- Ahmed Arifi Paşa; 1879 (9 Şaban 1296)- 1879 (3 Zilkade 1296)
- Mehmed Said Paşa (1); 1879 (3 Zilkade 1296)- 1880 (1 Receb 1297)
- Mehmed Kadri Paşa; 1880 (1 Receb 1297)- 1880 (7 Şevval 1297)
- Mehmed Said Paşa(2); 1880 (7 Şevval 1297)-1882 (12 Cemaziyelahir 1299)
- Abdurrahman Nureddin Paşa; 1882 (13 Cemaziyelahir 1299)- 1882 (22 Şaban 1299)
- Mehmed Said Paşa (3); 1882 (24 Şaban 1299)- 1883 (19 Muharrem 1300)
- Ahmed Vefik Paşa (2); 1883 (19 Muharrem 1300)-1883 (21 Muharrem 1300) (2 gün)
- Mehmed said Paşa (4); 1883 (21 Muharrem 1300)-1885 (15 Zilhicce 1302)
- Mehmed Kamil Paşa (1); 1885 (15 Zilhicce 1302)- 1891 (29 Muharrem 1309)
- Rıza Paşa; 1891 (29 Muharrem 1309)- 1891 (1 Safer 1309)
- Ahmed Cevad Paşa; 1891 (1 Safer 1309)- 1894 (15 Zilhicce 1312)
- Mehmed Said Paşa (5); 1894 (15 Zilhicce 1312)-1894 (13 Rebiülahir 1313)
- Mehmed Kamil Paşa (2); 1894 (13 Rebiülahir 1313)-1895 (19 Cemaziyelevvel 1313)
- Halil Rifat Paşa; 1895 (19 Cemaziyelevvel 1313)-1901 (6 Şaban 1319)
- Mehmed Said Paşa (6); 1901 (6 Şaban 1319)-1903 (25 Şevval 1320)
- Mehmed Ferid Paşa; 1903 (25 Şevval 1320)-1908 (3 Cemaziyelahir 1326)
- Mehmed Said Paşa (7); 1908 (3 Cemaziyelahir 1326)-1908 (8 Receb 1326)
- Mehmed Kamil Paşa; 1908 (9 Receb 1326)- 1909 (22 Muharrem 1327)

EK: 4**Dönemin Modernleşme Girişimlerini ve Önemli Olaylarını İçeren Bir Kronoloji**

- 1842 Sultan Abdülmecid'in Tır-i Müjgan Kadın Efendi'den oğlu Abdülhamid'in doğması.
- 1876 Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışı
Mülkiye Mektebinin açılması
- 1877 Meşrutiyetin ve Kanun-i Esasi'nin ilanı
Meclisin açılması
- 1878 Ayan ve Mebusan Meclislerinin kapatılması
- 1879 Memurluğa giriş şartlarını tespit eden ilk kararnamenin yayımlanması.
Memurlara sicil tutulmaya başlanması
- 1880 Hukuk Mektebinin açılması
Mahkemelerde savcılık müessesesinin kurulması.
Divan-ı Muhasebatın kurulması
- 1882 Güzel sanatlar Mektebinin açılması
İngilterenin Mısır işgali
- 1883 Ticaret Mektebinin açılması
- 1884 İsveç Kral ve Kraliçesinin ziyareti
Yüksek Mühendis Mektebinin açılması
- 1886 Terkos suyunun açılması
İdadi mekteblerinin açılması
- 1889 Ziraat Bankasının kurulması
Alman İmparatorunun ziyareti
- 1890 Bursada ipekhane açılması
Emekli Sandığının kurulması
Hamidiye alaylarının kuruluşu
- 1891 Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebinin açılması
Japonların ziyareti
- 1892 Bursa demiryolunun işlemeye başlaması
- 1892 Aşiret Mektebi'nin açılması
- 1893 Rüşdiye mekteplerinin açılması
Yeni Postahane'nin açılması

- Kudüs demiryolunun işlemeye başlaması
 Ankara demiryolunun işlemeye başlaması
 Kağıt fabrikasının açılması
 Kadıköy gazhanesinin inşası
 Beyrutta liman ve rıhtım inşası
- 1894 Osmanlı sigorta şirketinin kurulması
 Kadıköy su tesisatının açılması
 Selanik-Manastır demiryolunun işlemeye başlaması
 Sırp kralının ziyareti
- 1895 İstanbul'da zelzele
 Şam demiryolunun işlemeye başlaması
 Eskişehir-Kütahya demiryolunun işlemeye başlaması
 Galata rıhtımının inşası
- 1896 Beyrut demiryolunun işlemeye başlaması
 Darülacezenin inşası
 Mum fabrikasının açılması
 Afyon-Konya demiryolunun işlemeye başlaması
 Sakız'a liman ve rıhtım inşası
 İstanbul-Selanik demiryolunun işlemeye başlaması
- 1897 Tuna'da Demirkapı kanalının açılması
 Kapalıçarşı'nın yeniden inşası
- 1898 Balıkesir'de zelzele
 Şam-Halep demiryolunun işlemeye başlaması
- 1899 Şişli Etfal hastanesinin inşası
 Alman İmparatoru ve eşinin ikinci ziyareti
- 1901 İran Şahı'nın ziyareti
 Hicaz telgraf hattının inşası
- 1903 Hama demiryolunun işlemeye başlaması
 Basra-Hindistan telgraf hattının Beyoğlu'na bağlanması
 Hamidiye suyunun tesisi
 Selanik liman ve rıhtımının inşası
- 1904 Haydarpaşa liman ve rıhtımının inşası

- Maden mektebinin açılması
Şam Tıbbiye mektebinin açılması
Haydarpaşa Askeri Tıbbiye Mektebinin inşası
- 1905 Trablus-Bingazi telgraf hattının açılması
Konya Ereğlisine demiryolu
- 1906 Trablus'a telsiz istasyonu inşası
İstanbul-Köstence kablosunun tesisi
İstanbul'da kasırga
Yıldız sukiasti
Edirne'de mahsuller ve mamüller sergisinin açılması
- 1907 Medine telgraf hattı
- 1908 Şam'da elektrikli tramvay tesisi
II. Meşrutiyetin ilanı
Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi
Avusturya'nın Bosna-Heersek'i ilhak etmesi
Girit'in Yunanistan'la birleşmesinin ilanı
- 1909 31 Mart Hadisesi ve II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi